

श्री सद्‌गुरुदेवाय नमः

*

અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનાં

શ્રી આત્મસિધ્ધિશાસ્ત્ર પર

પ્રવચનો



દેહ છતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત,
તે જ્ઞાનીના ચરણુમાં, હો વંદન અગણિત.

—: પ્રકાશક :—
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સુવર્ણપુરી—સોનગઢ
(કાઠિયાવાડ)

પ્રથમ આવૃત્તિ — ૧૦૦૦ — ૧૯૪૩
બીજી આવૃત્તિ — ૧૦૦૦ — ૧૯૪૪
ત્રીજી આવૃત્તિ — ૧૦૦૦ — ૧૯૪૮

—: મુદ્રક :—
ચુનીલાલ માણેકચંદ રવાણી
શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય
મોટા આંકડિયા–કાઠિયાવાડ

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની વિષયાનુક્રમણિકા



શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ટ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯	૨૩	જાઇએ.	જોઇએ.
૪૦	૭	સંબંધો	સંબંધે
૬૨	૧૮	સ્વત્મી	સ્વામી
૬૫	૨૧	વાતો કરવા	વાતો, વાતો કરવા
૭૯	૨	તેને	તેવી
૮૫	૨	અંત	અનંત
૧૫૨	૬	ચચન	વચન
૧૭૬	૨૮	તત્પદિ	તત્પ્રતિ
૨૧૫	૧૩	મરમાર્થ	પરમાર્થ
૨૧૯	૧૧	અસ્થિ	અસ્થિર
૨૫૦	૧૫	મોહદશા	મોક્ષદશા
૨૯૧	૧૦	કલુષિતાના	કલુષિતતાના
૩૦૪	૩	શોલી	શેલી
૩૧૦	૧૩	સહાહ	સહાય
૩૧૪	૨	યદાર્થમાં	પદાર્થમાં
૩૧૫	૧૦	વિચાય	વિચાર
૩૨૯	૬	અસમજવાનો	સમજવાનો
૩૩૬	૧૭	સેનાના	સોનાના
૩૩૮	૨૩	રાદ્વેષની	રાગદ્વેષની
૩૪૫	૨૪	ઇશ્વિનું	ઇશ્વરનું
૩૭૧	૧૨	જાઇએ.	જોઇએ.
૩૭૩	૨૬	ભૂલને	ભૂલીને
૩૯૪	૩	કંપનમણું	કંપનપણું
૪૧૪	૨૬	અધિકાર હોવા	અધિકાર ન હો'
૪૧૬	૧૬	ભેકતાને	ભોકતાને
૪૫૧	૫	કલ્યાક	કલ્યાણક

૪૨૯	૪	યોગ્યતા છે	નિમિત્તતા છે
૪૭૩	૨૪	પાપતા	પાત્રતા
૪૮૯	૧૧	અપ્પામ તોણ	અપ્પમત્તો ણ
૫૨૧	૧૭	સર્વાંપણે	સર્વાંગપણે
૫૫૧	૫	અવકથાને	અવસ્થાને
૫૫૬	૨૮	પ્રથમદષ્ટિ	પ્રથમ દેહ દૃષ્ટિ
૫૬૯	૨૦	અતિ	મતિ
૫૭૯	૮	ગમેષવો.	ગવેષવો.
૫૮૪	૧૮	ભાવાધિક	ભાવાથિંક
૫૮	૨૫	બહુનાન	બહુમાન
૫૯૮	૧૫	કેમ ન કરે ?	કેમ કરે ?
૫૯૮	૨૧	તકષાયતત્ત્વના	અકષાય તત્ત્વના
૬૧૭	૧૯	કવાનો	કરવાનો



પ્રસ્તાવના



'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' ના કર્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના શુભ દિવસે કાઠિયાવાડમાં વવાણિયાબંદરમાં મહેતા રવજીભાઈ પંચાણને ત્યાં થયો હતો. તેઓશ્રી વીતરાગના મહાન ઉપાસક અને આત્મજ્ઞાની હતા. બાલ્યાવસ્થામાં જ તેમને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું હતું. નિવૃત્તિ માટે તેમની તીવ્ર ઝંખના હતી. ૩૩ વર્ષના અલ્પ આયુકાળમાં પણ તેમણે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અધ્યાત્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેમનાં વૈરાગ્ય નીતરતા, તત્ત્વજ્ઞાનમય લખાણો દ્વારા હજુ પણ તેમનો મહા ઉપકાર મુમુક્ષુઓ પર વર્તી રહ્યો છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યદશા સંબંધે આ પ્રવચનોમાં ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે તેથી આ સ્થળે વિશેષ જણાવવા જરૂર નથી.

તે પરમ પૂજ્ય, મહા ઉપકારી, અતિ અલ્પસંસારી, આત્માનુભવી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' વિ. સં. ૧૯૫૨ ના આસો વદી એકમના રોજ રચ્યું હતું. * તેમાં આત્માની સિદ્ધિનો માર્ગ તેઓશ્રીએ દર્શાવ્યો છે. "આત્મા છે, તે નિત્ય છે, તે કર્તા છે, તે ભોક્તા છે, મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે–આ છ પદની જો જીવ જ્ઞાની પુરુષના અભિપ્રાયે શ્રદ્ધા કરે અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ જેને 'યથાર્થ શ્રદ્ધા' તરીકે સ્વીકારે એવી સર્વ તરફથી અવિરુદ્ધ શ્રદ્ધા કરે તો તે સમ્યગ્દર્શનને પામી–પરદ્રવ્ય અને પરભાવોથી ભિન્નતા અનુભવી ઇષ્ટ–અનિષ્ટ વૃત્તિઓથી વિરમી, સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય."—આ, આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

---

* આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તેમના અંતેવાસી (સાયલા-નિવાસી) ભાઈશ્રી સોભાગભાઈની માગણીથી તેમના અને પરિણામે સર્વ મુમુક્ષુઓના સદ્બોધાવતાર અર્થે નડિયાદ મુકામે લખ્યું હતું.

૧ જુઓ પાન ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૩. ૪૬૬, ૪૭૬, ૫૦૧.

પૂર્વોક્ત છ પદ શ્રીમદે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં એવા સચોટ ન્યાયથી ને સરળ ભાષામાં સમજાવ્યાં છે કે સામાન્ય બુદ્ધિના મુમુક્ષુને પણ તે પદોની સ્થૂળ સમજણ તો સહેલાઇથી થઇ જાય. તેમણે છ પદો ઉપરાંત, તે પદોની શ્રદ્ધા કેવા જીવને ન થાય, કેવા જીવને થાય, તે શ્રદ્ધા થવામાં સદ્‌ગુરુનો સંગ ને આશ્રય કેવા અનન્ય ઉપકારી છે, તે સદ્‌ગુરુ કેવાં લક્ષણે ઓળખાય-વગેરે મુખ્યપ્રયોજનભૂત બાબતો અદ્‌ભુત સંકલનાથી અને સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે. માત્ર ૧૪૨ દોહરામાં શાસ્ત્રકર્તાએ આખો મોક્ષમાર્ગ સમાવી દીધો છે. ખરેખર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર રચી મુમુક્ષુઓ પર મહા ઉપકાર કર્યો છે.

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની ભાષા સરળ હોવા છતાં તેના ભાવો ઘણા ગંભીર છે. તેથી જો કોઇ જ્ઞાનીપુરુષ દ્વારા તેના વિસ્તૃત અર્થો થાય તો તેના સૂક્ષ્મ ભાવો પ્રગટ થઇ મુમુક્ષુને વિશેષ વિશેષ લાભરૂપ નીવડે. મુમુક્ષુઓના પુણ્યોદયે આવો યોગ વિ. સં. ૧૯૯૫ માં બન્યો. તે વર્ષના ચાતુર્માસમાં, વીતરાગદેવના પરમ ભક્ત, વીતરાગ દર્શનના રહસ્યજ્ઞ, સ્વરૂપાનુભવી, સંસારનો અંત જેમને અતિ નિકટ વર્તે છે, અપૂર્વ જેમનો વચનયોગ છે, આશ્ચર્યકારક જેમનો પ્રભાવનાઉદય છે, અનેક વર્ષોથી અધ્યાત્મનો ધોધ વહેવડાવી કાઠિયાવાડમાં ભવછેદક જ્ઞાનનો જેઓ પ્રચૂર પ્રચાર કરી રહ્યા છે, તે પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપકારી, બાળબ્રહ્મચારી, અધ્યાત્મજ્ઞાની શ્રી કાનજીસ્વામીની રાજકોટમાં સ્થિતિ હતી. ત્યાં તેઓશ્રીને કેટલાક ભાઇઓ તરફથી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર પર પ્રવચન કરવાની વિનંતી થતાં તેઓશ્રીએ કૃપા કરીને તે વિનંતી સ્વીકારી. એ રીતે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર પર અપૂર્વ પ્રવચનોનો આરંભ થયો.

સદ્‌ગુરુદેવના શ્રીમુખેથી દરરોજ સવારે એક કલાક તે અમૃતપ્રવાહ વહેતો. આત્મસિદ્ધિની કડીએ કડીનાં પડે પડ ખોલી ખોલીને તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ગંભીર આશયોને સદ્‌ગુરુદેવ અલૌકિક રીતે વ્યક્ત કરતા. દરેક વિષયને અનેક પડખેથી છણીને, અનેક દૃષ્ટાંતો અને અનુ-

ભવગર્ભિત ન્યાયો આપીને તેનો પરમાર્થ અત્યંત અત્યંત સ્ફુટ કરતા. જીવને કેવા ભાવ રહે ત્યારે આત્માનું અસ્તિત્વ માન્યું કહેવાય, કેવા ભાવ રહે ત્યારે આત્માનું નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, મોક્ષ, મોક્ષનો ઉપાય માન્યાં કહેવાય, કેવા કેવા ભાવ રહે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન, સમદર્શિતા આદિ થયાં કહેવાય–વગેરે બાબતો મનુષ્યના જીવન–વ્યવહારમાં બનતાં પ્રસંગોના દાખલા આપીને ગુરુદેવ એવી સ્પષ્ટ કરતા કે મુમુક્ષુને તે તે વિષયનું સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થઈ અપૂર્વ અર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય અને અધૂરી સ્થિતિમાં સંતોષ નહિ માનતાં તે વિશેષ વિશેષ પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરાય. આ રીતે, આત્મસિદ્ધિમાં રહેલો જે શાસ્ત્રોનો નિષ્કર્ષ તેને અનેક પ્રકારે વિકસાવીને—વિસ્તારીને, તેમાં રહેલા ગહન ભાવોને સોંસરી ઊતરી જાય એવી અસરકારક ભાષામાં સ્પષ્ટ સમજાવીને, પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવે અપાર ઉપકાર કર્યો. શ્રીમદે દોરેલી મોક્ષમાર્ગની સુંદર રૂપરેખામાં સદ્‌ગુરુદેવે અલૌકિક રંગ પૂર્યા. આત્મસિદ્ધિમાં શ્રીમદે રોપેલાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં બીજ ૪૩ વર્ષે વૃક્ષરૂપે પાંગર્યાં.

'પરમ કૃપાળુ સદ્‌ગુરુદેવના મુખથી ઝરેલું આ અમૃત જો પુસ્તકારૂઢ થાય તો મુમુક્ષુ જીવોને કેવું મહાલાભનું કારણ થાય ! જો કે અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી, હૃદયના ભાવથી ભિંજાયેલી સદ્‌ગુરુદેવની વાણી પ્રત્યક્ષ શ્રોતાને જેવી અપૂર્વ ચમત્કૃતિભરી અસર કરે છે તેવી અસર પુસ્તકારૂઢ વાણીની ન થાય તોપણ પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમનો લાભ કાયમ નહિ લઈ શકનાર સુપાત્ર જીવને પુસ્તકારૂઢ વાણી પણ મહા આલંબનરૂપ થાય.'—આમ ઘણા ભાઈઓની પ્રવચનોને પ્રકાશિત કરવાની ભાવના હોવાથી, અને સદ્‌ભાગ્યે એક જિજ્ઞાસુ ભાઈએ સદ્‌ગુરુદેવની પ્રવચનધારામાંથી યથાશક્તિ જેટલું બની શકે એટલું લખી લીધેલું હોવાથી, તે લખાણને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો. આજે તે પ્રકાશન મુમુક્ષુ પાસે મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે. આ પુસ્તકમાં કોઈ ન્યાયવિરુદ્ધ ભાવ ન આવી જાય તેની અમે કાળજી રાખી છે. જે જિજ્ઞાસુ ભાઈના લખાણ વિના આ પુસ્તકનું અસ્તિત્વ ન હોત તે ભાઈના અમે બહુ ઋણી છીએ.

અનાદિ કાળથી મોહાગ્નિમાં બળી રહેલા જીવોને આ ગ્રંથ વીતરાગ સમાધિસુખનો પંથ બતાવો એ અમારી ભાવના છે. આમાંથી ભિન્ન ભિન્ન કોટિના સૌ મુમુક્ષુઓની સૌ સૌની પાત્રતા અનુસાર ઘણું ઘણું મળી રહે એમ છે. સમયસાર આદિ અનેક મહાન્ શાસ્ત્રોનાં ગંભીર રહસ્યો—વીતરાગશાસનનાં મૂળભૂત તત્ત્વો, સામાન્ય મનુષ્યને પણ ગ્રાહ્ય થાય એવી અત્યંત અત્યંત સુગમ શૈલીથી આમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. જે મુમુક્ષુઓ તે મોક્ષદાયક ભાવોને વિચારશે, તે ભાવોની શ્રદ્ધા આત્માના પર્યાયે પર્યાયમાં વણાઈ જાય ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ કર્યા જ કરશે તેઓ અનંત દુ:ખના કારણભૂત મોહને છેદી અનંત સમાધિસુખને પામશે.

જેઠ સુદ ૫ (શ્રુતપંચમી.) રામજી માણેકચંદ દોશી
વિ. સંવત ૧૯૯૯ પ્રમુખ,
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ.
સોનગઢ.

બીજી આવૃત્તિની

પ્રસ્તાવના (વિ. સં. ૨૦૦૦)

આ શાસ્ત્રની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડી કે તુરત જ તે વેચાઈ ગઈ અને જિજ્ઞાસુ જીવોની તેને માટે માગણી ચાલુ રહેવાથી બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની જરૂર જણાઈ. તેથી આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સહેજ શબ્દોમાં અશુદ્ધિ હતી તે આ આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવી છે તથા આ શાસ્ત્રમાં જે જે વિષયો આવે છે તેની "કક્કાવારી સૂચી" આપવામાં આવેલ છે એટલે વાચકને જે વિષય શોધવો હોય તે જલદી શોધી શકે એવી સગવડ થઈ છે.

આ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલા ભાવો વીતરાગ આજ્ઞાનુસાર વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સ્થિતિ પ્રરૂપે છે. અને તે વીતરાગી વિજ્ઞાન

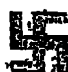
છે. આગમ, યુક્તિ, સ્વાનુભવથી તે સિદ્ધ છે માટે આ શાસ્ત્રને મહા વિનયથી વાંચી, તેનો અભ્યાસ કરી તેમાં જણાવેલા ભાવો જિજ્ઞાસુઓએ પોતાના જ્ઞાનમાં ઉતારવા માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે.

સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યક્ચારિત્ર હોતું જ નથી અને તેથી સમ્યગ્દર્શન લાયક જીવો પ્રાપ્ત કરે તે માટે આત્માનાં 'છ પદ' ને શિષ્ય ગુરુના સંવાદરૂપે મૂળ શાસ્ત્રકાર–શ્રીમાન્ સમીપ સમયવર્તી સમયજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સાદી ભાષામાં રચ્યાં છે અને તે ઉપરનાં આ પ્રવચનો અધ્યાત્મયોગી પરમ પૂજ્ય શ્રીસદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજી સ્વામીએ તેમની લાક્ષણિક, સાદી, સરળ અને નાનું બાળક પણ સમજી શકે તેવી ભાષામાં કર્યાં છે માટે આ શાસ્ત્રનો બરાબર અભ્યાસ કરવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ (વિ. સં. ૨૦૦૪)

બીજી આવૃત્તિ ખલાસ થઈ જવાથી અને તેની માંગ મુમુક્ષુઓ તરફથી ચાલુ રહ્યા કરે છે તેથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી છે.

રામજી માણેકચંદ દોશી.



અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામી

નો

સંક્ષિપ્ત પરિચય



પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનો શુભ જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ શુદ બીજ ને રવીવારના દિવસે કાઠિયાવાડના ઉમરાળા ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં થયો હતો. તેઓશ્રીનાં માતુશ્રીનું નામ ઉજમબાઈ અને પીતાશ્રીનું નામ મોતીચંદભાઈ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણીક હતા. બાળવયમાં તેઓશ્રીના વિષે કોઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે આ કોઈ મહાપુરુષ થશે. બાળપણથી જ તેઓશ્રીના મુખ પર વૈરાગ્યની સૌમ્યતા અને નેત્રોમાં બુદ્ધિ ને વીર્યનું તેજ દેખાતું. તેઓશ્રીએ ઉમરાળાની જ નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે નિશાળમાં તેમ જ જૈનશાળામાં તેઓશ્રી પ્રાયઃ પ્રથમ નંબર રાખતા તોપણ નિશાળમાં અપાતા વ્યવહારિક જ્ઞાનથી તેમના ચિત્તને સંતોષ થતો નહિ અને તેમને ઊંડે ઊંડે એમ રહ્યા કરતું કે 'હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી.' કોઈ કોઈવાર આ દુઃખ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળ મહાત્મા સત્‌ના વિયોગે ખૂબ રડયા હતા.

નાની વયમાં જ માતાપિતા કાળધર્મ પામવાથી તેઓશ્રી આજીવિકા અર્થે તેમના મોટાભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે પાલેજમાં ચાલુ દુકાનમાં જોડાયા. ધીમે ધીમે દુકાન સારી જામી. વેપારમાં તેમનું વર્તન પ્રમાણિક હતું. એક વાર (લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે) તેમને કોઈ કારણે વડોદરાની કોર્ટમાં જવું પડયું હતું. ત્યાં તેઓશ્રીએ અમલદાર સમક્ષ સત્ય હકીકત સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધી હતી. તેમના મુખ પર તરવરતી નિખાલસતા, નિર્દોષતા ને નીડરતાની અમલદાર

પર છાપ પડી અને તેમણે કહેલી સર્વ હકીકત ખરી છે એમ વિશ્વાસ આવવાથી બીજા આધાર વિના તે સર્વ હકીકત સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખી.

પાલેજમાં તેઓશ્રી કોઇ કોઈ વખત નાટક જોવા જતા; પરંતુ અતિશય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નાટકમાંથી શૃંગારિક અસર થવાને બદલે કોઈ વૈરાગ્યપ્રેરક દૃશ્યની ઊંડી અસર તે મહાત્માને થતી અને તે કેટલાય દિવસ સુધી રહેતી. કોઇ કોઇ વખત તો નાટક જોઇને આવ્યા પછી આખી રાત વૈરાગ્યની ધૂન રહેતી. એક વાર નાટક જોયા પછી ' શિવરમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ ' એ લીટીથી શરૂ થતું કાવ્ય તેમણે બનાવ્યું હતું. સાંસારિક રસનાં પ્રબળ નિમિત્તોને પણ મહાન્ આત્માઓ વૈરાગનાં નિમિત્ત બનાવે છે!

આ રીતે પાલેજની દુકાનમાં વેપારનું કામકાજ કરતાં છતાં તે મહાત્માનું મન વેપારમય કે સંસારમય થયું નહોતું. તેમનો અંતર્વ્યાપાર તો જુદો જ હતો. તેમના અંતરનો સ્વાભાવિક ઝોક હંમેશાં ધર્મ અને સત્યની શોધ પ્રતિ જ રહેતો. ઉપાશ્રયે કોઇ સાધુ આવે કે તેઓ તે સાધુની સેવા તેમ જ તેમની સાથે ધાર્મિક વાર્તાલાપ માટે દોડી જતા અને ઘણો સમય ઉપાશ્રયે ગાળતા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો. તેમનું ધાર્મિક જીવન અને સરળ અંતઃકરણ જોઇને તેમના સંબંધીઓ તેમને ' ભગત ' કહેતા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે ' મારું વેવિશાળ કરવાનું નથી; મારા ભાવ દીક્ષા લેવાના છે. ' ખુશાલભાઈએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે— ' ભાઈ, તું ન પરણે તો ભલે તારી ઇચ્છા, પરંતુ તું દીક્ષા ન લે. તારે દુકાને ન બેસવું હોય તો ભલે તું આખો દિવસ ધાર્મિક વાંચનમાં ને સાધુઓના સંગમાં ગાળ, પણ દીક્ષાની વાત ન કર. ' આમ ઘણું સમજાવવા છતાં તે મહાત્માના વૈરાગી ચિત્તને સંસારમાં રહેવાનું પસંદ પડયું નહિ. દીક્ષા લીધા પહેલાં તેઓશ્રી કેટલાય મહિનાઓ સુધી આત્માર્થી ગુરુની શોધ માટે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત ને મારવાડમાં અનેક ગામો ફર્યા, સાધુઓને મળ્યા પણ કયાંય મન ઠર્યું નહિ. ખરી વાત તો એ હતી કે પૂર્વ ભવની અધૂરી મૂકેલી સાધનાએ

અવતરેલા તે મહાત્મા પોતે જ ગુરુ થવાને યોગ્ય હતા. આખરે બોટાદ સંપ્રદાયના હીરાચંદજી મહારાજના હાથે દીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું અને સં. ૧૯૭૦ ના માગશર સુદ ૯ ને રવિવારને દિવસે ઉમરાળામાં મોટી ધામધૂમથી દીક્ષા મહોત્સવ થયો.

દીક્ષા લઈને તુરત જ મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો સખત અભ્યાસ કરવા માંડયો; તે એટલે સુધી કે આહારાદિ શારીરિક આવશ્યકતાઓમાં વખત જતો તે પણ તેમને ખટકતો. લગભગ આખો દિવસ ઉપાશ્રયના કોઈ એકાંત ભાગમાં અભ્યાસ કરતાં તેઓ જોવામાં આવતા. ચારેક વર્ષમાં લગભગ બધાં શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો તેઓ વિચાર-પૂર્વક વાંચી ગયા. તેઓ સંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ચારિત્ર પણ કડક પાળતા. થોડા જ વખતમાં તેમની આત્માર્થિતાની, જ્ઞાનપિપાસાની અને ઉગ્ર ચારિત્રની સુવાસ કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ. તેમના ગુરુની મહારાજશ્રી પર બહુ કૃપા હતી. મહારાજશ્રી પ્રથમથી જ તીવ્ર પુરુષાર્થી હતા. કેટલીક વખત તેમને કોઈ ભવિતવ્યતા પ્રત્યે વલણવાળી વ્યકિત તરફથી એવું સાંભળવાનો પ્રસંગ બનતો કે 'ગમે તેવું આકરું ચારિત્ર પાળીએ પણ કેવળી ભગવાને જો અનંત ભવ દીઠા હશે તો તેમાંથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી.' મહારાજશ્રી આવાં પુરુષાર્થ હીનતાનાં મિથ્યા વચનો સાંખી શકતા નહિ અને બોલી ઊઠતા કે 'જે પુરુષાર્થી છે તેના અનંત ભવો કેવળી ભગવાને દીઠા જ નથી. જેને પુરુષાર્થ ભાસ્યો છે તેને અનંત ભવ હોય જ નહિ. પુરુષાર્થીને ભવસ્થિતિ આદિ કાંઈ નડતું નથી, તેને પાંચે સમવાય આવી મળ્યાં છે.' 'પુરુ-ષાર્થ, પુરુષાર્થ ને પુરુષાર્થ' એ મહારાજશ્રીનો જીવનમંત્ર છે.

દીક્ષાના વર્ષો દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. ભગવતી સૂત્ર તેઓશ્રીએ ૧૭ વાર વાંચ્યુ છે. દરેક કાર્ય કરતાં તેમનું લક્ષ્ય સત્યના શોધન પ્રતિ જ રહેતું.

સં. ૧૯૭૮ માં શ્રી વીરશાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુમુક્ષુઓના મહાન્ પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યવિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો

મહાન ગ્રંથ મહારાજશ્રીના હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમયસાર વાંચતાં જ તેમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતનાં સરોવર છલકાતાં મહારાજશ્રીના અંતરનયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘુંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમયસારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમ પવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગ-ઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વરદેવના સુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી.

સં. ૧૯૯૧ સુધી મહારાજશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી બોટાદ, વઢવાણ, અમરેલી, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ વગેરે ગામોમાં ચાતુર્માસ કર્યાં અને શેષ કાળમાં સેંકડો નાનાંમોટાં ગામોને પાવન કર્યાં. કાઠિયાવાડના હજારો માણસોને મહારાજશ્રીના ઉપદેશ પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટયું. અંતરાત્મધર્મનો ઉદ્યોત ઘણો થયો. જે ગામમાં મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ હોય ત્યાં બહારગામનાં હજારો ભાઈ-બેનો દર્શનાર્થે જતાં અને તેમની અમૃતવાણીનો લાભ લેતાં. મહારાજશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં રહ્યા હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વાંચતા (જો કે છેલ્લા વર્ષોમાં સમયસારાદિ પણ સભા વચ્ચે વાંચતા હતા) પરંતુ તે શાસ્ત્રોમાંથી, પોતાનું હૃદય અપૂર્વ હોવાથી, અન્ય વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં જુદી જ જાતના અપૂર્વ સિદ્ધાંતો તારવતા. વિવાદના સ્થળોને છેડતા જ નહિ. ગમે તે અધિકાર તેઓશ્રી વાંચે પણ તેમાં કહેલી હકીકતોને અંતરના ભાવો સાથે મીંઢવીને તેમાંથી એવા અલૌકિક આધ્યાત્મિક ન્યાયો કાઢતા કે જે ક્યાંય સાંભળવા ન મળ્યા હોય. 'જે ભાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવ પણ હેય છે........શરીરમાં રોમે રોમે તીવ્ર રોગ થવા તે દુઃખ જ નથી, દુઃખનું સ્વરૂપ જુદું છે.........વ્યાખ્યાન સાંભળી ઘણા જીવો બૂઝે તો મને ઘણો લાભ થાય એમ માનનાર વ્યાખ્યાતા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે....

....આ દુઃખમાં સમતા નહિ રાખું તો કર્મ બંધાશે—એવા ભાવે સમતા રાખવી તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી....પાંચ મહાવ્રત પણ માત્ર પુણ્યબંધનાં કારણ છે.' આવા હજારો અપૂર્વ ન્યાયો મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજાવતા. દરેક વ્યાખ્યાનમાં મહારાજશ્રી સમ્યગ્દર્શન પર અત્યંત અત્યંત ભાર મૂકતા. તેઓશ્રી અનેક વાર કહેતા કે—'શરીરનાં ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન કર્યો—એવા વ્યવહાર ચારિત્ર આ જીવે અનંત વાર પાળ્યાં છે, પણ સમ્યગ્દર્શન એક વાર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લાખો જીવોની હિંસાના પાપ કરતાં મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે..... સમકિત સહેલું નથી. લાખો કરોડોમાં કોઈક વિરલ જીવને જ તે હોય છે. સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે. સમકિતી આખા બ્રહ્માંડના ભાવોને પી ગયો હોય છે. આજકાલ તો સૌ પોત-પોતાના ઘરનું સમકિત માની બેઠા છે. સમકિતીને તો મોક્ષના અનંત સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સમકિતીનું તે સુખ, મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે હોવા છતાં, અનંત છે.' અનેક રીતે, અનેક દલીલોથી, અનેક પ્રમાણોથી, અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમકિતનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તેઓશ્રી લોકોને ઠસાવતા. મહારાજશ્રીની જૈન ધર્મ પરની અનન્ય શ્રદ્ધા, આખું જગત ન માને તોપણ પોતાની માન્યતામાં પોતે એકલા ટકી રહેવાની તેમની અજબ દૃઢતા અને અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી તેમની ન્યાયભરેલી વાણી ભલભલા નાસ્તિકોને વિચારમાં નાખી દેતી અને કેટલાકને આસ્તિક બનાવી દેતી. એ કેસરીસિંહનો સિંહનાદ પાત્ર જીવોના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શી તેમના આત્મિક વીર્યને ઉછાળતો. સત્યના જોરે આખા જગતના અભિપ્રાયો સામે ગુંજતા એ આધ્યાત્મયોગીની ગર્જના જેમણે સાંભળી હશે તેમના કાનમાં હજુ તેનો રણકાર ગુંજતો હશે.

આવી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી અને કલ્યાણકારિણી વાણી અનેક જીવોને આકર્ષે એ સ્વભાવિક છે. સાધારણ રીતે ઉપાશ્રયમાં કામધંધાથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ માણસો મુખ્યત્વે આવે છે, પરંતુ કાનજી

મહારાજ જ્યાં પધારે ત્યાં તો યુવાનો, કેળવાયેલા માણસો, વકીલો, ડાક્તરો, શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ વગેરેથી ઉપાશ્રય ઊભરાઈ જતો. મોટાં ગામોમાં મહારાજશ્રીનું વ્યાખ્યાન પ્રાયઃ ઉપાશ્રયમાં નહિ પણ કોઈ વિશાળ જગ્યામાં રાખવું પડતું. દિવસે દિવસે તેમની ખ્યાતિ વધતી જ ગઈ. વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતાં. આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ માણસો આવતાં. આગળ જગ્યા મળે એ હેતુથી સેંકડો લોકો કલાક દોઢદોઢ કલાક વહેલા આવીને બેસી જતા. કોઈક જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાનોની ટુંકી નોંધ કરી લેતા. જે ગામમાં મહારાજશ્રી પધારે તે ગામમાં શ્રાવકોના ઘરે ઘરે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી અને સર્વત્ર ધર્મનું જ વાતાવરણ જામી રહેતું. શેરીઓમાં શ્રાવકોનાં ટોળાં ધર્મની વાતો કરતાં નજરે પડતાં. સવાર, બપોરને સાંજ ઉપાશ્રયના રસ્તે જનસમુદાયની ભારે અવરજવર રહ્યા કરતી. ઉપાશ્રયમાં લગભગ આખો દિવસ તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચાની શીતળ લહરીઓ છૂટતી. કેટલાક મુમુક્ષુઓનું તો વેપારધંધામાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ ને મહારાજશ્રીની શીતળ છાંયમાં ઘણોખરો વખત ગાળતા. એ રીતે ગામોગામ અને સુપાત્ર જીવોના હૃદયમાં મહારાજશ્રીએ સત્‌ની રુચિનાં બીજ રોપ્યાં. મહારાજશ્રીના વિયોગમાં પણ તે મુમુક્ષુઓ મહારાજશ્રીનો બોધ વિચારતા, ભવભ્રમણ કેમ ટળે, સમ્યક્‌ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ઝંખના કરતા, કોઈ વાર ભેગા મળીને તત્ત્વચર્ચા કરતા, મહારાજશ્રીએ કહેલાં પુસ્તકો વાંચતા-વિચારતા.

સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં મહારાજશ્રીનું સ્થાન અજોડ હતું. 'કાનજી મહારાજ શું કહે છે'—એ જાણવા સાધુ–સાધ્વીઓ ઉત્સુક રહેતાં. કેટલાક સાધુ–સાધ્વીઓ મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની નોંધ મુમુક્ષુ ભાઈબેનો પાસેથી મેળવી વાંચી લેતાં.

મહારાજશ્રીએ ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી આત્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો અને સાધુ તથા શ્રાવકોને વિચારતા કરી મૂક્યા.

મહારાજશ્રી સં. ૧૯૯૧ સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહ્યા. પરંતુ અંતરંગ આત્મામાં વાસ્તવિક વસ્તુસ્વભાવ અને વાસ્તવિક

નિર્ગ્રંથમાર્ગ ઘણા વખતથી સત્ય લાગતો હોવાથી તેઓશ્રીએ યોગ્ય સમયે કાઠિયાવાડના સોનગઢ નામના નાના ગામમાં ત્યાંના એક ગૃહસ્થના ખાલી મકાનમાં સં. ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને મંગળવારને દિને 'પરિવર્તન' કર્યું—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ચિહ્ન જે મુહપતિ તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપ્રદાય ત્યાગનારાઓને કેવી કેવી અનેક મહાવિપત્તિઓ પડે છે, બાળ જીવો તરફથી અજ્ઞાનને લીધે તેમના પર કેવી અઘટિત નિંદાની ઝડીઓ વરસે છે, તેનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો પણ તે નીડર ને નિસ્પૃહ મહાત્માએ તેની કાંઈ પરવા કરી નહિ. સંપ્રદાયના હજારો શ્રાવકોના હૃદયમાં મહારાજશ્રી અગ્રસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી ઘણા શ્રાવકોએ મહારાજશ્રીને પરિવર્તન નહિ કરવા અનેક પ્રકારે પ્રેમભાવે વિનવ્યા હતા. પરંતુ જેના રોમે રોમમાં વીતરાગ-પ્રણીત યથાર્થ સન્માર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ ઊછળતી હતી તે મહાત્મા એ પ્રેમભરી વિનવણીની અસર હૃદયમાં ઝીલી, રાગમાં તણાઈ, સત્‌ને કેમ ગૌણ થવા દે ? સત્‌ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાનો ભય ને અનુકૂળતાનો રાગ અત્યંત ગૌણ થઈ ગયા. જગતથી તદ્દન નિરપેક્ષપણે, હજારોની માનવમેદનીમાં ગર્જતો સિંહ સત્‌ને ખાતર સોનગઢના એકાંત સ્થળમાં જઈને બેઠો.

મહારાજશ્રીએ જેમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન વસતિથી અલગ હોવાથી બહુ શાંત હતું. દૂરથી આવતા માણસનો પગરવ ક્યાંયથી સંભળાતો. થોડા મહિનાઓ સુધી આવા નિર્જન સ્થળમાં માત્ર (મહારાજશ્રીના પરમ ભક્ત) જીવણલાલજી મહારાજ સાથે અને કોઈ દર્શનાર્થે આવેલા બે ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન-ધ્યાન વગેરેમાં લીન થયેલા મહારાજશ્રીને જોતાં હજારોની માનવમેદની સ્મૃતિગોચર થતી અને તે જાહોજલાલીને સર્પકંચુકવત્‌ છોડનાર મહાત્માની સિંહવૃત્તિ, નિરીહતા અને નિર્માનતા આગળ હૃદય નમી પડતું.

જે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય કાનજીસ્વામીના નામથી ગૌરવ લેતો તે સંપ્રદાયમાં મહારાજશ્રીના 'પરિવર્તન' થી ભારે ખળભળાટ થયો

એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ મહારાજશ્રી ૧૯૯૧ ની સાલ સુધીમાં કાઠિયાવાડમાં લગભગ દરેક સ્થાનકવાસીનાં હૃદયમાં પેસી ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાછળ કાઠિયાવાડ ઘેલું બન્યું હતું. તેથી 'મહારાજશ્રીએ જે કર્યું હશે તે સમજીને જ કર્યું હશે' એમ વિચારીને ધીમે ધીમે ઘણા લોકો તટસ્થ થઇ ગયા. કેટલાક લોકો સોનગઢમાં શું ચાલે છે તે જોવા આવતા, પણ મહારાજશ્રીનું પરમ પવિત્ર જીવન અને અપૂર્વ ઉપદેશ સાંભળી તેઓ ઠરી જતા, તૂટેલો ભક્તિનો પ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગતો. કોઇ કોઇ પશ્ચાત્તાપ કરતા કે 'મહારાજ, આપના વિષે તદ્દન કલ્પિત વાતો સાંભળી અમે આપની ઘણી આશાતના કરી છે, ઘણાં કર્મ બાંધ્યાં છે. અમને ક્ષમા આપજો.' આ રીતે જેમ જેમ મહારાજશ્રીના પવિત્ર ઉજ્જવળ જીવન તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિષે લોકોમાં વાત ફેલાતી ગઇ, તેમ તેમ વધારે ને વધારે લોકોને મહારાજશ્રી પ્રત્યે મધ્યસ્થતા થતી ગઈ અને ઘણાને સાંપ્રદાયિક મોહને કારણે દબાઇ ગયેલી ભક્તિ પુનઃ પ્રગટતી ગઇ. મુમુક્ષુ અને બુદ્ધિશાળી વર્ગની તો મહારાજશ્રી પ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ પરમ ભક્તિ રહી હતી. અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનાધાર કાનજીસ્વામી સોનગઢમાં જઇને રહ્યા, તો મુમુક્ષુઓનાં ચિત્ત સોનગઢ તરફ ખેંચાયાં. ધીમે ધીમે મુમુક્ષુઓનાં પૂર સોનગઢ તરફ વહેવા લાગ્યાં. સાંપ્રદાયિક મોહ અત્યંત દુર્નિવાર હોવા છતાં, સત્‌ના અર્થી જીવોની સંખ્યા ત્રણે કાળે અત્યંત અલ્પ હોવા છતાં, સાંપ્રદાયિક મોહ તેમ જ લૌકિક ભયને છોડીને સોનગઢ તરફ વહેતાં સત્સંગાર્થી જનોનાં પૂર દિન પ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતાં જ જાય છે.

પરિવર્તન કર્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિવાસ સોનગઢમાં જ છે. મહારાજશ્રીની હાજરીને લીધે સોનગઢ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. બહારગામથી અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબેનો મહારાજશ્રીના ઉપદેશનો લાભ લેવા સોનગઢ આવે છે. દૂર દેશોથી ઘણા દિગંબર જૈનો, પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે પણ આવે છે. બહારગામના માણસોને જમવા તથા ઊતરવા માટે ત્યાં એક જૈનઅતિથિગૃહ છે.

કેટલાક ભાઈઓ તથા બેનો ત્યાં ઘર કરીને કાયમ રહ્યાં છે. કેટલાક સત્સંગાથીઓ થોડા મહિનાઓ માટે પણ ત્યાં ઘર કરીને અવારનવાર રહે છે. બહારગામના મુમુક્ષુઓનાં હાલમાં ત્યાં ચાળીસેક ઘર છે.

પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મકાનમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન નાનું હતું, તેથી જ્યારે ઘણાં માણસો થઇ જતાં ત્યારે વ્યાખ્યાન વાંચવાની અગવડ પડતી, પર્યુષણમાં તો બીજે સ્થળે વ્યાખ્યાન વાચવા જવું પડતું. આ રીતે મકાનમાં માણસોનો સમાસ નહિ થતો હોવાથી ભકતોએ સં. ૧૯૯૪ માં એક મકાન બંધાવ્યું અને તેનું નામ 'શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર' રાખ્યું. મહારાજશ્રી હાલમાં ત્યાં રહે છે. તેમની સાથે જીવણલાલજી મહારાજ ઉપરાંત બીજા બે ભકિતવંત સાધુઓ સત્સંગાર્થે રહ્યા છે. ત્યાં લગભગ આખો દિવસ સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરે છે. સવારે તથા બપોરે ધર્મોપદેશ અપાય છે. બપોરના ધર્મોપદેશ પછી ભકિત થાય છે. રાત્રે ધર્મચર્ચા ચાલે છે. ધર્મોપદેશમાં તથા તે સિવાયના વાંચનમાં ત્યાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં શાસ્ત્રો, તત્ત્વાર્થસાર, ગોમટસાર, ષટ્ખંડાગમ, પંચાધ્યાયી, પદ્મનંદિપંચવિંશતિ, દ્રવ્યસંગ્રહ, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરે વગેરે પુસ્તકો વંચાય છે. ત્યાં આવનાર મુમુક્ષુનો આખો દિવસ ધાર્મિક આનંદમાં પસાર થઇ જાય છે.

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી ગુરુદેવને સમયસારજી પ્રત્યે અતિશય ભકિત છે તેથી જે દિવસે સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્‌ઘાટન થયું તે જ દિવસે એટલે સં. ૧૯૯૪ના વૈશાખ વદ ૮ ને રવિવારના રોજ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં શ્રી સમયસારજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. શ્રી સમયસારજી પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પર બહારગામથી લગભગ ૭૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. મહારાજશ્રી સમયસારજીને ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ગણે છે. સમયસારજીની વાત કરતાં પણ તેમને અતિ ઉલ્લાસ આવી જાય છે. સમયસારજીની પ્રત્યેક ગાથા મોક્ષ આપે એવી છે એમ તેઓશ્રી કહે છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં બધાં શાસ્ત્રો પર તેમને અત્યંત પ્રેમ છે. 'ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અમારા પર ઘણો

ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ' એમ તેઓશ્રી ઘણી વાર ભક્તિભીના અંતરથી કહે છે. શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે મહારાજશ્રીને અણુમાત્ર શંકા નથી. તેઓશ્રી ઘણી વાર પોકાર કરીને કહે છે: 'કલ્પના કરશો નહિ, ના કહેશો નહિ, એ વાત એમ જ છે; માનો તો પણ એમ જ છે, ન માનો તો પણ એમ જ છે. યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે.' શ્રીસીમંધરપ્રભુ પ્રત્યે ગુરુદેવને અપાર ભક્તિ છે. કોઈ કોઈ વખત સીમંધરનાથના વિરહે પરમ ભક્તિવંત ગુરુદેવનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે.

વીતરાગના પરમ ભક્ત ગુરુદેવ કહે છે કે—' જૈન ધર્મ એ કોઈ વાડો નથી. એ તો વિશ્વધર્મ છે. જૈન ધર્મનો મેળ અન્ય કોઈ ધર્મ સાથે જ નહિ. જૈન ધર્મનો ને અન્ય ધર્મોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન રેશમનો ને કંતાનનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્ન જેવો વૃથા છે.' દિગંબર જૈન ધર્મ તે જ વાસ્તવિક જૈન ધર્મ છે અને આંતરિક તેમ જ બાહ્ય દિગંબરતા વિના કોઈ જીવ મોક્ષ પામી શકે નહિ એમ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓશ્રીની મારફત સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે અનેક દિગંબર પુસ્તકોનો ઘણો ઘણો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં થઈ રહ્યો છે. સોનગઢના પ્રકાશનખાતામાંથી ગુજરાતી સમયસારની ૨૦૦૦ નકલો છપાઈ ને તુરત જ ખપી ગઈ. તે સિવાય, સમયસાર ગુટકો, સમયસાર હરિગીત, ગણેશપ્રસાદ વર્ણીજીનાં પત્રો, અનુભવપ્રકાશ વગેરે ઘણાં પુસ્તકો ત્યાં છપાયાં અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાયાં. તે ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની હજારો પ્રતો ત્યાંથી પ્રકાશિત થઈ પ્રચાર પામી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓને ગુજરાતી ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સુલભ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં હજારો મુમુક્ષુઓ તેનો અભ્યાસ કરતા થયા છે. કેટલાંક ગામોમાં પાંચ દશ પંદર મુમુક્ષુઓ ભેગા થઈને ગુરુદેવ પાસેથી ગ્રહણ કરેલા રહસ્ય અનુસાર સમયસારાદિ

ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું નિયમિત વાંચન-મનન કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પરમ પવિત્ર શ્રુતામૃતના ધોરિયા કાઠિયાવાડના ગામેગામમાં વહેવા લાગ્યા છે. અનેક સુપાત્ર જીવો એ જીવનોદકનું પાન કરી કૃતાર્થ થાય છે.

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું મુખ્ય વજન સમજણ પર છે. 'તમે સમજો; સમજ્યા વિના બધું નકામું છે;' એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહે છે. 'કોઈ આત્મા-જ્ઞાની કે અજ્ઞાની-એક પરમાણુમાત્રને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, તો પછી દેહાદિની ક્રિયા આત્માના હાથમાં ક્યાંથી હોય ? જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાળના અંતર જેવડો મહાન્ તફાવત છે, અને તે એ છે કે અજ્ઞાની પરદ્રવ્યનો તથા રાગ દ્વેષનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાની પોતાને શુદ્ધ અનુભવતો થકો તેમનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તૃત્વ છોડવાનો મહા પુરુષાર્થ દરેક જીવે કરવાનો છે. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ્ઞાન વિના છૂટશે નહિ. માટે તમે જ્ઞાન કરો.' —આ તેઓશ્રીના ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર છે. જ્યારે કોઈ શ્રોતાઓ કહે કે 'પ્રભુ ! આપ તો મેટ્રિકની ને એમ. એ.ની વાત કરો છો; અમે હજુ એકડિયામાં છીએ, અમને એકડિયાની વાત સંભળાવો;' ત્યારે ગુરુદેવ કહે છે: 'આ જૈન ધર્મનો એકડો જ છે. સમજણ કરવી તે જ શરૂઆત છે. મેટ્રિકની ને એમ. એ.ની એટલે કે નિર્ગ્રંથદશાની ને વીતરાગતાની વાતો તો આઘી છે. આ સમજણ કર્યે જ છૂટકો છે. એક ભવે, બે ભવે, પાંચ ભવે, કે અનંત ભવે આ સમજ્યે જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થવાની છે.'

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જ્ઞાનને સમ્યક્પણાની મહોર તો ઘણા વખતથી પડી હતી, તે સમ્યગ્જ્ઞાન સોનગઢના વિશેષ નિવૃત્તિવાળા સ્થળમાં અદ્ભુત સૂક્ષ્મતાને પામ્યું; નવી નવી જ્ઞાનશૈલી સોનગઢમાં ખૂબ ખીલી. અમૃતકળશમાં જેમ અમૃત ઘોળાતાં હોય તેમ ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર અમૃતકળશસ્વરૂપ આત્મામાં તીર્થંકરદેવનાં વચનામૃતો ખૂબ ઘોળાયાં-ઘૂંટાયાં. એ ઘૂંટાયેલાં અમૃત કૃપાળુદેવ અનેક મુમુક્ષુઓને પીરસે છે ને ન્યાલ કરે છે. સમયસાર, પ્રવચનસાર

વગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવના શબ્દે શબ્દે એટલી ગહનતા, સૂક્ષ્મતા અને નવીનતા નીકળે છે કે શ્રોતાજનોના ઉપયોગને પણ સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. જે અનંત આનંદમય ચૈતન્યઘન દશા પ્રાપ્ત કરીને સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવે શાસ્ત્રો પ્રરૂપ્યાં, તે પરમ પવિત્ર દશાનો સુધાસ્યંદી સ્વાનુભૂતિસ્વરૂપ પવિત્ર અંશ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરીને સદ્‌ગુરુદેવ વિકસિત જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા શાસ્ત્રમાં રહેલાં ગહન રહસ્યો ઉકેલી, મુમુક્ષુને સમજાવી અપાર ઉપકાર કરી રહ્યા છે. સેંકડો શાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ગુરુદેવની વાણી સાંભળી ઉલ્લાસ આવી જતાં કહે છેઃ ‘ ગુરુદેવ ! અપૂર્વ આપનાં વચનામૃત છે; તેનું શ્રવણ કરતાં અમને તૃપ્તિ જ થતી નથી. આપ ગમે તે વાત સમજાવો તેમાંથી અમને નવું નવું જ જાણવાનું મળે છે. નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનું સ્વરૂપ, સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ કે સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, નિશ્ચયવ્યવહારનું સ્વરૂપ કે વ્રતનિયમતપનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન–નિમિત્તનું સ્વરૂપ કે સાધ્ય-સાધનનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કે ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ, ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કે બાધક-સાધકભાવનું સ્વરૂપ, મુનિદશાનું સ્વરૂપ કે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—જે જે વિષયનું સ્વરૂપ આપના મુખે અમે સાંભળીએ છીએ તેમાં અમને અપૂર્વ ભાવો દષ્ટિગોચર થાય છે. અમે શાસ્ત્રોમાંથી કાઢેલા અર્થો તદ્દન ઢીલા, જડ-ચેતનના ભેળસેળવાળા, શુભને શુદ્ધમાં ખતવનારા, સંસારભાવને પોષનારા, વિપરીત અને ન્યાય વિરુદ્ધ હતા; આપના અનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ અર્થો ટંકણખાર જેવા-શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, જડ-ચેતનના ફડચા કરનારા, શુભ ને શુદ્ધનો સ્પષ્ટ વિભાગ કરનારા, મોક્ષભાવને જ પોષનારા, સમ્યક્ અને ન્યાયયુક્ત છે. આપના શબ્દે શબ્દે વીતરાગદેવનું હૃદય પ્રગટ થાય છે; અમે વાક્યે વાક્યે વીતરાગદેવની વિરાધના કરતા હતા. અમારું એક વાક્ય પણ સાચું નહોતું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞાન છે—એ વાતનો અમને હવે સાક્ષાત્કાર થાય છે. શાસ્ત્રોએ ગાયેલું જે સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય તે હવે અમને સમજાય છે. શાસ્ત્રોનાં તાળાં ઉઘાડવાની ચાવી

વીતરાગદેવે સદ્‌ગુરુને સોંપી છે. સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ પામ્યા વિનાં શાસ્ત્રોનો ઉકેલ થવો અત્યંત અત્યંત કઠિન છે.'

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવનું જ્ઞાન જેવું અગાધ ને ગંભીર છે તેવી જ તેમની વ્યાખ્યાનશૈલી ચમત્કૃતિભરેલી છે. તેઓશ્રી કહેવાની વાતને એવી સ્પષ્ટતાથી, વિવિધતાથી, અનેક સાદા દાખલાઓ આપીને, શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઓછામાં ઓછો પ્રયોગ કરીને સમજાવે છે કે સામાન્ય મનુષ્યને પણ તે સહેલાઈથી સમજાય છે. અત્યંત ગહન વિષયને પણ અત્યંત સુગમ રીતે પ્રતિપાદિત કરવાની ગુરુદેવમાં વિશિષ્ટ શકિત છે. વળી મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી રસમય છે કે જેમ સર્પ મોરલી પાછળ મુગ્ધ બને છે તેમ શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે, સમય કયાં પસાર થઈ જાય છે તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ અને રસમય હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રીનું પ્રવચન શ્રોતાઓમાં અધ્યાત્મનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજશ્રી પ્રવચન કરતાં અધ્યાત્મમાં એવા તન્મય થઈ જાયછે, પરમાત્મદશા પ્રત્યેની એવી ભકિત તેમના મુખ પર દેખાય છે કે શ્રોતાઓને તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી. અધ્યાત્મની જીવંત મૂર્તિ ગુરુદેવના દેહના અણુએ અણુમાંથી જાણે અધ્યાત્મરસ નીતરે છે. એ અધ્યામમૂર્તિની મુખમુદ્રા, નેત્રો, વાણી, હૃદય બધાં એકતાર થઇ અધ્યાત્મની રેલંછેલ કરે છે અને મુમુક્ષુઓનાં હૃદયો એ અધ્યાત્મરસથી ભિંજાઈ જાય છે.

ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક જીવનનો લ્હાવો છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી અન્ય વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ પડતો નથી. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળનારને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે 'આ પુરુષ કોઈ જુદી જાતનો છે, જગતથી એ કાંઈક જુદું કહે છે, અપૂર્વ કહે છે. એના કથન પાછળ કોઈ અજબ દ્રઢતા ને જોર છે. આવું કયાંય સાંભળ્યું નથી.' મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી અનેક જીવો પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર લાભ મેળવી જાય છે. કેટલાકને સત્‌ પ્રત્યે રુચિ જાગે છે, કોઇ કોઇને

સત્સમજણના અંકુર ફૂટે છે અને કોઇ વિરલ જીવોની તો દશા જ પલટાઈ જાય છે.

અહો ! આવું અલૌકિક પવિત્ર અંતર્પરિણમન—કેવળજ્ઞાનનો અંશ, અને આવો પ્રભાવનાઉદય—તીર્થંકરત્વનો અંશ, એ બેનો સુયોગ આ કળિકાળમાં જોઈને રોમાંચ થાય છે. મુમુક્ષુઓનાં મહા-પુણ્ય હજુ તપે છે.

અહો ! એ પરમ પ્રભાવક અધ્યાત્મમૂર્તિની વાણીની તો શી વાત, તેનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યના થોક ઊછળે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અધ્યાત્મયોગીની સમીપમાં સંસારનાં આધિ-વ્યાધિ ઉપાધિ ફરકી શકતાં નથી. સંસારતપ્ત પ્રાણીઓ ત્યાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે અને સંસારનાં દુઃખો માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભાં કરેલાં તેમને ભાસવા માંડે છે. જે વૃત્તિઓ મહા પ્રયત્ને પણ દબાતી નથી તે ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં વિના પ્રયત્ને શમી જાય છે એ ઘણા ઘણા મુમુક્ષુઓનો અનુભવ છે. આત્માનું નિવૃત્તિમય સ્વરૂપ, મોક્ષનું સુખ વગેરે ભાવોની જે શ્રદ્ધા અનેક દલીલોથી થતી નથી તે ગુરુદેવના દર્શનમાત્રથી થઇ જાય છે. ગુરુદેવનાં જ્ઞાન ને ચારિત્ર મુમુક્ષુ પર મહા કલ્યાણકારી અસર કરે છે. ખરેખર કાઠિયાવાડને આંગણે શીતળ છાંયવાળું, વાંછિત ફળ દેનાર કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું છે. કાઠિયાવાડનાં મહાભાગ્ય ખીલ્યાં છે.

હવે, સોનગઢમાં પરિવર્તન કર્યા પછીના, મહારાજશ્રીના જીવન-વૃત્તાંત સાથે સંબંધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો કાળાનુક્રમે સંક્ષેપમાં જોઈ જઇએ:

સોનગઢથી બાર માઇલ દૂર આવેલા શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી મહારાજશ્રીની ભાવના હતી. તે સં. ૧૯૯૫ ના પોષ વદ તેરશે પૂર્ણ થઈ. લગભગ ૨૦૦ ભક્તો સહિત મહા-રાજશ્રીએ તે તીર્થરાજની યાત્રા અતિ ઉત્સાહ ને ભક્તિપૂર્વક કરી.

રાજકોટના શ્રાવકોના બહુ આગ્રહને લીધે સં. ૧૯૯૫ માં મહારાજશ્રીનું રાજકોટ પધારવું થયું. ત્યાં દશેક માસની સ્થિતિ

દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ સમયસાર, આત્મસિદ્ધિ અને પદ્મનંદિપંચવિંશતિ પર અપૂર્વ પ્રવચનો કર્યાં. ગુરુદેવના આગળ વધેલા જ્ઞાનપર્યાયોમાંથી નીકળેલા જડ-ચેતનની વહેંચણીનો, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિના તેમ જ બીજા અનેક અપૂર્વ ન્યાયો સાંભળી રાજકોટના હજારો લોકો પાવન થયા અને અનેક સુપાત્ર જીવોએ પાત્રતા અનુસાર આત્મલાભ મેળવ્યો. દશ માસ સુધી 'આનંદકુંજ' માં (મહારાજશ્રી ઊતર્યાં હતા તે સ્થાનમાં) નિશદિન આધ્યાત્મિક આનંદનું વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું.

રાજકોટથી સોનગઢ પાછા ફરતાં મહારાજશ્રી ગિરિરાજ ગિરનારતીર્થની યાત્રા કરવા પધાર્યાં અને એ પવિત્ર નેમગિરિ ઉપર લગભગ ૩૦૦ ભક્તો સાથે ત્રણ દિવસ રહ્યા. ત્યાં એ સમવસરણના દેરાસરજીમાં તથા દિગંબર દેરાસરજીમાં ઊછળેલી ભક્તિ, એ સહસ્રામ્રવનમાં જામી ગયેલી સ્તવનભક્તિની ધૂન અને એ સમશ્રેણીની પાંચમી ટૂંકે પૂ. ગુરુદેવશ્રી 'હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે!' વગેરે પદો પરમ અધ્યાત્મરસમાં તરબોળ બની ગવરાવતા હતા તે વખતે પ્રસરી ગયેલું શાંત આધ્યાત્મિક વાતાવરણ—એ બધાંનાં ધન્ય સ્મરણો તો જીવનભર ભક્તોનાં સ્મરણપટ પર કોતરાઈ રહેશે.

રાજકોટ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ રસ્તામાં આવતાં અનેક ગામોમાં વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મનો ડંકો વગાડતા ગયા અને અનેક સત્પાત્રોના કર્ણપટ ખોલતા ગયા. ગામે ગામ લોકોની ભક્તિ ગુરુદેવ પ્રત્યે ઊછળી પડતી હતી અને લાઠી, અમરેલી વગેરે મોટા ગામોમાં અત્યંત ભવ્ય સ્વાગત થયું હતું. ગુરુદેવનો પ્રભાવનાઉદય જોઈ, જે કાળે તીર્થંકરદેવ વિચરતા હશે તે ધર્મકાળમાં ધર્મનું, ભક્તિનું, અધ્યાત્મનું કેવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહેતું હશે તેનો તાદૃશ ચિતાર કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ ખડો થતો.

સં. ૧૯૯૬ ના વૈશાખ માસમાં ગુરુદેવનાં પુનિત પગલાં ફરી સોનગઢમાં થયાં.

ત્યારપછી તુરત જ શેઠ કાળિદાસ રાઘવજી જસાણીના ભક્તિવંત સુપુત્રોએ શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર પાસે શ્રી સીમંધરભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવવા માંડયું, તેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના અતિ ભાવવાહી પ્રતિમાજી ઉપરાંત શ્રી શાન્તિનાથ આદિ અન્ય ભગવંતોનાં ભાવવાહી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પંચકલ્યાણકવિધિપૂર્વક સં. ૧૯૯૭ ના ફાગણ સુદ બીજના માંગલિક દિને થઇ. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં બહારગામના લગભગ ૧૫૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રતિષ્ઠાના આઠે દિવસ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના મુખમાંથી ભક્તિરસભીની અલૌકિક વાણી છૂટતી હતી. લોકોને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો. પ્રતિષ્ઠાદિન પહેલાં થોડા દિવસે શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રથમ દર્શને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં. સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભક્તિરસની ખુમારી ચડી ગઇ અને આખો દેહ ભક્તિરસના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવો શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવશ્રી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઇ ગયું અને ભક્તિરસમાં અત્યંત એકાગ્રતાને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો, આ ભક્તિનું અદ્ભુત દૃશ્ય, પાસે ઊભેલાં મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું નહોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઊભરાયાં અને ચિત્તમાં ભક્તિ ઊભરાઇ. ગુરુદેવે પોતાના પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભક્તિભાવમાં જાણે દેહનું ભાન ભૂલી ગયા હોય એવા અપૂર્વ ભાવે કરી હતી.

આ જિનમંદિરમાં બપોરના વ્યાખ્યાન પછી દરરોજ પોણો કલાક ભક્તિ થાય છે. ભક્તિમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હાજર રહે છે. બપોરનું પ્રવચન સાંભળતાં આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના પ્રણેતા વીતરાગ ભગવંતનું માહાત્મ્ય હૃદયમાં સ્ફુર્યું હોય છે તેથી પ્રવચનમાંથી ઊઠી તુરત જ જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરતાં વીતરાગદેવ પ્રત્યે પાત્ર જીવોને અદ્ભુત ભાવ ઉલ્લસે છે. આ રીતે જિનમંદિરમાં જ્ઞાન ને ભક્તિના સુંદર સુમેળનું નિમિત્ત બન્યું છે.

શ્રી જિનમંદિર બંધાયા પછી એક વર્ષે થોડા મુમુક્ષુ ભાઇઓ દ્વારા જિનમંદિર પાસે જ શ્રી સમવસરણ મંદિર બંધાયું. તેમાં

શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં અતિ ભાવવાહી ચતુર્મુખ પ્રતિમાજી બિરાજે છે. સુંદર આઠ ભૂમિ, કોટ, (મુનિઓ, અર્જિકાઓ, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગેરેની સભાઓ સહિત) શ્રીમંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ. ચામર, છત્ર, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી તેમાં અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઊભેલા શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યનાં અતિ સૌમ્ય મુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ સં. ૧૯૯૮ ના વૈશાખ વદ ૬ ના માંગલિક દિવસે થયો હતો અને તે પ્રસંગે બહારગામથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્‌ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુનાં નેત્રો સમક્ષ ખડો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુનું હૃદય ભક્તિ ને ઉલ્લાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ મંદિર થતા, મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દૃષ્ટિગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.

સં. ૧૯૯૮ ના આશાડ વદ એકમના રોજ શ્રી સોનગઢમાં શ્રી ગુરુરાજે સભા સમક્ષ શ્રી પ્રવચનસારનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું તેમાંથી જ્ઞેય અધિકાર ઉપડતા અનેક વર્ષોમાં જોએલ તેનાથી પણ કોઈ અચિંત્ય ને આશ્ચર્યકારક ગુરુદેવના અંતર આત્મમાંથી નિર્મળ ભાવશ્રુત જ્ઞાનની પર્યાયમાંથી સુક્ષ્મ ને ગહન એવો શ્રુતનો ધોધ વહેવા લાગ્યો તે ધોધ જેણે જાણ્યો હશે ને બરાબર શ્રવણ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ હશે. બાકી તો શું કહી શકાય ?

શ્રવણ કરતાં એમ થતું હતું કે આ તે કોઈ આશ્ચર્યકારી આત્મવિભૂતિ જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કે કોઇ અચિંત્ય શ્રુતની નિર્મળ શ્રેણી જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? ખરેખર સ્વાત્મ સ્વરૂપ વૃદ્ધિરૂપ તે ધન્ય પ્રસંગ સદાયને માટે હૃદયના જ્ઞાનપટ પર કોતરાઈ રહેશે. ને ફરી ફરી આવા અનેક તરેહના સુપ્રસંગો સંપ્રાપ્ત થશે.

સં, ૧૯૯૮ ના ભાદરવા સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢમાં શ્રી સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. દશેક બ્રહ્મચારીઓ તેમાં જોડાયા છે. તેમાં જોડાનાર બ્રહ્મચારી ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહી દરરોજ ત્રણેક કલાક નિયત કરેલા ધાર્મિક પુસ્તકોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા શિક્ષણને એકાંતમાં સ્વાધ્યાય દ્વારા દૃઢ કરે છે અને મહારાજ શ્રીનાં પ્રવચનો, ભક્તિ વગેરેમાં ભાગ લે છે; એમ આખો દિવસ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ફરીને પાછા રાજકોટના શ્રાવકોના આગ્રહને લીધે અને પ્રભાવનાઉદયને લીધે સં. ૧૯૯૯ ના ફાગણ સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢથી વઢવાણ રસ્તે રાજકોટ જવા માટે વિહાર કર્યો છે. અમૃત વરસતા મહામેઘની જેમ રસ્તામાં આવતા દરેક ગામમાં ગુરુદેવ પરમાર્થ-અમૃતનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવતા જાય છે અને અનેક તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવતા જાય છે. હજારો ભાગ્યવંત જીવો-જૈનો ને જૈનતરો-એ અમૃતવર્ષાને ઝીલી સંતુષ્ટ થાય છે. જૈનેતરો પણ ગુરુદેવનો આધ્યાત્મિક ઉપદેશ સાંભળી દિંગ થઇ જાય છે. જૈન દર્શનમાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાનું જ પ્રતિપાદન નથી પણ તેમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ભરપુર ભરેલું છે એમ સમજાતાં તેમને જૈન દર્શન પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે. ગામોગામ બાળકો, યુવાનો ને વૃદ્ધોમાં જૈનો ને જૈનેતરોમાં મહારાજશ્રી આત્મવિચારનાં પ્રબળ આંદોલનો ફેલાવતા જાય છે અને ' આ મોંઘા મનુષ્યભવમાં જો જીવે દેહ, વાણી અને મનથી પર એવા પરમ તત્ત્વનું ભાન ન કર્યું, તેની રુચિ પણ ન કરી, તો આ મનુષ્યભવ નિષ્ફળ છે ' એમ દાંડી પીટીને જાહેર કરતાં જાય છે.

એ અમૃતસિંચક યોગિરાજ કાઠિયાવાડની બહાર વિચર્યા નથી. જો તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં વિચરે તો આખા ભારતવર્ષમાં ધર્મની પ્રભાવના કરી હજારો તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવી શકે એવી અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં દેખાય છે.

આવી અદ્‌ભુત શક્તિના ધરનાર પવિત્રાત્મા કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડની મહા પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ છે. તેમના પરિચયમાં આવનાર પર તેમના પ્રતિભાયુક્ત વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડયા વિના રહેતો નથી. તેઓશ્રી અનેક સદ્‌ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ હરેક વસ્તુના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સ્મરણ શક્તિ વર્ષોની વાતને તિથિ–વાર સહિત યાદ રાખી શકે છે. તેમનું હૃદય વજ્રથીયે કઠણ ને કુસુમથીયે કોમળ છે. તેઓશ્રી અવગુણ પાસે અણનમ હોવા છતાં સહેજ ગુણ દેખતાં નમી પડે છે. બાળબ્રહ્મચારી કાનજીસ્વામી એક અધ્યાત્મમસ્ત આત્માનુભવી પુરુષ છે. અધ્યાત્મમસ્તી તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. આત્માનુભવ તેમના શબ્દે શબ્દમાં ઝળકે છે. તેમના શ્વાસે શ્વાસે 'વીતરાગ! વીતરાગ!' નો રણકાર ઊઠે છે. કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડનું અદ્વિતીય રત્ન છે. કાઠિયાવાડ કાનજીસ્વામીથી ગૌરવવંત છે.

વૈશાખ સુદ ૨,
વિ. સં. ૧૯૯૯

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

श्री सर्वज्ञदेवाय नमः ।

અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનાં

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર પર

પ્રવચનો

આ શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નડિયાદમાં વિ. સં. ૧૯૫૨ ની સાલમાં [આસો વદ એકમે] લખ્યું હતું. તેમાં પૂર્વભવના સંસ્કાર સહિત પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો છે. છ પદનો તેમાં સમાવેશ થાય છે, તે છ પદ નીચે મુજબ છે:—

(૧) આત્મા છે. [તે ન્યાયથી સમજાવ્યું છે.]

(૨) જે છે તે હંમેશાં હોય છે તેથી નિત્ય છે.

(૩) સ્વભાવે તે જ્ઞાનનો કર્તા છે; અજ્ઞાનથી રાગદ્વેષનો કર્તા છે.

(૪) વસ્તુતાએ સ્વભાવનો ભોક્તા છે; અજ્ઞાનથી હર્ષશોકાદિનો ભોક્તા છે.

(૫) મોક્ષ છે.

(૬) મોક્ષનો ઉપાય પણ છે.

આમાં ઘણા ભવના સંસ્કાર સહિત સ્વાનુભવની વાત કહી છે.

શ્રી એટલે આત્માની જ્ઞાનલક્ષ્મી—કેવળજ્ઞાન; તેનું સ્વરૂપ સમજાયે જ્ઞાનનું ચારિત્ર [સ્થિરતા] પ્રગટીને, જ્ઞાનના પુરુષાર્થથી પૂર્ણ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંતનો વિનય કરે છે;—

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવંત. ૧.

પ્રથમ "સત્" નામ આત્મા, અને તેને સમજાવનાર ગુરુ તે સદ્‌ગુરુ. એવા સદ્‌ગુરુને નમસ્કાર કરીને કહે છે કે હું એક આત્મા જ (આત્માનું સ્વરૂપ જ) જાણ્યા વિના અનંત દુઃખ પામ્યો. એક આત્મા જાણ્યે સર્વ જણાઈ જાય છે.

'જે સ્વરૂપ' એટલે આત્મસ્વરૂપ. આત્મા પોતે કોણ છે તે જાણ્યા વિના બધી કળા નકામી છે. તે સમજ્યા વિના અનંત દુઃખ પામ્યો એમ કહ્યું. પણ એમ ન કહ્યું કે અમુક ક્રિયા કે અમુકવિદ્યા વિના રખડયો.

"સ્વ" એટલે પોતાનું; પોતાનું રૂપ તે સ્વરૂપ: જીવનું સ્વરૂપ પોતાનું અરૂપી જ્ઞાન છે. જગતનાં અન્ય દ્રવ્યો જડ એટલે કે અચેતન છે, તેમાંથી પુદ્‌ગલમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે; અને અરૂપી, નિર્દોષ આનંદમૂર્તિ આત્મતત્ત્વ છે. તે અરૂપી વસ્તુ જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે દેખાય છે. આત્મા મન, વાણી, દેહ વર્ણ, ગંધ, રસથી નિરાળો છે; પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, વિકલ્પ વિનાનો છે. એનું જે સ્વરૂપ છે તેને યથાર્થ ન્યાય વડે સમજ્યા વિના અનાદિ કાળથી અનંત દુઃખ પામ્યો. આમાં એમ આવ્યું કે સાચું તત્ત્વ સમજ્યા વિના, જે જાત છે તે જાણ્યા વિના, અનંત દુઃખ પામ્યો; પણ એમ ન આવ્યું કે બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, તપ, લૌકિક નીતિ એવું બહારથી કરવાનું કાંઈ ન કર્યું એટલે દુઃખ પામ્યો.

પૂર્વે અનંતકાળમાં નિજ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના દુઃખ પામ્યો એમ કહેતાં તેમાં ગર્ભિતપણે એમ આવ્યું કે અનંતકાળથી હું નિત્ય છું પણ ગયા કાળમાં આત્માના સુખથી (મારાથી) અજાણ હતો, હવે સાચી સમજણ આપની કૃપાથી પામ્યો. પ્રથમ અનંત દુઃખ પામીને અનંત કાળથી ટકી રહ્યો હતો, હવે આત્મભાનથી ટકી રહ્યો છું.

આત્મા અનંત કાળથી છે તે કઇ અવસ્થામાં ટકયો? અજ્ઞાન વડે અનંત દુઃખને પામ્યો અને તે અનંત દુઃખની અવસ્થામાં ટકયો. "અનંત" શબ્દ, આત્મા બેહદ-આનંદસ્વરૂપ સ્વાભાવિક તત્ત્વ છે એમ સૂચવે છે. તે ભૂલીને, હે ગુરુ! એ આનંદની અનંતી ઊંધાઇમાં હું અનાદિ કાળથી ટકયો હતો, આત્મા અનંત [બેહદતાવાળો] છે, માટે દુઃખનો રસ પણ અનંતો જ ભોગવે છે. કોઇ કહેશે કે અનંતકાળનાં દુ ખ ભેગાં કરીને અનંત દુઃખ થયાં હશે પણ તેમ નથી; એક એક ક્ષણમાં અનંત દુઃખની વેદના સહન કરી છે.

આ શાસ્ત્રમાં અપૂર્વ અહ્લાદ ભર્યો છે. શિષ્યને પોતાનું સ્વાધીનપણું ગુરુગમથી સમજાયું એટલે પોતાનો જ્ઞાનસ્વભાવ બેહદ-અપરિમિત છે તેનો ઉલ્લાસ આવ્યો છે તેનું વર્ણન કરે છે.

હું શું સમજ્યો અને શું નથી સમજ્યો, જડના સંયોગમાં શું રહેલું છે અને પરથી જુદાપણું-અસંગપણું શું, તેનો વિવેક કેમ કરવો તેનો વિચાર કર્યો નથી તેથી જ અનંત દુઃખ પામ્યો છે.

અહીં શ્રી સદ્ગુરુને નમસ્કાર કર્યો છે, તેમાં વિનય છે. નિશ્ચયથી પોતાના પૂર્ણ શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર છે; વ્યવહારથી પોતે, ઉપકારીને [જે કેવળજ્ઞાની ભગવાન થઈ ગયા, જેમણે આત્માનું અવિરોધ સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે તે પરમાત્માને] ઓળખીને નમન કર્યું છે. શ્રી સદ્ગુરુભગવંત કેવા મહિમાવંત છે તે વિષે કહ્યું છે કેઃ—

ગુરુ ગોવિંદ દોનું ખડે, કિસકું લાગું પાય;
બલિહારી ગુરુદેવકી (જેણે) આતમ દીયો બતાય.

પરમાત્મસ્વરૂપ ચૈતન્ય વીતરાગ ભગવાન અને જ્ઞાની બન્ને સમક્ષ દેખાય છે. ત્યાં શિષ્ય પોતાનું બેહદ સુખસ્વરૂપ, સ્વાધીન સ્વરૂપ સમજાવનાર સાધકદશામાં વર્તતા એવા સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરે છે. પોતાનો સાધકસ્વભાવ ઊઘડયો એની હોંશમાં પોતાના ગુણનું બહુમાન, વિનય કરે છે એટલે જ્ઞાની ગુરુ ઉપર ઉપકારીપણાનો આરોપ કરી પોતાનો પવિત્ર ભાવ મલાવે છે.

ભૂતકાળમાં આત્માને સમજ્યા વિના દુઃખી હતો એટલે સિદ્ધ થયું કે પૂર્વે હું હતો અને શકિતરૂપે આનંદમય જ્ઞાનસામર્થ્ય સ્વરૂપે હતો. હવે તે જ જ્ઞાનશકિતનો અંતરંગ ઉજ્જવળ ભાવ જે ઊઘડયો તે ભાવથી મારું પૂર્ણ સ્વરૂપ ઊઘડવાનું છે.

અનંત દુઃખના ભોગવટાની અવસ્થાને અને નિરાવરણ પવિત્ર પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મસુખના ભોગવટાની અવસ્થાને જાણનારો જ્ઞાતા ભગવાન આત્મા અખંડ જ્ઞાનમય છે; પરથી જુદો, સ્વાધીન, અસંગ એકલો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનું છેદન કરીને નિમિત્તની અસર લીધા વિના નિર્મળ, શાંત, પવિત્ર, આનંદમય છું એ ભાવે ભવિષ્યમાં પૂર્ણ શુદ્ધ થવાનો છું-એવી ભાવના ભાવે છે. નિઃશંક બેહદ પ્રતીતિ સ્વરૂપ જે સ્વભાવ ઊઘડે છે,—જે ભાવ અંતરંગ જ્ઞાનબળના પુરુષાર્થથી ઊઘડે છે, તે ભાવ પૂર્ણ-આનંદમય શુદ્ધ સ્વરૂપની શકિતમાંથી પ્રગટ થાય છે. અવસ્થાદૃષ્ટિએ હજી અંશ ઊઘડયો છે તેથી મલિનતા; અધૂરાંશ છે.

પ્રવચનસાર અને સમયસારમાં ભગવાન શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય તથા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનો અંતરનાદ નીકળે છે કે અમે જેમ કહીએ છીએ તેમ જ છે, અને તે સર્વજ્ઞના ઘરની વાત, જાત-અનુભવથી કહીએ છીએ. આ સ્વરૂપે સમજ્યે, શ્રધ્યે એક-બે ભવે અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એમ અપ્રતિહત ભાવની વાત કરી છે, પાછા પડી જવાની વાત નથી. જે સ્વરૂપ બેહદ છે, અનંત છે, સ્વાધીન છે, તેનો યથાર્થ નિર્ણય થયા પછી પાછો કેમ પડે? જે ભાવે પૂર્ણની શ્રદ્ધા કરી છે તે જ [અનુભવની જાત] આખું નિર્મળ આત્મપદ પૂરું પાડે છે. ૧.

હવે આત્માર્થીને વિચારવા માટે મોક્ષમાર્ગ અગુપ્ત રીતે કહે છેઃ-

વર્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ,
વિચારવા આત્માર્થીને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય. ૨.

આ ભરતક્ષેત્ર અને વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. જે ક્ષેત્રે જે કાળે શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન વિચરતા હતા તે ધર્મ-

ક્ષેત્રને, ધર્મ-કાળને અને તે સમયના સંતો-ધર્માત્મા-જ્ઞાની પુરુષોને ધન્ય છે. ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર દેવનું જે કાળે વિદ્યમાનપણું હોય તે ધર્મકાળને ધન્ય છે. 'કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવી જનને હિતકાર.' તે કાળે કુતર્કવાદી પાખંડીનાં જોર ન હતાં.

અહીં એમ ભાવ છે કે, વર્તમાન પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર પરમાત્મા સાક્ષાત્ વિચરે છે ત્યાં જ્ઞાની-ધર્માત્મા-સંત મુનિઓનાં ટોળાં છે, સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પ્રભુ તે ક્ષેત્રથી મોક્ષ જવાના છે, મુનિઓ છે તેમાંથી કેટલાક એ જ ભવે મોક્ષ જવાના છે, કેટલાક એક ભવ કરી મોક્ષ પહોંચવાના છે. વર્તમાનમાં એ ધર્મ-ક્ષેત્રે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન છે અને ૨૪૬૭ વર્ષ પૂર્વે આ ક્ષેત્રે પણ હતા.

તે ક્ષેત્રે તીર્થંકર ભગવાનની વીતરાગ દશા જોઈને મોટા ઈન્દ્ર, દેવ, મનુષ્ય આદિ લળી લળીને તેમને વંદન કરે છે અને અનેક લાયક પ્રાણીઓ આત્મજ્ઞાન પામે છે. કોઈ નિર્ધન નીચ કુળમાં જન્મેલો પ્રાણી પણ પ્રભુના દર્શન કરી, તેમની વાણી સાંભળી, ન્યાય વિચારી, આત્માના પવિત્ર સ્વાધીન આનંદસ્વરૂપને સમજી લે છે.

મોક્ષમાર્ગ વર્તમાનમાં બહુ લોપ છે-એમ કહ્યું તેમાં એમ કહ્યું કે તે આ ક્ષેત્રે વર્તમાનમાં ધોકરૂપ નથી પણ પૂર્વે હતો અને હવે પછી હશે.

આત્મા પૂર્ણ છે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન જે કાળે વર્તે તે કાળે ભેદ નથી: વિકલ્પ નથી: આત્મજ્ઞાન થયો પછી પૂર્ણ થવામાં જે અલ્પ કાળ બાકી રહે છે તેનો ભાવે ભેદ નથી; દુઃષમ કાળને તે પોતાના માટે સુષમ કાળ માને છે.

ઉદાયન રાજાનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. તેમાં તે ભાવના ભાવે છે કે અહો પ્રભુ ! ધન્ય તે ગામ, નગર, સંતમુનિઓ કે જ્યાં આપ બિરાજો છો ! અહીં આપ પધારો તો વંદના કરું, મોટો મહોત્સવ

કરું, અને અર્પણતા કરું. તેમને ત્રણ ઉપવાસ થયા છે અને ભાવના ભાવે છે કે મારા નગરના બાગમાં પ્રભુ પધારે; ધન્ય ધન્ય અવતાર!! અહીં રાજાની મુમુક્ષુતા તૈયાર છે, અંતરંગ પણ તૈયારી થઈ છે. કેવળજ્ઞાન લેવાની પાત્રતા પોતામાં હતી અને નિમિત્તરૂપ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું સહેજે વિચરવું થયું. રાજાના અસંખ્ય પ્રદેશમાં નિર્મળતા પ્રગટીને તે જ ભવે તેનો મોક્ષ થવાનો છે. વીતરાગ કોઈને આધીન નથી, સહજ તેનો વિહાર છે. પણ રાજાનું ઉપાદાન તૈયાર થયું છે એટલે નિમિત્ત મળે જ. અંતરાત્મા રાજા ઉદાયન કર્મોદયને જીતીને જાગ્યો-ઊઠયો અને ભાવના ભાવી કે મહાવીર તીર્થંકર પ્રભુ મારા બાગમાં પધારે અને હું પ્રભુના શરણમાં નમન કરું.

વીતભય નગરીનો રાજા પ્રકૃતિના શુભાશુભ ઉદયને જ્ઞાનબળવડે જીતીને ચૈતન્ય-પ્રભુ પાસે તૈયાર થયો છે.

"ત્રિકાળ કેવળજ્ઞાન કે જે આત્માનું સામર્થ્ય છે તે ફાટો" એમ અંદરનો પુરુષાર્થ જાગતાં ચિદાનંદ શુદ્ધ જ્ઞાનના ભણકારા ઊઠયા કે પૂર્ણ સ્વરૂપને પામ્યે જ છૂટકો છે. આવી ભાવના ભાવે છે અને પુરુષાર્થ ફાટયો છે અને યોગાનુયોગ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું પોતાના રાજ્યમાં પધારવું પણ થયું. એમ પોતાના ભાવને અનુકૂળ નિમિત્ત મળ્યું, અને પોતાનો સાધકસ્વભાવ પણ ઊછળ્યો છે. પછી બાકી શું? તે જ ભવે કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષ ગયા છે.

શ્રીમદ્ કહે છે કે, પૂર્વે ધર્મકાળ હતો. આત્મધર્મની ઘણા જીવોને વૃદ્ધિ હતી, પણ વર્તમાનમાં ઘણા ભાગે મોક્ષમાર્ગ લોપ છે; છતાં સમજનાર જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ પાત્ર છે તેને કહે છે કે તું મોક્ષસ્વરૂપ છો, સમજીને મોક્ષ પ્રગટ થઈ શકે છે. જે કોઈ ન્યાયથી આત્માનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજશે તે આ લોકોત્તર માર્ગ-આત્માનો વિધિ સમજશે. સમજીને આરાધશે તો એક-બે ભવે [આત્માની] આરાધના વડે સ્વતંત્ર અનંત સુખને પામશે, વર્તમાન કાળે મોક્ષમાર્ગ બહુલોપ થઈ ગયો છે એટલે સમજાય નહિ એમ

નથી પણ ઘણી દુર્લભતા છે. અજ્ઞાનથી, ઊંધી માન્યતાથી વિવેક પામવો (આત્માનો વિવેક પામવો) દુર્લભ થઇ પડયો છે. પાંચમા આરાના છેડા સુધી–૧૮૫૦૦ વર્ષ સુધી મોક્ષમાર્ગ રહેશે. તો પણ ઘણા લોકો સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહને આધીન રહેવાના. જો કે જ્ઞાનીને મુમુક્ષુઓ ઓળખે છે. જેને આત્માની ગરજ છે, સાચા સુખની સુરુચિ છે, સંસારનો ભય લાગ્યો છે તેને જ્ઞાની કહે છે કે 'મોક્ષમાર્ગ છે, મોક્ષનો ઉપાય છે;' તું સમજ. આગળ આત્માર્થીનાં લક્ષણ કહેશે.

આત્મા અવિકારી, પુણ્ય પાપ રહિત છે, તેવો નિર્મળ આત્મા અવિનાશી છે. જે આત્મા શુદ્ધ છે તે કેવડો છે? કેવો છે? તે વિચારવા માટે આત્માર્થીને સદ્ઉપદેશ છે.

પણ જેને હિતાહિતનું ભાન નથી. જે આંધળી દોડ કરી ખોટી અર્પણતાથી ભ્રમણા સેવે છે, તત્ત્વનો વિવેક—વિચાર કરતા નથી તેને તો કહેવું જ શું? પણ જેને જિજ્ઞાસા છે તેને જ્ઞાની કહે છે કે સાચા ન્યાયનો નિર્ણય કર. સત્સમાગમથી શ્રવણ કર, મનન કર અને તુલના કર. તો જે સર્વજ્ઞ ભગવાનનાં ભાવવચન છે તેનો આશય સમજાશે. એમ "વિચારવા આત્માર્થીને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય."

જ્ઞાનીનું શું કહેવું છે? તે ગૂઢ આશય સમજાય તેમ છે. જ્ઞાની, આત્મા અરૂપી અનંત ધર્મવાળો છે એ ન્યાયથી સમજાવે છે; તે સાંભળીને વિચાર કરવો. પ્રથમ વીતરાગી પુરુષનાં વચનો સાચાં છે એવો ભાવ હોવો જોઇએ. સમજવા માટે જિજ્ઞાસાથી આશંકા થાય એ જુદી વાત છે.

આગળ આવશે કે શિષ્ય કેવો વિનયી, જિજ્ઞાસુ હોવો જોઇએ.

"ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય" તેનો અર્થ શ્રીમદે એક પત્રમાં લખેલ છે કે 'શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે પણ મર્મ કહ્યો નથી' પણ અહીં એ વાતને ગોપવ્યા વિના [છુપાવ્યા વિના] અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ જેમ છે તેમ જ કહીએ છીએ.

શાસ્ત્રના ગુપ્ત રહસ્યો શ્રીમદે પ્રગટ કર્યાં છે. અહીં કહ્યું કે આત્માર્થીએ ખૂબ વિચારવું જોઇશે; કારણ કે મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે. 'છતાં મોક્ષમાર્ગ છે, મોક્ષનો ઉપાય છે' એમ તેનો આશય છે. ત્યારે હવે આ લોકોત્તર માર્ગ કેવો હશે?

લોકો મૂંઝાય છે કે અત્યારે શું કરવું? અને કહે છે કે તમે નિશ્ચયની વાત કરો છો પણ જ્ઞાનનો વ્યવહાર અમને સમજાતો નથી માટે બીજું કંઈ કહો પણ આનો હજુ એકડો છે; જેને આત્મા એકલો સ્વાધીન જોઈએ છે તેને પોતાની જાતનો વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમજવો જોઇશે અને નિશ્ચય પરમાર્થને આદરવો જોઇશે. દેહની, મનની ક્રિયા તે વ્યવહાર નથી; પુણ્ય પણ વ્યવહાર નથી. વ્યવહારનિશ્ચય આત્મામાં છે, નિશ્ચય વિના એકલો વ્યવહાર નથી. આમ જે ન્યાયમાર્ગ છે તેનો અનાદિથી અણઅભ્યાસ છે એટલે બીજાથી લોકો સંતોષ માની બેઠા છે અને સંતોષ મનાવનારા પણ પ્રમાણપત્ર આપી દે છે કે અહો! તમે ધર્મી છો, સંવર, પ્રતિક્રમણ, ઉપવાસ, સામાયિક કરો છો એટલે પાંચમું ગુણસ્થાન વર્તે છે. પણ જ્ઞાની તે ખોટાને નહિ સ્વીકારે. કોઇ પૈસાવાળાનો પુત્ર હોય, ભણવાનું ગોઠતું ન હોય છતાં તેને પોતાના કુળની આબરૂ ખાતર ભણવું પડે છે. કશું આવડતું હોય નહિ પણ શિક્ષકો લાંચિયા-લોભી મળ્યા હોય એટલે તેને લોભમાં નાખીને પોતે ઉપલા વર્ગના પ્રમાણપત્ર મેળવે. શિક્ષકો લોભને વશ થઇ પ્રમાણપત્ર આપ્યે જાય. વળી પરીક્ષક પણ એવા હોય. પણ જ્યારે કોઈ વખત સાચો ન્યાયી પરીક્ષક મળે ત્યારે તે તેની લાલચને ઠોકરે મારીને ચોખ્ખું સંભળાવી દે છે કે તું જે ભણ્યો છે તે બધું ખોટું છે, એકડાને પણ લાયક નથી. એમ બધાયે સમજી લેવું. મોક્ષમાર્ગે ચાલનારાનાં ટોળાં ન હોય, કોઈ વિરલા જ હોય. છતાં બધાં જીવોમાં યોગ્યતા-પાત્રતા પૂરેપૂરી છે પણ પોતાના સામર્થ્યનો નકાર કરીને સાચું સમજવા ન માગે, રુચિ અને પરિચય ન કરે તો

પોતે રખડવાને સ્વતંત્ર છે. ન સમજાય તેથી નિરાશ ન થવું પણ સત્ય સમજવાની સુરુચિ કરવી, અભ્યાસ પાડવો, પાત્રતા મેળવવી. સાચી મુમુક્ષા (મોક્ષની ઇચ્છા) થયે સદ્ગુરુ સમાગમ મળે જ.

તા. ૨૦–૯–૩૯.

પ્રથમ ગાથામાં એમ કહેવાયું કે સંસારના બંધન રહિત મારું શુદ્ધ આત્મપદ જેણે સમજાવ્યું, અણસમજણ રૂપ મિથ્યાત્વ જેનાથી અનંત દુઃખ પામત એ દુઃખનું મૂળ જેણે છેદી નાખ્યું એવા સદ્ગુરુ-દેવને નમસ્કાર કરીને પછી આ બીજી ગાથામાં કહ્યું કે વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગનો બહુ લોપ છે. મોક્ષ તો નથી, પણ સાચી શ્રદ્ધા અને અવિરુદ્ધ ન્યાયની સમજણે સમજવું પણ બહુ દુર્લભ દેખાય છે. તે શા કારણે મોંઘું–દુર્લભ દેખાય છે તે કહેશે:–લોકો જે માની રહ્યા છે તેનાથી જુદો અપૂર્વ આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ છે. વર્તમાનકાળમાં લોકો આત્મધર્મને અન્યથા માને છે એવી ઊંધી માન્યતા ઘણાની છે તેનાં કારણો હવે કહે છે:—

કોઈ ક્રિયા–જડ થઈ રહ્યા, શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઊપજે જોઈ. ૩.

ત્રીજી ગાથામાં કહે છે કે મોક્ષનો માર્ગ કેમ બહુ લોપ થઈ ગયેલો દેખાય છે ? કારણ એ છે કે લોકો મન, વચન, કાયાની ક્રિયામાં ધર્મ માને છે, એનાથી મોક્ષમાર્ગ માને છે; પણ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અરૂપી છે અને આ દેહાદિની ક્રિયા જડ છે. આત્મા પરથી જુદો છે એની રુચિ વિના, ભાન વિના અનંતકાળથી આત્મ-ધર્મના નામે બીજું કર્યું છે. અનંતવાર યમ, નિયમ, જપ, તપ, ધ્યાન પુષ્કળ કર્યાં છે. શુભ પરિણામ પણ આત્માનો ધર્મ નથી કારણ કે શુભ પરિણામ તો રાગ છે, અને આત્મા અરાગી છે. વિજાતીય કારણથી સજાતીય કાર્ય થાય ? ન જ થાય. જે ભાવે બંધ થાય તે કારણે છૂટકારો ન થાય. જે કારણ બંધનું હોય તે કારણે પવિત્રતા–મુક્તદશા કેમ થાય ?

અમુક લોકો-બહિર્દૃષ્ટિ જીવો કહે છે કે 'ભગવાને ક્રિયા બતાવી તેનો આ અધ્યાત્મની વાતો કરનારા ઉચ્છેદ કરે છે તેથી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રને માનવું તે અંધ શ્રદ્ધા છે. શું એકલો આત્મા-આત્મા કર્યે ધર્મ થઈ જશે ? માટે આપણે ક્રિયા કરવી.' હવે વિચારવાન-વિવેકી હોય તે તુલના કરે કે આત્માનો ગુણ અરૂપી જ્ઞાન-ચૈતન્ય છે; તે જ્ઞાતા--જ્ઞાયક જ છે. જ્ઞાનપણે જાણવું એ જ એની (આત્માની) ક્રિયા છે. જ્ઞાન સિવાય કાંઇ પણ કર્યું થતું હોય તો કોઈ બતાવો.

અમે કહીએ છીએ કે જ્ઞાનમાં જ નિશ્ચય-વ્યવહાર છે; જડમાં નહિ. અનંતવાર નવ ગ્રૈવેયક સ્વર્ગમાં આત્મભાન વિના જનાર ભવ્ય જીવો અને અભવ્ય જીવો છે, ઘણાં તપ, ઘણાં વ્રત, શુક્લ લેશ્યા, ઊજળા પરિણામ વડે પણ આત્માના અભાનમાં જે પુણ્ય બંધાય તેના ફળરૂપે અહમિન્દ્ર દેવ અનંતવાર થાય અને અસંખ્ય અબજ વર્ષનું આયુષ્ય પણ ભોગવે છતાં આત્માને શો લાભ ? કાંઇ પણ નહિ, ત્યાં હીરા, માણેક, દેવીઓ દેખીને આસક્તિ પામી ત્યાંનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી એકેન્દ્રિયમાં, ઢોરમાં રખડી મરશે; કારણ કે આત્માને જાણ્યો નથી.

કોઇ કહે દયાથી, પુણ્યથી ધર્મ થાય, પણ એવી દયા અનંતવાર પાળી છે. રાગ આત્માનો ગુણ નથી એ વાત હજી બેઠી નથી. શાસ્ત્રમાં ઘણે સ્થળે કહ્યું છે કેઃ-એકેક જીવ આત્મભાન વિના આત્માના નામે જ કરણી કરીને અનંતવાર નવ ગ્રૈવેયક સુધી પણ ગયો છે.

લોકો જેને પુણ્ય, દયા માને છે તે એની ઊંધી દૃષ્ટિથી માને છે. જ્ઞાની તેના પુણ્યપરિણામ-શુભભાવની પણ ના પાડે છે; કારણ કે તે અંતરંગ ઊંડાણમાં પોતાના રાગને, માનાદિ કષાયને પોષણ આપે છે. અનંતકાળથી જે વસ્તુની ઓળખાણ નથી થઇ તેનું શું કારણ ? તેનો વિચાર યથાર્થપણે કર્યો નથી. તત્ત્વનું મનન પણ નહિ તેથી શું થાય ? ઘણા લોકો શુભ પરિણામને સંવર, નિર્જરા

માને છે, ત્યારે એનો આત્મા કોઈ બીજી જાતનો હશે ? જ્ઞાની પુરુષોએ તો શુભ-અશુભ બન્ને ભાવ રહિત શુદ્ધ ભાવની સ્થિરતાને સંવર, નિર્જરા કહ્યાં છે. આત્માની સાચી શ્રદ્ધા વિના, અંતરંગ વેદન વિના અંધશ્રદ્ધાથી લોકો દેહની ક્રિયાને ચારિત્ર-ધર્મ માની બેઠા છે. શ્રીમદ્દે તેમને ક્રિયાજડ કહ્યા છે. હેયઉપાદેયબુદ્ધિરૂપ વિવેક વિના પોતાને મોક્ષમાર્ગી માને તેને કોણ પરાણે સમજાવી શકે ? જે ભાવે અનંતવાર બાહ્ય ક્રિયા કરી શુભ પરિણામ કર્યાં તે ભાવે અકષાયી આત્માનો નિજગુણ સંવર, નિર્જરા-વીતરાગ દશા તો ન આવ્યાં. ઘણા લોકો માને છે તેનાથી ધર્મ કોઇ અલૌકિક વસ્તુ છે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન મધ્યસ્થપણે કરવો નહિ અને આંધળી અર્પણતાથી, ઓઘસંજ્ઞાએ ઊંધાને સત્ય માની લેવું તે દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ છે.

તત્ત્વકર્તા એટલે હું ચૈતન્યસ્વરૂપનો કર્તા છું, એક જ્ઞાનમાત્રનો કર્તા-ભોક્તા છું; પરદ્રવ્ય, પરભાવ, પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષનો અકર્તાઅભોક્તા છું. તે ભૂલીને મન, વાણી દેહાદિની ક્રિયા હું કરું છું, એના આધારે ધર્મ થશે એમ માનનારા બાલચાલ એટલે બાળક્રીડા કરનારા અજ્ઞાની છે.

મન, વાણી, દેહાદિ પરમાણુ માત્ર જડની ક્રિયા અરૂપી જ્ઞાતા ચૈતન્ય કરી શકે નહિ; આત્મા ત્રણે કાળે જ્ઞાન કરે, અન્ય કંઇ પણ ન કરે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનને બેહદ જ્ઞાન, અનંત વીર્ય પ્રગટે છતાં એક પરમાણુ અથવા હાથ પણ તે હલાવી ન શકે. અજ્ઞાની પણ જડની કોઇ ક્રિયા કરી શકે નહિ. ભગવતી સૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે કેઃ હાથ હલાવવો એ ચૈતન્ય કરી શકે નહિ. ત્યારે આત્મજ્ઞાનથી અજાણ-અજ્ઞાની કહે કે જડની ક્રિયા અમે કરીએ પણ જ્ઞાન, દર્શન, વીતરાગતા કે જે આત્માના ગુણ છે તે અમે ન કરીએ. જે થઈ શકે છે તે કરવાની ના પાડે છે એટલે પોતાનો નકાર કરે છે.

લોકોને બહારથી પરનું માહાત્મ્ય લાગે છે. જડની ક્રિયા જે ચૈતન્યને હાથ નથી તે અજ્ઞાની અભિમાનથી કરવાની હા પાડે છે;

વળી કહે છે, કે કંઇ કરીએ તો પામીએ. તેના ટેકામાં ज्ञानक्रियाभ्याम् मोक्ष એ વાક્ય ટાંકી બોલે છે કે બસ અમે જ્ઞાન-ક્રિયા સાથે કરીએ છીએ; પણ ચૈતન્યની શું ક્રિયા છે તેની કાંઇ ખબર નહિ છતાં આગ્રહ રાખે એ એની જડતા છે.

અનંત ભવમાં રખડવાનું મૂળ કારણ વિપરીત માન્યતા છે; જડક્રિયામાં મોક્ષમાર્ગ માને છે તેને ક્રિયાજડ કહ્યા;

બીજો વર્ગ શુષ્ક જ્ઞાનીનો છે. સ્વચ્છંદે-વિવેક વિના શાસ્ત્રના શબ્દો ધારી રાખે કે આત્મા સિદ્ધ જેવો છે, અકર્તા, અભોક્તા છે પણ એના વિચાર કરે નહીં અને ખાલી પંડિતાઇની વાતો કરી પોતાને જ્ઞાનીપણું છે એમ માને. વળી અંતરંગ વૈરાગ્ય, ઉપશમ નહિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહભાવ ટાળવાનો પુરુષાર્થ નહિ, અશુભ પરિણામનો ત્યાગ નહિ, માન, અપમાન, રાગ, દ્વેષની ઓછાશ નહિ અને આત્મા વીતરાગ છે એમ કહેવું એ શું યોગ્ય છે? તેવા જીવો વિષયભોગમાં લોલુપતા અને તૃષ્ણાપૂર્વક વર્તે છે તેને આત્મા ચૈતન્ય પ્રભુની જાગૃતિનો પ્રેમ નથી-આદર નથી. જ્યાં જરા અપમાન થાય, નિંદા થાય કે પ્રતિકૂલતા આવે ત્યાં જે સમભાવ રાખે નહિ તેણે આત્માને જાણ્યો નથી.

અહીં બે પડખાં લીધાં છે (૧) ક્રિયાજડ (૨) શુષ્કજ્ઞાની. હવે શુષ્કજ્ઞાનીનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. શુષ્કજ્ઞાની માત્ર વાતો કરે, શાસ્ત્રો ભણે પણ તેથી આત્માને શું? આત્મા એક અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે તેને બદલે એકાન્ત નિશ્ચયને પકડીને કહે કે આત્માને કાંઈ રાગદ્વેષ છે નહિ કેમ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આત્મા સિદ્ધ જેવો છે. તે જ્ઞાનીનાં વચનને અને પોતાના અકષાયી આત્માને અન્યાય કરી રહ્યો છે તેની તેને ખબર નથી. ઉદય-ઉદય કર્યા કરે, પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે પણ આત્માનું શું થાય છે તેની સંભાળ તો કરતો નથી, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અશુભ પરિણામમાં ટકયો છે અને માને કે અમારો મોક્ષ થઈ જશે. વળી જરાય

અપમાન થાય તો કાળજું કંપી ઊઠે છે. પણ ભાઇ! તું કહેતો હતો કે આત્મા સિદ્ધ જેવો છે, રાગદ્વેષ વિનાનો છે, તો આમ કેમ ? કંઇ પ્રતિકૂળતા થાય તો દ્વેષ-અણગમો અને સગવડતા મળે તો રાગ; કોઈ ખુશામત કરે, વખાણ કરે તો રાજી અને નિંદા કરે તો દ્વેષી; એમાં આત્મા મન, વાણી અને દેહથી જુદો છે એવો શુદ્ધ ભાવ કયાં આવ્યો ? માટે શુષ્કજ્ઞાની પણ ભવસાગરમાં બૂડશે. જ્ઞાનીના અંતરમાં કેટલો વૈરાગ્ય હોય, નિર્મળતા હોય, ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ હોય, નમ્રતા અને વિવેક હોય ! અજ્ઞાની, મોહી જીવ અનાચાર સેવે અને કહે કે મારો પુરુષાર્થ નબળો છે. તે ચારિત્ર-મોહનો દોષ છે, વળી ઉદયનાં બહાનાં બતાવે કે શાસ્ત્રમાં આમ લખ્યું છે કે ચક્રવર્તી રાજાને ૯૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ હતી છતાં જ્ઞાની હતાં, અનાસક્ત હતા; એમ હું પણ અનાસક્તિથી પુણ્યના ઉદયને ભોગવું છું, એમ પારકાં બહાનાં બતાવી નિર્મોહીની ઓથે 'જ્ઞાની છું' એમ માની લે તો તે અનંત જ્ઞાનીની આશાતના છે. ધર્માત્માને અલ્પ અસ્થિરતા થઇ જાય, રાગ, દ્વેષ થઇ જાય તેમ છતાં પોતાનો વૈરાગ્ય વધારે અને આત્મનિંદા કરે, પણ તેનો આગ્રહ ન હોય. તે નિર્માની, વિવેકી, સંતોષી હોય છે; પણ કોઇ સ્વચ્છંદ કરે, નીતિ તજીને શાસ્ત્ર ભણે અને તેનું અભિમાન કરે તો તે શું પામશે ? કોઈ શરીરથી શાસ્ત્રનો ભાર ઉપાડે, તો કોઇ કંઠથી, વળી કોઇ મન વડે ધારણા કરે, પણ તેનાં માન, રાગાદિકષાય ઓસરે નહિ તો તેને મુમુક્ષુપણું સંભવતું નથી. તેને સંસારની મમતા, પુણ્ય આદિનો મહિમા છે, આગ્રહબુદ્ધિ છે. વિષય, કષાયાદિ છોડયા વિના આત્મા ઉપર પ્રેમ આવે નહિ. પ્રથમ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મમતા--સંસારનો પ્રેમ-ઘટાડવો જોઇએ. અંતરથી આસક્તિનો ભાવ ઘટાડયાં વિના, મમતા ટળ્યા વિના આત્મજ્ઞાનની પાત્રતા માનવી તે બધું પત્થરની નાવ જેવું છે. ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ માનનારા ઘણા છે. તે લોકોનું વર્તન જોઇને જ્ઞાની-ધર્માત્માને તેની દયા આવે છે,

તિરસ્કાર ન હોય; બેઉ પ્રકારના અજ્ઞાની જોઈને જ્ઞાનીને દયા આવે છે.

ભલે કોઇ શ્રીમંત—પૈસાવાળા હોય છતાં તેમને ઉન્માર્ગે વર્તતા જોઈને જ્ઞાની તો એમ કહે કે તે ભવિષ્યના રાંકા—ભિખારી છે. વર્તમાનમાં તે ભિખારી અંતરંગમાં સાત ભય. આઠ મદથી ભરેલા છે, તેથી ભવિષ્યમાં અનાથ અવસ્થાવાળા દીન દેખાવાના છે. જગતના બધા જીવો ધર્મ પામી જાય એવી મૈત્રીભાવના જ્ઞાની ભાવે છે, જગતના બધા જીવોની કરુણા ચિંતવે છે, શત્રુ—મિત્ર પ્રત્યે સમભાવ છે.

શ્રીમહાવીર પ્રભુ ૧૨ા વર્ષ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વિચરતા હતા એ વખતે તેમને એવા પ્રાણી મળ્યા કે છરા, ખીલા મારીને માંસની પિંડી કાપી છે, ગાળો દીધી છે, ઉપસર્ગ દીધા છે છતાં તેમને ક્ષમા, બસ ક્ષમા; સામા જીવની અનુકંપા આવે છે કે અરેરે ! આનું શું થશે ? ક્યાં જઈને ઊભો રહેશે ? કોઇ વિપરીત આચરણ કરતો હોય તે જ્ઞાની જાણે છતાં ધીરજ રાખે; પ્રસંગ આવે ત્યારે ઉપદેશ આપે. સામો માણસ શાંતિથી સાંભળવા આવે ત્યારે જ તેનું હિત હોય તે તેને કહે. પણ જેમ, તેલના કડાયામાં તેલ ઊકળતું હોય તેમાં ડાહ્યા માણસો પાણી ન નાખે કેમ કે પાણી સ્વભાવે શીતળ છે છતાં ઊકળતા તેલમાં નાખવાથી ભડકો થાય છે તેમ જ્ઞાની સુખ—શાંતિના દાતા છે છતાં તે દુર્બુદ્ધિનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો વિવેક કરે, તેની મોહદશા જોઇ તેની યોગ્યતા અનુસાર તેને ઉપદેશ આપે.

ભગવાન ત્રણ જ્ઞાનના ધણી હોય છે. જન્મ સમયે તથા દિક્ષા પ્રસંગે ઇન્દ્રો મહોત્સવ કરવા આવે છે છતાં તેમના પ્રત્યે રાગ નથી અને ઘોર ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ નથી.

પ્રશ્નઃ—જ્ઞાની પાપી જીવોને ઠપકો ન આપે ?

ઉત્તર:—જે અજ્ઞાની જીવો ભૂંડા ભાવથી પોતાના આત્માની હિંસા કરી રહ્યા છે તેને જ્ઞાની રોકી શકે નહિ; કારણ કે તે ઊંધા પડયા સ્વતંત્ર છે.

પાંડવો ધ્યાનમાં હતા ત્યારે તેમને ધગધગતા લોઢાના મુગટ, ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવ્યાં તેથી જીવ, કાયા જુદા થઈ ગયાં છતાં ઉપસર્ગ કરનારા પ્રત્યે અલ્પ પણ દ્વેષ કર્યો નથી, અપૂર્વ સમાધિ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયા છે. જ્ઞાનીની પવિત્ર જ્ઞાનદશા બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને કળ્યામાં ન આવે. જ્ઞાની કહે છે કે જગતના જીવો આત્માની સંભાળ નહિ કરતાં રાગ, દ્વેષ, ઈચ્છાની સંભાળ કરે છે; વળી તેઓ આત્માની રુચિ નહિ કરતાં આત્માના નામે બીજું કરી રહ્યા છે એમ દેખીને શ્રીમદ્ કહે છે કે ' કરુણા ઊપજે જોઇ ' એટલે કહે છે કે ઉઘાડા દીવા ઉપર પતંગિયાં ધસી આવે તેમ જગતના જીવો ઉન્માર્ગે ધસી રહ્યા છે તેની દયા આવે છે.

શ્રીમદ્નો એક પત્ર છે કે ' આત્માની અવગણના કરનાર નિંદકોને એની ભૂલનો ઓરતો કરવાનું ટાણું આવવા દેજો ' એ વાત આજે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, આજે તે નિંદકો તેમની ભક્તિ કરે છે. ત્રિકાળ સનાતન ન્યાયમાર્ગ જ્ઞાનીના હૃદયમાં છે.

કઇ રીતે ક્રિયાજડ ગણાય અને કઈ રીતે શુષ્કજ્ઞાની કહેવાય ? કઈ રીતે ખોટી માન્યતા અને કઈ વિધિએ સાચી માન્યતા તે હવે જણાવશે.

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઇ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ. ૪.

જે બાહ્યક્રિયા માત્રમાં જ રાચી રહ્યા છે; લૂગડાં, વેષ, વાડા, બાહ્યરૂઢિથી થતી બહિરંગ ક્રિયા, મનના વિકલ્પ આદિમાં ઠીક-અઠીક માને છે; કોઇ પોતાની માન્યતા મુજબ વ્યવહારથી ક્રિયા કરતો હોય તો ઠીક, નહિતર અઠીક એમ બાહ્યક્રિયા જે ઉદય મુજબ થાય છે તેની ઉપર રાગ, મમતા કરે છે; દેહાદિ યોગની ક્રિયાને આત્માની ક્રિયા માને

છે અથવા એનાથી મને સુખ થશે; પુણ્ય કરશું તો સુખ પામશું અથવા પરંપરાએ મોક્ષ થશે એમ માને છે તે બધા ક્રિયાજડ છે; કારણ કે હું ત્રિકાળ નિર્મળ, પવિત્ર, અબંધ છું, સિદ્ધ સમાન છું એવી શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાતાપણું ભૂલીને મિથ્યાત્વમોહ કરે છે. દેહયોગની ક્રિયા જે થઇ જાય છે તેને હું કરું છું એમ માને છે, કંઇ વ્રત, તપ, રોટલા ન ખાવા તે ઉપવાસ, સ્ત્રીસંગ ન કરવો તે બ્રહ્મચર્ય, સ્થૂલ રાગ ન કરવો તે ધર્મ, જીવ ન મરે તે દયા—આમ બાહ્ય-ક્રિયામાં રાચી રહ્યા છે—તેવાઓને આત્મજ્ઞાન તો નથી જ.

કંઇ અંતર્ભેદ (ભેદજ્ઞાન)—સાચી દૃષ્ટિ સહિત શુભ પરિણામ કરતો હોય તો તો પુણ્ય પણ છે. પણ આત્માના ભાન વિના, સાચી શ્રદ્ધા વિના અંતરમાં માન, સગવડતા, પુણ્યની ભાવના સેવતો હોય તો તે આત્માનો ઘાત કરનાર મોહ કર્મ—મિથ્યાત્વ કર્મનાં—અનંત પાપ બાંધે છે. બાહ્ય ચારિત્ર અર્થાત્ વચન, દેહાદિ યોગની ક્રિયા ઘણી હોય અથવા થોડી હોય એ ઉપરથી જ્ઞાનીની પરીક્ષા ન થાય.

દ્રવ્ય ચારિત્રવાળો પોતાને ભલે મહાન માને પણ અંતરંગ સમાધિ—શાંતિનું વેદન નથી તેથી બાહ્ય દૃષ્ટિથી પાંચ મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, તપ, શીલ વગેરે પુણ્ય પરિણામ, શુભજોગ (યોગ) કરતો હોય છે, તે (ઉદયકર્મની) ક્રિયાને આત્મધર્મ માનતો હોય છે, તે ધર્મને નામે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યપરિણામની રુચિ વધારતો, જે ક્રિયા મન, વચન, કાયાના યોગની થાય છે તેને પોતાની માને છે, મોહ-કર્મના મંદ ઉદયથી શુભ પરિણામ થાય છે. તેને ઉપાદેય (આદ-રણીય) માને છે; એમ કર્મભાવને જ ધર્મભાવ માને છે. શુભ જોગને સંવર માને છે. શુભ જોગરૂપ સામાયિક, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્રત આદિ કર્મ ભાવથી થતા જે શુભ પરિણામ તે ઉદયભાવને ચારિત્રમાં ખતવે છે. વળી દેહાદિ જડની ક્રિયા સ્વતંત્ર જડના આધારે થાય છે તેનો તે સ્વામી થાય છે. જોગની ક્રિયા હું કરી

શકું છું એમ ઉદયમાન દેહાદિ ક્રિયા જે પરથી થાય છે તેને સાધન માને છે. ચેતનનું સાધન જડની અવસ્થામાં માને છે એ જ મોટું અજ્ઞાન છે.

લોકોને તત્ત્વનો વિચાર કરવાની ધીરજ નથી. આ દેહમાં રહેલ અરૂપી ચૈતન્ય આત્માની જ્ઞાનક્રિયા એટલે જાણવા રૂપ ક્રિયા અને તે સાથે એક ક્ષેત્રે રહેલાં આઠ કર્મ, નોકર્મ, મન, વાણી, દેહાદિની ક્રિયા એક સાથે જ્ઞાનમાં જણાય છે તેને મોહી જીવ પોતાની ક્રિયા, પોતાનો સ્વભાવ માનીને ભ્રમ (ભૂલ) કરે છે. આ ભૂલ તે અજ્ઞાન છે—સંસાર છે. આ ભૂલ તે મારો સ્વભાવ નથી અર્થાત્ આ શુભાશુભ ઉદય કર્મની ક્રિયાથી, કલુષતાથી તદ્દન ભિન્ન મારો સ્વભાવ છે એમ નિર્ણય કરી, શાંત, પવિત્ર, અકષાયી, નિત્ય સળંગ સ્વભાવ મારો છે એમ અંતરંગમાં—જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરી, સ્વ અને પરનો વિવેક ધર્માત્મા-જ્ઞાની સદાય કરે છે; અજ્ઞાની મોહી જીવોને આ વિવેકની ગંધ પણ નથી. જ્ઞાનીને પોતાના પવિત્ર-શાંત સ્વભાવનું લક્ષ સદાય હોય જ, તે કદાપિ ગૃહસ્થવેષમાં હોય તો પણ તેને યથાર્થ વિવેક અને અખંડ સ્વભાવનું લક્ષ અને પ્રતીત હોય જ; વળી નગ્ન, નિર્ગ્રંથ મુનિ હોય, છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા હોય, સ્વરૂપસ્થિરતા પણ હોય, બાહ્ય ઉદયની ક્રિયાનો જોગ ઘણો ન દેખાય તો પણ ૨૮ મૂળ ગુણનો આશય આવી જતો હોય છે. વળી કોઈ મુનિને બાહ્ય ક્રિયાનો-શુભયોગનો ઉદય વધારે દેખાય તો પણ તેઓ જાણે છે કે એનાથી મને ગુણ નથી. એ ઉદયની ક્રિયાથી ધર્મ નથી; તે ઉદયકર્મનું સ્વામિત્વ જ્ઞાનીને નથી તેથી તેમને બાહ્ય ઉદયની ક્રિયામાં રાચવાપણું હોતું નથી. કદી બાહ્ય અસ્થિરતાનો યોગ બની જાય તેનો જ્ઞાતા-સાક્ષી રહે છે તેમાં ભળતો નથી તેથી તે ઉદય કર્મની નિર્જરા થાય છે. જ્ઞાની જ્યાં સુધી જ્ઞાનમાં લીનતા રૂપ ચારિત્રમાં સ્થિર નથી ત્યાં સુધી શુભ પરિણામ

થયા વિના રહેતા નથી. જ્ઞાની પોતે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ વધારે છે. તેમાં શુભ વિકલ્પો થઈ જાય છે તે મનના સંબંધનો રાગ-ભાગ છે, તેના નિમિત્તે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય સહેજે બંધાઈ જાય છે છતાં તે પુણ્ય-પરિણામનો તથા પુણ્યનાં ફળનો જ્ઞાનીને આદર નથી. જે ક્રિયા, ઈચ્છા (શુભવિકલ્પ) થઈ જાય છે તે કર્મ-ભાવને જ્ઞાની જાણે છે કે ઈચ્છા મારો સ્વભાવ નથી. ' જે મારા સ્વભાવની જાત નથી તેનાથી મને ગુણ નથી. ' એમ ભેદજ્ઞાનની વિચિત્રતા છે (મહિમા છે.)

જેને શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ શું છે, ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે, અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શું છે તેની ખબર નથી તે મોહી જીવ પોતાના આત્માનો નકાર કરે છે. જ્ઞાતા જ્ઞાનમાત્ર છે 'એ આત્મ-ધર્મનો તે વિરોધ કરશે.

" જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા " જ્ઞાનમાર્ગ જે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તેની નિંદા કરશે અને કહેશે કે આત્મા, આત્મા શું કરો છો ? એકલો આત્મા કહેવાથી કાંઇ મોક્ષ થશે ? માટે આપણે ક્રિયા જ કરવી જોઇએ, એ જ્ઞાનની માથાકુટ ન જોઇએ. એમ ક્રિયાજડના ઉપ-દેશમાં અંતરંગ જ્ઞાનસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગનો વિરોધ પ્રગટ દેખાશે-અર્થાત્ સાચા ન્યાયમાર્ગનો વિરોધ દેખાશે. સાચી સમજણમાં એટલે વીતરાગ માર્ગમાં તે વિરોધ કરનાર છે, આત્મા શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે તેનું તેને ભાન નથી. તે કહે છે કે કંઈ કરશું તો પામશું, " કરણી પાર ઊતરણી; " માટે આપણે શુભ કરણી કરવી એ ધર્મ છે, જે આત્માની વાત કરે છે તે બધા વાતોડિયા છે. ક્રિયા કર્યા વિના ન ચાલે-એમ અંદરમાં હતું તે બહારમાં આવ્યું તેમાં સતનો નકાર છે. અનંત જ્ઞાની કહી ગયા છે કે જડની ક્રિયા આત્મા કરે નહિ, અને મન, વાણી, દેહાદિ શુભ યોગની ક્રિયાથી આત્માને ગુણ નથી. આત્મા પરનો કર્તા નથી છતાં પરનો કર્તા કહેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, દુષ્કર્મ છે, પાપ છે.

સાચા જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરનારા ક્રિયાજડોનો અર્થ ઘણો વિશાળ છે.

ઘણું શું કહેવું ? જેને સાચું સુખ, સાચું હિત કરવું હોય તેણે સમજવું પડશે કે બાહ્યક્રિયા તો ઉદય કર્મનો યોગ છે; તે સહજે થઇ જાય છે. તે પરભાવ, શુભાશુભ યોગ મારા છે, હું કરું છું, પુણ્યાદિ કરવા જેવાં છે એમ માને છે, એનો અર્થ એ થયો કે હું પરથી, પુણ્યથી, પાપથી જુદો નથી. જે ઉદયની ક્રિયા થઈ જાય છે તેનો સ્વામી થઈ જાય અને માને કે હું કરું છુ, તેનો અર્થ એમ થયો કે જેમ ગાડા તળેનો કૂતરો માને કે ગાડાંનો ભાર હું ખેંચું છું; એમ મોહી જીવ નાહક પરદ્રવ્યમાં, પરભાવમાં સ્વામીપણાનો ભાર ખેંચી અહંકાર કરે છે.

મન, વાણી દેહાદિ જડની ક્રિયાથી પુણ્ય પણ નથી અને શુભ જોગ, શુભ પરિણામથી સ્વધર્મ પણ નથી, કારણ કે કર્મભાવથી ધર્મભાવ ન થાય. જે ભાવે બંધ થાય તે ભાવે મોક્ષ ન થાય, સાધન [મોક્ષમાર્ગ] પણ ન થાય.

અજ્ઞાની બાહ્ય ચારિત્રવાળાને કદી ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામ થઇ જાય તો પણ પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે અને સાથે આત્મામાં ભૂલ કરવામાં નિમિત્ત દર્શનમોહ એટલે મિથ્યાત્વમોહકર્મનો બંધ થાય છે. તેનું ભાન ન હોવાથી તે મોહી જીવ એમ માને છે કે મેં ઘણું કર્યું, ભલું કર્યું. અને આ શુભ પરિણામ કરવા જેવા છે એમ બંધભાવને મોક્ષનું સાધન માનીને અજ્ઞાનભાવમાં મિથ્યા સંતોષ માને છે.

એમ પૂર્વે અનંતકાળમાં સ્વસ્વરૂપમાં ભૂલ થતી આવી છે. કોઈ એમ માને કે નીતિ, દાન, પુણ્ય કરીએ તો ગુણ ઊઘડશે, પણ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થયા વિના તેણે જે કંઇ કર્યું છે તે અજ્ઞાન માત્ર કર્યું છે; શુભ પરિણામથી પુણ્ય બંધાય પણ આત્માને ગુણ ન

થાય. વિજાતીય [પર] નિમિત્તથી સજાતીય જ્ઞાનગુણની ઉજ્જ્વળતા ન થાય, કારણ કે એવું તો પૂર્વે અનંતવાર કર્યું છે.

તે વિષે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું કાવ્ય છે કેઃ—

યમ, નિયમ, સંયમ આપ કિયો,
પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો;

એ કાવ્ય બરાબર વિચારવું.

અહીં સાચાં જ્ઞાનમાર્ગને ઉત્થાપનારા એટલે કે જેની માન્યતા, પ્રરૂપણા અને વર્તન સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનના લોકોત્તર માર્ગથી વિરુદ્ધ હોય તેવા ઉપદેશકોની વાત છે. ન્યાયવાન પવિત્ર પુરુષોના ઉપદેશમાં વિરુદ્ધતા હોય નહિ, સાચાનો વિરોધ હોય નહિ, અત્રે જે ન્યાયની વાત થાય છે તે બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને નહિ બેસે. સાચી તુલના કરનારે તેનો નિર્ણય કરવો પડશે કે આજ લગી આત્માનું સ્વરૂપ જેવું માન્યું છે તેનાથી અત્રે બીજું કહેવાય છે. તે આગમ ન્યાય, યુક્તિથી તથા સ્વાનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેને સાચું સમજવું છે તેણે પક્ષપાત, આગ્રહ છોડીને યથાર્થ ન્યાયનો વિચાર કરી સત્ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો પડશે.

ઘણા લોકો માને છે કે બાહ્ય ક્રિયા, વ્રત, તપ આદિ બાહ્ય ચારિત્રથી ધર્મ થશે. પણ આત્માનો ધર્મ શું છે તેનું ભાન નહિ હોવાથી સૌ સાધન બંધન થાય છે. આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય, પાપ, રાગના ભેદ રહિત કેવળ જ્ઞાતા છે–જ્ઞાયક છે. તેનો નિષેધ કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને બાહ્ય દૃષ્ટિથી કહે છે કે મહાવીર પ્રભુ તથા ગણધરો પણ ઉપવાસ, વ્રત, તપ આદિ દેહની ક્રિયા કરતા હતા, પણ તેઓ શું કરતા હતા તેનો યથાર્થ નિર્ણય થવો જોઈએ.

પ્રથમ તો જ્ઞાની ભગવાનનું સ્વરૂપ શું અને અંતરંગ જ્ઞાનક્રિયા શું તેની અજ્ઞાનીને કંઈ ખબર નથી. જે ઉદયની–જડની ક્રિયામાં જોડાવાનું અભિમાન કરે છે તેને સર્વજ્ઞ વીતરાગે શું કર્યું તેની ખબર કેમ પડે ? પોતે રાગ ટાળીને વીતરાગ દશામાં સ્થિર થવાનો

વિકલ્પ કરતાં વ્રતાદિ કે ઉપવાસનો વિકલ્પ આવી જાય, તે વિકલ્પનો આત્મા કર્તા નથી.

આહાર છોડવો, એક આસને બેસી જવું, મનમાં વિકલ્પ કરવા તેમાં તથા લૂગડાંમાં, હાડકામાં શું ધર્મ હશે ? દેહાદિની ક્રિયામાં, પુણ્યપરિણામમાં ધર્મ હશે ? જ્ઞાની પુરુષો મહાન પવિત્ર દશા વડે જ્ઞાનધ્યાનમાં લીન રહે છે. બાહ્ય ક્રિયાનો શુભ જોગ સહજ હોય, રાગ ઘટતાં રાગનાં બાહ્ય નિમિત્તો છૂટી જાય. બાહ્ય જોગની ક્રિયા નિમિત્ત થતી જણાય છે, તે બાહ્ય ક્રિયા ઉપર જેનું લક્ષ છે એવા બાહ્યદૃષ્ટિ જીવોને બાહ્ય ક્રિયાનું માહાત્મ્ય આવે છે, પણ આત્મા શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે તેનો નિર્ણય કરી શકતા નથી. કોઈ પણ જીવ (આત્મા) દેહાદિની ક્રિયા કરી શકે નહિ, જડ પુદ્‌ગળનાં ગ્રહણ–ત્યાગ કરી શકે નહિ. રાગ છૂટતાં રાગનું નિમિત્ત [બાહ્યવસ્તુ] સહેજે છૂટી જાય છે, ત્યાગ થઈ જાય છે. જડની ક્રિયા અરૂપી જ્ઞાનઘન આત્મા કરી શકે નહિ. "ત્યાગ કર્યો" એ નિમિત્ત ટળવા સંબંધી ઉપચારની વ્યવહારભાષા છે. દેહાદિ જડની ક્રિયા તે વ્યવહારધર્મ પણ નથી.

હું શુદ્ધ છું એવો યથાર્થ નિર્ણય તે નિશ્ચય અને ક્ષણે ક્ષણે ઉદયમાં આવતા રાગને જ્ઞાનબળના પુરુષાર્થથી ટાળવો તે વ્યવહાર; ભેદજ્ઞાન વડે પુરુષાર્થ કરવો તેનું નામ વ્યવહાર.

બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો આત્માનો વ્યવહાર દેહાદિ, પુણ્યાદિ, જડની ક્રિયામાં ખતવે છે; કારણ કે આખી જિંદગી એવી ઊંધી વાતોનાં ઝેરી પોષણ લીધાં છે. ખોટી માન્યતાને દૃઢ કરી હોય તેને આ નગ્ન સત્ય સાંભળતાં નવું લાગે અને ખળભળાટ થાય કે અરેરે ! અમારું કરેલું બધું પુણ્ય જતું રહેશે ? એવો પોતાને ભય થવાથી જ્ઞાનમાર્ગની વાતનો નિષેધ કરે છે. સાચું સમજવાનો અવકાશ લેતા નથી એવા તત્ત્વદ્વેષીજનો પોતાના અકષાય, અક્રિય આત્માનો નિષેધ કરી રહ્યા છે; સ્વભાવની હિંસા કરે છે; કારણ કે સ્વસત્તાને

પરાધીન માને છે. હું પુણ્યવાળો, હું ક્રિયાવાળો, અને એનાથી ધર્મ થાય, ગુણ થાય, પરનું કર્યું થાય એમ માનનારા પોતાના આત્માને જડ જેવો માને છે. આત્માને પર કરે છે અને જડની ક્રિયા (પરભાવ, પુણ્યપાપ, રાગાદિ) ને પોતાની કરે છે તેથી તેમાં સાચા તત્ત્વનો નકાર આવે છે, એવા જીવને સાચા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. અજ્ઞાનીને હું જ મારું અહિત કરું છું એવું ભાન નથી. પોતાનું અજ્ઞાન તે કાંઇ બચાવ નથી.

બાહ્ય ક્રિયામાં જેનું રાચવું છે તે મોહી જીવ છે; તેણે પરદ્રવ્ય તથા પરભાવથી પોતાનું જુદાપણું જાણ્યું નથી. તેથી તેઓ સાચા ન્યાયધર્મનો એટલે આત્માનો નિષેધ કરે છે, સ્વસ્વરૂપ ઉપર મિથ્યાત્વમોહકર્મનું આવરણ નાંખે છે તેથી તે જીવોને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. ૪.

હવે શુષ્કજ્ઞાની વિષે કહે છેઃ—

તા. ૨૧-૯—૩૯

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંહિ;
વર્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંહિ. ૫.

શુષ્કજ્ઞાનીઓ રાગ, દ્વેષ, કષાયભાવમાં ટકીને વાણી માત્રમાં જ કહે છે કે આત્મા તો શુદ્ધ જ છે, બંધ-મોક્ષ નથી; એમ નિશ્ચય-વાકયને મુખ્ય કરીને જ્ઞાનની વાતો જ કરે છે. અંતરંગ સ્વાનુભવ વિના, આત્માની સાચી પ્રતીત થયા વિના જેમ વાજાં [ગ્રામોફોન]માં રેકર્ડ બોલે તેમ સ્વચ્છંદે હાંકયે રાખે. અંતરમાં રાગ, દ્વેષ, મમતા, સંસારની વાસના ભર્યાં છે અને જ્ઞાનની વાતો કરે છે તે શુષ્કજ્ઞાની છે. તેમને સાચા તત્ત્વનું ભાન નથી તેથી તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પણ જ્ઞાનભાવ ભાવીને, પરમાર્થ સમજીને, અંતરંગ સહજ સ્વરૂપનું વેદન કરીને, રાગનો ભાગ ગૌણ રાખીને પરમાર્થે કહે તેની વાત એક ન્યાયે સાચી છે; કારણ કે ધર્મી-જ્ઞાની પુરુષનું વચન

પુરુષાર્થ સહિત હોય. તે સ્વભાવની દૃષ્ટિથી કહે કે આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ દ્રવ્ય છે, બંધ-મોક્ષવાળો નથી.

અજ્ઞાની-સ્વચ્છંદીને જ્ઞાની કહેવડાવવાની, મનાવવાની મીઠાશ છે; તે વાતો કરીને અભિમાન કરે અને શાસ્ત્રોની સાક્ષી આપી કહે કે આત્મામાં બંધ નથી, પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ કાંઇ ભેદ નથી એમ પારકે ઘેર (શાસ્ત્રમાં) વાત નાખીને પોતે મનમાં શબ્દો ધારી રાખે છે અને રાગ, દ્વેષ, મોહવેશમાં વર્તે છે. મોક્ષમાર્ગની પાત્રતાનો તે અંશ પણ પામ્યો નથી. જે કંઈ ઉદય આવે તેમાં તેટલો જ [નિમિત્ત આધીન] રાગીદ્વેષી બને છે અને શાસ્ત્રના બહાને-જાણપણાના બહાને-જ્ઞાનીપણાની વાતો કરે છે; પણ અંતરમાં મોહ કષાયનો ઘટાડો નથી તેથી તે શુષ્કજ્ઞાની છે; કંઇ પણ અનુકૂળતા મળે તો તેનો રાગી અને પ્રતિકૂળતા મળે તો તેનો દ્વેષી થાય છે; એમ મોહાવેશમાં અટકયો છે અને માને કે હું જ્ઞાતા—દૃષ્ટા છું, સાક્ષી છું એ સ્વયં અપરાધી છે. અજ્ઞાન એ જ પાપ છે.

આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર, રાગ-દ્વેષ-ઉપાધિ વિનાનો છે. આવા નિર્દોષ અકષાય આત્માને, હે ભાઇ! તું માને છે, ચાહે છે તો જરા માન, લોભ રૂપ કષાય અને નિંદાનું કારણ આવ્યે તને અંતરમાં ડંશ કેમ આવે છે? વિષયભોગની સગવડતા મળતાં અને સુંદર દેખાતાં મનગમતાં મિષ્ટાન્ન-ભોજનની વાત સાંભળતા અંદરમાં મીઠાશ આવી જાય છે; વળી આહાર ટાણે લોલુપતા ઘણી દેખાય છે; તેમજ દેહાદિ પ્રત્યે સગવડતાની મીઠાશ વર્તે છે (રુચિ છે). તો આ વિપરીત કારણો જોતાં તને પવિત્ર આત્માની રુચિ ક્યાં છે?

સંસારમાં મોહ વર્તે છે અને કહે છે કે અમે આત્માને જાણનારા છીએ. વળી આત્મામાં રાગ-દ્વેષ નથી એમ વાતો કરી સ્વચ્છંદી બની પોતાને ઠગે છે.

લોકોને વાસ્તવિક પુણ્યતત્ત્વની ઓળખ નથી. અજ્ઞાનભાવે જીવો અનંતવાર દેવગતિમાં, સ્વર્ગમાં જઇ આવ્યા છે તેનું કારણ, મનુષ્યભવ ટાણે શુભ પરિણામ પુણ્યક્રિયા કરીને, મનવડે કષાયને એવા મંદ પાડી દીધા છે કે બહારની અલ્પ પણ અસ્થિરતા દેખાય નહિ, એવું બાહ્ય ચારિત્ર, વ્રતાદિ પુણ્યપરિણામ ઉત્કૃષ્ટ શુભ ભાવે કર્યાં. જરાપણ અભિમાન થવા ન દઉં એવું મન મજબૂત (મક્કમ) રાખીને જોગની ક્રિયામાં શુભ પરિણામ કર્યાં ત્યારે દેવલોકનું પુણ્ય બંધાયું; સાથે અજ્ઞાનભાવ હોવાથી આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનાર અર્થાત્ સ્વરૂપમાં ભ્રમણા કરવામાં નિમિત્તરૂપ મોહનીય કર્મ પણ બાંધે છે; એમ અનાદિકાળથી બંધભાવમાં અને મોહભાવમાં જ આત્મા પોતાને ભૂલ્યો છે. આત્માની સાચી સમજણ વિના વાસ્તવિક પુણ્ય પણ નથી. અજ્ઞાનીને પાપાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે તે ભવિષ્યમાં પોતાના આત્માનો અનાદર કરવામાં નિમિત્ત આપશે; સત્‌ની આશાતના કરવામાં સાથ આપશે. માટે પ્રથમ આત્માનું સ્વરૂપ સમજો.

પ્રથમ તો મુમુક્ષુનાં લક્ષણ જોઇએ. અંતરમાં વૈરાગ્ય, ઉપશમભાવ વધારો તો જ સદ્‌ગુણનું રહેવું [ટકવું] થાય; તત્ત્વ સમજવાની સાચી રુચિ દ્વારા મુમુક્ષુપણાની યોગ્ય પાત્રતા થાય ત્યારે વ્યવહારથી પ્રથમ પગથિયું કહેવાય.

પણ આ જે શુષ્કજ્ઞાની કહેવાય છે તેને પાત્રતાની. મુમુક્ષુતાની વાત પણ દૂર છે: સાચી મુમુક્ષુતારૂપ ગુણની પાત્રતા અને સરલતા વિના કદી બુદ્ધિબળથી ઘણાં શાસ્ત્રો જાણે તેથી શું તેણે આત્માનું સત્‌સાધન પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય? ન કહેવાય. બુદ્ધિનો ઉઘાડ વધારે હોય તે ઉપરથી આત્મજ્ઞાન હોય એવો નિયમ નથી.

કોઇ જીવ એકેન્દ્રિય યોનિમાંથી સીધો મનુષ્યમાં આવી ઊપજે અને વર્તમાનમાં તેને બુદ્ધિનો ઘણો વિકાસ દેખાય તેનું કારણ, તે

જીવે પૂર્વે મંદ કષાય, શુભ લેશ્યાના પરિણામ કરેલાં છે. આ બુદ્ધિનો ઘણો ઉઘાડ તે પૂર્વ પ્રારબ્ધની મૂડી છે. તે જીવ મોટો વકીલ હોય એક કલાકના હજાર રૂપિયા કમાતો હોય છતાં તેણે કંઇ કર્યું નથી. ઊંધી દૃષ્ટિ વડે માન કર્યું કે આ બધું હું કરું છું, મેં પુરુષાર્થ કર્યો તેથી હું આ બધું ભણ્યો ધન કમાયો; પણ વાસ્તવિક રીતે સાચી દૃષ્ટિથી જુઓ તો, તેણે પૂર્વનું ઉદય આવેલું પ્રારબ્ધ અજ્ઞાનભાવે જાણ્યું છે. જ્ઞાનમાં ઊંધો પુરુષાર્થ કર્યો છે. કોઇ જીવે પૂર્વ ભવે શુભભાવ વડે જ્ઞાનાવરણીય કર્મમાં મંદ રસ નાંખ્યો હોય તેથી વર્તમાનમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ વધારે દેખાય; હજારો પુસ્તકો વાંચી જાય, મોટો વકીલ થાય, વડો પ્રધાન થાય, ડોકટરની વિચિત્ર કળા જાણે; છતાં તેણે જડની કંઇ ક્રિયા કરી નથી, નવી શોધ કરી નથી; માત્ર તે પ્રકારનું પ્રારબ્ધ હોવાથી તેમ થયું. મેં આને આમ કર્યું, એ અહંકાર તેણે તો કર્યો છે. એમ જ કોઇ ધર્મ સંબંધી ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચી જાય મનમાં ધારી રાખે તો પણ આત્મધર્મની તેને ગંધ ન હોય. કોઇ કહે કે આટલું બધું જાણપણું (જ્ઞાન) મેળવ્યું તે પુરુષાર્થ નહિ? તો જ્ઞાની પુરુષો ના પાડે છે અને કહે છે કે તે પુરુષાર્થ નથી પણ પૂર્વના લબ્ધનો ઉઘાડ થયો તે પ્રકારનો પ્રારબ્ધ-ઉદય છે.

એવા ઘણા જીવ હોય છે કે બહારનું બહોળું જ્ઞાન ધરાવતા હોય, વળી આત્માના નામે નવ પૂર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, પણ તેથી શું ? તે પણ ઉદયભાવમાં જ ગયું. તેને અજ્ઞાન (કુજ્ઞાન) કહ્યું છે. હું આટલા શાસ્ત્રો જાણું તો જ્ઞાની—પંડિત કહેવાઇશ એમ લોકમાં માન મેળવવા ખાતર ભણે તો તે પાપ બાંધે છે.

શાસ્ત્રના ભણતર [અભ્યાસ] થી મનની ધારણા કરવી તે પણ સાચો પુરુષાર્થ નથી. અંદરમાં, તે પુસ્તકો શાસ્ત્રો જાણવા માટે નિમિત્ત થવાની યોગ્યતા જે ટાણે હતી તે ટાણે તે શાસ્ત્રના

શબ્દો જાણવાનું નિમિત્ત થયું. જે જ્ઞાનનો ઉઘાડ થયો તે પણ જ્ઞાન લબ્ધમાં હતું તે નિમિત્ત મળતાં પ્રગટ રૂપે જણાયું.

આ એટલે કે ઉપર કહ્યું તે આત્માનું કાર્ય શું? પુરુષાર્થ શો? તે સમજવું પડશે.

જે કોઈ મુમુક્ષુ સાચી સમજણના લક્ષે, ન્યાય, વિધિ સહિત શાસ્ત્રોનો વિનય કરે છે, વિવેકથી, ન્યાયથી ગુરુઆજ્ઞા સન્મુખ રાખીને, તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ બનીને શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે છે તેને તો પ્રથમથી જ લાભ દેખાય છે; કારણ કે પોતે મુમુક્ષુપણાના લક્ષણો જાણીને સાચી સમજણનો પુરુષાર્થ કેમ કરવો તેનો વિધિ સમજવાનો જે સાચો પ્રયત્ન છે તે કરે છે.

મુમુક્ષુ કોને કહીએ? જેને સંસારથી, અજ્ઞાનથી છૂટવાનો ભણકાર અંદરથી આવ્યો છે કે મારે હવે ભવભ્રમણ નથી તેને. જેણે જ્ઞાની-સત્પુરુષને ઓળખ્યા અને આત્મા શુદ્ધ છે તે વાત માની તેને હવે ભવ થશે તેવો ભય હોય નહિ. જેને તત્ત્વની સાચી જિજ્ઞાસા છે, સંસારનો આદર નથી એવા મુમુક્ષુ આત્માએ આત્મા મોક્ષસ્વરૂપ શુદ્ધ જ છે એવી પ્રથમ પ્રતીતિ કરવી જોઈએ. આ જાતના ધર્મથી મોક્ષ છે એવા એક ન્યાયની, અંતરમાંથી [સત્ પુરુષ સમીપે] હા આવી એટલે તે મોક્ષને પાત્ર થાય છે. તેને અંતરમાંથી મોક્ષસ્વભાવની એવી હા આવે છે કે "હું એક ત્રિકાળ શુદ્ધ, બેહદ અખંડ શાંતિનો-જ્ઞાનનો પિંડ છું, જ્ઞાયક માત્ર છું." જે જ્ઞાની પુરુષ કહે છે તે એમ જ છે, આ જાતના ન્યાયની આત્મામાંથી જે જીવને સહજ હા આવી, મનની ધારણા વિના આત્માથી સત્નો હકાર આવ્યો તે સુપાત્ર જીવ ભલે ઘણાં શાસ્ત્રો ન જાણતો હોય, અલ્પ બુદ્ધિવાળો હોય છતાં અંતરમાં અકષાયી ભાવની પૂર્ણ પવિત્રતાથી આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે-એ પૂર્ણ શુદ્ધતાના લક્ષે રાગનો ભાગ ટાળતાં, ટાળતાં નિર્મળ થઈને પૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આ ન્યાયે, કોઈને માત્ર જાણપણું ઝાઝું હોય તેથી કહે અમે જ્ઞાની, પણ એ બુદ્ધિવાદીઓની માન્યતા મિથ્યા ઠરે છે; જેને આત્મસ્વભાવનું વેદન નથી, વિષય–કષાયમાં, મોહાવેશમાં વર્તે છે અને શાસ્ત્રોની વાતો કરે છે તે બધા શુષ્કજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિ ઉપર પરમાર્થે મીંડાં મુકાય છે.

અજ્ઞાની જે કાંઈ બોલે તેમાં અસત્ય હોય જ. તે એક ગાથા (શ્લોક) બોલતાં ત્રણ પ્રકારના દોષ બાંધે

(૧) તે એમ માને છે કે આ ભાષા મારાથી બોલાય છે. એટલે એ જડ રજકણોની વર્ગણાને મેં પરિણમાવી એ પ્રકારના અહં—મમકાર સેવી પાપ બાંધે છે.

(૨) હું આ ભાષા બોલવા ધારું ત્યારે બોલી શકું, ન બોલવા ધારું તો ન બોલું વળી હું સારું બોલી જાણું છું એ આદિ પ્રકારે માનકષાય સેવે છે તેનું પાપ બાંધે છે અને એ જડ વાણીના રજકણના કર્તા તથા સ્વામી થાય છે.

(૩) આ શ્લોક બોલવાથી મને પુણ્યલાભ થશે માટે હું બોલું છું.

એમ એ ત્રણેમાં એ દોષ આવ્યો કે હું જ્ઞાતા નહિ પણ તે શબ્દો સંબંધી ઇચ્છા [રાગ] અને પુણ્યનો કર્તા છું. આનો સાર એમ છે કે જેને પોતાના આત્માનું અભાન વર્તે છે તેને જાણવામાં, વિચારમાં અને વર્તનમાં ભૂલ (અસત્ય) હોય જ. કદી કષાય મંદ પાડે, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાના પરિણામ કરે તે વખતે મન, વચન, કાયાના યોગને શાસ્ત્રવાંચન, ભક્તિ વગેરેમાં જોડે અને તે સંબંધી શુભ પરિણામ હોય તો પુણ્ય બાંધે પુણ્યતત્ત્વના ફળની ઇચ્છા નથી એમ ભલે તે કહેતો હોય પણ આત્મજ્ઞાનથી અજાણ જીવો સદાય અસત્યનું જ સેવન કરે છે. તેના વચનમાં પણ નીચેના ત્રણ પ્રકારના દોષમાંથી એક દોષ હોય જ.

(૧) કારણ વિપર્યાસ. (૨) સ્વરૂપ વિપર્યાસ. (૩) ભેદાભેદવિપર્યાસ.

તેનો ખુલાસો:—

(૧) કારણમાં ભૂલ. હું પરનો કર્તા છું, પરનું કારણ છું, અથવા પર દ્રવ્ય મારું કારણ છે એમ કારણ વિપર્યાસવાળો માનતો હોય.

(૨) સ્વરૂપમાં ભૂલ. દેહાદિની ક્રિયામાં આત્માની ક્રિયા માનતો હોય, દેહાત્મબુદ્ધિ હોય, એમ સ્વરૂપ વિપર્યાસવાળો માનતો હોય.

(૩) ભેદાભેદ વિપર્યાસ=પોતાને પોતાના ગુણથી ભેદ રૂપ માનતો હોય અને પરથી-જડ પુદ્‌ગળથી પોતાને અભેદરૂપ માનતો હોય.

તે ભેદાભેદ વિપર્યાસવાળો ઇશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનતો હોય, કાં પોતાને પરનો કર્તા માને, પરથી પોતાનું જ્ઞાન થયું માને-એ આદિ પ્રકારે પોતાના સ્વરૂપને વિપરીતપણે માનતો હોય છે, તેથી તે ૨×૨=૪ કહે તો પણ તેનું ખોટું છે.

આમ ત્રણ પ્રકારે દોષ કહ્યા છે. હવે ધર્માત્મા જીવ છે તે શાસ્ત્ર-પાઠ કરતા તથા ભક્તિ કરતાં નિર્જરા કરે છે, અને તેને સહજે પુણ્ય બંધાઈ જાય છે. કેમકે તેના અભિપ્રાયમાં આગળ કહ્યા તે દોષ હોતા નથી.

અજ્ઞાની મોહી જીવ પોતાને જ્ઞાની માને છે પણ તેઓ રાગ, દ્વેષ, વિષય, કષાયમાં વર્તી રહ્યા છે તેથી તેને શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા છે. ૫.

હવે વૈરાગ્ય વગેરે ક્યારે સફળ કહેવાય તે સંબંધી ગાથા કહે છે—

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬.

અર્થ:-ત્યાગ વૈરાગ્યની સફળતા ક્યારે ? કે " જો સહ આતમ જ્ઞાન " અર્થાત્‌ સાથે જો આત્મજ્ઞાન હોય તો આત્મા પુણ્ય-પાપ અને રાગ-દ્વેષ રહિત, મન-વાણી-દેહાદિથી જુદો, નિર્દોષ, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા

ત્રિકાળ પૂર્ણ શુદ્ધ છે-એવું યથાર્થ ભાન, શ્રદ્ધા અને લક્ષ કરવા માટે રાગ-દ્વેષ, દેહાદિની મમતાનો ત્યાગ કરવાની ભાવના જેને વર્તે છે તેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, વિષય, કષાયની વાસનાનો ત્યાગ થતાં બાહ્ય સંયોગનો ત્યાગ સહજે થઈ જાય છે. જેને રાગ રહિત કેવલ શુદ્ધ આત્મા જોઈએ છે તેને રાગાદિ ઉપાધિભાવમાં રુચિ ન હોય. વળી તેને ત્યાગ, વૈરાગ્ય હોય જ; પણ તે ત્યાગ વૈરાગ્યની સફળતામાં પ્રથમ એવો અભિપ્રાય જોઈએ કે હું અકષાયી શુદ્ધ આત્મા છું, મારામાં પર વસ્તુનાં ગ્રહણ-ત્યાગ નથી, અરૂપી જ્ઞાન માત્ર છું, દેહાદિ તથા અન્ય બાહ્ય જડ પદાર્થોથી પર છું, અક્રિય છું, જ્ઞાન જ મારું કર્મ છે. એ અવિરુદ્ધ ન્યાયમાર્ગની વિધિ સમજવાનો અભ્યાસ હોય તેને બાહ્ય ત્યાગ, વૈરાગ્ય હોય અને કષાયનો ઘટાડો હોય, વળી તેને સત્સમાગમ તથા વીતરાગ ધર્મની રુચિ હોય અને જ્ઞાની સંત્પુરુષોનાં વચનોનું બહુમાન હોય. હિત શું અને અહિત શું તેની તુલના હોય તો સાચું તત્ત્વ જે અનંતકાળમાં પૂર્વે નથી સમજાયું તે સમજાય છે. વળી જે, અંતર ત્યાગ, વૈરાગ્ય વડે રાગ, દ્વેષનો ઘટાડો આત્મજ્ઞાન અર્થે કરે તેને તે સાધન સફળ છે. રાગ, દ્વેષ, કષાયથી સ્વગુણની ઘાત ન થવા દેવી તે નિજ સ્વરૂપની અંતરંગ દયા અને તે પોતાના જ્ઞાનની ક્રિયા છે; તીવ્ર કષાય ટાળી અકષાયી થવાના લક્ષે મંદ કષાય કરે, વળી જ્ઞાનક્રિયાથી મોક્ષ છે એવું જો લક્ષ હોય તો તે મંદ કષાય શરૂઆતમાં નિમિત્ત સાધન છે. અલ્પ પણ રાગ, દ્વેષ મારા સ્વભાવમાં નથી અને વર્તનમાં દેખાય છે તે મારી પૂર્વ ભૂલનું કારણ છે એવી દૃષ્ટિ જેને છે તેને જ્ઞાનક્રિયા સફલ છે. કષાય ટાળવા માટે અંતરંગ ત્યાગ, વૈરાગ્ય પ્રથમ ઉપાય છે. રાગ, દ્વેષ ટાળવા માટે આત્માનું જ્ઞાનવીર્ય (બળ) કામ કરે છે, પણ બાહ્ય દેહાદિની ક્રિયા કામ કરી શકે નહિ.

જડની ક્રિયાથી ચૈતન્યને લાભ ન હોય અને જડની ક્રિયા ત્રણ-કાળમાં કોઈ પણ જીવ કરી શકે નહિ-આ વાત પ્રથમ જ સમજવી જોઈએ.

" પાત્રે પ્રભુતા પ્રગટે " એમ પ્રથમ સાચી મુમુક્ષુતા જોઇએ. જે જમીનમાં ખારાશ હોય તેમાં અનાજ પાકે નહિ તો પણ તેને સારી બનાવવાની વિધિ હોય છે. રાગ, દ્વેષ, મમત્વ ઘટાડવાં, તથા દેહાદિ પરની આસક્તિ છોડવી, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય વડે પ્રથમ ક્ષેત્ર-વિશુદ્ધિ કરવી જોઈએ, પણ એટલાથી સંતોષ પામવા જેવું નથી. મુમુક્ષુમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે પ્રેમ, વિનય, વિવેક; સત્સમાગમ પ્રત્યે રુચિ, શમ, સંવેગ, વૈરાગ્ય, વગેરે ગુણો જોઇએ. તે આત્મજ્ઞાન પામવાની પ્રથમ ભૂમિકા છે.

મુમુક્ષુ અનુકૂળતામાં રાગ અને પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ ન થવા દે, સહેજે થઇ જાય તો તુરત અંતરંગમાં સમભાવ ટકાવે, તત્ત્વની રુચિ વધારે તો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ, સદ્બોધ પોતાના આત્મામાં પરિણામ પામે. જેમ અપાત્ર અર્થાત્ ખારી જમીનમાં બીજ બળી જાય; તેમ આત્મામાં મિથ્યા અભિપ્રાય, રાગ, દ્વેષ; ક્રોધ, માન, માયા; લોભ, દેહાદિની આસક્તિ રહે તો મોક્ષમાર્ગ પામી ન શકાય. વળી જેને વૈરાગ્ય નથી તેને 'આત્મા અનાદિ અનંત છે, શુદ્ધ છે, અસંગ છે, સ્વાધીન છે' એ ન્યાય, શ્રદ્ધા આવ્યાં નથી, તેને તત્ત્વની રુચિ પણ નથી. જેણે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની મમતા, લોલુપતા ઘટાડી નથી અને જે સગવડતામાં જરા અંતરાય પડે, અપમાન થાય, રાગનું નિમિત્ત મળે, એ આદિ નિમિત્તોમાં આખો વેચાઇ જાય છે તેને પવિત્ર આત્મા કેમ સમજાશે ?

મોહી જીવને આત્મજ્ઞાનની રુચિ થાય જ નહિ. આત્મજ્ઞાન વિના મનની ધારણા વડે ઘણાં શાસ્ત્રોનું જાણપણું કરે તોપણ તે ઘણું જાણપણું ઘણી ઉપાધિ રૂપ છે, અશાંતિનું કારણ છે.

ઉજ્જવળ અંતઃકરણ વિના, અંતરંગ માનાદિ કષાય પાતળા પાડ્યા વિના જ્ઞાનીનું અને જ્ઞાનીનાં વચનોનું બહુમાન આવે નહિ, સત્નો આદર આવે નહિ; જ્યાં આત્મજ્ઞાનની રુચિ નથી ત્યાં સંસારની જ રુચિ હોય.

'સાચી મુમુક્ષુતા વિના, ચિત્તની ઉજ્જ્વળતા વિના સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનો અને સાચો પરમાર્થ નહિ સમજાય. સાચી સમજણ અર્થે સાચી સમજણમાં જવાનાં નિમિત્તો જે અંતરમાં રાગાદિ કષાયનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, વિનય, વીતરાગભક્તિ, સરળતા, વિવેક વગેરે સાધનો છે પણ તેટલા શુભ વિકલ્પ સુધી આવીને અટકી જાય તો આત્માર્થ ચૂકી જાય. શુભ પરિણામ ઘણાં કર્યાં એમ માનીને સંતોષ કરે કે મેં ઘણું કર્યું તો એ બરાબર નથી. આત્માના લક્ષ વિના, પ્રતીત વિના તેણે આત્માને હદવાળો, પરની અપેક્ષાવાળો માન્યો માટે તેનો પુરુષાર્થ ઊંધો છે. સાચી ઓળખાણ વિના કદી બાહ્ય ત્યાગ કરે અને માને કે મેં ત્યાગ કર્યો, પાંચ મહાવ્રતના શુભ પરિણામ રૂપ પુણ્યક્રિયાદ્વારા મારી ઇન્દ્રિયોને જીતી,—એમ એ જડની ક્રિયાથી અથવા પુણ્યપરિણામથી ગુણ માને તો ભલે માને, પણ તેને આત્મા સંબંધી કાંઈ ફળ નથી.

કાયિક ક્રિયા, રોટલા ન ખાવા, કાયાનો ઉત્સર્ગ, કાયિક બ્રહ્મચર્યપાલન એટલા માત્રથી કાંઇ ધર્મ નથી. મન, વાણી. દેહ તે કાંઈ આત્મા નથી. દેહાદિની ક્રિયાથી જો આત્માને ધર્મ થતો હોય, સંવર—નિર્જરા થતાં હોય તો વનસ્પતિ આદિને પણ ધર્મ થાય. મુક્તિશિલાનો પથ્થર એકેન્દ્રિય જીવ છે તે કાંઇ હિંસાદિ કરતો દેખાતો નથી, છતાં તેને અનંત કષાય, તીવ્ર માઠી લેશ્યા છે. લોકોને બહારનું માહાત્મ્ય દેખાય છે. જાણે આત્મામાં કાંઇ માલ (શક્તિ) ન હોય. આખી જિંદગી, દેહાદિની યોગની ક્રિયામાં રાચનારાઓએ સામાયિક, ઉપવાસ, વ્રત, તપ કરી કરી પૂંજણી ઘસી નાંખી કેટલાય પથરણાં ફાડી નાંખ્યાં છતાં ' હુ કોણ ! હું શું કરી શકું અને શું ન કરી શકું ? ' તેનું ભાન નથી અને એ, ચાર ઘડી કાયાને એકસ્થાને રોકી રાખે તેને સામાયિક માને, સંવર—નિર્જરા માને, તે જોગ (યોગ) ની ક્રિયાથી આત્મધર્મ તો દૂર રહ્યો પણ પુણ્યપરિણામે નથી. હા ! મનનો શુભરાગ હોય તો તેથી પુણ્ય બંધાઇ છે પણ તે આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હેતુ નથી.

જેને પરની ક્રિયાનું મમત્વ વર્તે છે; મારું કર્યું પરમાં થાય છે એમ જે માને છે અને માનાદિ કષાયમાં વર્તે છે તેને મુમુક્ષુની નીચલી ભૂમિકા પણ નથી. સાચા અભિપ્રાય [આત્મજ્ઞાન] વિના અનંત કાળથી સંસારમાં રખડવું થયું. ત્યાગ, વૈરાગ્ય મનમાં ધારી રાખ્યો, માન અપમાન પ્રત્યે બાહ્ય સમભાવ પણ ઘણો રાખ્યો, કષાય ન કરવાનો ભાવ પણ મનથી રાખ્યો તેથી પુણ્યપરિણામ થયા પણ ભવમુક્તિ થઈ નહિ; કેમકે શુભ કર્તવ્ય મારું છે એમ માન્યું, તેથી પરભાવનો કર્તા થઈ તેમાં રોકાણો-અટક્યો. પ્રથમ તે પાપમાં ટક્યો હતો હવે વર્તમાન શુભપરિણામમાં ટક્યો. આત્માના લક્ષ વિના, પ્રતીતિ વિના પાપાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે. એ પુણ્યબંધ કરવાની કથા તો જીવે અનંતવાર સાંભળી છે. અહીં મોક્ષકથા થાય છે એટલે કે પુણ્યપાપરૂપ સંસારનો (અજ્ઞાનનો) નાશ કરવાની કથા છે.

લોકોએ સહેલામાં ધર્મ માની લીધો છે. સંસાર પ્રત્યે દ્વેષ કરવો, નિંદવો તેને વૈરાગ્ય માને છે. આત્મા શુદ્ધ છે એમ જીવ મનમાં ધારી રાખે છે પણ આત્માની પ્રતીતિ નથી; લક્ષ નથી અને લોકોને કહે-હું દરરોજ વ્રતાદિ પાળું છું, સામાયિક કરું છું કાયમ રાત્રિના ચઉવિહાર-પચ્ચક્ખાણ, પ્રતિક્રમણ, એકાસન વગેરે ક્રિયાઓ કરું છું, પાખીના ઉપવાસ તો કેટલાય વર્ષોથી કરું છું-એમ દેહાદિ જડની ક્રિયાથી પોતે સંતોષ માને છે; પણ ઉદયની ક્રિયા આત્મા કરી શકે નહિ તેનું ભાન નથી તેથી તેને અજ્ઞાનથી કરાતી ક્રિયાનો મિથ્યા સંતોષ ભર્યો છે. તેને સમજાવનારા ઉપદેશક પણ તેના જેવા જ મળી રહે છે. આ મોહી જીવોને સાચો સંતોષ અને વિશ્વાસ હોતો નથી તેથી બીજાને પૂછે છે. પોતાને જે ગોઠયું છે તેની પુષ્ટિ માગે છે. તેને અનુકૂળ (નામધારી) મુનિ પાસે પ્રમાણપત્ર માગે છે; મિથ્યાત્વને પોષણ આપનાર તેના અજ્ઞાનભાવને પોષણ આપે છે, તેનાથી પરસ્પર સંતોષ માને છે. વાસ્તવિક સત્ય

હોય તે બીજાના હકાર-સમ્મતિ ઉપર આધાર રાખતું નથી. મોહી જીવોને જે અનુકૂળ હોય તેનાં તે માંહોમાંહે વખાણ કરે છે. માખણ ચોપડનારા કહે કે અહો ! તમે ઘણું કર્યું, ભારે ધર્મવાળા છો. એમ બંધભાવ રૂપ પુણ્યપરિણામમાં પોતાનું હિત માને. પણ આત્મા શું છે ? કેવો છે ? કેવડો છે ? અને શું કરી શકે છે ? શું નથી કરી શકતો ? તેનું ભાન નથી. ધર્મ અને ધર્મીના નામે નાહક અભિમાન કરે છે. અજ્ઞાનપૂર્વક પુણ્યબંધના ભાવથી રાજી થનારાને એ જડના સોનાના સગપણ ક્યાં લગી ! ચૈતન્ય ભગવાનને માથે એ ગૂમડાં છે. નિરોગી, પવિત્ર આત્માને પુણ્યરૂપ અનિત્ય, વિકારી પ્રકૃતિના સોજા શા ? એ સોજા અંદર ફાટશે, રોગપણે ઊતરશે ત્યારે અંદર લાય [અગ્નિ] થશે. બહારની અનુકૂળતામાં તે મોહી મિથ્યા સંતોષમાં મનને રાજી રાખીને, પુણ્યાદિ ક્રિયાથી ધર્મ માની રહ્યો છે; પણ આત્મામાં ભય, શંકા, અશાંતિ વર્તે છે. જ્યારે મરણનાં ટાણાં આવશે ત્યારે શંકા, ભય અને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન કરશે, પસ્તાવો કરશે કે બધું હારી ગયો, હવે ઉતારા ક્યાં કરશું ? મરીને ક્યાં જશું ? કાલે શું થશે ? એમ સાત ભય અને આઠ મદથી ઘેરાયેલો મારું શું થશે તેની મૂંઝવણમાં ભાવ-મરણ કરે છે.

આયુષ્યના છેડે પણ કોઈ જીવ ભૂલને સમજે, સતનો આદર કરે, સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને સમજણની રુચિ કરે તો ઠીક છે; મેં આજ લગી જે માન્યું તેનાથી જુદો આત્માનો ધર્મ છે, અપૂર્વ છે—એમ વિચાર કરે અને મતાગ્રહ, પૂર્વાગ્રહ છોડે તોપણ ઉત્તમ છે, હિતનું કારણ છે.

અનાદિ કાળથી મોહી જીવો ધર્મના નામે પોતાનું અહિત કરી રહ્યા છે. જેને અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ છે તેને સર્વજ્ઞ વીતરાગી ભગવંતોએ નિઃસ્પૃહ, કરુણાથી સદ્ઉપદેશ આપ્યો છે. તે જાણીને જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે જે લક્ષે, જે ભાવે રાગ, દ્વેષ, મમતા ટળે એવી જ્ઞાનક્રિયાને પ્રથમ અંતર ત્યાગ, વૈરાગ્ય વડે અવશ્ય હો;

પણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય માત્રથી આત્મજ્ઞાન નથી, કેવળ ત્યાગ વૈરાગ્યમાં અટકો નહિ.

અકષાયી સ્વરૂપને અકષાયી દૃષ્ટિ વડે સમજો, સમજવા માટે આગળ વધો, યથાર્થ પાત્રતા મેળવો.

આત્મા શુદ્ધ છે, અવિકારી છે-એ લક્ષે, જ્ઞાનવીર્ય (પુરુષાર્થ) ફોરવવાથી રાગ, દ્વેષ, મોહ ટળી જાય છે.

હું જ્ઞાયક છું, જ્ઞાનમાત્ર છું, શુદ્ધ છું એ નિશ્ચય; અને આ શુદ્ધિના લક્ષે રાગ ટાળીને સ્થિર થવાનો પુરુષાર્થ એ વ્યવહાર છે. રાગ ટાળવો એ જ્ઞાનની ક્રિયાનો પુરુષાર્થ છે. માટે દેહ પુણ્યાદિ જડની ક્રિયાના મમત્વનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ પરિણતિ વડે ગ્રહણ કરો. એમ જે અનંતજ્ઞાની ભગવંતો નિઃસ્પૃહ કરુણાથી કહી ગયા છે તેની ના ન પાડશો, સત્‌નો અનાદર ન કરશો.

સત્ પુરુષોએ કહેલાં ભાવવચનો સમજો, મિથ્યા અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી સમજો. મન, વાણી, દેહ, પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષથી ભિન્ન અતીન્દ્રિય આત્માને ભૂલીને લોકો બાહ્યક્રિયાથી રૂઢિ પ્રમાણે શુભ પરિણામ-પુણ્યપરિણામ રૂપ વ્યવહાર ધર્મ માને છે. તેમાં આત્માનો ધર્મ તો દૂર રહ્યો પણ તીવ્ર કષાય ઘણે ભાગે હોય છે તેથી શુભભાવ પણ નથી.

જ્ઞાની પુરુષ એમ કહે છે કે શુભ જોગની ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. તો પછી અશુભભાવે માનાદિ કષાયને પોષણ આપનાર મોક્ષમાર્ગ સમીપ ક્યાંથી હોય?

આહાર ન લેવો વગેરે વ્રત, પચ્ચખાણના પરિણામ કરનારાના, બાહ્ય દૃષ્ટિ-જીવોના કષાયભાવ પણ બહુ ભૂંડા હોય છે, કારણ કે અનંતું અજ્ઞાન સેવે છે. વરસીતપ કરનારા, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમના ઉપવાસ કરનારા જોયા છે? જો એકટંક ભાણું ન સચવાણું, દેહની સગવડતામાં ખામી દેખાણી તો તીવ્ર ક્રોધ પણ કરી નાંખે છે.

જીવો માને છે કે અમે ધર્મ કરીએ છીએ, પણ માનાદિ કષાય, રાગ, દ્વેષ, વગેરે અનેક પ્રકારે અનાચાર સેવે છે અને પોતાની જાતને ઠગે છે. કષાય ઘટાડયા વિના પુણ્ય નથી પણ પાપ છે. જોગ (યોગ) ની ક્રિયાથી પુણ્ય નથી, શુભ પરિણામ પણ નથી તો પછી આત્મધર્મ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય.

જ્ઞાનીનો પણ વિરોધ કરનારા જીવો દરેક કાળે હોય છે. બાહ્યદૃષ્ટિજીવો તથા થોડું શાબ્દિક જ્ઞાન મેળવી ઉપદેશકો સોંઘામાં ધર્મ બતાવી દે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા પવિત્ર આત્મા આ લોકમાં હતા ત્યારે તેમની નિંદા કરનારા પણ હતા અને કહેતા કે અમે માનીએ છીએ તેનાથી નવું કહેનાર આ કોણ જાગ્યો ? મહાવીર ભગવાને ચારિત્ર-ક્રિયા સ્થાપી છે તેનો આ વિરોધ કેમ કરે છે ? પણ સત્ય શું છે ? તેને ન્યાયથી મધ્યસ્થપણે વિચારવાની ધીરજ રાખે ત્યારે સમજાય કે ભગવાન કોણ હતા અને કઈ ક્રિયા કરતા હતા.

આ અપૂર્વ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટે પ્રથમ પાત્રતા જોઈએ, તેના જ મૂળમાં (શરૂઆતમાં) વાંધા છે.

જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન પામ્યો નથી ત્યાં સુધી મોહી જીવ અનંતજ્ઞાનીની આશાતના કરે છે, નિશ્ચયથી તો તે પોતાના આત્માની અનંતી આશાતના છે.

જ્ઞાનીની નિંદા કરે, જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની આશાતના કરે તે જીવ મહામોહનીય કર્મ બાંધે. કોઈ અજાણતાં ભૂલ કરે તો પણ અજ્ઞાન એ બચાવ નથી.

સાચું હિત કોણ સમજાવે ? અજ્ઞાન, મોહરૂપ અંધકાર નાશ કરવાની વાત, મોક્ષમાર્ગની વાત કોણ સંભળાવે ? સત્ય મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક હોય તે જ સાચા હિતની વાત કરે માતાની મશ્કરી કરાય નહિ, તેમ સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટાનો અનાદર કરાય નહિ. લોકો આત્મધર્મના નામે ક્રિયાકાંડમાં દંભ, મિથ્યા આગ્રહ અને અજ્ઞાન-

કષ્ટ કરી રહ્યા છે, તેનું ધર્ણુંને કરતાં પાર આવે તેવું નથી. ત્રણે કાળે જ્ઞાની પોકાર કરી ગયા છે કે "જ્ઞાનક્રિયા જ મોક્ષમાર્ગ છે." આત્મામાં મોક્ષ છે અને મોક્ષનું સાધન આત્મામાં છે; વચ્ચે ઉદય-વશાત્ બાહ્ય જોગની ક્રિયા જણાય, એવા યોગાનુયોગ દૈહિક ક્રિયાનું નિમિત્ત દેખીને લોકો ભ્રમમાં પડયા છે કે આ ક્રિયાથી ધર્મ થાય છે. આવા મિથ્યાગ્રહમાં બંધાણા, સંપ્રદાયના પક્ષ, ગચ્છમતના આગ્રહ વધ્યા અને ધર્મને નામે ધર્મનાં અજીર્ણ થયાં. "ઠાણાંગ સૂત્ર"માં અજીર્ણ સંબંધી એક ચૌભંગી કહી છે:—

૧ જ્ઞાનનું અજીર્ણ=ગર્વ, તિરસ્કાર, બીજાનો અનાદર કરવો તે.

૨ આહારનું અજીર્ણ=પેટમાં દુઃખવું તે.

૩ તપસ્યાનું અજીર્ણ=ક્રોધનું ભભૂકવું, કલુષતા.

૪ ક્રિયાકાંડનું અજીર્ણ=પોતે માનેલી ક્રિયા બીજા ન કરે તો તેની નિંદા કરે; હું કાંઈ કરું છું, બીજાથી હું કાંઈક ઠીક છું અને જેને બહારની ક્રિયા દેખાતી નથી તેને પોતાનાથી હલકા માને એ પ્રકારે પોતાને મહાન્ માને અને બીજાને તુચ્છ માને છે.

આવા અજ્ઞાનભાવથી આત્માને બચાવો એમ અનંતજ્ઞાની નિઃસ્પૃહ કરુણાથી પોકાર કરી જગતને કહી ગયા છે. તેમનાં અમૂલ્ય વચનોને કોણ દાદ આપશે? પરીક્ષકશક્તિ વિના, પોતાની પાત્રતા વિના યથાર્થ સમજણ ક્યાંથી થાય? માટે યથાર્થ સમજો.

કહેવાનો આશય એ છે કે અંતરંગમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો ઘટાડો તથા ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વાસનાનો ઘટાડો વગેરે શુભ પરિણામ હોવા છતાં આત્મજ્ઞાન વિના તે વૃથા છે, ભારરૂપ છે. આત્મજ્ઞાન હોય અથવા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ હોય તો અંતરંગ ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિનું સફળપણું છે. કષાયાદિ, મમતા તથા દેહાદિની આસક્તિના ત્યાગ વિના, દેહાદિની ક્રિયા, તપશ્ચર્યા, ઉપવાસ વગેરે ઘણાં કષ્ટવાળી ક્રિયાથી તો પુણ્ય પણ નથી. રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તૃષ્ણાનો ઘટાડો; સાચું સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, સરલપણું એ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત થાય છે.

"ઠાણાંગ સૂત્ર" માં બીજે ઠાણે એક પાઠ છે કે હે ગૌતમ! જગતમાં બે પ્રકારના ઉન્માદી જીવો છેઃ (૧) ભૂત વ્યંતરાદિથી પકડાયેલા અને (૨) મોહનીય કર્મમાં પ્રેરાયેલા મોહભાવમાં ઘેલા થયેલા ધર્મના નામે ક્રિયાકાંડ ખૂબ કરે; કાયકલેશ, વ્રત, તપ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે જડની ક્રિયાનું અભિમાન કરે પણ તે આંધળી દોડ છે, ગાંડપણ છે. બાહ્ય સાધનથી જ્ઞાન થતું નથી તેથી તે ઊંધો પુરુષાર્થ છે. ભૂત પ્રેતના કારણે ગાંડપણનો યોગ તે પ્રકૃતિના નિમિત્તની ઉપાધિ છે. તે પુણ્યના ઉદયે ટળી જાય છે, પણ જે મોહભાવમાં મસ્ત, દારૂ પીધેલા જેવા છે તેને આત્મા કેવો છે? કેવડો છે? તેનું ભાન નથી; તે અશાંતિથી દુઃખી છે. તે પોતાના આત્માની અનંતી આશાતના, ભાવહિંસા કરી રહ્યા છે. આ મોહભાવનો ત્યાગ થવો બહુ મુશ્કેલ છે. દેહાદિ જડની ક્રિયા મારી કરી થાય છે, પુણ્ય મારાં છે, પુણ્યાદિથી ધર્મ થાય છે વગેરે અનેક પ્રકારની ઊંધી માન્યતા હોય છે, તેવા બાહ્ય દૃષ્ટિ મોહી જીવોનો ઉન્માદ મટવો દુર્લભ છે, કારણ કે તેની ઊંધી માન્યતાને કોઈપણ પરાણે છોડાવી શકે તેમ નથી. ભૂતાવિષ્ટપણું તો કોઈ મંત્રાદિથી કે પુણ્યના યોગથી ટળે છે પણ આ મોહથી ગાંડો થયેલો જીવ ઊંધો પડયો પણ સ્વાધીન છે; કેમકે તેને કોઈ પરાણે સમજાવી ન શકે. જેને પરમાર્થે હિત-અહિતની પરીક્ષા નથી, કષાય તથા અકષાય, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનો વિવેક નથી એવા મોહી જીવોને કોઈ પણ સમર્થ-જ્ઞાની પરાણે સમજાવી શકે નહિ. એટલે ભગવાને કહેલ છે કે અજ્ઞાન જેવું કોઈ મહા પાપ નથી. મોહનીયથી ગાંડા થયેલ જીવોનું વેદન મહા આકરું છે, અનંત દુઃખનું કારણ છે. એમ ક્રિયાકાંડમાં રાચતા જીવોને કહ્યું કે અજ્ઞાનવશ બાહ્ય ક્રિયાકાંડથી ધર્મ તો નથી પણ જો રાગ, દ્વેષ, મમતા, આસક્તિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ઘટાડયા નથી તો તેને આ ક્રિયાકાંડ નિમિત્તે પુણ્ય પણ નથી, વૃથા કાય-કલેશ કરે છે.

અહીં શુષ્કજ્ઞાનીને કહ્યું કે તારે આત્માની પવિત્ર દશા જોઇએ છે છતાં રાગ, દ્વેષ, મોહનો તો ઘટાડો કરતો નથી; તૃષ્ણા, મમતા ઘટાડયા વિના માત્ર વાતો કરનારા છો, સાચા ન્યાયને સમજ્યા નથી, આત્મજ્ઞાનના નામે વાતોથી, મનના વિકલ્પથી સંતોષ માનીને સ્વચ્છંદમાં અટકયા છો તેથી ભવસાગરમાં ડૂબશો. જેને સાચું હિત કરવું છે તેણે શરૂઆતમાં જ મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, સ્વચ્છંદ તથા માનાદિનો ત્યાગ કરી સાચા અભિપ્રાય અર્થે કષાય પાતળા પાડવા જોઇએ. નિંદા, સ્તુતિ, શાતા, અશાતાદિ દરેક પ્રસંગમાં સમભાવ જાળવવાનો પુરુષાર્થ જોઇએ. આ પ્રથમ યોગ્યતા વિના સાચા સુખની ગંધ પણ નથી. કારણ નથી તો કાર્ય કયાંથી પ્રગટે ? પાત્રતા વિના પ્રભુતા પ્રગટે નહિ. વર્તમાન પાત્રતા દેખાતી નથી તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પ્રગટે ? તે કાંઇક આત્મામાં વિચારો, અંશે પણ પવિત્રતા લાવો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ઉત્તમ વચનો કહ્યાં છે; સમજણમાં ઉતારવાની ગરજ કોને છે ? શુકલ અંતઃકરણ વિના જ્ઞાનીનાં વચન હૃદયમાં કેમ ઊતરશે ?

સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા અને જ્ઞાની પ્રત્યે બહુમાન જોઇએ. આત્મા નિર્મળ-રાગ રહિત છે તેનો પ્રેમ એટલે સંસારનો પ્રેમ નહિ દેહાદિની મમતાનો અભાવ કરવા દેહાધ્યાસ ટાળવાનો ખાસ પ્રયત્ન જોઇએ. સંસારના વિષયભોગની અનિચ્છા, ઉદાસીનતા, અંતરવૈરાગ્ય પ્રથમ જોઇએ. જે આત્મામાં સમભાવ નથી તે જરાપણ જતું કરી શકે નહિ. અગવડતા સહી ન જાય અને પોતાને જ્ઞાની માને છે તો આત્માનો સ્વભાવ પવિત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે એવી તારી શ્રદ્ધા જૂઠી છે. સાચી શ્રદ્ધા વિના સ્વચ્છંદ અને અનાચાર જ પોષાય છે. આ પ્રકારે જગતના જીવોને સ્વચ્છંદનું પોષણ ખૂબ મળ્યું છે તેથી પરદ્રવ્યથી અને પર-ભાવથી જુદો, મમતા અને રાગ રહિત તથા પવિત્ર સુખમય જ્ઞાનઘન આત્મા છે તેમાં રહેવું ગમતું નથી. કારણ કે પોતાને પરવસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ છે તેથી પોતાનો આત્મા જ

પોતાને ગોઠતો (રુચતો) નથી, બાહ્ય વિષયોમાં, પરાધીનતામાં, ઉપધિમાં ફાંફાં મારે છે, તેમાંથી સંતોષ ઇચ્છે છે; વળી મનમાં ધારી રાખે કે આત્મા શુદ્ધ છે, આત્માને કાંઈ નથી જે છે તે દેહને છે. પણ હે ભાઈ! દેહને જરા અગવડતા જણાય, અપમાન થાય, અણગોઠતું થાય તેમાં તારો આત્મા તીવ્ર કષાયમાં જોડાઈને કકળી ઊઠે છે તે શું કહેવાય? રાગ, દ્વેષવાળી લાગણીમાં આખો આત્મા વેચાઈ જાય તેનું ભાન નથી; આત્મા પરથી જુદો, અવિનાશી, અરાગી છે એ ન્યાય તને કેમ બેસશે? સંસારની ઉદાસીનતા તથા વૈરાગ્ય વિના દેહાદિની મમતા કેમ ઘટે? આવી રીતે શુષ્કજ્ઞાની, ક્રિયાજડ અને લૌકિક નીતિના પાલક-ત્રણે આત્માના નામે ઉન્માર્ગે છે, અને તેથી તેઓ આંધળી દોડ દોડે છે.

'પુણ્ય, પાપ, દેહાદિની ક્રિયારહિત પવિત્ર આનંદમય છું, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છું' એવી સાચી શ્રદ્ધા અને અનુભૂતિ તથા અંતરંગ સ્વાધીન સુખનું વેદન થવા માટે પ્રથમ પાત્રતા વડે વિષય-કષાયનો ઘણો ઘટાડો કરવો જોઇએ અને સાચી જિજ્ઞાસાથી તત્ત્વનો અભ્યાસ સત્સમાગમ દ્વારા કરવો જોઈએ. ઘણા જીવો બાહ્ય ક્રિયારૂપ ચારિત્ર અને લૌકિક નીતિ પાળનારા હોય છે, શુભ પરિણામરૂપ સમભાવ રાખતા હોય છે, તેમાં કદી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો વાંચવા મળે એટલે બસ! અમને જ્ઞાન-સમજણ છે એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે, તેઓ પણ પરમાર્થ રહિત છે. આત્મજ્ઞાન થયા પછી તો નીતિ, શીલ આદિ ગુણો સહજપણે વધતા જાય છે. આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં બાહ્ય ચારિત્ર આદિ ગુણો હોય તો આત્મજ્ઞાન થયા પછી તે ગુણો સદ્‌ગુણપણે દૃઢ થવા જોઇએ. તેથી જ્ઞાની પુરુષ સ્વચ્છંદી જીવોને કહે છે કે તમે આત્મજ્ઞાન પામ્યા હો એમ માનો છો અને અશુભ આચારને ઉદય, ઉદય કહો છો પણ તમારા અંતરમાં ક્રોધ, માન, કામના વગેરેની અગ્નિ બળે છે. ત્યારે તું આત્મજ્ઞાની શાનો? તું ત્રણ કાળના ભોગનો ઇચ્છુક છો, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો અને સુંદર રૂપવંતી સ્ત્રી દેખીને તારી

દૃષ્ટિ મોહમાં પડી જાય છે, પાંચ ઇન્દ્રિયના ભોગનાં નિમિત્તો દેખીને અંતરમાં ગલગલિયાં થાય છે, મીઠાશ વેદાય છે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. જે ત્રણે કાળના ભોગની તથા સ્વર્ગના ઇન્દ્રાદિનાં પુણ્યની ઇચ્છા કરતો નથી, સર્વથી નિર્મમત્વી છે, એવા મુમુક્ષુ ધર્માત્મા જ્ઞાની [ગૃહસ્થ હોય અથવા મુનિ હોય] સાધકદશામાં હોય ત્યાંસુધી તેને અલ્પ અસ્થિરતા ચારિત્ર મોહના ઉદયને લીધે દેખાય છે. જે કંઈ મનના સંબંધો વિકલ્પની વૃત્તિ ઊઠે તેનો તેને આદર નથી, વળી તેને સંસારપ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય, ઉદાસીનતા વર્તે છે. 'હું અનંત શાંતિમય જ્ઞાયક છું.' એવી માન્યતાપૂર્વક પોતાના નિર્દોષ (સહજ) આનંદની મોજ (સ્વસ્વરૂપરમણતા) નિરંતર અનુભવતો હોય છે તેથી તેને વિકારી પ્રલોભનની નિમિત્ત ઇન્દ્રાણીઓ, રૂપસુંદરીઓ લલચાવે તો પણ તેને અંતરમાં ત્રિકાળ ક્ષોભ ન થાય એવો સહજ આનંદનો સંતોષ તેને પોતામાં હોય છે. બહારથી સંસારી વેશમાં ગૃહસ્થપણે રહેવું પડતું હોય છતાં સાંસારિક પ્રસંગોને ઝેર જેવા માને છે. ગૂમડાં થયાં હોય તેની દવા ન છૂટકે કરે તેમ આહારપાન, ગૃહવાસ વગેરે પ્રસંગોમાં તે ઉદાસીનતાથી વર્તે છે.

આગળ જે શુષ્કજ્ઞાની અને ક્રિયાજડ કહ્યા તેમને સ્વચ્છંદતા ઘણી છે, મંદ કષાય-શુભ ભાવ-કોને કહેવાય તેનું પણ ભાન નથી અને માને કે અમે શુભમાં પ્રવર્તીએ છીએ, મુમુક્ષુ છીએ; તો જ્ઞાની કહે છે કે તેવું માનવું મિથ્યા છે.

જેને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ છે તેને મુમુક્ષુ ન કહીએ. બાહ્યથી કદી પુણ્યાદિ ભોગ સામગ્રીનો યોગ ન દેખાય તેથી તું તેને અનાસકત-નિઃસ્પૃહ માને તો તે મિથ્યા છે. તેને અંતરંગમાં સંસાર સંબંધી આદર પડયો છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોની વાસના અવ્યક્તપણે છે, તેનું તેને ભાન નથી. જ્યાંસુધી સંસારના કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા છે ત્યાંસુધી તેને ત્રણ કાળના પદાર્થની ગુપ્તપણે

ઇચ્છા છે. મલિન વાસના રૂપ મોહ શું નથી કરતો ? જ્યાં કામવાસનાનો અગ્નિ બળે છે, ત્યાં કાષ્ટરૂપ પુણ્યનાં નિમિત્તો મળતાં તે અધિક ભભૂકી ઊઠશે માટે મુમુક્ષુપણું કોને કહેવું તે સમજવું જોઈએ.

કોઈ કહે અથવા માને કે અમે મમતા રહિત છીએ, સંસારથી અનાસકત છીએ, નિષ્કામપણે દયા, સેવા આદિ પરોપકાર કરીએ છીએ, પરોપકાર વડે અમારું કલ્યાણ થશે, તો તેમની તે વાત પરમાર્થે જૂઠી છે. 'આત્મા શું ?' તેનું લક્ષ થયા વિના, સાચા પ્રતીત થયા વિના તે જીવો નકામા અહંકાર, મમકાર કરે છે. પોતાને જે વિષય સંબંધી રાગ છે તે રાગની રુચિને તેઓ પોષે છે. તે રાગને ધર્મ માને છે. હું કોણ છું ? શું માનું છું ? શું કરું છું ? તેનો વિચાર તથા નિર્ણય કરવાની ધીરજ તથા ગરજ કોને છે ? કોઈ જિજ્ઞાસુ જીવ પૂર્વાગ્રહ છોડીને તત્ત્વ પામવાની સાચી જિજ્ઞાસાથી આગળ વધે, અંતરંગમાં પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવનો વિચાર કરે, મારામાં આ બધું શું થઇ રહ્યું છે, શું દેખાય છે, આ નિરૂપાધિક સ્વભાવમાં શુભ, અશુભ દશા તે શું છે તેનો વિચાર કરે, અંતરંગ પરિણામનો મધ્યસ્થપણે વિચાર કરે; ન્યાયથી વિવેક કરે કે ગયા કાળે મારી અંતરંગ ભાવના કેવી હતી, વર્તમાનમાં કેમ છે, હવે પછી કેવી હશે અને તે નિરૂપાધિક માનવી કે ઉપાધિવાળી એ સંબંધી ઊંડો વિચાર કરે તથા સત્‌સમાગમની રુચિ કરે, સત્‌સમાગમ મેળવે અને સતશાસ્ત્ર વડે અભ્યાસ કરે તો બધુંય સમજાય તેમ છે. પણ વર્તમાન લોકોને સંસારનાં કામ માટે વખત મળે, તેમાં ઘણું ડહાપણ દેખાડે પણ, જ્યાં આત્મા સંબંધી, સ્વહિત સંબંધી સમજવાનું આવે ત્યાં બુદ્ધિ કામ કરતી નથી તેનું કારણ પોતાને હજી સાચી રુચિ નથી. જે ધર્મના નામે, કુળધર્મથી, દેખાદેખીથી ક્રિયાઓ કરે છે તે શુભભાવ કરે છે કે કેમ તે સમજવા જેવું હોય છે. ઉપવાસ તથા વરસીતપ કરનારને ખાવાપી-

વાની લોલુપતાના થનગનાટ પણ ભારે વિચિત્ર હોય છે. આયંબિલ તપ, ઉપવાસ, ચઉવિહાર-પચ્ચખાણ, પ્રતિક્રમણ-આદિનું નકલી નાટક કરનારને ધર્મ તો દૂર રહ્યો પણ મંદકષાયનુંય ભાન હોતું નથી. તેના અંતરંગમાં તીવ્ર કષાયનાં આચરણ, ખાવા-પીવાની લોલુપતા, પોતાને વિષે મોટાઈ, દંભ એ આદિ વિચિત્ર પ્રકાર જોતાં, સાભળતાં વિવેકી ધર્માત્માને દયા આવે તેવું છે. સંસારનું જરા માન મળતું હોય, સંસારમાં લાભ દેખાતો હોય તો દેવ-ગુરુ-ધર્મનો અનાદર થવા દે. જેને પરવસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ છે, સંસાર ઠીક રાખવાની ઇચ્છા છે અને માનાદિ કષાય પોષવાની કામના છે તેને આત્માની રુચિ હોય નહિ.

આત્મામાં અનંત સંતોષ, શાંતિ છે તેનું ભાન નહિ હોવાથી પરવસ્તુની ઈચ્છા, અસંતોષ અને અશાંતિ વર્તે છે, આત્મા નિત્ય છે તેથી તેની ઊંધી દશામાં સંસારવાસનાનો અગ્નિ નિત્ય બળે છે, માટે પવિત્ર ચૈતન્ય ભગવાન પોતે કયાં બેઠો છે? શું સ્વભાવે છે? હું સ્વભાવમાં છું કે પરભાવમાં છું? તેને વિવેકથી—ન્યાયથી સમજો. સાચું સમજવાની રુચિ કોને છે?

પ્રશ્નઃ-આત્મજ્ઞાન થયા પછી સંસારમાં શું કરવા રહે?

ઉત્તરઃ—સંસારમાં રહેવાના ભાવ નથી, પણ પૂર્વ પ્રારબ્ધ કર્મના કારણે અને વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઈથી રાગમાં જોડાય છે, તે ચારિત્રગુણની કચાશ છે એટલે પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈ હોય ત્યાં સુધી અલ્પકાળ અસ્થિરતા થાય પણ તે સંબંધી કર્તૃત્વ-બુદ્ધિમમત્વભાવ નથી. કારણ કે પોતે ત્રિકાળ જ્ઞાયકદૃષ્ટિ-પવિત્ર દૃષ્ટિના ભાનમાં દોષ રૂપ મળ—મેલના ઉદયને ટકવા દે નહિ. જે શુભ—અશુભ, મનના નિમિત્તથી, વૃત્તિ ઊઠે તેને તરત જ્ઞાનબળના વિવેકવડે ટાળે, જેની પવિત્રદશા અને નિર્દોષ દૃષ્ટિ છે તે વીતરાગ દૃષ્ટિ છે તેને સંસારભાવ નથી, માત્ર વિતરાગ સ્વભાવની પવિત્ર ભાવના ભાવે છે.

એ પવિત્ર દૃષ્ટિવાળા ધર્માત્માની અંતરંગ પવિત્ર દશા કેવી હશે ? મોક્ષની પાત્રતા કેવી હશે ? તેવો વિચાર કરનાર કોઈ વિરલ પુરુષ હોય.

ઘણા લોકોમાં એટલી અપાત્રતા ભરી છે કે પોતાની અનંત સુપાત્રતાનો વિચાર પણ આવતો નથી. આત્મા પવિત્ર છે એવી રુચિ પ્રતીત થવી પણ દુર્લભ છે. છતાં સંસારની રુચિની ગુલાંટ મારી સ્વતત્ત્વની રુચિ કરે, તો સમજવું કઠણ નથી. પ્રથમ મુમુક્ષુપણું જોઇએ. તેને બદલે સહજ પણ પ્રતિકૂળતા દેખાય તો તેમાં ઘણી આકુળતા કરે છે. દેહની સગવડમાં જરા ખામી આવે તો મૂંઝાઈ જાય છે, ખેદ કરે છે. પણ તેને શાંતિ, ક્ષમા, સદાચાર, સમભાવ, વિવેકના વિચારો આવતા નથી. પારકા દોષ નહિ જોતાં પોતાનાં અંતરંગ પરિણામોને મધ્યસ્થપણે, ક્ષણેક્ષણે જોવાં જોઇએ. પોતાનાં વિચારો અને વર્તન પૂર્વે કેવાં હતાં, વર્તમાન કેવાં છે અને હવે પછી કેવાં રહેશે તે સમજવાની તથા નિર્ણય કરવાની જેને કાળજી નથી તે સદાચાર કેમ પાળી શકશે ? તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો બોધ કેમ પચાવી શકશે ? કહ્યું છે કેઃ–' પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે ' માટે પ્રથમ પાત્રતા જોઇએ. પણ પછી એટલેથી જ અટકી અને શુભ પરિણામમા સંતોષાઇ જનારા પરંપરાએ અધોગતિમાં જાય છે.

કોઇ પૂજા—સત્કાર, લોભ આદિમાં આત્માર્થ ચૂકી જાય છે, વળી કોઇ માને કે પુણ્ય કર્યાં હોય તો સારાં સાધન મળે અને પછી નિરાંતે ધર્મ થાય. પણ આત્માનું સાધન સદાય આત્મામાં જ હોય છે. આત્મા શુદ્ધ પવિત્ર જ્ઞાનમાત્ર છે તેની સાચી શ્રદ્ધા વિના બાહ્ય સાધનમાં રુચિ રહે છે. આ પુણ્યાદિ બાહ્ય જડ સાધનની રુચિમાંથી જડ ફાટશે અને આત્માર્થ અવરાઇ જશે જેમાં પોતાના ગુણની ગંધ નથી તેના વડે મને ગુણ થશે, હિત થશે એમ માનનારા ચૈતન્યસ્વ-રૂપમાં કાંઇ માલ નથી એમ સમજે છે; અને તે ઊંધી માન્યતાના કારણે તેને સૌ સાધન બંધનનાં નિમિત્ત થાય છે. બાહ્ય સાધનમાં

શાંતિ નથી, ધર્મ નથી, જે ધર્માત્મા છે તેને કદી પૂર્વ પ્રારબ્ધવશે નરકમાં-ભયંકર દુઃખમય [અતિ અગવડતા વાળા] ક્ષેત્રમાં જવું પડ્યું હોય તો પણ ત્યાં તેને દુઃખ લાગતું નથી; ઊલટું તે ધર્માત્મા આત્માનંદ શાંતિમાં રહે છે. વર્તમાનકાળે શ્રેણિક મહારાજ નરકલોકમાં છે, એક ભવ પૂરો કરી ભગવાન તીર્થંકર થવાના છે; ત્યાં તેમને ઘણી અગવડતાના સંયોગ વર્તે છે, છતાં ઉદય કર્માનુસાર દુઃખોને ભોગવતા નથી. પોતે જ્ઞાનાનંદ અરૂપી આત્મિક સહજ આનંદમાં સ્થિર છે, જ્ઞાતા સાક્ષી માત્ર છે; તેમાં અગ્નિરૂપ અતિઉષ્ણ પુદ્ગળ; તેની અનંત પ્રતિકૂળતા, તથા અશાતા-વેદનીયનો યોગ પેસી શકે તેમ નથી. બહારથી ગમે તેવા પ્રતિકૂળ ભયાવહ સંયોગો દેખાય છતાં તેની અસર લેવી કે ન લેવી પોતાને આધારે છે. આ નિમિત્ત મને ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે એ માનવું અજ્ઞાનભાવ છે. પ્રારબ્ધવશે અલ્પ અસ્થિરતા થઈ જાય, તીવ્ર અશાતાનો ઉદય દેખાય તેમાં ચૈતન્યગુણને હાનિ નથી પણ તેમાં મારા-પણું સ્થાપે, રાગી-દ્વેષી થાય તો બંધનું નિમિત્ત બને છે.

અંતરંગ પરિણામ ઉપર બંધ અને મોક્ષનો આધાર છે, બાહ્ય નિમિત્ત સાધન ઉપર નથી; આ લક્ષ રાખીને આત્માસ્વરૂપને સમજ-વાની તૈયારી કરવી. પ્રથમ તો અંતરંગ વૈરાગ્ય, રાગાદિ કષાયનો ઘટાડો; સ્વચ્છંદનો ત્યાગ, પોતાની હીણપતું દેખવું, તથા ગુણીના અધિક ગુણો પ્રત્યે પ્રમોદ, સંસારવાસનાનો ત્યાગ, દેહાદિની આસ-ક્તિનો ઘટાડો અને પૂર્ણ પવિત્રતાના લક્ષે સંયમભાવ વડે અશુભા-ચારનો ત્યાગ કરવો તથા મતાર્થઆદિ પક્ષપાત રહિત સરલ બુદ્ધિ-વડે પરમાર્થમાર્ગમાં જોડાવું જોઇએ. હિત-અહિત શું તેનો વિવેક સમજવાનો અભ્યાસ જોઇએ.

પ્રથમ જ, નિમિત્ત રૂપ આ ગુણો તો આત્મજ્ઞાન પામ્યા પહેલાં જોઈએ. ત્યાગ-વૈરાગ્યને અંતરંગ ક્રિયા કહી છે તેનો અર્થ એમ નથી કે આત્મા મન, વાણી, દેહાદિની ક્રિયા કરી શકે છે અને પર-

વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકે છે, પણ અરૂપી ચિદ્દઘન એવો આત્મા હું અરાગી છું, પવિત્ર છું એ લક્ષે રાગનો ત્યાગ કરે, જ્ઞાનબળ વડે ક્રોધ, માન આદિ કષાયની મંદતા કરે છે એટલે ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવના વધે છે. તેથી પ્રથમ જ આ પાત્રતા હોય તો તે આત્મ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિમિત્ત કારણ છે, છતાં આત્મજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરે તો તે કારણ વ્યવહારથી થયું કહેવાય. લોકોને અઘરું લાગે પણ બીજું શું થાય? બીજો ઉપાય ત્રણ કાળમાં નથી. એ જાતની વિધિ વિના, ન્યાય સમજ્યા વિના ભવભ્રમણની અશાંતિ અને દુઃખનો અંત નથી. સોંઘામાં સંતોષ મનાયો છે તે ઊંધી માન્યતાનો ત્યાગ કરવો પડશે. બાહ્ય ત્યાગ દેખાય તે ધર્મનું લક્ષણ નથી. ૬

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં તો ભૂલે નિજ ભાન. ૭.

સ્ત્રી, પુત્રાદિ, કુટુંબ, પૈસા, વ્યવહાર આદિનો ત્યાગ તે ત્યાગ નથી. એનો ત્યાગ થવો ઉદયાધીન છે, આત્માને આધીન નથી. બાહ્ય ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ પૂર્વે ઘણીવાર બની ગયા છતાં આત્મધર્મ કેમ ન થયો તે વિચારવું. અત્રે કોઈ પૂછે કે શું અમારે વ્યવહાર-ધર્મ ન કરવો? તેનો ઉત્તર એમ છે કે પ્રથમ જ અરાગી પવિત્ર આત્માના લક્ષે રાગ, દ્વેષ, કષાયનો ત્યાગ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો. દેહાદિ ક્રિયાના મમત્વનો, કર્તૃત્વપણાનો ત્યાગ કરવો. તેમાં જે શુભભાવ થાય તે વ્યવહારથી સારી ભૂમિકા કહેવાય, પણ તેમાં જ સંતોષ માની અટકી જાય અને બોધિબીજ (સમ્યક્ત્વ)ની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ન રાખે તો આત્માર્થનું લક્ષ ચૂકી જાય છે અને તેના શુભ પરિણામ, મંદકષાયરૂપ સાધન નાહક ભારરૂપ થાય છે.

ત્યાગ એટલે મલિન ચિત્તનો ત્યાગ. આત્મા નિર્મળ જ્ઞાનમાત્ર, સાક્ષી રૂપ છે અને રાગ, દ્વેષ, ઈચ્છા આદિ આત્મસ્વભાવમાં નથી, આત્મા દેહાદિની ક્રિયાને કરી શકતો નથી, જડ પરમાણુને તથા શુભ-અશુભ કર્મની અવસ્થાને પકડી શકતો નથી પણ પોતાના

અજ્ઞાનભાવને પકડે છે. કોઈ પરવસ્તુનાં ગ્રહણ-ત્યાગ આત્મામાં નથી. ભૂલ કરવી એ આત્માનો સ્વભાવ નથી, ભૂલ કરવાનો ધર્મ નથી; એમ અવસ્થાની ભૂલને યથાર્થ જાણે અને અભૂલભાવે ભૂલને ટાળે તો ફરી ભૂલ થવા ન દે.

આત્મા અનાદિ અનંત પવિત્ર, અરાગી તત્ત્વ છે તેને ઓળખવાનો અભ્યાસ, સ્વચ્છંદ એટલે દર્શનમોહ ટાળવા માટે કરવો જોઈએ; સ્વચ્છંદ ટળ્યે પ્રતિબંધ ટળે છે.

ધર્મનાં ચાર દ્વાર કહ્યાં છેઃ-ક્ષમા, નિર્લોભતા, સરળતા, નિર્માનતા એ આદિ નીતિ દ્વારા પાત્રતા પ્રગટે છે. દ્વાર વિના ઓરડામાં પ્રવેશ થાય નહિ તેમ આ ક્ષમા આદિ નીતિ વિના વ્યવહારધર્મમાંય પ્રવેશ થાય નહિ. ઉત્તમ ક્ષમા એ પરમાર્થસ્વરૂપ આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે; માટે સમભાવનો અભ્યાસ કરવો, આત્માના લક્ષે વાંચન-મનન થવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાચી જિજ્ઞાસા-ઉત્કૃષ્ટ રુચિ વડે આ બધું આત્મજ્ઞાનના લક્ષે, સ્વાનુભવની પ્રાપ્તિ અર્થે છે એમ નિત્ય લક્ષમાં રહેવું જોઈએ.

જીવ આત્મજ્ઞાન વિના પરવસ્તુમાં હિતબુદ્ધિ માની બેઠો છે તેથી સૌ સાધન બંધનરૂપ થયાં છે.

લોકો આત્માના વ્યવહારનયને ભૂલીને એકાંત વ્યવહારાભાસને પકડી બેઠા છે, બાહ્ય ક્રિયાને ચારિત્ર માને છે. લૌકિકનીતિને ગ્રહણ કરી, એટલે અમે ધર્મી છીએ એમ મંદ કષાયમાં સંતોષ માની બેઠા છે. પણ આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર વીતરાગ છે તેની પવિત્ર શાંતિ આત્મામાં જ છે. તેનો સ્વભાવ શું ? તેની ઓળખ નથી તેથી આત્મામાં બેહદ સુખ છે તેનું વેદન ક્યાંથી થાય ? લોકો પોતાની કલ્પનામાં અટકે છે. જ્ઞાનીને અટકવું થતું નથી.

આત્મા અસંયોગી, નિર્મળ છે તેમાં પરના નિમિત્તનો અંતરંગ સંયોગ, ઉદયકર્મ-રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મમતા આદિની જે શુભ, અશુભ વિકારી ભાવની વૃત્તિ ઊઠે છે તેનો જ્ઞાનભાવે નાશ કરવો તેને જ્ઞાનની ક્રિયારૂપ વ્યવહાર કહ્યો છે. દેહાદિ

જડની ક્રિયામાં વ્યવહાર નથી. ઘણાને બાહ્ય ત્યાગનું માહાત્મ્ય દેખાય છે. પણ બાહ્ય વસ્તુનો સંયોગ-વિયોગ થાય છે. અઘાતિ કર્મના ઉદયયોગે તે બાહ્ય વસ્તુને હું લઉં, મૂકું, ત્યાગ કરું એ માન્યતા મિથ્યા છે, કોઈપણ જીવે નિશ્ચયે ખરેખર જડ પદાર્થો કદી ગ્રહ્યા નથી તો પછી તેનો ત્યાગ થઈ જ ક્યાંથી શકે ? ગ્રહ્યા હોય તો છોડી શકાય. અઘાતી કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી પદાર્થોનો સંયોગ થવાનો હતો નહિ એટલે કે તેની અંતરાય હતી તેથી સંયોગ થયો નહિ એટલે વિયોગ વર્તે છે. ખરી રીતે બાહ્ય સંયોગ થવાનું નિમિત્ત ન હતું એટલે તેને એવો વિકલ્પ આવ્યો કે હું ત્યાગ કરું છું, એ ઉદયભાવ છે. બાકી જ્ઞાની એમ ન કહે કે તું જડ વસ્તુનો ત્યાગ કર; પણ રાગ, દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનું કહે. હું અકષાયી છું તો અકષાયી થાઉં એવા પુરુષાર્થ વડે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ નિમિત્તો બને. સદ્‌ગુણો ખીલે એટલે સહજે વિપરીત નિમિત્તો-રાગનાં કારણો ખસી જાય; ઉપદેશમાં નિમિત્તનાં વાક્યો આવે તેનો આશય-ગૂઢાર્થ સમજવો જોઇએ. આત્મજ્ઞાન એટલે સમ્યગ્ બોધબીજ, તેને વાવવા અર્થે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ જોઇએ. પણ અંતરંગમાં મોહકર્મનું નિમિત્ત પોતાના મોહભાવનો, અર્થાત્ ભૂલનો ત્યાગ તથા અંતરવૈરાગ્ય કરવાનો છે તેને બાહ્ય દૃષ્ટિ જીવો જડના ત્યાગ એટલે પર નિમિત્તના ત્યાગને પકડી બેઠા છે અને મંદકષાયમાં ધર્મ માને છે. અજ્ઞાનરૂપી પાડો એવાં શુભ પરિણામ રૂપી તારાં ઘણાં દ્રવ્ય-ચારિત્ર રૂપ ઘાસ ગળી ગયો છે તેથી ભવ ઘટ્યો નહિ,-ઊલટું માન વધ્યુ અને સંસાર વધ્યો- બહારથી પાંચ મહાવ્રત આદિ ક્રિયાના શુભ પરિણામ કરે અથવા ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચે-સાંભળે એટલે માને કે અહો હો ! અમે ઘણું કર્યું, અમે ઘણો ત્યાગ, વૈરાગ્ય તથા સમભાવ રાખ્યો છે; પણ તે બધા-અજ્ઞાનપૂર્વક થતા ઉદયભાવને ધર્મ માન્યો તેથી પોતાના અવિકારી આત્માનો અનાદર કર્યો છે. અજ્ઞાન પૂર્વક ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વ્રત, તપ વગેરે બાળચાલ છે. પુણ્યથી ધર્મ થશે, શુભ જોગથી સંવર થશે એમ શુભ પરિણામમા સંતોષાઈ જાય અને

આત્માને નામે ઊંધી માન્યતાને પોષણ આપે છે. ચામડી ઉતરડીને ખાર છાંટયા છતાં શુભ ભાવરૂપ સમભાવ રાખનારા, ઘણા પ્રકારના પરિષહ સહન કરનારા ઘણું પુણ્ય બાંધીને કદી દેવલોકમાં જાય ને ત્યાંથી નરક-નિગોદાદિ ચાર ગતિમાં રખડે છે. મોહકર્મના ઉદયની અસર લઈને ક્ષમા ધારણ કરી અને માન્યું કે મેં ઘણી ક્ષમા રાખી છે. પણ સહજ સ્વભાવની બેહદ ક્ષમાને હદવાળી માનવી તે તો અજ્ઞાનભાવ છે. આત્મા પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી એવો અખંડ સ્વભાવ જાણ્યા વિના તેનો સમભાવ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય સાચો ન હતો. બેહદ સ્વભાવને ઓળખ્યા વિના માત્ર એટલી મર્યાદા વાળો આત્મા માન્યો, ઉદય કર્મનો કર્તા-ભોક્તા બન્યો અને ઉદયના નિમિત્તમાં ધર્મ માન્યો. હું દયાવાળો છું એમ માન્યું ત્યાં પોતાને રાગરૂપ માન્યો એટલે પોતાના અરાગી સ્વરૂપને પરભાવરૂપ માન્યું. વળી પૂર્વે પાદોપગમન સંથારો કરી બધા જીવોની દયા પાળવા રૂપ શુભભાવ કર્યો છતાં ધર્મ ન થયો, હાલ્યા-ચાલ્યા વિના મરણ પર્યંત સ્થિર રહ્યો છતાં સ્વદયા ન થઈ, સંવર ન થયો. લોકો પરદયાની વાત કરે છે તે નિમિત્તથી કથન છે. જેને પોતાના અકષાય ભાવની રુચિ છે, તેને સહેજે શુભ જોગનું નિમિત્ત થઈ જાય. સામા જીવનો પુણ્યનો ઉદય હોય તથા તેનું આયુષ્ય હોય તો ગમે તે મનુષ્યને તેમાં નિમિત્ત થવાનો વિકલ્પ આવે જ. જો પાંચ મિનિટ કામ મોડું થવાનું હોય તો તેમાં પણ નિમિત્તનો જોગ અટકી જાય, માટે બાહ્ય ક્રિયામાં ધાર્યું થતું નથી.

જેમ મલિન દર્પણમાં મુખ ન દેખાય તેમ જે જનોનાં ચિત્ત મેલવાળાં છે તેના અંતરમાં આત્માની પવિત્રતા ભરી છે: તે કેમ દેખાય ? દરેક જીવનો આત્મા પવિત્ર છે, છતાં આત્માના ઉપદેશનો ભાવ સમજાતો નથી તેનું કારણ એ છે કે જેમ મલિન અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેમ અંતરત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સતની જિજ્ઞાસા વિના સતબોધ-ઉપદેશાએ કહેલ ભાવવચનની છાપ પડતી

નથી. સાચો ન્યાય અંતર્ગત તેને પરિણમે નહિ. લોકોને બહારથી બીજું કંઇ કરવાનું કહો તો ગમે છે કારણ કે તેનો અનાદિ કાળથી પરિચય છે, અને બાહ્ય ક્રિયાને જ કર્તવ્ય માને છે.

અત્રે કહેવાય છે કે, દેહાદિનું કે બહારનું કોઈ કર્તવ્ય જીવથી કદી થતું નથી, એટલે આ વાત ઝીણી પડે છે. આત્મામાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય એ શું અને કેમ હશે ? એ સાંભળવું સારું લાગે પણ સમજવું અઘરું પડે છે કારણ કે સંસારનો પ્રેમ ઘણો છે, તત્ત્વની રુચિ નથી, પોતાની સ્વાધીનતાથી બેહદ આનંદ –સુખના સ્વાદથી ભરેલો નિજગુણ, તેનો અપૂર્વ મહિમા જાણ્યો નથી. એકલાપણું ગોઠયું નથી તેથી તત્ત્વ સમજવું અઘરું પડે છે. આત્મા જ્ઞાતા–દ્રષ્ટા, અખંડ જ્ઞાનરસથી ભરેલો અસંગ છે તેમાં શુભાશુભ નિમિત્તની ઉપાધિનો અંશ માત્ર નથી પણ અજ્ઞાનભાવે પરને પોતાનું માન્યું છે. તત્ત્વની રુચિ વિના નિવૃત્તિ, વિચાર, મનન કેમ થાય ?

પ્રશ્નઃ—મલિન અંતઃકરણ કેમ રહ્યું હશે ?

ઉત્તરઃ—પુરુષાર્થ ન કર્યો તે કારણે. સંસારમાં ઘર, ધંધા, રૂપિયા વગેરેની રુચિ કેમ રહે છે ? તે પાપની રુચિ છોડી પવિત્ર ભગવાન્ આત્માની ઉત્કૃષ્ટ રુચિ કરો; મલિનતા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરો. જે છે તે પોતાથી સમજાય છે. દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે.

પ્રશ્નઃ—સંસારમાં રહીને આત્મજ્ઞાન કેમ થાય ?

ઉત્તરઃ—સંસારમાં ન છૂટકે રહ્યો હોય છતાં આત્માના ભાન સહિત પવિત્ર દશા અને નર્દોષ દૃષ્ટિ હોય છે. ગૃહસ્થ વેશમાં વર્તમાનમાં પણ ભગવત્સ્વરૂપ આત્માઓ છે, જેમનાં અંતઃકરણ અતિ પવિત્ર છે. સાચું સમજવાની જિજ્ઞાસા વધે તો આત્મબોધ પરિણામ પામ્યા વિના રહે નહિ. આત્માની એક સેકન્ડના આનંદ સાથે ત્રણ

કાળના ઈન્દ્રલોકનાં સુખ સરખાવો તો પણ આત્મજ્ઞાન તુલ્ય નહિ આવે, એ અપૂર્વ વસ્તુતત્ત્વ પામવાની વિધિ વર્તમાનમાં પણ છે.

તા. ૨૩—૯—૩૯

૭મી ગાથા વિષે કાલે કહેવાયું. હું આત્મા શુદ્ધ, અવિનાશી, રાગ રહિત છું, નિર્મળ, અબંધ છું એવી શ્રદ્ધા, અનુભવ અને લક્ષ વિના મનનાં શુભ પરિણામ વડે મંદકષાય કરે, એકલા ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જ કૃતકૃત્યપણું માનીને સંતોષાઇ જાય એ પણ ભવસાગરમાં બૂડે. અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ-વૈરાગ્ય હોવાથી, પરજીવને ન મારવા તે દયા તથા પોતે માનેલાં એવાં પાંચ મહાવ્રત આદિ શુભ પરિણામ એ જ કૃતાર્થપણું હોય તેમ માને છે, પણ એ ભાવ તો રાગભાવ છે, મનનાં શુભ પરિણામ છે. એ કર્મભાવથી આત્માને ગુણ થશે એમ માનવું તે વીતરાગમાર્ગની આશાતના છે. જેને ખોટા માર્ગની પકડ કરવી નથી તેણે સત્‌ની જિજ્ઞાસા વધારવી. સત્‌ સમાગમનો યોગ થયા વિના આત્મજ્ઞાન નહિ થાય.

આત્મા તદ્દન અક્રિય જ્ઞાયક છે તેની પૂર્ણ પવિત્રતાની યથાર્થ શ્રદ્ધા જોઇએ. ત્રિકાળ આત્મદ્રવ્ય અસંયોગી છે, પુણ્ય, પાપ, રાગ રહિત છે એવા ભાન વિના, લક્ષ વિના ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં અજ્ઞાનભાવનો અને ઊંધી દૃષ્ટિનો સાથ છે, તેથી હું ત્યાગી છું. હું ચારિત્રવાળો છું, એ આદિ પ્રકારે મન મનાવવાના ભાવ થાય છે, અને બાહ્ય ત્યાગથી રહિત કોઇ ધર્મબુદ્ધિવાળા ગૃહસ્થ હોય તેનો તિરસ્કાર કરવાનો ભાવ કરે છે. તેનું કારણ અજ્ઞાનભાવ છે, પર્યાયદૃષ્ટિ છે. અમે પાંચ મહાવ્રત પાળીએ છીએ તેથી અમારે ચારિત્ર છે પણ આ ગૃહસ્થ માત્ર જ્ઞાનની વાતો કરે છે. જ્ઞાની હોય તો તેને ત્યાગ, વ્રત, ચારિત્ર વગેરે કેમ નથી ? અમારામાં છે એમ જડ કર્મના ઉદયથી પોતાને ઓળખાવે છે. વળી આગ્રહ પણ એવો રાખે કે અમે બાળબ્રહ્મચારી છીએ, કોઇ પરણીને પછી બ્રહ્મચર્ય પાળે, ત્યાગ કરે તેનું વ્રત અમારા જેવું ન કહેવાય. વળી કેટલાક

બીજાનું સુંદર મુખ તથા વાણી સુંદર ન હોય અથવા નીરોગી શરીર ન દેખે તો તેને પોતાનાથી હલકા માને છે એ પર્યાયદૃષ્ટિ જીવો અજ્ઞાની જાણવા. વળી જેને તેઓ બ્રહ્મચર્ય માને છે તે મન, વાણી, દેહનું હોય છે. બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તે કેવો છે તેનું યથાર્થ ભાન હોતું નથી તો પછી સાચું ચારિત્ર ક્યાંથી હોય? ચક્રવર્તી રાજા કે જે તીર્થંકર થવાના હોય તે ગૃહસ્થવેશમાં હોય ત્યારે હજારો સ્ત્રીઓનો યોગ છતાં બ્રહ્મચારી જ્ઞાની હોય, કેમકે તેમને અંતરંગમાં પવિત્ર વીતરાગદશાનો વિવેક વર્તે છે. કોઈએ પ્રથમ ત્યાગ કર્યો ને બીજાએ પછી ત્યાગ કર્યો તેથી પ્રથમવાળો માને કે હું બાળબ્રહ્મચારી છું, એ ગર્વ મિથ્યા છે. ચક્રવર્તી રાજાઓ છન્નું હજાર સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન પામીને ભગવાન થયા છે. ઊંડા ઊતરી ન્યાયની તુલના કરે તો વિરોધ લાગે નહિ. જેને વસ્તુની પરીક્ષા નથી તેને પરિણામ ઓળખવાનો ભાવ નથી. બાહ્ય-દૃષ્ટિ જીવોના ત્યાગ-વૈરાગ્ય અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. તેઓ પોતાની દૃષ્ટિએ બીજાને જુએ છે. પોતે બાહ્ય ક્રિયા કરતો હોય, પોતામાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય દેખતો હોય તે બીજામાં ન દેખે તો તેની નિંદા કરે છે, પણ જ્ઞાનીનો માર્ગ ન્યાયી છે, કેમકે ગઈ કાલનો મહાપાપી કસાઈ હોય પણ તે પાપનો ત્યાગ કરી વર્તમાનમાં ધર્મી થઈ શકે છે; પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ પરજીવની દયા પાળનારા રખડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુએ સરલતાથી અનેક ન્યાય સમજવા પડશે. જો ગુણ-દોષનો વિવેક નથી તો મુમુક્ષુપણું પણ નથી. સાચું સમજવાનો કામી હોય તે વિવેકી અને મધ્યસ્થ હોય છે. આવા આત્માર્થી હોય તેના આચાર-વિચાર વિપરીત ન હોય. સો ઉંદર મારીને બિલાડી પાટે બેઠી એવો કટાક્ષ કરવાની ભાષા અને ભાવ કોઈ પ્રત્યે ન હોય. દરેક જીવ શક્તિરૂપે પરમાત્મા છે. તે ક્ષણમાં જ્ઞાની બને છે. સમંતભદ્રાચાર્ય મહારાજ કહે છે કે નીચ કુળમાં જન્મેલો જીવ કદી આત્માનું ભાન પામે તો તેને દેવો પણ પૂજ્ય કહે, કારણ કે તે ધર્માત્માને પાંચમું ગુણસ્થાન વર્તે છે. ગણધરો પણ તેને

દેવથી ઉત્તમ કહે છે, કારણ કે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ કરતાં પણ તેના ગુણની ભૂમિકા અનંતગુણી ઉત્તમ છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ તફાવત એટલો કે તે દેવોને પુણ્યનો યોગ છે અને આ ધર્માત્મા કદાચ લાકડાના ભારા વેચીને નિર્વાહ કરતો હોય, છતાં જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ દેવથી આ પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો અધિક છે. બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો પર્યાય દેખે છે અને કહે છે, કે આને વેપાર, સ્ત્રી, ધન વગેરે પરિગ્રહ છે. પણ અમે ત્યાગ કર્યો છે, અમે ચારિત્રવાન છીએ, એ માટે અમારો આદર કરો. એ પ્રકારે માનાર્થી અને મતાર્થી બાહ્યદૃષ્ટિ વિષે કહ્યું. એવા જીવોને જૈન દીક્ષા કે જેને દુષ્કર સંયમ કહેવાય છે તેના કડક ચરિત્રની વિધિ, ક્રિયાકાંડ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય હોય છતાં તે બધું માન વધારવા માટે તેમણે કર્યું છે. જો આત્મજ્ઞાન અર્થે હોય તો વિનય, નિર્માનતા, વિવેક, પાત્રતા તથા સાચી જિજ્ઞાસા હોય. જેને મૂળમાર્ગની ખબર નથી, અંતરંગમાં મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયા. રાગ, દ્વેષ શું થાય છે, તેની ખબર હોતી નથી. સ્વભાવ–પરભાવનો વિવેક નથી, તે પોતે શું કરી રહ્યો છે, શું માની રહ્યો છે, તેની ખબર હોતી નથી. સાચું સમજવાનું લક્ષ આત્મા પ્રત્યે કરે નહિ, બીજા લોકોની ચેષ્ટા જોયા કરે, અંદરમાં કર્તૃત્વભાવ, રાગાદિ માનાદિ સ્વચ્છંદનું વલણ રહેતું હોય છે, વળી સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહનું પોષણ મેળવતો હોય છે તેથી પોતાને વિષે રહેલા દોષ પોતે જાણી શકે નહિ, પણ પાત્રતાની રુચિ વધારે અને સત્‌ સમાગમ શોધે, સત્‌ પુરુષને ચરણે જાય તો તેના બધા દોષ ટળવાનો અપૂર્વ પ્રસંગ આવે. વળી પોતાને સમજ્યા વિના સ્વચ્છંદે જિન–આજ્ઞાના નામે પૂર્વે વ્રત, ચારિત્ર, બ્રહ્મચર્ય આદિ અનંતવાર પાળ્યાં પણ સમ્યગ્દર્શન ન થયું. શુભ–અશુભ રાગ, મનના સબંધનો વિકલ્પ તોડીને વીતરાગસમાધિ (ભાવચારિત્ર) નો અંશ પણ પ્રગટ ન કર્યો, મોક્ષમાર્ગમાં તો સ્વસ્વરુપની યથાર્થ ઓળખાણ અને પરધર્મથી સ્વધર્મની જુદાઈ જાણીને આત્મામાં જિન દિક્ષા–જિનદશા પ્રત્યક્ષ પ્રગટવી જોઇએ. અંતરમાં ઊંડાણમાં સંસારની મીઠાશ, તૃષ્ણા અને પુણ્યાદિ સગવડતાની (બાહ્યપદાર્થની)

રુચિ વર્તે છે એ દોષને જાણે, પછી દોષ ટાળવાનો ઉપાય માત્ર આત્મજ્ઞાન છે એમ સમજી આત્મજ્ઞાનને લક્ષે અંતર-ત્યાગ-વૈરાગ્ય પ્રથમ પાત્રતા માટે પ્રયોજનવાન છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પાત્રતા મેળવવા વિષે ઘણા પ્રકારે કહ્યું છે—: તેમાં એક પ્રકારે કહ્યું છે કે પરમાર્થની રુચિપૂર્વક

(૧) સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા,

(૨) વિષયભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ,

(૩) દેહાદિની મમતાનો ઘણો ઘટાડો,

(૪) માનાદિ કષાયનો ઘટાડો—એ બધું જોઈએ.

વળી બીજી રીતે કહ્યું છે કેઃ—

(૧) વિશાળબુદ્ધિ=પક્ષપાતરહિત; અનેકાન્ત ન્યાયદૃષ્ટિ,

(૨) મધ્યસ્થતા=ઉદાસીનતા, મમતાનો અભાવ. આ બે દર્શનમોહ (મિથ્યાત્વ) ના નાશનો ઉપાય છે.

(૩) સરલતા=નિર્માનપણું, પોતાના દોષ દેખી તે ટાળવા,

(૪) જિતેન્દ્રિયપણું. આ બે ગુણ ચારિત્રમોહ ટાળવાનો ઉપાય છે.

ત્રીજા પ્રકારે (૧) શમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકમ્પા (૫) પોતાના સત્ સ્વરૂપ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, રુચિ. શાસ્ત્રમાં પણ પાંચ કારણો કહ્યાં છે તે નીચે મુજબ છેઃ-

(૧) ક્ષયોપક્ષમ, (૨) કષાયની મંદતા અથવા વિશુદ્ધિ, (૩) દેશના એટલે સત્પુરુષનો ઉપદેશ—તત્ત્વબોધ, સત્ પદનો ઉપદેશ, (૪) પ્રાયોગ્યલબ્ધિ=મતિની નિર્મળતા અથવા પક્ષપાત રહિત સરલ બુદ્ધિ થવા માટે પાત્રતા વધતાં કર્મની સ્થિતિ-અનુભાગનું મંદ થવું (ઘટવું), (૫) કરણ લબ્ધિ એટલે ચારિત્ર ગુણના પરિણામની વિશુદ્ધિ. પાત્રતા પામવા માટે યથાર્થ સત્પુરુષનો તત્ત્વઉપદેશ ભાવથી શ્રવણ કરવો જોઈએ, વિચારીને મનન કરવું જોઈએ, જેટલા ગુણો પ્રગટાવ્યા તેને અધિક કરી ટકાવી

રાખવા જોઈએ. બધા દોષ (ચારિત્રના દોષ) એકદમ ટળતા નથી પણ અભિપ્રાયમાં શીઘ્ર બધા દોષ ટાળવાનું લક્ષ (હું અકષાય છું, શુદ્ધ છું એ) હોવું જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે સ્વચ્છંદ અથવા દર્શનમોહનો ત્યાગ એટલે હું કંઈ જાણું છું, મેં જાણ્યું તે સાચું છે એ પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહનો ત્યાગ જોઈએ. એક પત્રમાં શ્રીમદે લખ્યું છે કે: " માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત."

સ્વચ્છંદ=દર્શનમોહ,

પ્રતિબંધ=ચારિત્રમોહ;

એ ઔપાધિક કર્મભાવ મારા જ્ઞાયકસ્વભાવમાં નથી, હું બધાં પરદ્રવ્યો (દેહાદિ તથા રાગ-ક્રોધાદિ) થી જુદો છું. પવિત્ર છું. અનંત ઐશ્વર્ય-સામર્થ્યથી પૂર્ણ છું એમ અભ્યાસદ્વારા, અતંર વિચાર-મનન વડે અધિકપણે અભિપ્રાયમાં જેને દૃઢ થયું અને સાથે એમ પણ આવ્યું કે આ પુદ્ગલકર્મનિમિત્તના દોષ-મળ મારા નથી (મારા સ્વભાવમાં નથી) તે, વર્તમાનમાં અશુદ્ધ અવસ્થા દેખાય છે તેને (બધા દોષને) ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહે નહિ.

ક્રિયાજડવાદી વિષે આગળ કહ્યું છે કે શરીરને રોકી રાખવું, રોટલા ન ખાવા, જોગની ક્રિયાનું અભિમાન કરવું, તેનાથી તો મંદ કષાય (પુણ્યપરિણામ) પણ નથી. ક્રોધ, માનાદિ કષાય તથા દેહાદિની મમતાને ઘટાડયા વિના શુભ પરિણામ પણ નથી.

જો પરમાર્થતત્ત્વના લક્ષસહિત મંદ કષાય, અંતરત્યાગ-વૈરાગ્ય હોય તો તે નિમિત્તરૂપે સાધન કહ્યાં છે, પણ મનના શુભવિકલ્પથી (પુણ્યપરિણામથી) ધર્મ નથી. અકષાયને લક્ષે મંદકષાયનું વલણ (પુરુષાર્થ) કરે એટલે મનના શુભ પરિણામ અને કષાયની મંદતા કરે અને તેને ધર્મ ન માને તો તે સાધન કહેવાય.

સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનના અનેકાન્ત સ્વરૂપના ન્યાયની વિધિ સમજે કે: આત્મા જ્ઞાનમાત્ર, અવિનાશી, પવિત્ર છે, અખંડ છે,

અક્રિય છે, શુભાશુભ વિકલ્પ રહિત, અવિકારી છે, સર્વજ્ઞ ભગવંતે જેવો આત્મા કહ્યો છે તેવો પ્રમાણ કરીને, પૂર્વાપર વિરોધરહિત પોતાનું યથાર્થપણું માને તો સત્સમાગમવડે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સુલભ છે; પણ સ્વચ્છંદે, અજ્ઞાનવડે દુર્લભ છે.

શુષ્કજ્ઞાનથી પણ કલ્યાણ નથી એમ કહ્યું છે. પુણ્યાદિક્રિયાથી અને દેહાદિ વડે વ્રત, તપ, ચારિત્રથી તથા બુદ્ધિબળથી પણ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ સર્વજ્ઞ પ્રમાણ ન્યાયથી-સમજણની વિધિથી પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. શાસ્ત્રોના જાણપણાવડે, મનની ધારણાથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી હોત તો અનંતવાર આચારાંગ આદિ અગિયાર અંગ કે જેમાં સંખ્યાતા કરોડ શ્લોક હોય છે તેનું જ્ઞાન કર્યું છતાં પ્રાપ્તિ કેમ ન થઈ? વળી જૈનધર્મની વ્યવહારથી શ્રદ્ધા કરી, ચારિત્ર પણ પાળ્યું, મનની ધારણારૂપે વ્યવહાર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનો સ્વીકાર પણ કર્યો. વ્યવહારથી જિનઆજ્ઞાને માની છતાં હજી ભવભ્રમણ દેખાય છે, ભવનો અંત દેખાતો નથી. આત્મજ્ઞાન સિવાય બધુંય કર્યું પણ એ કર્મભાવથી અંશમાત્ર સત્ધર્મ પ્રગટ્યો નહિ. આત્મામાં અતીન્દ્રિય આનંદ-શાંતિ છે તેનું વેદન થયું નથી તેથી હજી સત્ સમજાયું નથી. આત્મામાં જ અસંયોગી, અતીન્દ્રિય આનંદ છે, મન, ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન સહજ આનંદ ચૈતન્યસ્વભાવની શાંતિ છે તેનો અનુભવ પ્રગટ થવો જોઇએ. તે જાતની વિધિ, પુરુષાર્થની સ્થિરતા અનેરી છે. સત્સમાગમ, ગુરુગમ અને યથાર્થ સમજણનો વિવેક પૂર્વાગ્રહ (મતાર્થ, માનાર્થ) છોડ્યા વિના નહિ સાંપડે. આત્માને સમજવાની સાચી રુચિ થયે સત્સાધન, સત્સમાગમ તથા સદ્ગુરુ અવશ્ય મળે જ અને તેથી યથાર્થ વિવેકમય સ્વભાવ જાગૃત રહે. ૭.

હવે આત્માર્થીનાં ખાસ લક્ષણ કહે છે.

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તે તે યથાસ્થાને સમજવું એટલે જ્યાં તત્ત્વદૃષ્ટિ સંબંધી વાત (ન્યાય) હોય ત્યાં શુદ્ધ દ્રવ્યની વાત સમજે. જે જે અપેક્ષા (દૃષ્ટિ) થી જે જે ન્યાયનું પ્રયોજન હોય ત્યાં તેમ જ સમજે અને જ્યાં પુરુષાર્થવડે રાગ,-દ્વેષ ઘટાડવાનું કથન હોય ત્યાં પરમાર્થહેતુરૂપ વ્યવહાર યથાયોગ્ય સમજે, એકાંત દૃષ્ટિ પકડી ન રાખે. પરમાર્થે આત્મા અકષાયી કહ્યો છે, છતાં તમો રાગદ્વેષ આદિ બાહ્ય-આભ્યંતર પરિગ્રહ ત્યાગ કરવાનું કેમ કહો છો ? જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં બીજું કાંઈ (ઉપાધિ માત્ર) નથી, પૂર્વે અનંતવાર કષાયની મંદતા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ચારિત્ર વગેરે કર્યું છતાં તે શુભ પરિણામથી આત્મજ્ઞાન ન થયું એમ તમે આગળ કહ્યું હતું ને ? વળી પુણ્યવડે કે જોગની ક્રિયાવડે અકષાયી આત્માને લાભ ન થાય, શુદ્ધભાવ વિના ધર્મ નથી; એમ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે. એમ કોઇ એકાંત નિશ્ચયકથન પકડીને પરમાર્થભૂત પુરુષાર્થ રહિત થાય. મારે રાગ-દ્વેષ સર્વથા નથી એમ માને અને સ્વચ્છંદમાં વર્તે તો હજી મંદકષાય, અંતરત્યાગ,-વૈરાગ્ય થયા વિના જશે ક્યાં ? નરક, નિગોદ આદિ અશુભ ગતિમાં જશે. જ્ઞાનીનો ઉપદેશ અશુભ પરિણામમા (પાપમાં) જવાનો ન હોય.

(જીવ એકાંત પકડે છે તેનું દૃષ્ટાંતઃ—કોઇએ કહ્યું પડીશ તો મરીશ. આ સાંભળનારે કજીયો માંડયો કે મરવાનું કેમ કહ્યું ? ખરી રીતે તો કહેનારે તેને પડતો બચાવવા કહ્યું છે, છતાં તે અધુરું સમજે અને એકાંત પકડે તેનું શું થાય ?)

શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગનું કથન હોય ત્યાં એમ જ આવે છે કે પુણ્ય-પરિણામ સર્વથા હેય (ત્યાગવા યોગ્ય) છે, પાંચ મહાવ્રત આદિ સર્વ શુભ પરિણામ તે આસ્રવ છે, કર્મભાવ છે, માટે છોડવા યોગ્ય છે. પણ હજી જે જીવ પરમાર્થતત્ત્વને પામ્યો નથી, રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન-ભાવમાં ટકયો છે અને મંદ કષાયનો પુરુષાર્થ છોડીને સ્વચ્છંદે અનાચારમાં વર્તે છે તેને મુમુક્ષુપણું પણ સંભવે નહિ. વળી ધર્માત્મા

સાધકને હજી ચારિત્રની અધૂરાશ છે, અભિપ્રાયમાં રાગાદિ અસ્થિરતા સર્વથા હેય (ત્યાગવા યોગ્ય) માને છે, પણ વચ્ચે શુભ પરિણામ અને શુભ નિમિત્ત આવે જ, આ શુભનો નિષેધ કરી અશુભમાં વર્તનાર કંઈ સમજ્યો નથી. જે મુમુક્ષુ–મોક્ષમાર્ગી છે તે સાધકસ્વભાવનો પરમાર્થભૂત વ્યવહાર એટલે નિશ્ચયસ્વરૂપને લક્ષે રાગ ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરે જ છે અને જ્યાં જેમ ઘટે તેમ જ સાચું સમજે છે. શાસ્ત્રમાં અનેક ઠેકાણે કદાચ કથનમાં વિરોધ જેવું દેખાય તો તેનો પરમાર્થ આશય નયની અપેક્ષાથી સમજી લે, ક્યાંય મૂંઝાય નહિ

વળી શાસ્ત્રમાં શુભ પરિણામથી બંધ થાય છે એમ કહ્યું છે માટે મારે શુભ પરિણામ (મંદકષાય) નથી કરવા, દેવગુરુધર્મની ભક્તિરૂપ વ્યવહારના વિકલ્પથી પુણ્યબંધ છે એમ એકાંત પક્ષને પકડીને કહે કે મારે તો આત્માનું ધ્યાન કરવું છે, હું વિકલ્પ કરું, શાસ્ત્ર વાંચું અથવા પ્રભાવના આદિ કાર્યમાં જોડાઉં તો મારાં જ્ઞાનધ્યાનમાં ખલેલ પડે. પણ સાચી દૃષ્ટિનું લક્ષ તારામાં નથી, અંતરસ્થિરતા વિના જોગની સ્થિરતાથી તું શું કરવાનો છો ? તે સંબંધમાં જયસેન આચાર્ય પ્રવચનસારની ટીકામાં કહે છે કે તું ગૃહસ્થ હો, કહી મુનિ હો પણ જો તને તારા દેહ માટે સગવડતાની સાવદ્ય વૃત્તિ આવતી હોય, તને રોગથી, ક્ષુધાથી પીડા તથા આકુળતા થતી હોય, કોઈ મારી સેવા કરે એ આદિ ભાવ હોય તો દેહ ઉપર તને વહાલપ વર્તે છે અને બીજા મુનિની સેવા, વૈયાવૃત્ય, ભક્તિમાં તને ઉત્સાહ નથી તો તું પાપી છો, ધર્માત્મા નથી. કદી તું વીતરાગી થઈ ઠરી ગયો હો તો કંઇ વ્યવહારનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. પણ જે રાગમાં અટક્યો છે છતાં વિવેકહીન થઈને દેવ–ગુરુ–ધર્મ તથા મુનિ વગેરે પર પદાર્થ છે, પુણ્યથી બંધ થાય છે માટે તે હેય છે એમ માને છે અને શુભ નિમિત્તને ટાળી અશુભમાં પ્રવર્તે છે. તે મિથ્યા-

દૃષ્ટિ છે, કારણ કે તેને વીતરાગધર્મનું બહુમાન નથી. જ્યાં લગી પોતાની સગવડતા ટકી રહે એવા વિષય–કષાયના સંસારભાવ ઊભા છે ત્યાં લગી જિનશાસન ટકી રહો, દેવ,ગરુ,ધર્મ, સત્સ્વરૂપ જયવંત વર્તો એવો અપૂર્વ ભાવ તથા ઈષ્ટ નિમિત્તની ભક્તિ, ભક્તિનો ઉત્સાહ રહેવો જોઈએ. સ્ત્રી, ઘર, કુટુંબ આદિ વ્યાપારમાં રાગ-બુદ્ધિ છે તે પાપબુદ્ધિ છે. તેમાથી નિવૃત્તિ લઈને સત્ દેવ–ગુરુ–ધર્મની ભક્તિ, સુપાત્રે દાન, વીતરાગ શાસનની પ્રભાવના, જિનપૂજા, ભક્તિ અને વૈયાવૃત્યને યોગ્ય સાધર્મી આત્માની સેવા કરવાનો ભાવ જેને નથી તે અધર્મી છે. દેહાદિ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ વગેરેમાં પ્રેમ છે પણ પરમાર્થનિમિત્તમાં પ્રેમ–આદર નથી તેને ધર્મની રુચિ નથી, પાપની રુચિને પોષણ આપે છે. પવિત્ર ભાવનાને પોષણ આપનારા સાચા દેવ, ગુરુ, ધર્મ વિષે આદર નથી. તે જીવ ધર્મસ્નેહ, પ્રશસ્ત રાગનો નિરોધ પાપમાં ટકીને કરનારો છે. સત્ ધર્મની ઉન્નતિ ઇચ્છતો નથી તેથી તે પાપી જીવ છે. જે મુમુક્ષુ છે તેને યથાયોગ્ય વિવેક હોય, પરમાર્થ અને પરમાર્થભૂત વ્યવહાર તથા નિમિત્તભૂત વ્યવહાર તેને જેમ છે તેમ જાણે હિત–અહિત હેય-ઉપાદેય બરાબર સમજે અને ભક્તિ, વિનય, સત્સમાગમ, વૈરાગ્ય વગેરે જ્યાં જેમ ઘટે તેમ વિવેક કરે. વીતરાગી પવિત્ર તત્ત્વની દૃષ્ટિ હોય ત્યાં ભૂંડા રાગની (સંસારની) દિશા–રાગની રુચિ ન બદલાય તે કેમ બને? જ્યાં લગી નિર્ગ્રંથ મુનિપણું અને જ્ઞાનની સ્થિર-દશા નથી ત્યાં લગી આત્મધર્મની ઉન્નતિમાં ઈષ્ટ નિમિત્તની ભક્તિ, પ્રભાવના વગેરે શુભ પ્રસંગ મેળવવાનો પ્રેમ આવ્યા વિના ન રહે. જો પરમાર્થને પામ્યો હો તો આત્માની પવિત્ર વીતરાગ દશામાં ઠરી જા, પણ જ્યાં લગી અપ્રશસ્ત રાગ સંસારનો પ્રેમ છે ત્યાં લગી સાચા પરમાર્થને અનુકૂળ નિમિત્તનો અનાદર (અનુત્સાહ) રાખે તો તે મહા અજ્ઞાનતા છે. કોઈ એકાંતદૃષ્ટિ પકડીને દેહાદિના ક્રિયા-કાંડમાં અટક્યા છે, કોઈ સાચા નિમિત્તને નિષેધવામાં–નિંદા કરવામાં, કોઈ મનની ધારણામાં, કર્મભાવમાં અટક્યા છે. લોકોને ભૂલાવાનાં સ્થાન જ્યાં ત્યાં ઘણાં છે. અનાદિથી ઊંધી દૃષ્ટિ, જ્ઞાનની (સત્

સ્વરૂપની) વિરાધના અને સાચી પરીક્ષાનો અભાવ હોવાથી ધર્મઘેલા જીવોને ઠામઠામ ઊંધું સમજાવનારાનો યોગ સાંપડે છે.

પોતાની સગવડતા રાખવી છે. પોતાની નિંદા થાય એ ગોઠતું નથી, તો પછી સુપાત્ર મુનિ કે કોઈ સાધર્મીભાઈની સેવા કેમ ગોઠતી નથી તથા વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવનાની નિંદા થતી કેમ ગોઠે છે? ધર્મની રુચિ હોય ત્યાં સંસારનો કે દેહાદિનો અશુભ રાગ છોડવા માટે શુભ પરિણામ કરવાની ના પાડી નથી, કારણ કે સત્‌ની રુચિ હોય તેને પ્રશસ્ત રાગ થયા વિના રહેશે નહિ; છતાં તે રાગનો રાગ નથી. પરમાર્થમોક્ષમાર્ગમાં [આત્મધર્મમાં] શુભ ભાવ (પુણ્ય પરિણામ) નો નિષેધ છે; પણ ક્યારે? કે આત્મજ્ઞાન સહિત પુરુષાર્થ વડે અંતરંગ અભિપ્રાયમાંથી શુભ–અશુભ બેઉ વિકારી ભાવનો નિષેધરૂપ અબંધભાવ ઊભો રાખે તો. વળી ધર્માત્માને અધૂરું ચારિત્ર છે ત્યાં લગી નિશ્ચયસ્વરૂપના લક્ષે ધર્મની પ્રભાવનાના ભાવો થાય છે, પણ શુભ પરિણામથી તથા દેહની ક્રિયાથી તે ધર્મ માનતો નથી; અકષાયના લક્ષે તીવ્ર કષાય ટાળવાનો પુરુષાર્થ તે અકષાયમાં જવા માટે નિમિત્ત છે તેમ જાણે છે, માટે પુરુષાર્થને પોતાનો માને છે. વળી કોઈ નિશ્ચયસ્વરૂપના અનુભવ વિના માત્ર દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ, દેહાદિની ક્રિયા વગેરે વ્યવહારધર્મને જ ઉપાદેય માને, જોગની ક્રિયાથી સાધન માને અને પુણ્યપરિણામમાં રોકાઈ જાય તો સાચો પુરુષાર્થ નથી. નિશ્ચયના લક્ષ વિના મંદ કષાય તે વાસ્તવિક મંદ કષાય (એટલે પ્રશસ્ત રાગ) નથી, છતાં જેને સ્વાનુભવદશા પ્રાપ્ત થઈ નથી તેને આ શુભ ભાવ છોડી અશુભમાં જવું એમ કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. દેવ, ગુરુ, ધર્મ એ ત્રણે વીતરાગ સ્વરૂપ છે. તેનો પરમાર્થ ગ્રહીને સ્વતત્ત્વ સંબંધી રુચિ વધારે. સાચું સમજવાનો પુરુષાર્થ થતાં શુભ પરિણામના વિકલ્પ અને શુભ નિમિત્ત પણ સાથે આવે જ તેનો નિષેધ કરે અને સંસારના અશુભ રાગાદિમાં વર્તે તેને પાત્રતા (ઊંચ ભૂમિકા) જોઈતી નથી.

અશુભ આચારનો આદર કરીને જશે ક્યાં ? તેને પવિત્ર ધર્મની રુચિ જ નથી, પણ દેહાદિ સંસાર રાખવાની રુચિ છે. ૨૫૦૦૦) નું મકાન કરવું હોય તો બરાબર વ્યવસ્થા રાખવાના ભાવ કરે, વખતની કાળજી રાખે, જાતે દેખરેખ પણ રાખે, મજુર વગેરે શું કરે છે, કાંકરી સારી છે કે નહિ, ચૂનો ચીકણો નહિ હોય તો આ હજીરો (મકાન) વહેલો પડી જશે, એના પાયા મજબૂત અને ઊંડા કરવા વગેરે કાળજી (રુચિ) રાખે પણ મારા સત્‌સ્વરૂપની શ્રદ્ધાના પાયાનું શું ? પવિત્ર દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ કે પ્રભાવનામાં ભક્તિ વડે આદર કર્યો નથી તો મરીને ક્યાં ઉતારા કરશે ? સત્ દેવ, સત્ ગુરુ, સત્ ધર્મની ભક્તિ-પ્રભાવનાનાં નિમિત્તો મેળવવા પ્રત્યે અરુચિ રાખનારા આરંભ-સમારંભનાં બહાના બતાવે છે, પણ પોતાને ઘેર લગ્ન આદિ પ્રસંગમાં તે રુચિ રાખે છે-તેનો અર્થ એ છે કે તેમને ભૂંડા રાગની રુચિ છે. ઇષ્ટ નિમિત્તોની શોભા, દેવ, ગુરુ, ધર્મની પ્રભાવના-ભક્તિ એ પ્રશસ્ત રાગ છે, તે પરમાર્થે હેય છે પણ હું કોણ છું, કેવડો છું તેનું જેને જ્ઞાન નથી તે શુભનો નિષેધ કરીને જાશે ક્યાં ? જેને સ્વરૂપની દૃષ્ટિ થાય તેને રાગની દિશા બદલાયા વિના ન રહે, કારણ કે સાધકદશા છે ત્યાં લગી રાગ થઈ જાય. પવિત્ર જિનશાસનની શોભા, જિનપ્રતિમાની ભક્તિ અને દેવ, ગુરુ, ધર્મનું બહુમાન થાય તેવી ભાવના થવી જોઇએ. જો મનની વૃત્તિ તૂટીને વીતરાગદશામાં સ્થિર થઈ ગયો હોય તો તેને કોઇ કહેતું નથી કે તું વિવેક લાવ.

વળી જેને સાચી દૃષ્ટિ છે તે નિત્ય શાસ્ત્ર વાંચન, મનન, શ્રવણ અથવા જ્ઞાન-ધ્યાન અને સત્પુરુષની ભક્તિમાં કે જિનઆજ્ઞામાં વર્તતો હોય જ. તેને જ્યાં જ્યાં જે જે પરમાર્થ ઘટે તેની સમજણ અને તેનો વિવેક હોય જ.

અંતરંગ અભિપ્રાયમાં એમ સમજે કે હું પૂર્ણ શુદ્ધ વીતરાગ છું, રાગનો અંશ માત્ર મારામાં નથી. આ પરમાર્થદૃષ્ટિમાં સ્થિર

થવા ટાણે તો શુભ વિકલ્પનો પણ નિષેધ હોય, પણ સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ (રાગ ટાળવાનો પુરુષાર્થ) કરતાં મંદ કષાય (શુભભાવ) થઇ જાય છે. અશુભમાં ઊભેલા શુભનો નકાર કરે તો તે આત્માર્થી નથી.

ગૃહસ્થપ્રસંગમાં, ઘરબાર, છોકરાના લગ્ન વગેરે પ્રસંગોમાં ઘણો કાળજી રાખવાની વૃત્તિ રાખે છે; સંસારનું રૂડું દેખાડવાની ઇચ્છા છે અને પવિત્ર વીતરાગધર્મની શોભા-જિનશાસનની ઉન્નતિ અર્થે તન, મન, ધન, ખર્ચવામાં સંકોચ કરે તેને સત્‌નો અનાદર છે. કદી તું એમ કહે કે આત્મા શુદ્ધ છે, અકષાય છે તો તેને જ્ઞાની કહે છે કે તારે માટે તે નથી, કારણ કે પવિત્ર જ્ઞાયક રહે તો ઠીક છે. પણ જ્યાં જ્યાં ધર્મપ્રભાવના—ભકિતનાં નિમિત્તોની જરૂર જણાય ત્યાં તે રૂડાં નિમિત્તના બહાને લોભકષાય ઘટાડવો જોઇએ તેને બદલે કોઇ લોભ વધારે અને કહે કે શું કરીએ ? અમે સંસારી વ્યવહારમાં બેઠા છીએ, અમારે ઘર વ્યવહારમાં તો ધન ખર્ચવું જોઇએ. આમ ધર્મપ્રભાવના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરનારને આત્માની રુચિ નથી.

આત્મજ્ઞાનદશા પામ્યો હોય તે પણ જ્યારે નિર્વિકલ્પ-સ્થિર ઉપયોગમાં ન ટકી શકે ત્યારે શાસ્ત્રઅભ્યાસ, સ્વાધ્યાય, દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભકિતનું પરમાર્થને લક્ષે આલંબન લે છે, ધર્મની પ્રભાવના નિમિત્તે યથાશકિત બધું કરે છે; પોતાને અકષાય (પૂર્ણ પવિત્ર) સ્વભાવમાં જવું છે તેથી કષાય ઘટાડવાનાં નિમિત્તો પુરુષાર્થ વડે મેળવશે, ઇષ્ટ નિમિત્તો ધર્મસાધનમાં ધન ખર્ચીને અથવા પોતાનો વીતરાગ [દેવ, ગુરુ, ધર્મ] પ્રત્યેનો પ્રેમ વધારીને પણ ધર્મની પ્રભાવના કરશે. આત્માર્થી પોતાનો પુરુષાર્થ [શકિત] ગોપવે નહિ, શુભથી ડરે નહિ. વર્તમાન ઘણા લોકો નિશ્ચયાભાસમાં વર્તે છે, અશુભમાં વર્તે છે તે કદી ધર્મની વાતો ભલે કરતા હોય પણ તેને સંસારનું પોસાણ છે, મોક્ષસ્વભાવનું પોસાણ નથી, કારણ કે તેઓ એવું માને છે કે અમે પુણ્યને સંસારનું ફળ

માનીએ છીએ, પુણ્યથી ધર્મ નથી, પણ ભાઈ રે ! ઊભો રહે વિચાર કર કે હું કયાં ઊભો છું ? કોના તરફ વલણ છે ? કોની રુચિ છે ? તેનો વિવેક (સમજણ અથવા ભેદજ્ઞાન] હોવો જોઈએ. ધર્મી જીવને જ્ઞાનીનો ઉપદેશ છે કે આત્માને ઓળખો. પરમાર્થના લક્ષે વિષય—કષાય ઘટાડો. સ્વભાવની મોટાઇ જાણો અને ધર્મની રુચિ વધારવાના નિમિત્તે દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભકિત, પ્રભાવના કરો. તીવ્ર કષાય ઘટાડી મંદ કષાયનો પુરુષાર્થ કરવા શુભનો ઉપદેશ પણ આપે. આત્માર્થીને જયાં જે નિમિત્ત દેખાય તેનો પરમાર્થ સમજી લે છે. દ્રવ્યસ્વભાવથી શુદ્ધ, અખંધ નિરપેક્ષ છે તેમ જ માને, અનેકાંતન્યાય દ્રષ્ટિને યથાસ્થાને સમજે, પુરુષાર્થને ઉથાપે નહિ. પુરુષાર્થ હેતુ વ્યવહારનો ઉપદેશ પણ પરમાર્થને લક્ષે પ્રેમથી સાંભળે, નિત્ય સ્વાધ્યાય, બાર ભાવના, વાંચન, મનન તથા સત્ સ્વરૂપની ભાવના વડે રાગ, દ્વેષ, પ્રમાદ ટાળવાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે. હું અકષાયી છું, અસંયોગી છું, પરધર્મથી ભિન્ન, અખંડ જ્ઞાનમાત્ર છું; એમાં સ્થિર રહેવા માટે વર્તમાન અવસ્થામાં રાગાદિ કષાય ઘટાડવાનો પુરુષાર્થ ઠેઠ પૂર્ણ વીતરાગ ન થાય ત્યાં લગી રહે છે.

ચાર જ્ઞાનના સ્વત્મી ગણધર તથા જ્ઞાની ધર્માત્માઓ પણ સત્પુરુષનો ઉપદેશ સાંભળે છે. ઉપદેશમાં નિમિત્તની ભાષા આવે કે રાગદ્વેષપ્રમાદનો નાશ કરો, અલ્પ પણ પ્રમાદ કરો નહિ. અભિપ્રાયમાં જાણે છે કે પરમાર્થે મારા સ્વભાવમાં રાગદ્વેષપ્રમાદ નથી પણ હજી વર્તમાન અધૂરી અવસ્થા છે તેથી પરના નિમિત્તે મલીનતા થઇ જાય છે, એમ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એકે ન્યાય ધર્માત્મા જયાં જેમ ઘટે ત્યાં તેમ સમજે છે. પરમાર્થને લક્ષે એકને મુખ્ય અને બીજા ગૌણ એમ યથાસ્થાને વિવેક વિના પુરુષાર્થ કોણ કરે ? બધી સમજણ પોતાને જ કરવી પડશે.

ગોર પરણાવી દે પણ સંસાર ચલાવી ન દે, તેમ શ્રી ગુરુ સાચા પરમાર્થની દિશા બતાવે પણ કોઇ જીવ-અજીવને પરિણમાવી

ન શકે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. ગુરુગમનો મહિમા પોતાની સમજણમાં ઉતારવો જોઈએ. પરભાવનો ત્યાગ, સંસાર પરિગ્રહથી તથા દેહાદિ વિષયોથી વૈરાગ્ય એ ત્યાગ-વૈરાગ્યનો પુરુષાર્થ પરમાર્થલક્ષે થવો જોઈએ. અંતરંગ જ્ઞાનની સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ વીતરાગદૃષ્ટિની દૃઢતા માટે જોઈએ તેમાં પાત્રતા અને સત્સમાગમનું બળ જોઈએ.

શાસ્ત્રમાં અનેક અપેક્ષાથી કથન હોય તેને કોઈ સ્વચ્છંદ વડે સમજવા માગે તો સમજી શકે નહિ. જે મતાર્થી હોય, માનાર્થી હોય તે પોતાના આગ્રહને પોષે ઊંધી ખતવણી કરે અને સાચા પરમાર્થનો તથા પુરુષાર્થનો નિષેધ કરે.

મતાર્થી એટલે ધર્મના નામે પક્ષપાતમાં રોકાએલો માને કે આ જ ધર્મ સાચો છે, અમારો કુળપરંપરાનો ધર્મ છે તે મારાથી કેમ છોડાય ? એ પ્રકારના મતાર્થી મતાગ્રહ જુએ છે; આત્મા જોતા નથી.

વળી માનાર્થીને માન ગોઠે છે (રુચે છે), પોતાની હીણપ અને બીજાની મોટપ તે દેખી શકતો નથી. વળી ઘણા જીવો શાસ્ત્રના શબ્દો ધારી રાખે છે, પણ જ્ઞાનીનાં વચનોનો આશય અને પરમાર્થ નથી જાણતા; માત્ર પોતાના સંપ્રદાયનો આગ્રહ રાખે છે. વળી કોઇને દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ, જિનશાસનની સેવા આદિ શુભ પ્રસંગમાં નિમિત્ત થવામાં બાધા દેખાય છે તેનું કારણ પોતાને દેહાધ્યાસ છે; ધન તથા શરીરની મમતા છે.

કોઈએ બુદ્ધિબળ વડે શાસ્ત્રોનું જાણપણું ધારી, કથનમાત્ર વિકલ્પો વિચારવામાં, ચર્ચા કરવામાં જ જ્ઞાનીપણું માન્યું છે તે પણ પરમાર્થ અને વ્યવહાર રહિત છે, પુરુષાર્થ રહિત છે, કારણ કે એકાંત માન્યતાના આગ્રહમાં રોકાય છે. કોઈ એમ માને કે આત્મા શુદ્ધ જ છે, જ્ઞાતા, સાક્ષીમાત્ર જ છે, અક્રિય છે માટે હું આમ કરીશ તો કર્તાપણું આવી જશે, મમતાપણાનો દોષ આવશે, કોઈની સેવા, દાન, પુણ્યમાં નિમિત્ત થઇ જઇશ તો રાગદ્વેષ થશે, આમ

એટલું તો આમ હોય આવશે, દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિમાં નિમિત્તાધીનપણું આવશે એ આદિ કલ્પનામાં રોકાય તો તે પુરુષાર્થ છોડી સ્વચ્છંદમાં વર્તે છે. અકર્તાની ભાષાને સભાળવામાં તત્ત્વને ભૂલીને વેદિયાવેડામાં તથા વાદ–વિવાદમાં અટકે છે અને સાચા પરમાર્થને પોષક જે ઇષ્ટ નિમિત્તો–સત્ દેવ, ગુરુ, ધર્મ તેની રુચિ, આદર, બહુમાન, ભક્તિનો ઉપેક્ષક થઇ બીજાં બ્હાનાં બતાવે છે; તેનું કારણ નિશ્ચયાભાસ દૃષ્ટિ છે, દેહાદિ સંસારની મમતા છે શાસ્ત્રમાંથી એકાંત નિશ્ચયના શબ્દો મનમાં ધારી રાખ્યા હોય છે તે સંબધી રાગમાં રોકાય અને પુરુષાર્થ રહિત થઈ સ્વચ્છંદમાં વર્તે અને કહે કે મંદ કષાય [શુભ પરિણામ] તો ઉદયકર્મની અવસ્થા છે, આત્માના નથી, આત્મા અકર્તા, અભોક્તા છે. પણ એ પવિત્ર પરમાર્થદશા તો પ્રગટ લાવ ! હું અખંડ જ્ઞાયક સાક્ષી છું એ પરમાર્થ અને તે જાતનું વીર્ય તો આવ્યું નથી તેથી માત્ર વાતો કરે છે અને કષાય ઘટાડવાનાં ઇષ્ટ નિમિત્ત [દેવ, ગુરુ, ધર્મ] નો અનાદર કરવારૂપ સ્વચ્છંદમાં વર્તે છે. જીવ પોતે જે ભૂલ કરે છે તે ટાળવા માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સત્સમાગમે સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ તથા સદ્ગુરુના સમાગમની ખાસ ભલામણ કરી છે. હું કાંઇ જાણું છું એ આદિ સ્વચ્છંદ–પ્રતિબધવાન જીવ શરૂઆતના સાધન પણ ન ગ્રહી શકે અને બીજી કલ્પનામાં પ્રવર્તે; પણ આત્માર્થ પામે નહિ.

ગાથા ૬–૭ નો અર્થ ઘણો વિશાળ છે, તેમાં ઘણો આશય સમાય છે. શુષ્કજ્ઞાનીને કહ્યું કે હજી કષાય–મમતાનો ઘટાડો નથી, હેઠેથી ઊપડયો નથી ત્યાં જો એમ માનીશ કે હું જ્ઞાની છું તો પછી આગળ વધવાની તક પણ નથી. અનંતકાળથી સ્વચ્છંદમાં જ રખડવું થયું છે. જેમ છે તેમ મધ્યસ્થપણે ઊભો રહી, સર્વજ્ઞ વીતરાગની આજ્ઞા સમજવાનો યથાર્થ ઉપાય સત્ સમાગમ અને પાત્રતા વડે અભ્યાસ કરે તો સમજાય તેમ છે.

અનંત કાળથી આત્માના નામે સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહથી (જ્ઞાનગુણને ઢાંકીને) બધુંય બહારનું કર્યું છે, એટલે શ્રીમદ્દે નિષ્કારણ કરુણાથી આત્માર્થી જીવોના હિત માટે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર રચ્યું છે.

જેનો આત્મા સાધકસ્વભાવે છે તે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય હોય ત્યાં તે તે કાર્ય વિવેક સહિત કરે છે. કોઇ જીવ પોતાને ધર્મી માનતો હોય તે દીકરાની કે સ્ત્રી, કુટુંબની કોઇ નિંદા કરે તો તેની સામે કજિયા કરવા તૈયાર થાય પરંતુ જે વખતે ધર્માત્માની નિંદા થાય, દેવ, ગુરુ, ધર્મની હીલના થાય ત્યારે કહે કે આપણે મધ્યસ્થ રહેવું જોઇએ, ધર્માત્માને તો સમભાવ હોય, શાસન તો નભવાનું જ છે; તો તે ઊંધો વીતરાગી છે. કયું થતું નથી માટે આપણે સમભાવ રાખવો એવું કહેનારા દુર્બુદ્ધિજીવો સાચા નિમિત્તની અવગણના કરે છે. ધર્મપ્રભાવનામાં ઉદાસીન રહેવું છે અને ઘરમાં, સંસારમાં નભાવી રાખવાની કાળજી કરવી છે એ વિપરીત દૃષ્ટિવાળો છે. એને આત્માનો આદર નથી, પ્રેમ નથી. કોઈ કહે કે દેવ, ગુરુ, ધર્મ તો વીતરાગ છે માટે ધર્મના બહાને રાગ ન કરાય ? તે વાત પરમાર્થે સાચી છે ઘરબારથી અને શુભ વિકલ્પથી પણ રહિત થઇને એકાંત ઠરી જા; સિદ્ધ ભગવાનને શાસન કેમ ચાલશે તેનો વિકલ્પ નથી એવો થઈ જા, તો એ દૃષ્ટિ અને વર્તન મોક્ષનું કારણ છે, પણ પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર કર.

સિદ્ધ ભગવાન અને વીતરાગદશાની વાતો કરવા માટે નથી, પણ ઠરવા માટે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિના યથાર્થ અભિપ્રાયના ભાનસહિત જે જે જ્યાં જ્યાં યોગ્ય છે તે તે ન્યાયને યથાર્થ સમજો અને આચરો. મુમુક્ષુ જીવોને ધર્મપ્રભાવના આદિ શુભ પ્રસંગોમાં બહુમાન, વિનય, ભક્તિ આવ્યા વિના ન રહે. જ્યાં પુરુષાર્થનું પ્રયોજન છે. જ્ઞાનીની એટલે વીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન છે ત્યાં નમ્રતા અને વિવેક હોય જ.

જેણે મતાગ્રહથી અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે પોતાને અનુકૂળ યુક્તિ મળે એવી વાત આવે ત્યાં ઘોડો થઇ જાય છે.

જેને સાધકસ્વભાવ ઊઘડ્યો છે તે જીવ યથાસ્થાને યથાર્થ ન્યાય વિચારીને સમજે છે; અને એવું સમજવાની જેને કામના છે, જે અવિરોધ ન્યાય સમજવાનો કામી છે અને જે યથાર્થ છે તે આચરવાનો કામી છે તે આત્માર્થી કહેવાય.

શ્રીમદે કહ્યું છે કે જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઇને જીવ અત્યારસુધી પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે પણ તે ઉપર લક્ષ ન કરતાં જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઇને આત્માનું લક્ષ કરે તો આત્મધર્મ સહેજે પમાય છે.

હું કાંઇક જાણું છું, મારામાં તુલનાત્મક શક્તિ છે એવી ડંફાસ વડે કેટલાક જીવો, અનંતજ્ઞાની મહાપુરુષો થઈ ગયા તેમના અતીન્દ્રિય ન્યાયની તુલના કરતા નથી; ક્યાં સ્વચ્છંદ પોષાય છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે; એને અપૂર્વ લોકોત્તર માર્ગ કેમ સમજાય? એ માટે સત્પુરુષની ઉપાસના, વિનય, સત્સમાગમ કરવા જણાવ્યું છે.

જ્યાં જ્યાં સમજવું ઘટે ત્યાં ત્યાં યથાર્થ સમજે અને જે જે આચરવું ઘટે તે તે આચરે, એટલે કે ધર્માત્મા જ્ઞાનીના માર્ગે જેને વર્તવાની કામના છે અને સત્પુરુષો જે સમજે છે, આચરે છે તે જ મારે સમજવું છે, આચરવું છે તેથી સાચી જિજ્ઞાસા જેને છે તે આત્માર્થી છે. ૮

હવે દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ અને સાચા સદ્‌ગુરુને સેવવા વિષે કહે છે. કારણ કે જીવ અનંતવાર બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં અટક્યો છતાં આત્માનું ભાન થયું નથી, તેનું કારણ યથાર્થ વિવેકનો અને તુલનાત્મક શક્તિનો અભાવ છે. આદરણીય શું અને ત્યાગવા યોગ્ય શું તે યથાર્થ સમજવાનો ઉપાય કોણ બતાવે તે હવેની ગાથામાં કહે છે.

સેવે સદ્‌ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ. ૯,

પ્રથમ પદ આવ્યું હતું કે.—

" જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત ".

જે પદ કહ્યું તે પદ તને સમજાયું નથી તેનું કારણ સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધ છે. તેમને ટાળવાની વિધિ પોતાની મેળે ન સમજી શકે, માટે જે યથાર્થ તત્ત્વને સમજ્યા છે એવા સદ્ગુરુ પાસે પોતાનો વિવેક સમજવા માટે, પોતાના મત, આગ્રહ, માનાદિનો પક્ષ છોડી દઇને સરળ ભાવે, સદ્ગુરુનાં ચરણને સેવવાં, પોતાની પવિત્રતાએ ઇષ્ટ નિમિત્ત આવે જ. પોતાનો સ્વચ્છંદ, પ્રતિબંધનો ત્યાગ કર્યો એટલે પોતાને સાચો માર્ગ અને જ્ઞાની સત્પુરુષની ઓળખાણ થવાની જ છે. નિર્માની થઇ સદ્ગુરુનાં ચરણને સેવે. " હાડકાંની સેવા નહિ પણ આજ્ઞાની આરાધના. " સદ્ગુરુનાં લક્ષણો જાણીને તેમની ચરણોપાસના કરવી એટલે વિનય સહિત સદ્બોધ-ગ્રહણ કરવો અને સાચી અર્પણતા કરવી.

કોઈ કહે અમે ઘણા સાધુને જોયા છે, અમે દશ વર્ષ સુધી સમાગમ કર્યો છે, ધર્મકથા શ્રવણ કરી છે, તેને કહીએ છીએ કે તેમાં દાળિયા શું પાક્યા ? જેમ કાટ લાગેલી લોઢાની ડાબલીમાં પારસ મણિ (રત્ન) લાખ વર્ષ પડયો રહે તો પણ શું કામનો ? માર્ગની વિધિ, ન્યાય સમજ્યા વિના આંધળી દોડ શું કામની ? નિજપક્ષ છોડીને સાચી ઓળખાણ વડે જિન આજ્ઞાનું સેવન કરે તો જ આત્માર્થ પામે. આત્માનો જેમ-જે રીતે ધર્મ છે, વસ્તુસ્વભાવ છે, તેમ સમજે, શ્રદ્ધે અને તે રૂપે આચરે (વર્તે) તો સહજ આનંદ-સ્વરૂપનું વેદન થાય.

શ્રદ્ધા—અભિપ્રાયના પ્રયોજન ટાણે શ્રદ્ધા સમજે, આચરે; જ્ઞાનને જ્ઞાનપણે સમજે, આચરે; અને આત્માનું ચારિત્ર યથાર્થ ચારિત્ર-પણે સમજે અને આચરે; જેને તે યથાર્થ સમજાયું નથી તે યથાર્થ સમજવાની સાચી જિજ્ઞાસા રાખે, પ્રયત્ન કરે તો, તે આત્માર્થી છે.

" ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ " એટલે પોતાના પક્ષનો પૂર્વાગ્રહ, ઊંધી માન્યતાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવા કહ્યું છે. પોતાની દૃષ્ટિમાં જે નિર્ણય થયો તેમાં સર્વસ્વ કલ્પીને તેમાં પોતાની માન્યતાને, સ્વચ્છંદને પોષણ આપે અને કહે કે અમને આત્મા તેજબિંબ દેખાય છે, દેહ દેખાય છે, અથવા કહે કે મને પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર છે વગેરે અનેક કલ્પના દ્વારા પોતાની દૃષ્ટિએ ઊંધી માન્યતા કરી છે; તે પોતાનો સ્વચ્છંદ, માન્યતા, આગ્રહ છોડીને સત્પુરુષને ગોતે અને એમની પ્રત્યે અર્પણતા કરે, તો તે પરમાર્થને પામે. પરીક્ષાશકિત ન હોય તો વિનયથી પાત્રતા કેળવ પણ આંધળી દોડથી તારું કાંઈ નહિ વળે.

શેઠનું દૃષ્ટાંતઃ—એક લક્ષાધિપતિ ગૃહસ્થ પાસે એક ગરીબ માણસ નોકરી માટે ગયો. પોતામાં ઘણી હોશિયારી છે, એમ તે માનતો હતો. શેઠે તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયાઃ તેમાં એક વાત એમ પૂછી કેઃ-તને મીંડાં વાળતાં આવડે છે ? જવાબ આપ્યો કે એ શું તેની મને સમજ પડતી નથી. તેથી શેઠે કહ્યું કેઃ—તને દશ હજાર રૂપીઆ સોંપીએ, તું તેનો વેપારમાં પથારો કરે પરંતુ તેનો પાછો સંકેલો કરતાં [મીંડાં વાળતાં] તને ન આવડે તો મારે તારું પ્રયોજન નથી.

એમ જો સદ્ગુરુની સેવા કરવી હોય તો તારી સ્વચ્છંદતાથી પોતાની મેળે જે જે માન્યતા (કલ્પના) કરી હોય તેની ઉપર મીંડાં મૂકી દે. લોકો કંઈ કંઈ કલ્પનામાં ધર્મ માની બેઠા છે. સેવામાં ધર્મ માન્યો હોય. પુણ્યદાનમાં ધર્મ માન્યો હોય, ભકિતથી ધર્મ માન્યો હોય, પૂર્વાગ્રહમાં પડયો હોય, પોતાનો પક્ષ નક્કી કર્યો હોય, તેવી અનેક પ્રકારની માન્યતાથી ધર્મ માન્યો હોય તો તે બધીય માન્યતાના પથારાનો પક્ષ તજી દે એટલે કે સંકેલો કરી દે તો જ સત્પુરુષની ઓળખાણ અને સેવા થઈ શકે તેમ છે.

અહીં ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની જગતમાં શા માટે રખડે છે, વળી બધાને મોક્ષસુખની ઇચ્છા છે, છતાં કેમ રખડે છે, તે*આશંકાનો જવાબ કહે છે:—મત-દર્શન વગેરેની અનેક વિચિત્ર માન્યતા, પોતાનો આગ્રહ; મત, પક્ષ વગેરે છોડીને સત્પુરુષના શરણને એટલે પ્રમાણરૂપ સાચી આજ્ઞાને આરાધે તો પોતાના પરમ પવિત્ર જ્ઞાતા-ભગવાનને એટલે પોતાના આત્માને તે પામે.

" પામે તે પરમાર્થને " એટલે જડદ્રવ્ય અને ચૈતન્યદ્રવ્ય એ બે પદાર્થ શું, તેમાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય એ શું, એમ સ્વદ્રવ્ય, પર-દ્રવ્યની જુદાઇ વગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન સદ્ગુરુની આજ્ઞા ઉપાસવાથી સાચી રીતે સમજાય છે. પદાર્થનો બોધ થવાથી સાચી સમજણ થાય છે કે જડથી જુદો અને કલુષિતતારૂપ અશુદ્ધતાથી જુદો, પવિત્ર, અવિનાશી, બંધ રહિત, સહજ આનંદમય, શુદ્ધ આત્મા છે.

આત્મ સ્વભાવનું લક્ષ ન થાય અને પોતાના સ્વચ્છંદ, આગ્રહથી પાછો ન ફરે તો ઘણો કાળ સુધી ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચે કે ઘણું પુણ્ય કરે તો પણ સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને અવિરોધ ન્યાયમાર્ગની સમજણ ન થાય; પણ પાત્રતા મેળવીને સત્પુરુષને ઓળખે, તેમની આજ્ઞા ઉપાસે તો કલ્યાણ થાય.

મુમુક્ષુને સત્પુરુષના ન્યાય-યુક્તિ, વાણી સમજાતાં સત્પુરુષનું જે બહુમાન થાય છે તેમાં પોતાનું બહુમાન, વિનય આવે છે; સત્પુરુષનાં વચનના આશયમાં એકાગ્ર થતા થકા તે મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર થાય છે અને જેમ છે તેમ નિજ સ્વરૂપનો બોધ થાય છે.

અનંત કાળ ગયો છતાં જીવ ધર્મ કેમ પામ્યો નહિ, તેનાં કારણો દર્શાવે છે:—ઘણાને મન, વચન, કાયાથી અને પુણ્યાદિથી

*શંકા તથા આશંકાનો અર્થ: શંકા:-તમારી વાતમાં મને શંકા થાય છે, એમ કહે તેને કોઇ પરાણે સમજાવી શકે નહિ.

આશંકા-તમારી વાત સાચી છે, પણ મને સમજાતી નથી માટે સમજાવો.

ધર્મ થાય એવી માન્યતા વર્તે છે. તેનું કારણ એ છે કેઃ—અસદ્-ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોને જાણતા નથી, આત્મા નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, પુણ્ય-પાપ રહિત સિદ્ધ સમાન છે. તેનો લક્ષ, અનુભવ અને પ્રતીત નથી અને તેની જાતનાં સત્ સાધનો તથા વીતરાગમાર્ગની વિધિ પણ જે જાણતા નથી એવા અસદ્ગુરુનો, જીવને ઠામ-ઠામ જોગ બને છે. સ્વચ્છંદી જીવોને સાચી પરીક્ષા ન હોવાથી જ્યાં ત્યાં આંધળી અર્પણતા, શ્રદ્ધા કરે છે. તેઓ કાયકલેશ, વ્રત, તપ વડે પોતાની માન્યતાનું (શ્રદ્ધાનું) પ્રયોજન સાધે છે.

અજ્ઞાનભાવે પરદ્રવ્યમાં ધર્મ મનાયો છે. જડની આરાધનાથી જડ ફળે છે. મનના શુભ પરિણામોથી પણ પાર અતીન્દ્રિય આત્મ-ધર્મ છે તેની ગંધ પણ નથી. કુગુરુઓ તેવાને ઠસાવી દે છે કે પરં-પરાએ પણ આનાથી ધર્મ થશે. અમે પણ આ જ કરીએ છીએ. જે કુળધર્મ, રૂઢિધર્મ હોય તેને દૃઢ કરાવે છે. સૂયગડાંગ સૂત્રમાં આચાર્ય કહે છે કેઃ—જે જે જીવો, જે કુળમાં પોતે જન્મ્યા હોય તે કુળમાં જે ગુરુનો તેમને વારંવાર પરિચય રહેતો હોય તેનો આગ્રહ રાખે કે તે અમારા બાપદાદાના ગુરુ છે, અમારી ફરજ છે કે તેમની આજ્ઞા માનવી જોઈએ તે તે જીવો કુલાદિમાં મૂર્છિત થયા છે. રાગ-દ્વેષ રહિત વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાનનાં હિતવચનો શું છે, આત્મા કેવો છે તેના પરિણમન-અંતર વેદનની કાંઈ ખબર ન મળે તે આંધળો આંધળાને દોરે તેવું બને છે.

લોકોને સાચી વાત સાંભળતાં દુઃખ થાય એવો કાળ વર્તે છે. મનનાં શુભ પરિણામથી પણ ધર્મ ન થાય એ વાત સાંભળતાં અને સમજતાં પરસેવો વળે છે. મૂંઝવણ થાય છે. ઉપદેશક ગુરુ પણ એવા મળ્યા કે લોકોને સોંઘું બતાવી દીધું. એને ઠીક (સારું) કહીને માનનારા પણ ઘણા મળી આવે છે.

ક્રોડ સોના મહોરનું રોજ રોજ દાન કરે પણ તેનાથી એક સામાયિકનું ફળ અનંતગણું છે. પણ તે કઈ સમાયિક? આત્મા

શુદ્ધ, અવિકારી, વીતરાગી છે. પુણ્ય, પાપ, વિકલ્પ રહિત, અરાગી છે એવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તે અભેદસ્વરૂપમાં સ્થિરતા વર્તે છે તે જ ખરી સામાયિક છે. તે સામાયિકનું ફળ અનંત મણ સોનાના દાનના ફળ સાથે પણ સરખાવી ન શકાય, કારણ કે બન્નેની જાત જુદી છે. જેને કાંઈ યથાર્થ અભ્યાસ નથી અને પોતાનો આગ્રહ છોડવો નથી તેવા જીવોને સાચી સામાયિક ક્યાંથી હોય?

અહીં એમ કહેવું છે કેઃ-પોતાના ખોટા મતાગ્રહથી, ખોટા ઉપદેશના પોષણથી આગ્રહને વશ થયેલા જીવથી સાચા ધર્મની સન્મુખ થવાતું નથી. શુભભાવને સંવર માને છે અને તેથી નિર્જરા ધર્મ માને છે, વળી અંતરંગમાં [મનમાં] પૂર્વાગ્રહ ખસતો નથી, તે આત્મધર્મ પામી શકતો નથી; કારણ કે તેણે સાચા સદ્ગુરુનો આશ્રય કર્યો નથી અને શુષ્કજ્ઞાની અથવા ક્રિયાજડ નામધારી ધર્મી મળ્યા છે, તેનો સંગ-પ્રસંગ રહ્યા કરે છે. પોતે જે માન્યું છે તેનાથી બીજું આવે તેની ન્યાયથી તુલના કરવી નથી અને સાચાનો નિષેધ કર્યા કરે છે તેવાને કદી સાચા ધર્માત્માનો યોગ મળશે તો પણ આશાતના કરશે.

વળી પોતાનો સ્વછંદ પોષવા માટે અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચ્યા હોય એવા સ્વચ્છંદી શુષ્કજ્ઞાનીઓએ એક પક્ષે નક્કી કરી લીધું હોય છે કે પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું છે, વળી તેમણે એમ પણ માની લીધું હોય છે કે બંધ અને મોક્ષ કલ્પના છે, અને અનંત કાળ શુભ કરણી કરી, ક્રિયા પાળી, પણ તેનાથી ધર્મ નથી, માટે આપણે આત્મજ્ઞાન જે ખરો મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં રાચવું, એમ માત્ર શબ્દોની ધારણાથી સ્વચ્છંદમાં રાચે છે.

જે અભિપ્રાય માટે અનંતવાર વ્રત, તપ, ક્રિયા કર્યાં અને નવ પૂર્વનું અથાગ જ્ઞાન કર્યું છતાં આત્માનો જે અતીન્દ્રિય અનંત પુરુષાર્થ છે તેની જે જાત છે એની પ્રગટ દશા થયા વિના માત્ર શાસ્ત્રના વાંચનથી કે કુગુરુના કહેલા અભિપ્રાયથી પોતાનો આત્માનો અભિપ્રાય પલટી ગયો છે એમ ઘણા લોકો માને છે તેના ઉપર

વજન ન દેવું જોઇએ. શ્રીમદે કહ્યું છે કેઃ—જીવ જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે, પણ જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને આત્મપદાર્થનો બોધ=સ્વધર્મ પામ્યો નથી. માટે જ્ઞાનીની આજ્ઞા વડે આત્મા જેમ છે તેમ જણાય તો જ્યાં જેમ યોગ્ય છે તેમ પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહિ. જે વસ્તુની કિંમત જણાય, ગરજ જણાય તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ગમે તે ભોગે કરે છે. મોહને વશે ગમે તે ભોગે ઇષ્ટ વસ્તુ માટે—બળતા ઘરમાં પણ પોતાના બાળકને બચાવવા—અગ્નિમાં ઝુકાવે છે, તો આત્મા અનંત કાળમાં અનંત પ્રકારના ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત થયો નથી, એવું પરમ આત્મતત્ત્વ જેમ છે તેમ બેસે, રુચિ થાય, ઓળખાણ થાય તો જગતની બધી સગવડતાનો રાગ, મમતા ત્યજીને તેના અભ્યાસની પ્રવૃત્તિ કેમ ન થાય?

અનંત સામર્થ્ય વડે જે મદ પ્રગટે છે તે મફતમાં—ધારણામાં પ્રાપ્ત થઇ જતું, હોય તો બધાય ધર્મ પામી ગયા હોય. પોતાને જ્ઞાની ગણવાનું જગતમાં માન રહ્યું છે, તેમાં જ મીઠાશ છે, એનો પક્ષ રહ્યો છે; પણ વાતોથી ધર્મ નહિ થાય.

કોઇ નિમિત્ત ઉપર વજન આપતો હોય કે આવું નિમિત્ત હોય તો જ ધર્મ થાય, તે પણ પૂર્વાગ્રહની કલ્પનાથી સાચું નિમિત્ત જે સત્પુરુષ છે તેમની ઓળખાણ વિના, સરળતા, સાચી જિજ્ઞાસા વિના બાહ્ય-દૃષ્ટિ હોવાથી સાચાનો નિષેધ કરશે અને ખોટાનો આદર કરશે. 'કોઇ ઉપાદાનનું નામ લઇ, એ, જે તજે નિમિત્ત' એ એમ સૂચવે છે કે કથન માત્ર વાતોથી, શાસ્ત્રજ્ઞાનની ધારણાથી જ્ઞાનીપણું માનતો હોય તે પણ આત્મજ્ઞાનને પામી શકે નહિ.

હજી પ્રથમ ભૂમિકાની ખબર નથી અને એકાંત પકડી બેસે કે નિશ્ચયથી આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે અને વર્તમાનમાં કુગુરુઓ ઘણા હોય છે; માટે અંદરથી જ્ઞાન પ્રગટશે એમ પોતાનું માહાત્મ્ય વધારીને અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચે અને જેમ તેમ નિર્ધાર કરી લે કે પુણ્યથી બંધ છે, પાપથી પણ બંધ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

આત્મા પરમાર્થે અબંધ છે માટે આપણને બંધ નથી; બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે. જીવને અનાદિથી જે ભ્રમ થયો હતો તે ભ્રમ હવે આત્મામાં નથી, એમ આપણે ચોક્કસ માન્યું છે, વળી રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય, પાપ જીવના નથી માટે હું શુદ્ધ જ છું. પણ, ભાઈરે! તારી વર્તમાન અવસ્થા વિષે તું તને જો.

વળી કોઈ કારણવિશેષથી શાસ્ત્રમાં દાન, દયાનું વિશેષપણું કહ્યું છે તથા દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ આદિ પુણ્યનાં પરિણામ કહ્યાં છે, તેનું પ્રયોજન, અંતર આશય સમજ્યા વિના તેની માનેલી પુણ્ય રૂપ પ્રવૃત્તિ રાખીને જગત પ્રત્યે તિરસ્કાર, કરવામાં ટીકા કરવામાં તે માનાદિનું પોષણ કરે છે.

વળી કોઈ એમ માને કે આત્મા તદ્દન શુદ્ધ-પવિત્ર જ છે, ત્રણ કાળમાં ભૂલ્યો નથી. માત્ર ભ્રમ હતો, વિષયનાં પરિણામ પાપનાં છે અને વિષયાદિ ન ભોગવવાનાં પરિણામ પુણ્યનાં છે તે મારાં નથી; હું અંતરંગમાં આખો વીતરાગ, અરાગી છું તો તે વાત પરમાર્થે સાચી છે, પણ તે સ્વભાવને કોઈ નિમિત્ત હલાવી ન શકે એવી સ્થિર અંતર દશા થયા વિના શું કામનું! કેમકે અંદરમાં માનાદિની કામના છે, સંસારની વાસના, મોહ, રાગ, દ્વેષ, વર્તે છે, તેઓને ઘણાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે. તથા ઘણા શુભ પરિણામ ક્રિયાકાંડનું નિષ્ફળપણું છે. આત્માના ભાન વિના અનંતવાર નવ-પૂર્વ ભણ્યો છતાં આત્માના નામે બીજું થયું છે. અભવ્ય જીવ અને ભવ્ય જીવને ઘણા પુણ્યપરિણામથી એવી લબ્ધિ, સિદ્ધિ પ્રગટે કે મેરુ પર્વતને દેખે, સ્વર્ગ-નરક પણ દેખે, અને, તેમની બુદ્ધિની ધારણા શક્તિ એવી તીક્ષ્ણ વધી જાય કે ક્રોડો ગ્રંથ, શાસ્ત્ર યાદ રહે, છતાં આત્માર્થ ન પામ્યો. તો તે અલૌકિક માર્ગ કેવો હશે કે જે સદ્ગુરુ આજ્ઞાથી સહજ સર્જે તે વિચારવું જોઈએ.

શાસ્ત્રનું જાણપણું હોવા છતાં પણ સ્વચ્છંદમાં રમતો જીવ મૂઢતાને પામ્યો છે, તેથી તેને હિત-અહિતના વિચારોનો અવકાશ નથી, હું કયાં ઊભો છું? શું માનું છું? શું મનાવું છું? એનું ભાન નથી, અને અંતરમાં સ્પર્શના જોઈએ તે નથી. આત્મા જ્ઞાતા, અવિકારી, ચિદાનંદ, શુદ્ધ, પવિત્ર છે, જડની ક્રિયાનો અકર્તા છે, નિર્વિકલ્પ છે, અખંડ જ્ઞાતા છે, તેનું ભાન નથી, તેની ઓળખ નથી; અને જેને આત્મજ્ઞાન વર્તે છે તેના શરણુનો આશ્રય નથી તો તેવા જીવ આત્માના નામે અનંત ભવમાં અનંતવાર અનંતા શાસ્ત્રો ભણે, પુણ્યક્રિયા કરીને મરી જાય છતાં સાચું સુખ કે આત્મજ્ઞાન નહિ પામે. જો સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવ્યા હોત તો શુષ્કજ્ઞાન અને જડક્રિયારૂપ બે જાતના આગ્રહમાં પડી જવાનો વખત ન આવત અને રાગ, દ્વેષ રહિત જ્ઞાનના સાધનને પામત.

શુષ્કજ્ઞાન અને ક્રિયાજડત્વનો ત્યાગ કરવાથી અને યથારૂપ જ્ઞાન-સાધનથી આત્મામાં સ્વસન્મુખ વૃત્તિ થાય છે. સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલતાં અનંતા જીવો સમ્યક્‌જ્ઞાન પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. સત્ સમાગમનું બળવાનપણું એવું કહ્યું છે કે સતત્ સત્ સમાગમ રાખવાની ભાવનાવાળા આત્માર્થી સદ્‌ગુરુથી જુદા ન પડે.

શ્રીમદે ધર્માત્માનાં લક્ષણો આગળ વર્ણવ્યાં છે. વળી કોઈ આત્માર્થી જીવ દૃઢ આત્માર્થ પામ્યો નથી, તે જો જરા સ્વચ્છંદે એકલો પડે તો કુતર્કીઓ તેને ભ્રમમાં પાડી દે છે. માટે આત્માર્થીએ નિરંતર સત્ સમાગમ, સદ્‌ગુરુનું સેવન કરવું.

શાસ્ત્રમાં ખગ પક્ષીનું અને બાળ પક્ષીનું દૃષ્ટાંત છે કેઃ-એકલું બાળ પક્ષીને ઊડતું દેખીને ખગ પક્ષી તેની ઊડવાની પાંખ તોડી નાખે છે. તેમ આત્માર્થીને આત્મવિકાસ કરતો જોઈને કુતર્કીઓ તેના સાધકભાવને તોડી નાખે છે. માટે શાસ્ત્રમાં ઠામ ઠામ સદ્‌ગુરુનો પરિચય રાખવાનો અને તેમની આજ્ઞાએ વર્તવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. સદ્‌ગુરુના સમાગમથી માનાદિ દોષો ટળે છે અને અધિક આત્મહિત થાય છે. કદી ક્ષેત્રથી એકલો પડી ગયો હોય તો પણ ભાવથી જુદો ન

પડે પણ ગુરુઆજ્ઞા માથે ચઢાવીને આજ્ઞામાં વર્તે છે. તે જાણે છે કે મારાથી સદ્‌ગુરુ વધારે અનુભવી છે.

મુખ્ય માર્ગ, ગુરુગમ અને સદ્‌ગુરુનો વિનય છે એ વાત સત્ય છે. એનો પરમાર્થ એમ છે કેઃ–યથાર્થ આત્મજ્ઞાનનો આનંદ જે સ્વાધીન અનુભવ, સ્વભાવ તથા પરભાવથી જુદાઇનો વિવેક છે તે અતીન્દ્રિય છે, સહજ છે, પોતાથી તે જુદો ન પડે તેવો છે. જેને આત્મજ્ઞાનનું લક્ષ વર્તે છે તે સંસારના કોઈ અન્ય ધર્મની ઇચ્છા ન કરે, તેનો ખોટો સમન્વય પણ ન કરે. વીતરાગનો યથાર્થ માર્ગ છે તેનાથી કોઈ કિંચિત્ વિપરીત કહે તે ન માને, તેમ યથાર્થ માર્ગનો નિષેધ પણ ન કરે. કોઇ એમ માને કે ગમે તેવા ધર્મગુરુ હોય પણ તેનામાં જો શાસ્ત્રનું જાણપણું હોય તો તેની પાસેથી ધર્મ પામી શકાય છે તો તે ભૂલ છે. આત્માનો અનુભવ ન હોય તેને ગુરુ માની તેનાથી કલ્યાણ થાય એમ માનવું તે જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉત્થાપન છે.

ઝેર ખાવાથી અમૃત ન પમાય. ધર્માત્મા ખોટાને ખોટું કહે છે, અસત્યને અસત્ય કહે છે; તેમાં દ્વેષ નથી. સાકરનું ગળપણ અને અફીણની કડવાશનો જે સ્વભાવ જેમ છે તેમ કહેવાય; કોઇને ન રુચે તો તેની માન્યતા તેને મુબારક. અનંત જ્ઞાનીનો જે યથાર્થ ન્યાયમાર્ગ છે તેનાથી વિરુદ્ધ હોય તે અયથાર્થ છે એમ સમજી લેવું. જે પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી સદ્‌ગુરુના ચરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે એમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતાની સહજ દશામાં નિષ્કારણ કરુણાથી કહ્યું છે. (જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથ ભાગ ૨ જો આવૃત્તિ ૫, આત્મસિદ્ધિ ગાથા ૧ થી ૧૦ સુધીની ફુટનોટમાં ભરેલો અર્થ ખંડ ૫ મો. પા. ૧ થી ૧૬).

સાચા સદ્‌ગુરુ વિના કોઈ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. કોઇ કહે કે ગમે તેવા ગુરુ હોય પણ તે શાસ્ત્રના જાણકાર હોય તો તેનાથી આત્મજ્ઞાન થાય, પણ એમ હોય નહિ. જેને ચક્ષુ નથી તે

અંધ બીજાં ચક્ષુ વિનાના અંધને દોરી શકે નહિ. જેને ચક્ષુ દોષ-રહિત-નિર્મળ છે તે જ બીજાંને દોરી શકે, તેમ સત્પુરુષ હોય તે જ બીજા જીવોને ધર્મ પામવામાં નિમિત્ત થાય. ઠાણાંગ સૂત્રમાં ચૌભંગી છે તેનો કોઇ ખોટો અર્થ કરે છે, તેનો ન્યાયથી અર્થ એમ છે કેઃ—

(૧) પોતે તર્યો પણ બીજાને ન તારે એટલે કે પોતાનો જ્ઞાયક-ભાવ પ્રગટાવીને શીઘ્ર કેવળજ્ઞાનદશા પામ્યા અને ભવાંત કર્યો પણ બીજા જીવને નિમિત્ત ન થયા. (જેમકે સામાન્ય મૂક કેવળી.)

(૨) ઉપદેશક પોતે તે ભવે પોતાના ભવનો અંત ન કરી શક્યા પણ બીજા જીવો-શ્રોતા (સાંભળનાર) જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ પોતાના તીવ્ર પુરુષાર્થ વડે તે જ ભવે મોક્ષ જાય. આમાં ઉપદે-શક અજ્ઞાની હતા એમ અર્થ થતો નથી. લોકો મનમાન્યા અર્થ કરીને કહે કે કુગુરુથી પણ કલ્યાણ થાય; એવું માનનારાને આત્મ-સ્વરૂપનો મહિમા આવ્યો નથી. મૂળ જાતમાં [ઉપાદાનમાં] અચિંત્ય વીર્ય-સામર્થ્ય છે. તેનું લક્ષ જે આત્માર્થીને વર્તે છે તેને સદ્ગુરુ સત્ સમાગમનું મહામાન [બહુમાન] આવે જ. તે દેવ, ગુરુ, ધર્મની આજ્ઞાનો વિનય ગાયા કરે જ. અહીં સદ્ગુરુની સેવા (આશ્રય) નું માહાત્મ્ય છે. કુગુરુથી ત્રણ કાળમાં ધર્મલાભ ન થાય. સત્પુરુષને ઓળખીને સદ્ગુરુનું બહુમાન કરે છે તે નિશ્ચયથી પોતાનું બહુમાન છે. સમજેલો તત્ત્વજ્ઞાની જ બીજાને નિમિત્ત થાય પણ અણસમજેલો બીજાને નિમિત્ત ન જ થાય.

(૩) ઉપદેશક પોતાનાં જન્મ, જરા, મરણનો અંત કરે છે. અને પોતાનો સંગ કરનાર મોક્ષાર્થીને પરમાર્થનું સાધન બતાવી દે છે. [નિમિત્ત થાય છે.]

(૪) જે પોતાનું [પોતાના આત્માનું] ભલું નથી કરતો અને બીજાને પણ ઉપકારી નથી થઈ શકતો. એવો વર્ગ સંસારમાં ઘણો છે.

કોઈ એવો સિદ્ધાંત સ્થાપવા માગે કે અભવ્ય અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુરુ હોય અને તેનામાં શાસ્ત્રનું જાણપણું હોય તો તેનાથી પણ તરી શકાય છે. એવો અર્થ કરવા માગે તો તેમાં વદતોવ્યાઘાતદોષ છે પણ કોઈ સંસ્કારવાળા જિજ્ઞાસુ જીવ કોઈ પ્રકારે અભવ્ય ઉપદેશકના નિમિત્તે અંતર વિચારમાં પડે અને પોતાની જાતે અંતરમાંથી વીર્યની જાગૃતિ કરે અને સત્ય—અસત્યનો વિવેક કરે કે આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર કૃતકૃત્ય છે, અક્રિય છે, જ્ઞાનમય છે તે આમ જ છે અને આ ઉપદેશકનો ભાવ યથાર્થ નથી એમ જાણીને સ્વવિચારથી, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા વધારીને તરી શકે પણ તેથી અભવ્યથી તથા કુગુરુથી તર્યો એમ ન કહેવાય. સદ્ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ એવો સિદ્ધાંત ત્રિકાળ સત્ય છે.

શ્રીમદે ' શ્રી સદ્ગુરુ કૃપા મોહાત્મ્ય ' નામના કાવ્યમાં કહ્યું છે કેઃ—

બુઝી ચહત જો પ્યાસકો, હૈ બુઝનકી રીત;
પાવે નહિ ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત. ૨

એટલે એ ચોકકસ નિયમ છે કેઃ—એકવાર આ ભવે અથવા પર ભવે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો બોધ પામવો જોઇએ એવું સદ્ગુરુનું મોહાત્મ્ય છે.

સત્પુરુષનું બોધરૂપ ટાંકણું પડયા વિના, અંતર સ્પર્શ થયા વિના જીવનું વીર્ય ભભકી ઊઠે નહિ એ દેશનાલબ્ધિનો પ્રભાવ છે. ચૈતન્યની અંતર જાગૃતિમાં યથાર્થ સત્પુરુષનાં ઉપદેશનું—બોધ વચનનું ભાવથી શ્રવણ થવું જોઈએ. જે દીવો પ્રગટ હોય તે બીજા દીવાને પ્રગટાવે, બુઝાએલો દીવો ક્યાંથી પ્રગટાવે ? આ કાંઈ પરાવલંબી થવા માટે નથી કહ્યું. જેમ છે તેમ ન્યાય વડે સમજવાનું કહ્યું છે.

એકવાર સાચા નિમિત્તનો આદર, બહુમાન તો લાવો. બધુંય કરવાનું તો પોતાને જ છે. સદ્ગુરુ કાંઇ બીજાની શુદ્ધતા ઉઘાડી દેતા નથી. સદ્ગુરુના માહાત્મ્યમાં પોતાના ભાવનો જેને પરમ આદર છે

તેને પાત્રતાની અને વિનયની પ્રતીત છે. આમાં પરાધીનતા નથી, પણ અનંત આત્માર્થીઓએ સ્વીકારેલો ન્યાયમાર્ગ છે. જેને સ્વતંત્ર દશા ખીલી છે તેની શ્રદ્ધા અને અર્પણતામાં બેહદ સુખ છે. કોઇ કહે કે અમને તો આમાં પરાધીનતા જેવું લાગે છે; સત્ સમાગમ વગર આત્મા ન ઊઘડે તો જીવમાં સામર્થ્ય શું? પણ તે ઊંધી દૃષ્ટિ વડે જુએ છે, પોતાને માર્ગની ખબર નથી, અનાદિથી તત્ત્વનો અણુઅભ્યાસ છે, તો તે માર્ગ પામવાની સાચી વિધિ જે જાણતા હોય તેની પાસે જવું પડે, પોતાની સ્વકલ્પિત માન્યતાનો ત્યાગ કરીને. અમુક પરીક્ષા અને બાકીનો બધો વિશ્વાસ, એ રીતે શ્રદ્ધામાં અર્પાઇ જવું જોઇએ. જેને સમાજમાં મોટું થવું છે, આગળ વધવું છે તે પ્રથમ માબાપ પ્રત્યે નાનપણમાં વિનય રાખે છે, પછી નિશાળમાં ભણવા જાય છે ત્યાં પણ વિશ્વાસ રાખી ભણે છે અને ભણવામાં પ્રેમ રાખે છે તેમ સદ્ગુરુમાં પણ શ્રદ્ધા રાખી તેમનો સમાગમ કરવો જોઇએ, અને પછી તેમનો સદુપદેશ પ્રેમપૂર્વક સાંભળી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઇએ. દૃષ્ટાંત ઉપરથી પ્રયોજન સમજી લેવાનું છે કે:-સાચા નિમિત્તનો અનાદર તે સત્ તત્ત્વનો અનાદર છે. પ્રથમ જે પોતે આગળ વધ્યો નથી, પરમાર્થ પામ્યો નથી, તેણે સદ્ગુરુમાં વિશ્વાસ રાખવો. પરમાર્થ ગુરુગમ તો અંદરથી ફાટશે પણ પુરુષાર્થ વધતાં ઇષ્ટ નિમિત્ત આવ્યા વિના નહિ રહે. પોતાના ઉપાદાનની તૈયારી--પાત્રતા થયે સદ્ગુરુ મળે જ. વળી કોઇ કહે કે આત્મજ્ઞાની ન હોય તો પણ તેનાથી તરાય--તેનો અર્થ એ થયો કે સત્પુરુષ વિના જ આત્મજ્ઞાન થાય. તેણે પોતાની જાતનો અનાદર કર્યો છે, કારણ જે અનાદિ સ્થિત નિયમ છે તેને તે સમજ્યો નથી અને તેથી તેણે પોતાનો જ અનાદર કર્યો છે.

જેણે પૂર્વભવમાં પુરુષાર્થ વડે સદ્ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી જ્ઞાનના આવરણને ટાળ્યું છે તેને વર્તમાન ભવમાં ઉપદેશ ન મળ્યો હોય છતાં અંદરથી સ્મૃતિ જાગે, તે અંદરથી ભાવે સાંભળે છે, વિચાર કરતાં સ્થિર થાય છે અને શ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન પામે છે; તેને

અશોચ્યા કેવળી કહે છે. આત્માને સ્પર્શ કરીને જે ભાન થાય તેને લબ્ધિ લઈને તેવા જીવો આવ્યા છે, એટલે તેવા પુરુષોને પણ સત્પુરુષના નિમિત્તની વાત નક્કી થઈ.

સત્પુરુષના ઉપદેશની દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એટલે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીનો સ્વીકાર થયો હોય તો જ આત્મજ્ઞાન થાય એ અનાદિ અનંત ચોક્કસ નિયમ છે. પણ કોઈ જિજ્ઞાસુ આત્માર્થી હોય તેને વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો યોગ ન હોય તો પાછું હઠવાનું નથી. પૂર્વે કહ્યા તે દોષ, આગ્રહ ટાળી, જ્ઞાનીનાં વચનો પર ખૂબ વિચાર કરવો; કારણ કે જીવ અનંત કાળથી છે, માટે અંદર વિચારમાં પડી આત્માના સામર્થ્યને કેળવવું એટલે જે પૂર્વ સંસ્કાર હશે તે અવશ્ય જાગૃત થશે. જો તારામાં આત્મબળ હશે, સાચી જિજ્ઞાસા હશે તો અવશ્ય પાર પડશે, પણ તેમાં સદ્ગુરુનું અને સદ્ગુરુના વિનયનું મુખ્યપણું આવ્યું છે, એમ અનેકાંત ન્યાયથી જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપને ભગવાન જ્ઞાનીઓએ જેમ છે તેમ દર્શાવ્યું છે. સત્પુરુષનાં વચનામૃત અને પ્રત્યક્ષ ગુરુગમની જરૂર નથી એમ ન માનવું. વળી એમ ન કહેવાય કે મને ગુરુ વિના આત્મજ્ઞાન થયું છે, કારણ કે એમ કહેવું તે શાશ્વત મોક્ષમાર્ગની મર્યાદાનો લોપ કરવા જેવું છે.

શ્રીમદે પણ ઘણા સ્થળે ખૂબ વજન દઈને કહ્યું છે કે-કોઈપણ સત્પુરુષને શોધો, તેમના કોઈપણ વચનમાંથી તત્ત્વ સમજો. અજ્ઞાનથી વિવેક પામવો અશક્ય છે માટે સત્સમાગમ વડે, સદ્ગુરુના આશ્રય વડે તત્ત્વને ઓળખો. એમ ગુરુમહિમા જ્યાં જુઓ ત્યાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

કોઈ તીવ્ર આત્માર્થીને આત્મજ્ઞાન પામવાની તીવ્ર આકાંક્ષા હોય હું કોણ છું, કેવડો છું, એમ નિજ વિચારમાં પડવાથી અથવા તીવ્ર આત્માર્થમાં મચી રહેવાથી અને અચિંત્ય સહજ સ્વભાવના ખરેખર અભ્યાસથી અંદર જ્ઞાનનો ઉઘાડ થાય તો તે કદી પણ અનંત જ્ઞાનીઓ અને સદ્ગુરુનો ઉપેક્ષિત થતો નથી,

પરંતુ આદર રાખે છે. જે સત્પુરુષો થઇ ગયા છે તેમનું વચન એમને પ્રમાણ છે, તેમનો અનંત ઉપકાર છે, એ આદરનો હોંશીલો જ્ઞાનીના એકેક વચન પ્રત્યે વારી જાય છે.

શ્રીમદ્‌ને વર્તમાનમાં કોઇ ગુરુ નહોતા; પૂર્વ ભવના સંસ્કાર હતા. તે કહેતા હતા કેઃ—અહો એ હૃદય, એ એકાંત સ્થળ, સત્ પુરુષોનાં વૃંદ, સત્સમાગમ અને એ નિવૃત્તિના સ્થળો, જ્ઞાનીનાં વિહારસ્થાનો! તેમને ધન્ય છે. પ્રવૃત્તિમાં રહેતાં પણ તેમને એ વારંવાર યાદ આવતા હતા.

એ દુકાનમાં નહોતા બેઠા, પણ આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) બેઠા હતા. તેમને પોતાના હૃદયમાં સત્ સમાગમનો મહાન્ આદર હતો. માટે દરેક જિજ્ઞાસુઓએ, ધર્માર્થીઓએ ન્યાયવિરુદ્ધ કથવું નહિ. સદ્‌ગુરુથી મને જ્ઞાન મળ્યું નથી, મને મારાથી થયું છે; એવા અવિવેકી શબ્દો બોલવા જોઇએ નહિ.

ભાષામાં પણ જ્ઞાની પુરુષોનાં બહુમાન અને વિનય હોવાં જોઇએ, તેમનાં વચનનો આદર હોવો જોઇએ. જેનામાં સાચી પરીક્ષા શક્તિ ઊઘડી નથી તેણે પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનામૃતોનો અભ્યાસ સત્સમાગમ વડે કરવો જરૂરી છે. પોતાનો પક્ષ છોડીને નિર્માની થાય તો વિવેકનો માર્ગ મળે.

પાટણથી પાંચ નાગર શેઠિયા ધોળી મૂછોવાળા, ૭૫ થી ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરના, ગાડામાં બેસીને સિદ્ધપુર જવા નીકળ્યા છે; પાટણથી સિદ્ધપુર જવાના માર્ગની તેમને ખબર નથી. બીજાં ઘણાં ગામ-નગર રખડ્યા છે પણ સિદ્ધપુરના માર્ગની ખબર ન હોવાથી રસ્તામાં ચાર ફાંટા પડે છે ત્યાં ગાડું ઊભું રાખીને વિચારે છે કે કયા રસ્તે જવું. નજીકમાં ૭ વર્ષનો ભંગીનો છોકરો ઊભો છે, પણ તેને કેમ પૂછાય એમ તેઓ વિચારે છે. પોતે ખૂબ વિચિક્ષણતાથી સંસાર કેળવી જાણ્યો છે, બુદ્ધિના બહુ ડાહ્યા છે પણ તેનું ડહાપણ માર્ગ માટે ચાલતું નથી. કાં તો ગાડામાં બેસી રહે કાં તો ગમે તો ઊંધે રસ્તે ચડી જાય. પેલા ઊભેલા ભંગિયાના છોકરાને, તેનો બાપ

રોજ સિદ્ધપુર ટોપલા વેચવા જાય છે તેથી, તે માર્ગની અને નિશાનીની ખબર છે. પેલા મોટા વિચારે છે કે આપણે ઘરડા અને એ છ વર્ષનો; એને કેમ પૂછાય ? આપણે નાગર, એ ભંગિયો, આપણે ગાડે બેઠેલા, આપણે મોભાવાળા અને એ રખડુ, વળી ધોળી મૂછો, ધોળાં કપડાં અને ધોળું અંગ છે તેથી એમ માને કે આપણે પુણ્યવાળા છીએ, માટે આપણને વાંધો નહિ આવે. તો તે પણ ઊંધે માર્ગે જાય. જો માન તજીને તેને પૂછી લે કે સિદ્ધપુરનો માર્ગ કયો ? તો સાચો રસ્તો મળે. તેઓ જ્યારે ઉનાળાના તાપથી મૂંઝાણા ત્યારે નીચે ઊતરીને છોકરો રમતો હતો તેને પ્રેમથી પૂછ્યું કે ભાઈ ! તને સિદ્ધપુરના માર્ગની ખબર છે ? તેણે કહ્યું: હા; જુઓ; આ દિશામાં વાડી છે, તેમાં કોસ ચાલે છે, ત્યાંથી આગળ જતાં ત્રણ વાડી સાથે આવે છે, તેને અડીને આગળ જજો એમ કોઈ સદ્‌ગુરુનાં શરણને ન સેવે તો કાં તો તાપમાં બેસી રહે, કાં ઉન્માર્ગે જાય. એમ ન કરવું હોય તો ભંગી અર્થાત્ જડ અને ચેતનનો ભંગ કરનાર એવા જે જ્ઞાની તેની પાસે પૂછવા જવું પડે અને તે સમજાવે કે સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ નિશાનીઓ આ પ્રમાણે છે.

આખી જિંદગી ધર્મના નામે વિતાડી હોય, ઘણાં પુસ્તકો ભણ્યો હોય, મોટી ઉંમર હોય, પાંચ માણસોમાં પૂછાતો હોય, મનની ધારણા કરીને ઘણું ગોખ્યું હોય છતાં પરમાર્થ અતીન્દ્રિય ન્યાયમાર્ગને ન જાણતો હોય, તેણે જે ન્યાયમાર્ગનો જાણકાર હોય તેને પૂછવા જવું પડે, જેમ ભંગિયાના છોકરાને પૂછવું પડયું હતું તેમ. એ છોકરે જેમ માર્ગના ભેદ પાડીને સમજાવ્યું તેમ જ્ઞાની આટલી (સમ્યક્‌દર્શન જ્ઞાનચારિત્રરૂપી) નિશાની છે એમ બતાવે છે: તેને પંચાત છે કે મારો બાપ સિદ્ધપુર (મો.ક્ષ) પધાર્યો છે અને હું પણ જવાનો છું. પણ આ ડહાપણથી ભરેલા અભિમાન કરે કે અમે

મોટા, માટે અમારાથી કેમ પૂછાય તો તેને શું લાભ થાય ? લોકોમાં કહેવત છે કેઃ–' પૂછણા સો ભૂલણા નહિ. '

પોતે ઘણો ડાહ્યો દેખાતો હોય અને માનતો હોય કે મને બધી ખબર છે. અને જેમ બીજાં લાખો ગામ રખડયો હોય પણ અજાણ્યા ગામનું જ પોષાણ આવ્યું હોય, પોતાને જાતે ગયા વિના છૂટકો ન હોય, તો પ્રેમભાવ લાવીને જે માર્ગનો જાણકાર હોય તેને વિનયથી પૂછતાં રહેવું જોઇએ; એમ અનંત કાળથી જીવ માન-મોટાઇને લઇને રખડયો છે, મધ્યસ્થતા, નમ્રતા અને સાચી પરીક્ષા વિના ઘણા સત્પુરુષોમાંથી કોઇનો લાભ લઇ શકયો નથી, જ્યાં ગયો ત્યાં પોતાનો સ્વચ્છંદ અને પક્ષ આડો આવ્યો. અને તેથી અનંત ભવમાં રખડવું થયું, માટે હવે શું બાકી રહ્યું ? એ માટે શ્રીમદે " હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું " તથા " યમ, નિયમ, સંયમ આપ કિયો " એ પાઠનાં પદોમાં સમજવાનું શું છે તે જણાવ્યું છે, તેમાં ઘણું રહસ્ય સમાયેલું છે; માટે મુમુક્ષોએ તે પદો વાંચવાં-વિચારવાં.

લૌકિકમાં અને વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે, કે જેણે જે વિષે કંઈ ન જાણ્યું હોય અથવા જે કંઈ ન સમજયો હોય તે તેના જાણકાર પાસે જઇને વિનયથી પૂછે છે અને સલાહ લે છે; તેમ સંસારબંધનથી છૂટવાના કામી જીવોએ સાચા હિત અર્થે, પોતાના જ સુખ માટે સત્ સમાગમ અર્થાત્ ધર્માત્માનો સંગ (પરિચય) કરવો જોઇએ. જે આત્માર્થી થયા તેઓએ આવો પરિચય વારંવાર કર્યો છે અને જ્ઞાનીનાં વચનોનું માહાત્મ્ય સત્સમાગમે સમજવાના ભાવ કર્યા છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ જ કલ્યાણ થાય માટે એમ નિર્ણય થયો કે સત્સમાગમ વિના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી.

શાસ્ત્રમાં પાઠ છે કેઃ—" ચત્તારિ પરમ દુલ્લહાણિ " એમાં સાચા ગુરુનો ઉપદેશ ભાવથી શ્રવણ થવો દુર્લભ છે, એમ જણાવ્યું છે માટે સત્પુરુષનાં વચનો સત્ સમાગમે શ્રવણ કરવા—સમજવા યોગ્ય છે.

અત્રે કોઇને એમ આશંકા થાય કે પૂર્વે સદ્ગુરુનો યોગ તો અનંતવાર થયો છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહિ, તેથી સદ્ગુરુના ઉપદેશનું કાંઈ ખાસ વિશેષપણું દેખાતું નથી. તો તેનું સમાધાન કહ્યું છે કેઃ—

" સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઇ નિજપક્ષ;
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ."

જીવે સદ્ગુરુને જાણ્યા નહિ, પોતાનો સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહ ટાળ્યો નહિ, પોતાની દૃષ્ટિએ જોયું કે ક્યાં સરખું આવે છે; પણ માધ્યસ્થપણે ન્યાયથી સાચું શું છે, તેનો વિરોધ ટળીને સમજવું જોઈએ, એમ સાચી સમજણનો યથાર્થ પુરુષાર્થ કર્યો નહિ; સત્‌ની રુચિ નહિ, વલણ નહિ, ત્યાં સત્પુરુષ કેમ ઓળખાય ? ન ઓળખાય. પૂર્વે સદ્ગુરુ ઘણી વખત મળ્યા છે, પણ આત્માને સમજનારા અને સમજાવનારા આ સદ્ગુરુ છે, આ સાચા પુરુષ છે, માટે હિતના કરનારા છે એમ ઓળખ કરીને જીવે તેને સદ્ગુરુ જાણ્યા નથી, જાતે ઓળખ્યા નથી, પ્રતીત્યાં નથી, અંદરમાં આહ્લાદ રુચિ આવી નહિ તો કેમ સમજાય ? અને સદ્ગુરુને ઓળખ્યા વિના, સમજ્યા વિના ઉપકાર શું થાય ?

સત્પુરુષને ઓળખીને તેમનું બહુમાન આવ્યું તો અવશ્ય પોતાના સત્‌સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય જ. પણ જીવે પોતાના મત અને માન મૂક્યાં નથી અને તેથી જ સદ્ગુરુનો ઉપદેશ અંતરમાં પરિણામ પામ્યો નહિ અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ. જો માન અને મત મૂક્યાં હોય તો પોતે પણ જ્ઞાની સત્પુરુષ જેવો થયો હોત. પણ અમારા કુળની પરંપરા અને અમારા ગુરુ આમ કહે છે માટે અમારે બીજાનું માનવું નથી, એમ મત અને સ્વચ્છંદ જીવને અનાદિ કાળથી આડો આવે છે. જો સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહ દૂર કરીને સત્ અને સદુપદેશ ગ્રહણ કરવાનો કામી થયો હોત તો અવશ્ય પરમાર્થને પામત. ધર્મના નામે પૂર્વે અનંતવાર સ્વચ્છંદ

રાખીને શબ્દોમાં જ અર્પણતા કરી છે. ગર્ભિત ઊંડાણમાં માન અને મતાગ્રહને જ પોષણ આપ્યું છે એટલે સતનું પરિણામ સમ્યગ્દર્શન પામ્યો નહિ, જ્ઞાનીના આશયમાં તેનું વળવું (ઠરવું) થયું નહિ, એટલે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ.

પોતાનું માન રાખવાને અર્થે સદ્‌ગુરુને સેવે તોપણ તે જીવ પરમાર્થને પામે નહિ, જેમ કાટવાળી લોઢાની ડાબલીમાં પારસમણિ હોય તો તેનું કાંઇ પણ પરિણામ આવતું નથી. વળી પારસમણિ અને સત્પુરુષમાં ફેર છે તે નીચેની કવિતાથી જણાશે.

પારસમણિ ઓર સંતમેં, બડો આંતરો જાણ,
વહ લોહા કંચન કરે, વહ કરે આપ સમાન.

હૃદયમાંથી જેણે માન અને મત રૂપી કાટ કાઢીને સંગ ન કર્યો તેણે હાડકાનો સંગ કર્યો છે, જ્ઞાનીનો એટલે સત્પુરુષનો સંગ કર્યો નથી. હાડકાંની સેવા એ ગુરુસેવા નથી અથવા સત્ સમાગમ નથી. પણ 'હું સમજું છું' 'હું જાણું છું' એ આદિ મિથ્યાભિમાન, સ્વચ્છંદ અને પૂર્વાગ્રહ એટલે કુળધર્મનો આગ્રહ ટાળીને જો સદ્‌ગુરુનો સમાગમ કરે તો જરૂર આત્માર્થ પામે; આ શરત છે, નોકરી કરવી હોય તો શરત પાળવી જોઇએ. જ્ઞાનીની નોકરી કરવી હોય તો ગયા કાળની બધી માન્યતા ઉપર મીંડા મૂકો. અંતરમાં સતની રુચિ-તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી આવી હોય તો એક સેકન્ડમાં યથાર્થ હા આવે, અંદરથી પ્રતીત થયા વિના રહે નહિ.

અહીં અસદ્‌ગુરુઓએ દૃઢ કરાવેલા દુર્બોધપણાથી, માનાદિના તીવ્ર કામીપણાથી જીવોને એવો આગ્રહ બંધાઇ જાય છે કે પોતાને સદ્‌ગુરુના શરણ સેવ્યા વિના પણ કલ્યાણ થશે. તે માને છે કે ભલે સદગુરુની પ્રાપ્તિ ન હોય, અથવા અસદ્‌ગુરુને ભલે માર્ગની પ્રાપ્તિ ન હોય, પણ તે બીજાને ધર્મ પમાડી શકે છે, એટલે બીજા જીવો આત્મધર્મની પ્રતીતિ કુગુરુનો ઉપદેશ સાંભળીને પામશે એમ માને છે પણ આ ભૂલ છે, સદ્‌ગુરુના શરણે ગયા વિના અને સંત ચરણના આશ્રય વિના પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય નહિ.

વળી જેને સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મના પ્રેમથી અધિક પ્રેમ સંસાર-દેહાદિ સંબંધી રહે છે તેનામાં અંત ભવભ્રમણના અનંત દુઃખ પામવાના ભાવ પડયા છે કારણ કે ખોટાનો આદર છે, ત્યાં સત્‌નો અનાદર થાય છે, એ જ હિંસા છે.

જેને આત્મધર્મ (સાચું સુખ) પામવાની જિજ્ઞાસા હોય તે પોતાનો પક્ષ, આગ્રહ અને માનાદિનો ત્યાગ કરીને સદ્‌ગુરુના ચરણનો આશ્રય કરે તો તે પરમાર્થને પામે. આ ગાથા ઉપર શ્રીમદે જાતે પીઠિકા રચીને ટીકા કરી છે; અને ખાસ ભાર દઈને કહ્યું છે. કારણ કે અનાદિથી અટપટો માર્ગ છે, સ્વચ્છંદ-પ્રતિબંધ હોય ત્યાં સાચા સદ્‌ગુરુનો યોગ હોય તો પણ તેનાં લક્ષ અને પ્રતીત થતાં નથી. પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ સ્વચ્છંદ તથા મતાગ્રહ છે એમ સમજવું.

લોકો અનેક પ્રકારની અન્યથા કલ્પના અને વિવિધ માન્યતામાં રાચે છે, અને અસદ્‌ગુરુઓએ દૃઢ કરાવેલા મિથ્યા આગ્રહથી અને પોતાના દુર્બોધથી ધર્મ માને છે. અમે જાણીએ છીએ વગેરે માનાદિરૂપ માન્યતાની કામનાથી આત્માના નામે બીજું માને છે, કરે છે, તથા એમ પણ કહે છે કે સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે શાસ્ત્રકારો બહુ ભાર આપે છે, તે તો બાળ જીવો માટે છે, આપણા માટે તેવો આગ્રહ નથી. આપણે ગમે તે વિદ્વાન પાસેથી સમજી શકીએ તેમ છીએ, થોડું ઘણું તો જાણીએ પણ છીએ. કુગુરુથી પણ જ્ઞાન થાય એમ માનનાર, કહેનાર સાચા સદ્‌ગુરુનો, સાચા નિમિત્તનો નકાર કરે છે, તે સાથે પોતાના આત્માનો પણ અનાદર કરે છે. એમ અનેક પ્રકારે જીવોને વિપરીત માન્યતાઓ હોય છે તેથી પોતાનો પક્ષ, માન અને મત છોડીને સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કરવા કહ્યું છે.

વળી કોઇ એમ પણ માને છે કે વેષ અને ક્રિયા જોઇને નમવું કારણ કે તેણે ત્યાગ કર્યો છે. વેશ જોઇને પણ નમવું તે ઉપર દૃષ્ટાંત છે કે– એક રાજાને ધર્મનો એવો છંદ લાગેલો કે ગમે તે વેશધારી બાવા, જોગી, સાધુ કે બીજો કોઇ હોય પણ આપણે તો

વેશને વંદન કરવા, તેનામાં ગુણ-દોષ હોય તેનું આપણે કામ નહીં. એક દિવસ માગણ જાતનો રાવળિયો ગધેડા હાંકીને જતો હતો. તે ગધેડાને પીઠે ચાંદુ થયું હતું. તેથી તે ચાંદા ઉપર ભગવો પાટો બાંધ્યો હતો તે જોઈ ગધેડાને રાજાએ લાંબા થઈને નમસ્કાર કર્યા. તે જોઈને સંત તુલસીદાસે કહ્યું કે અલ્યા તું કોને નમસ્કાર કરે છે? તેનો સંવાદ નીચેની કવિતામાં આપ્યો છે.

'બાના દેખી નમણાં, નહીં કરણીશું કામ;
તરુવરમાં કાંટા ભયા, છાયામાં વિશ્રામ."

તુલસીદાસે જવાબ આપ્યો કેઃ—

"બાનાં હૈ બહુ ભાતકા, ઉસમેં હૈ એક મરમ;
સબ હી છાયા બેસીએ, ન બેસીએ મીણા હરમ.
મીણા પર પક્ષી મરે. વાકું વરસે કેર;
તુલસી કહે બાના લિયા, બાને બાને ફેર."

આશય એ છે કે મૂઢ! કાંઈ સાચા-ખોટાની પરીક્ષા તો સમજ. નિર્ધનની સેવા કરીએ તો તે લક્ષ્મી આપે? સાકરને બદલે ભૂલથી ઝેર ખાવામાં આવે તો જીવન જીવાય? એમ મોક્ષની ઇચ્છા હોવા છતાં આત્માના નામે ખોટાનો આદર કરનારા, સાચાદેવ-ગુરુ ધર્મને નહિ સમજનારા મોક્ષ કેમ પામે? તે તો અનાદિથી રખડે છે તેમ રખડવાના. બધાય સ્વકલ્પિત ધર્મ માની બેઠા છે. જ્યાંત્યાં ધર્મ વેચાતો હોય તો બધાનો મોક્ષ થઇ જાય, પણ તેમ નથી. માટે પ્રથમ સાચું સમજવાની જિજ્ઞાસા વધારી, સદ્ગુરુની ઓળખ કરવી, પરીક્ષાશક્તિ વધારવી. કોઇ માને કે જાતે ગુરુ થવાય છે, માટે અમારે ગુરુની જરૂર નથી, અથવા ગમે તે ગુરુથી પણ ધર્મ પમાશે, તો તે વાત સર્વથા જુઠી છે.

કોઇ ઠેકાણે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.—અંતરનો સાચો વિચાર કરતાં ઘણા જીવો બૂઝયા છે, પણ તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે કુગુરુથી કોઇ બૂઝયા અથવા સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જીવોને કલ્યાણ થતું નથી અગર તેને પૂર્વે સદ્ગુરુનો જોગ ન હોતો. તેનો અર્થ એટલો છે

કે વર્તમાનમાં તેમને સદ્‌ગુરુનો જોગ નથી. તે જીવો આત્મજ્ઞાન પામીને મોક્ષે ગયા એટલે એમ નથી કે તેઓ સ્વચ્છંદે ધર્મ પામ્યા છે, તે ધર્માત્માઓએ પૂર્વે સદ્‌ગુરુની સેવા–આજ્ઞા ઉપાસેલી જ છે. તેથી આ ભવે વર્તમાનમાં સદ્‌ગુરુ મળ્યા નથી તો પણ પૂર્વ ભવે સત્પુરુષને ઓળખીને સત્ સમાગમે પોતાના (સ્વ) તરફનું તે જીવોએ વલણ કર્યું છે; આત્મા અક્રિય, જ્ઞાતા, અવિનાશી પવિત્ર છે એવો સ્વાત્મબોધ તો તેમને થયેલો, પણ પુરુષાર્થની મંદતાથી એ ભવે કેવળજ્ઞાન ન પામ્યો. આત્મજ્ઞાન પામ્યો તેમાં એમ ન આવ્યું કે તેમણે ગુરુઆજ્ઞાની પ્રતીત નથી કરી. તેઓ પણ પોતાના ગુણના બહુમાન અર્થે સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય સન્મુખ રાખે છે.

વળી કેટલાક કેવળજ્ઞાની અને સર્વ તીર્થંકરો આ ભવમાં પોતાની મેળે બૂઝયા તે પૂર્વના બળવાન સંસ્કારની સિદ્ધિ છે, તે પોતાની મેળે આ ભવે બુઝયા તેથી સ્વયંબુદ્ધ કહેવાય છે; તેથી એમ ન સમજવું કે સદ્‌ગુરુથી ધર્મનો લાભ ન મળે, અથવા તેઓએ પૂર્વે કોઈ ભવે સદ્‌ગુરુનો સમાગમ નથી કર્યો. કેટલાક તીર્થંકરો તો તેમના પૂર્વ ભવમાં સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન પાસે ધર્મસભામાં ક્ષાયિક સમકિતરૂપ આત્મબોધ પામ્યા હોય છે; તેથી એમ જાણવું કે બધાય ધર્માત્મા સદ્‌ગુરુનું બહુમાન કરે છે. પોતાના આત્માનું બહુમાન થતાં સદ્‌ગુરુ, સતદેવ, સતધર્મનું બહુમાન થયા વિના રહે નહિ.

જે સદ્‌ગુરુની સેવા, શરણ અને આશ્રયનો નિષેધ કરે છે તેને સમ્યગદર્શન નથી. દેવ, ગુરુ, ધર્મ વીતરાગ છે માટે તે જે સ્વરૂપે છે તેની યથાર્થ શ્રદ્ધા વિના સમ્યક્ત્વ સંભવતું નથી.

જો અસદ્‌ગુરુ કે અસત્ સમાગમથી કલ્યાણ થતું હોય તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનથી કલ્યાણ થાય, માટે આ સિદ્ધાંત વિચારવા યોગ્ય છે. વળી ગાદી અને વેશને નમવું, એમ માનનારા પણ ઓળખ વિના પોતે પોતાનું અનંત અજ્ઞાન સેવે છે. તેઓ ભક્તિ કરે તો પણ તે જ્ઞાનીની ભક્તિ નથી, પણ રાગની ભક્તિ છે, આવી

અનેક ભૂલો ટાળવા માટે સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા, સદ્‌ગુરુનો સંગ, સત્‌સમાગમથી જ કલ્યાણ થાય છે.

આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં પ્રશ્નાવલિ છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે મેં સર્વજ્ઞ ભગવાન, વીતરાગદેવ પાસેથી અને અપર ગુરુ, મહાગુરુઓ પાસેથી આવેલું યથાર્થપણે સાંભળ્યું છે કે આ જગતમાં એકેક જીવને સંજ્ઞા નથી, એટલે સાચું ભાન નથી, કે આ જીવ પૂર્વ દિશામાંથી આવ્યો છે કે ઉત્તર દિશામાંથી આવ્યો છે કે દક્ષિણ દિશામાંથી કે પશ્ચિમ દિશામાંથી કે–કયા ક્ષેત્રમાંથી આ દેહમાં આવ્યો છે હું છું તે પૂર્વે પણ હતો, તો અઢાર દિશામાંથી કઈ દિશામાંથી હું આવ્યો એનો યથાર્થ વિચાર જગતના જીવોને નથી. આ કથન પણ સદ્‌ગુરુનું બહુમાન બતાવે છે.

હું અન્ય ક્ષેત્રથી આ ક્ષેત્રે કયા કારણથી આવ્યો? માતાની કૂખમાં કયા કારણે આવવું થયું? હું કોઈ અન્ય ક્ષેત્રે પૂર્વે હતો તો ત્યાં પણ કર્મબંધના આવરણવાળો હતો, દેહની પરાધીનતામાં અજ્ઞાનપણે બેઠેલો હતો, તેમ વર્તમાનમાં પણ મને કંઈ પરના નિમિત્તની ઉપાધિ જણાય છે; તે સંબંધી ઉપાધિભાવ તોડવાનો વિવેક નથી, હું કયાંથી આવ્યો એ આદિનું ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે.

વળી રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનના ભાવે, મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિથી રાગાદિ અધ્યવસાનના કારણે કર્મબંધન મેં કર્યું છે, તેવી પ્રવૃત્તિ મેં મારી જાતે કરી, કરાવી, અનુમોદી, એમાં અનંતકાળથી હું છું અને જગતમાં બંધભાવે વિશાળ ક્ષેત્રો મેં સેવ્યાં, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, અને ભવ એ પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનરૂપ સંસારમાં શુભ, અશુભ ભાવે પરિભ્રમણ કર્યું" એમ જેણે જાણ્યું અને પૂર્વ જન્મ અને સુખ–દુઃખનાં કારણો જેણે જાણ્યાં, વળી દેહાદિ તથા રાગાદિ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અક્રિય જ્ઞાનઘન છું, એમ જ્ઞાનમાં સાચો નિર્ણય જે વિચારવાન જીવે કર્યો અને જેણે પ્રત્યક્ષ,

પરોક્ષ પ્રમાણથી-જેમ છે તેમ વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન કર્યું તે સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ છે.

તે જ્ઞાન શા કારણથી થાય? તેનો ઉત્તરઃ—૧ જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી, ૨ સત્ સમાગમથી કે ૩ યથાર્થ વિચારથી. પૂર્વભવે સત્ સમાગમ વડે સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કરેલો હોય છે તે પવિત્ર સંસ્કારની જાગૃતિથી, વર્તમાન સમજણમાં પૂર્વ ભવોના સંસ્કારની સંધિ મેળવીને વિચારશ્રેણીમાં સ્થિર થતાં આત્માનું ભાન થાય છે. દૃષ્ટાંત —મૃગાપુત્ર મહેલના ઝરૂખામાં ઊભા છે ત્યાંથી તેમણે મુનિને જોયા. વિચાર આવ્યો કે અહો! આવું સ્વરૂપ મેં ક્યાંક ભાળ્યું છે, જાણે મારા હૃદયની વાત હોય નહિ! મારા પરિચયની વાત હોવી જોઈએ! હા, હું પણ પૂર્વે સંત મુનિઓના પવિત્ર સમૂહમાં હતો, મુનિ હતો એમ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં આત્મજ્ઞાન થયું.

સત્સમાગમથી અથવા કોઈ યુગપ્રધાન પુરુષ કે તીર્થંકર ભગવાનની ધર્મસભામાંથી પાત્રતા વડે સદ્‌બોધ પામે.

પૂર્વ ભવમાં સંતચરણનો આશ્રય કરેલો તેના સંસ્કારની જાગૃતિથી પોતાને જાતિઅનુભવ થાય. એ ત્રણ કારણ સિવાય અન્ય કોઈ કારણથી કોઈને આત્મજ્ઞાન ન થાય તેમાં સદ્‌ગુરુનું જ માહાત્મ્ય છે.

જેને જાતિસ્મરણથી કે પોતાની જાગૃતિથી જ્ઞાન થયું તેમાં શ્રી ગુરુના આશ્રયનો નકાર નથી.

ઠામ ઠામ જિનાગમમાં એવું કહ્યું છે કેઃ—"આણાએ ધમ્મો આણાએ તવો"-સૂયગડાંગનું પહેલું અધ્યયન.

આત્માનો અવિરોધ મહાધર્મ જેમ છે તેમ સર્વજ્ઞની આજ્ઞા સહિત સાચા આત્મધર્મને સન્મુખ કરી, સાચા સદ્‌ગુરુના અભિપ્રાયે જે વર્તનારા છે તે સંસારરૂપી મોટો દરિયો તરી જાય છે. તેથી એમ ન થયું કે આત્મજ્ઞાની સદ્‌ગુરુ વિના કુગુરુથી પણ મોક્ષ થાય,

તેનાથી કોઈ જીવનું કલ્યાણ થાય એમ કહેવું અસંગત છે, જે કોઈ જીવ પોતાની જાગૃતિથી કે સુવિચારદશાથી બૂઝે છે તે સાચા સદ્ગુરુના સમાગમનો કામી હોય છે.

આનંદઘનજી કહે છે કે કયારે મને મારો સત્ સ્નેહી મળશે? જેમ ભયંકર રોગવાળાને વૈદ વિના ચેન પડે નહિ, તેમ અમને સત્સમાગમ વિના (સંતોના સમાગમ વિના) ક્ષણ પણ ગમતું નથી. એ સંતોના, કેવળી ભગવાનના આ વર્તમાન કાળે વિરહ પડયા. એ સત્પુરુષો વિના અમને પર [બીજાનો] સંગ ગમતો નથી.

શ્રીમદ્ પોતે પણ એક પત્રમાં લખે છે કે:-સત્સમાગમની આ કાળે દુર્લભતા છે, એ આત્મનિવેદન—અંતરની પ્રેરણા કોને કહીએ? ધર્માત્મા કયારે મળે કે જેમને અમે હૃદયની વાતો કરીએ? આ કાળે સાચી વાત અને તત્ત્વ શું છે તેને સમજનારા, સાંભળનારા કોઈ ન મળે પણ તમ જેવા માર્ગઇચ્છક પ્રત્યે અંતરની લાગણી ઠરે છે. અમને સત્પુરુષનો વિરહ ખૂબ સાલે છે. સદ્ગુરુગો નિત્ય વિચાર કરતાં, સ્વવિચારમાં પ્રેરાતાં, સર્વ વિચારની પ્રેરણાના બળ વડે જેમ તેમ કરીને માર્ગ કાપીએ છીએ પણ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો યોગ હોત તો અમને આટલો પરિશ્રમ ન હોત. એમ જ્ઞાની પુરુષો પણ સત્સમાગમની ભાવના ભાવે છે તો પછી જેને પ્રાપ્તિ નથી તે સત્સમાગમ અને સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા કેમ કરી શકે? જેણે સ્વચ્છંદ ત્યાગીને સદ્ગુરુ આગળ પોતાનાં માન અને મત મૂક્યાં નથી તે ધર્મ પામી શકે નહિ.

જયાં આગળ સાચા ધર્માત્માની ઉપેક્ષા વર્તે છે ત્યાં આગળ અહંકાર વર્તે છે કે અમે જાણીએ છીએ વગેરે. જેને પોતાના આત્માનું લક્ષ થયું છે તે સ્વવિચાર પામીને જ્ઞાનીનો અતિ આદર કરે છે, જેને ધર્માત્મા પ્રત્યે બહુમાન છે તેને પોતાનો વિનય છે; તેથી સત્સ્વભાવને સમજવાની પ્રેરણા થાય છે.

માન છે તે આત્માના ખરા ગુણનો ઘાત કરનાર છે. ધર્માત્મામાં એવો નિયમ છે કે જે પ્રથમ ધર્મ પામ્યો હોય, અંતરમાં પરમ

પવિત્ર દશા જેની ઊઘડી છે તેવા પ્રથમ દીક્ષિતને નવા દીક્ષાધારી મુનિએ નમન કરવું જોઈએ. લાકડાંનો વેચનાર કઠિયારો હોય છતાં આત્મજ્ઞાનમાં મસ્ત મુનિ થઈ શકે છે. આત્મજ્ઞાનની સ્થિરતામાં અડોલ પરમ પવિત્ર દશામાં સ્થિત એવા મુનિને (પૂર્વે ભલે ગમે તેવા હો તો પણ) મોટા ચક્રવર્તી પણ નમન કરે. જો જરાપણ માન લાવે તો તે ચક્રવર્તી ધર્માત્મા નથી. ભરત ચક્રવર્તી રાજા જ્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાનને વંદન કરવા જાય છે, ત્યારે બધાને રસ્તામાં ખબર આપે છે કેઃ—મને કોઈ રાજા તરીકે વંદન કરશો નહિ. (એવું નિર્માનીપણું હોય છે.) બાહુબલીજી ઘણા ગુણવંત મહાતપસ્વી હતા, બાર માસ સુધી એક જ સ્થળે આહાર વગર ધ્યાનમાં ઊભા હતા, વેલડીએ વીંટાયા હતા, બધા ગુણની યોગ્યતા છતાં એક નજીવી બાબતમાં માન રહી જતાં કેવળજ્ઞાન અટક્યું હતું. એમ માનના કારણે આત્મગુણનો વિકાસ અટક્યો હતો. જરા માન ખસ્યું કે ચૈતન્યભગવાનની પૂર્ણ પવિત્ર કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટ થઈ. જે કાર્ય બાર માસમાં એક અંશપણ ન થયું, તે માન જતાં ક્ષણમાત્રમાં જ પૂર્ણ સ્વરૂપનો વિકાસ થઈ; આત્માની પૂર્ણ પવિત્ર કેવળજ્ઞાનદશા, પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટી; એમ માનરહિત થવાનો મહિમા છે. એક માનને કારણે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય અટકી રહ્યું હતું. જ્યારે પોતાને એ માનદોષનું ભાન થયું તથા તે દોષને ટાળ્યો ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું. બાર મહિના નિરતિચારપણે, એક લક્ષે, એક આસને, અભેદ આત્મવિચારમાં રહેનારા એવા મહાન્ પુરુષને એક અલ્પ માને તેમની બાર બાર માસની મહેનત સફળ થવા ન દીધી, અર્થાત્ તે દશાથી માન ન છૂટ્યું અને જ્યારે તે માન ટળ્યું ત્યારે કાર્ય સફળ થયું.

આખો આત્મધર્મ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં સમાય છે એમ શાસ્ત્રોમાં વારંવાર કહ્યું છે.

[તા. ૨૭-૯-૩૯ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સમાધિમંદિર) ૯ મી ગાથા ચાલુ]

જે કારણોથી આત્મજ્ઞાન પામી શકાય છે તેનાથી વિપરીત કારણોથી સંસારમાં રખડવું થાય છે ત્યારે સાચું સાધન શું? તે સમજવા માટે, તેની પ્રાપ્તિ માટે આ ગાથા કહી છે:

પોતાના માનેલા સ્વચ્છંદનો અભિપ્રાય, માન અને મતનો ત્યાગ કરવા કહ્યું છે. પોતાનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જીવ અનાદિથી અનંત દુઃખ ભોગવે છે, તેથી આ શાસ્ત્રના પહેલા પદમાં જ કહ્યું છે કેઃ— "જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત, સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત" આત્મા અનાદિ અનંત છે તે સમજ્યા વિનાની આત્માની અનાદિની અવસ્થા છે તેમાં દુઃખ અનંત છે,—મેં પૂર્વે અનંત દુઃખ ભોગવ્યા, એ દુઃખ દોષ છે, એ મારો સ્વભાવ નથી. એમ જાણીને જે પોતાના સુખસ્વરૂપને સદ્ગુરુમાહાત્મ્યથી સમજ્યો તે કહે છે કે "સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત" એ ગાથાને અને આ નવમી ગાથાને સંબંધ છે. સ્વરૂપ સમજ્યા વિના દુઃખદશા પામ્યો એટલે કે વિકારી દશામાં, અજ્ઞાન દશામાં અનંત દુઃખ પામ્યો. તે દુઃખ રહિત સુખસ્વરૂપ સદ્ગુરુએ સમજાવ્યું; એટલે કે હું સદ્ગુરુ વડે સમજી શક્યો એ કબૂલાત આવી. મારું સ્વરૂપ મારાથી ન સમજાય એમ ન આવ્યું; કારણ કેઃ—જો મારાથી ન સમજી શકાય એવું મારું તત્ત્વ હોય તો હું ન સમજી શકું પણ અહીં પહેલા જ પદે જણાવ્યું છે કે આત્માની જાતની વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના કારણે અને મારી અણસમજણના કારણે અનંત દુઃખ પામ્યો. તે ભૂલ ટાળવામાં ઉપાદાન મારી જિજ્ઞાસા અને નિમિત્ત સદ્ગુરુ થયા.

કોઈપણ કાર્યમાં બે કારણો હોય. (૧) મૂળ કારણ (ઉપાદાન); (૨) સહાયક કારણ (નિમિત્ત). અનંત કાળથી નહિ સમજાએલું તે સમજનારો સ્વાધીન હું અને ઉપકારી ગુરુ પણ મેં માન્યા; એટલે અનંત કાળમાં પોતાને નહિ સમજવાના મૂળ કારણમાં પણ હું પોતે અને નહિ સમજવાના નિમિત્તકારણમાં કુગુરુનો સંગ, એમ

નહિ સમજવાનાં એ બે કારણો છે; અને સમજ્યો તેનાં બે કારણો આગળ કહેવાઈ ગયાં. એમાં સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય મુખ્યપણે છે.

હું અનંતકાળથી મારું શાશ્વત સુખપદ ન સમજી શક્યો એમ સમજનારને અપૂર્વ તત્ત્વ સમજવું છે, તે સમજવાની પોતાની પાત્રતા જોઈશે; તે પાત્રતા હોય તેને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે, પોતાના ઉપાદાન પ્રમાણે, પોતાના પુરુષાર્થ મુજબ, બહારનાં સહકારી કારણ મળી આવે છે; તેને મૂળ કારણરૂપે પ્રગટ કરવામાં પોતાની સહજ શક્તિ દરેક ક્ષણે શક્તિરૂપે હયાત છે; પોતાનું મોક્ષસ્વરૂપ સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા થતાં સદ્ગુરુનો વિનય જાગે છે અને સદ્ગુરુ મળે છે.

પોતે પોતાને પોતાના આત્મા વડે સમજ્યો છે છતાં નમ્રતાથી વિનયવંતપણે સ્વતંત્ર રહીને કહે છે કે 'સમજાવ્યું તે પદ નમું' શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત ! સમજ્યો તો પોતાની પાત્રતાથી; તેમાં ઉત્તર કારણ સદ્ગુરુ તે પદ સમજાવનાર છે. એમાં પોતાનો પુરુષાર્થ વિનયવાળો છે, સ્વચ્છંદી નથી; એ રીતે પોતાની સહજ સ્વતંત્ર શક્તિથી પોતે પોતાની પાત્રતા પામ્યો છતાં સદ્ગુરુનું બહુમાન કરે છે એ જ સત્પાત્રતાની નિશાની છે. પોતે જેને ઉપકારી માન્યા છે તેમના નામસ્મરણથી સ્વરૂપમાં નમતો જાય છે.

આ પરમ પદ નહિ પામવાનાં કારણો આગળ બતાવ્યાં છે. બાહ્ય ક્રિયા અને મોહથી ઉત્પન્ન થતો શુભભાવ પણ વિકાર છે, નિજ ગુણ નથી છતાં તેને કોઈ સાધન માને છે. પુણ્યાદિ બધભાવ આત્માને લાભ કરનાર નથી; તેમાં સુખની માન્યતાવાળા કોઈ ક્રિયાજડ અને સ્વેચ્છાચારી, જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાને બદલે, રાગાદિ કષાયની ઉપાસના કરે છે. વળી એનાથી વિપરીત શુષ્કજ્ઞાની શાસ્ત્રના શબ્દો મન વડે ધારી રાખે છે, કષાય, પ્રમાદ અને રાગાદિ આસક્તિનો ઘટાડો કરતા નથી; એવા સ્વચ્છંદી પોતે મોક્ષમાર્ગમાં હોય એમ માને છે. તેનો પણ અહીં નિષેધ કર્યો છે. અત્રે શ્રીમદ્ રાજ-

ચંદ્રે સદ્ગુરુની આજ્ઞા આરાધવા ખાસ ભાર દઈને એમ કહ્યું છે, કે મોક્ષમાર્ગનું રહસ્ય જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં જ સમાએલું છેઃ—

" આણાએ ધમ્મો આણાએ તવો " રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ ભગવાને જે આજ્ઞા કહી છે, તે જ શ્રી ગુરુએ આજ્ઞા કરી છે. તે આજ્ઞાની પ્રતીત કરવી, તેને ગ્રહણ કરવી તે આત્માર્થીનું પરમ હિત છે અને એ જ તપ છે.

દરેક આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર, અસંગ અને સર્વજ્ઞસ્વભાવમાં શકિતથી ટકેલો છે. સર્વજ્ઞ પ્રભુ ત્રિકાળ જ્ઞાની ભગવાને આત્મા જે સ્વભાવે છે તે જાણીને જે આજ્ઞા કરી છે તે આજ્ઞામાં મારો ધર્મ છે, તે પ્રધાન કથન છે. વીતરાગની આજ્ઞા એ મારો ધર્મ છે, એ જ તપ છે. આ લોકમાં અનંત જ્ઞાનીઓએ સમ્મત કરેલો ન્યાય એ સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવનું અપૂર્વ ભાવકથન છે. જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણ્યા વિના અનાદિ કાળથી સ્વચ્છંદ અને માન વડે રખડે છે; માટે જેણે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું છે એવા જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા શું છે, તે જાણી તેનો આશ્રય કરવો, એ જ હિતનો માર્ગ છે. ત્યારે ભગવાન વીતરાગની આજ્ઞા શું છે, તે જાણવું પડશે, પરીક્ષા કરવી પડશે, કારણ કે ઘણા કહે છે કે અમે સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞા કહીએ છીએ, એની જ ઉપાસના કરીએ છીએ, માટે મારી માન્યતા તદ્દન ખરી છે. સાચી પરીક્ષાવડે સાચા સદ્ગુરુને ઓળખવાથી ભગવાનની સાચી આજ્ઞા સમજાય છે; તેથી શ્રીમદ્ કહે છે કેઃ—" કોઇ એક સત્પુરુષને શોધો અને તેમની ગમે તે આજ્ઞામાં અર્પાઈ જાઓ, તેમને શિરસાવંદ્ય માનો, આદર કરો. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજો." એટલે કે તેને જ્ઞાનીના સત્સંગ વિના ગમશે નહિ, અને મોક્ષસ્વરૂપ સમજ્યો એટલે કોઇને પૂછવા નહીં જવું પડે. સ્વસ્વરૂપમાં શંકા નહીં પડે. આત્મસિદ્ધિ-શાસ્ત્રની પહેલી ગાથા અને નવમી ગાથા ઘણાંએ વાંચી હશે પણ અંદર ગંભીર મહાન વિશાળ ભાવાર્થ સમાયેલો છે તેનો વિચાર,

મનન કરવા માટે પ્રયત્ન કદી કર્યો છે ? જ્ઞાની પુરુષોએ જે કાંઇ કહ્યું છે, તે હિતનું કહ્યું છે.

'સૂયગડાંગમાં કહ્યું છે કે સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને કહે છે કે જગતના બધા ભાવો જેમણે જાણ્યા-દેખ્યા છે એવા જે તીર્થંકર ભગવાન છે તેમણે આમ કહ્યું છે કેઃ-હે ભવ્ય જીવો! અત્યાર સુધી સત્પુરુષો જે રીતે આત્મ સ્વરૂપ કહેવા માગે છે તે આત્માની રુચિ વડે અર્પણતાથી સાંભળ્યું નથી. આનંદસ્વરૂપ આત્મા શું છે, તે વાત તમે પૂર્વે અનંત કાળમાં સાંભળી નથી. ધર્માત્મા જ્ઞાનીનું જે કહેવું છે, તેને અનુસરીને, તેમની આજ્ઞાને અનુસરીને આત્માનાં હિત અને સ્વાધીનતાની પ્રામાણિક વાત તમે સાંભળી નથી.

કદાચિત્ આત્માના હિતની વાત કહેનાર જ્ઞાની પુરુષ મળ્યા અને તે વાત કાને પડી, પણ તે વાતને યથાપ્રકારે સમજીને પ્રતીતિ કરી નથી, આદરી નથી. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કેઃ-કેવળી આગળ રહી ગયો કોરો.

સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ, જ્ઞાની પુરુષોએ, જે મૂળ ભાવ અને આશયથી આત્માની વાત કહી છે તે ભાવ અને આશયથી તમે તે જાણી નથી, સાંભળી નથી; વિરોધ કે પક્ષપાત ટાળીને પ્રતીત કરી નથી, તથા તે અપૂર્વ ભાવનો આદર આવ્યો નથી.

જે લાયક જીવ જ્ઞાનીની આજ્ઞા ઉપાસે છે, તેને જ્ઞાની મુનિઓએ સામાયિક કહી છે, આ આત્માનું સ્વરૂપ તે સામાયિક છે. સમ=આત્મા અવિકારી છે, પુણ્ય-પાપ રહિત છે, તે સમતાસ્વરૂપ પૂર્વે જાણ્યું નહોતું તે સદ્‌ગુરુઆજ્ઞાની ઉપાસના વડે આત્માને ઓળખીને બધા વિરોધ ટાળીને એ આજ્ઞામાં-જ્ઞાનમાં, અય=જવું, એટલે કે આત્મામાં એકત્વપણે સમાઈ જવું એવો પરમ ગંભીર અર્થ સંક્ષેપમાં થાય છે.

જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું. ત્રણે લોકના ત્રિકાળ ભાવો આત્માના યથાર્થ ભાનમાં, સહજસ્વરૂપી જ્ઞાયકસામર્થ્યમાં જણાઈ જાય છે, અને પરમ સંતોષ પ્રગટે છે.

સુધર્મા સ્વામી કહે છે કે જગતના બધા ભાવો જેણે જાણ્યા-દેખ્યા છે એવા મહાવીર દેવ સર્વજ્ઞ ભગવાને અમને કહ્યું છે, એમાં સદ્‌ગુરુનો મહિમા છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને જે રીતિથી આત્મસ્વરૂપ કહ્યું છે તે રીતે યથાર્થ ભાવસ્વરૂપ 'આત્મા' જેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞાથી જાણ્યો તે પણ સર્વ જગતના ભાવોને જાણે છે; તેનું કારણ એ છે કે તે આત્માર્થી મુમુક્ષુએ, પૂર્વાગ્રહ, માન અને મત છોડીને આત્માનું અનેકાન્તસ્વરૂપ, સહજસ્વભાવ સર્વજ્ઞના ન્યાયથી જાણ્યો છે, તેનો જ આદર કર્યો છે. પણ જેણે પોતાના સ્વચ્છંદ કે પક્ષનો ત્યાગ કર્યો નથી તેને સદ્‌ગુરુની ઓળખ થાય નહિ. વિરોધ ટાળીને અંદરમાં પાત્રતા લાવીને સદ્‌ગુરુના ચરણને સેવ્યા વિના પોતાના આત્માનો લાભ મળી શકતો નથી, કારણ કે પોતાને સાચા સ્વરૂપની ઓળખ નથી; માટે જેને સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ છે, તેવા પુરુષનો આશ્રય કરવો. તેને ઉપકારી જાણી, પ્રગટ પુરુષાર્થરૂપ સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કરવો. એ જ પરમ હિતકારી માર્ગ છે. વર્તમાન સમાજમાં સ્વચ્છંદ, મતમતાંતરના મિથ્યા આગ્રહ છે તે ટાળવા માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવંતોનો શો આશય છે તે જણાવનારું સાચું તત્ત્વ આ શાસ્ત્રમાં સ્વાનુભવથી, નિષ્કારણ કરુણાથી, મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે જાહેર કર્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં સાચું અધ્યાત્મ શું ? તેને યથાર્થ સમજાવનાર કોઈ હોય તો વર્તમાન કાળમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર હતા.

વાડા કે સંપ્રદાયનો પક્ષપાત મૂકી દઈને, મધ્યસ્થપણે સરલતાથી કોઈ વિચારશે તો તેમાં વિરોધ નહિ દેખાય. વળી તેમને જ્ઞાની કહેવામાં બીજા જ્ઞાની હોય તો, તેનો નિષેધ નથી. શ્રીમદ્‌નું વિશાળ હૃદય અને ઉજ્જવળ અંતઃકરણ સમજનારે પાત્રતા કેળવવી પડશે.

ધીરજથી સાંભળવા માગે, સાચી જિજ્ઞાસા વધારે અને પક્ષપાતનો ત્યાગ કરે તો અનંત કાળથી રખડવું પડયું તેનું કારણ શું, તે સમજાય તેમ છે. જે ભાવે આત્માનું વિસ્મરણ થયું છે.

તેનાથી વિલક્ષણ (અપૂર્વ) નિર્દોષ એવો ભાવ કંઇ મોંઘો, દુર્લભ હોવો જોઇએ. એ સમજ્યા વિના ભવનો અંત ન આવે, એ અપૂર્વ ભાવ મારામાં છે પણ તે પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ, જ્ઞાનકળાની મને કંઇ ખબર નથી, એ કબૂલાત રાખીને પક્ષનો આગ્રહ છોડીને સદ્‌ગુરુને શરણે જવું. ૯.

ત્યારે એ પ્રશ્ન થશે કે સદ્‌ગુરુ કોને કહેવા? તેની પ્રામાણિકતાનાં નિર્દોષ લક્ષણ શું તે હવે કહે છે:—

> આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
> અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત સદ્‌ગુરુ લક્ષણયોગ્ય. ૧૦.

પ્રથમ ટુકડો ઉત્તમ કહ્યો છે કે જેમનામાં પરમ અધ્યાત્મદશા પ્રત્યક્ષ છે તે પરમ ઉપકારી છે. પણ જેને આત્મજ્ઞાન નથી તે બીજાને શું સમજાવી શકે? આ તો અરૂપી અતીન્દ્રિય લોકોત્તર માર્ગ છે. આત્મા અનંત આનંદની ખાણ, બેહદ સુખસ્વરૂપ છે એમ જેણે જાણ્યું અને વેદ્યું નથી તેવા અંધ બીજાને કેમ દોરી શકે? એટલે કહ્યું છે કે આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે અને શુભ, અશુભ, રાગ, દ્વેષ, મમતા, પરિગ્રહાદિ પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત છે, પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, દેહાદિની પ્રતિકૂળતા, અનુકૂળતા પ્રત્યે જેને સમભાવ વર્તે છે તેમને અંતરના સ્વભાવથી, અંદરમાં પવિત્ર, નિર્દોષ જ્ઞાયકજ્યોતિ પ્રગટે છે. સદાય આત્મજ્ઞાનમાં નિર્દોષ આનંદમાં વર્તે છે તે પ્રથમ લક્ષણ છે.

શાસ્ત્રનું અમુક જાતનું આટલું જ્ઞાન હોવું જોઇએ, આટલું ભણ્યો હોવો જોઇએ. આટલી ઉમ્મર હોવી જોઇએ, અને આટલી ક્રિયાવાળો, આટલા પુણ્યવાળો હોય એનાથી આત્મધર્મ ઊઘડે એમ ન કહ્યું; પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજણતત્ત્વ જે અસહાય સ્વાધીન, જ્ઞાતા છે તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપની સમજણ જે શક્તિરૂપે છે તેનું ભાન થતાં

આત્મા જેવો છે તેવો સમજાય છે; તે સમજાવનાર તે આત્મજ્ઞાની છે એમ કહ્યું.

પૂર્વે અજ્ઞાન વડે પરભાવોથી–પરનિમિત્તથી કલ્યાણ થશે એમ માન્યું હતું. જે ભવહેતુ થતું હતું તેવા અજ્ઞાનને સદ્‌ગુરુ આજ્ઞાવડે ક્ષણમાત્રમાં ટાળીને સ્વાધીન આત્મદશા પ્રગટાવી શકાય છે. પર-નિમિત્તથી જ્ઞાન થયું એમ નથી, પણ દીવાવડે દીવો પ્રગટે એ ન્યાયે આત્મા, પ્રગટ પુરુષાર્થરૂપ જ્ઞાનીના નિમિત્તે જ, આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવે છે; આમાં કોઈ પક્ષ ન આવ્યો કે અમુકથી પ્રગટે, પણ સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા ઓળખીને, પૂર્ણ અખંડપદ, સર્વજ્ઞ, પરમાત્મા, વીત-રાગસ્વરૂપ દેવ, ગુરુ, ધર્મ છે તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જે જાણે છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે; એટલે ત્યાં શુભાશુભ ક્રિયા, રાગ, દ્વેષ, સંસારના હર્ષ, શોક, શાતા, અશાતા, એ બધા વિભાવોની નાસ્તિ છે, એવો જ્ઞાનીનો મહિમા છે. આત્મજ્ઞાનની પવિત્ર દશાની જ્યાં પ્રાપ્તિ છે ત્યાં પરભાવની, પરાધીનતાની નાસ્તિ છે, એટલે નકાર છે. હું પરથી જુદો પૂર્ણ આનંદ, સ્વરૂપ કૃતકૃત્ય છું, અતીન્દ્રિય જ્ઞાતા છું એમ નિશ્ચય કરતાં, તેના સિવાય અન્ય જે રાગાદિભાવ, પુણ્ય, પાપ તથા દેહાદિની ક્રિયા તે સર્વનો તેમાં અભાવ થયો, સહેજે અનાદર થયો, સહજ સ્વતંત્ર જ્ઞાનગુણની અસ્તિ એટલે જ પરભાવની નાસ્તિ.

આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે એવું ભાન થયું ત્યાં નિંદા, સ્તુતિ, શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, ઇષ્ટ, અનિષ્ટના જે બે ભંગ પૂર્વે હતા તે ટળી ગયા. જ્યાં લગી પોતે પૂર્ણ વીતરાગ થયો નથી ત્યાં લગી વિનય-ભક્તિના કારણે ધર્માત્માના ગુણ પ્રત્યે રાગ થઈ જાય છે, દેવ, ગુરુ, ધર્મનું બહુમાન આવે છે; છતાં માને છે કે મારું પૂર્ણ અરાગી સ્વરૂપ જ એક ઉપાદેય છે. આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધાના જ્ઞાન સહિત જે સમભાવ છે તે જ વાસ્તવિક સમભાવ છે. આત્મભાન વિના મન-દ્વારા અનંત વાર કષાયની મંદતા, શુભ ભાવરૂપ ઘણો સમભાવ

રાખ્યો છે, વ્રત, તપ, ક્રિયા, યોગ, સમાધિ, ચારિત્ર, બધુંય બીજું કર્યું છે. તે સંબંધમાં શ્રીમદે કાવ્ય કહ્યું છે કેઃ—

"યમ, નિયમ, સંજમ, આપ કિયો
પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો;
વનવાસ લિયો, મુખ મૌન રહ્યો,
દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો."

મૌનપણું આદિ બધું કર્યું પણ જે પોતાનું સહજ સ્વરૂપ છે તેનું ભાન ન કર્યું એમ કહી ગુરુગમનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે.

સદ્‌ગુરુ ખરેખર આત્માર્થી જીવોના હૃદયકમળને વિકાસ કરવામાં સૂર્ય સમાન છે. આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, વિષય, માન, કામના, પૂજાદિ ઇચ્છાથી જેઓ રહિત છે, અને માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા એવા મન, વચન, કાયાના યોગે અને પૂર્વ કર્મના ઉદય મુજબ જેમનું વિચરવું છે, આહાર-પાન આદિ ક્રિયા બહારથી દેખાય છે, પણ અંતરંગમાં જેમને ઇચ્છા નથી-મમતા નથી તેમની અપૂર્વ વાણી મુમુક્ષુ આત્માને ટચ કરે છે, તેમની અપૂર્વ દેશના ભવ્ય આત્માને સમજાવી શકે. અહીં વાણીયોગવાળા સદ્‌ગુરુની વ્યાખ્યા કરી છે, તેથી જે જ્ઞાની પાસે વાણીયોગ ન હોય તે ધર્માત્માને અન્યાય નથી. અહીં અપૂર્વ વાણીવાળા સદ્‌ગુરુની મુખ્યપણે વાત કરી છે કે જેમની વાણી અજ્ઞાનીની વાણી કરતાં સ્પષ્ટ જુદી પડે છે. જે ભાવે રખડવું થાય એવા ઊંધા ભાવવાળી વાણી કરતાં ભવથી મુક્ત કરાવવાવાળા પરમ પ્રભાવક સત્પુરુષની વાણી કોઈ ઓર હોય છે.

નવમી ગાથામાં એમ કહેલ કે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ શું છે, તેનાં શું શું લક્ષણ છે, તે સમજવા માટે મતાગ્રહ અને માન છોડીને સદ્‌ગુરુના શરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે અનાદિથી બાહ્ય લક્ષણ, પરભાવના ભેળસેળવાળા લક્ષણથી આત્માને અજ્ઞાનરૂપ માન્યો છે એટલે જેમ છે તેમ નિજ સ્વરૂપ જાણ્યું નથી તેથી પરદ્રવ્યો, પર-

ભાવોથી ભિન્ન નિર્બાધ રીતે આત્માનું સાચું લક્ષણ ગુરુગમે સમજવું. નિર્દોષ લક્ષણ તેને કહીએ કે જે, પદાર્થમાં ત્રિકાળ અભિન્નપણે રહે, અન્ય દ્રવ્યથી જુદાઇ જણાવે અને લક્ષ્યને અભેદપણે ધારી રાખે. આત્મસ્વરૂપનું નિર્દોષ લક્ષણ, સદ્‌ગુરુ પાસેથી જાણી શકાય છે, માટે સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણો આ દશમી ગાથામાં છે.

શાસ્ત્રમાં ત્રિકાળ અબાધિત વસ્તુ-પદાર્થનું અસાધારણ જાતિવાર લક્ષણ બતાવ્યું છે. જીવ પદાર્થ અને અજીવ પદાર્થ એમ બે જાતના પદાર્થો છે.

જીવ એટલે આત્મા લક્ષ્ય છે અને ચેતના તેનું લક્ષણ છે. જીવે જેવી રીતે નિર્બાધપણું છે તેવી રીતે નથી જાણ્યું તેથી અનાદિથી રાગ, દ્વેષ અને મોહભાવમય અજ્ઞાનપણે પોતાને વિપરીત ગુણવાળો માન્યો છે, પણ તેને તે ભૂલની ખબર નથી. સાચા તત્ત્વસ્વરૂપને ભૂલીને વિપરીત લક્ષણ માન્યું હતું તે સદ્‌ગુરુ વડે સમજાયું, એમ પ્રથમ ગાથામાં આવ્યું.

આત્માને જેમ ચેતનાલક્ષણથી બીજા સર્વ પદાર્થોથી જુદો પાડી શકાય છે તેમ સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણ જાણવાથી તેમને ઓળખી શકાય છે, તેથી તેમનાં લક્ષણો આ ગાથામાં કહ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ લક્ષણ આત્મજ્ઞાન કહ્યું છે. આત્મજ્ઞાન એટલે સમ્યક્‌જ્ઞાન. સમ્યક્‌જ્ઞાન એટલે રાગ, દ્વેષ, ઇચ્છા, મમતા રહિત પોતાનું વસ્તુત્વ તથા સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન જેમ છે તેમ યથાર્થ જાણવું, રાગ, દ્વેષ, હર્ષ, શોકને પોતાના ન જાણતાં, પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપનો બોધ થવો તે છે. પ્રથમ પરજ્ઞેયોમાં એકત્વપણું થતું હતું તેનાથી છૂટીને હર્ષ, શોક રહિત અરાગીપણે સ્વસ્વરૂપમાં સ્વસન્મુખ થવું તે સમ્યક્‌જ્ઞાન.

અજ્ઞાનભાવને ટાળી સુજ્ઞાનને અને પોતાના સહજ આનંદને ભોગવે છે, પરભાવની ઇચ્છા રહિત છે, તે જ્ઞાની સત્પુરુષને સદ્‌ગુરુ કહેવામાં આવે છે, એ નિર્દોષ લક્ષણ છે.

પુણ્ય, પાપ, સંસાર, વિષયાદિમાં મમત્વ નથી, ઇચ્છા નથી, ક્ષોભ નથી, આત્મા રાગદ્વેષનો કર્તા નથી, હર્ષશોકનો ભોકતા નથી

એવું નિર્દોષપણું તે સમદર્શિતા છે. જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થયો, સ્વભાવમાં ટક્યો ત્યારે પરભાવ પ્રત્યે રાગ રહિતપણું સહેજે થયું.

સમદર્શિતા એટલે એમ નથી કે ખોટાને ખોટું ન કહે, પણ સત્ય-અસત્યનો યથાર્થ વિવેક કરે. ખોટાનો નિષેધ કરે, 'હિત, અહિત બરાબર જાણે અને જેમ છે તેમ કહે તેમાં સમદર્શિતા છે, તેમાં રાગ-દ્વેષ નથી.

લોકો અનાદિ કાળથી જ્ઞાનીનો વિરોધ કરતા આવ્યા છે. તેઓ ગમે તેમ કહે તેની જ્ઞાનીને પડી નથી. લોકો ઊંધા ન્યાય સાથે સાચા ન્યાય ધર્મનો સમન્વય કરે છે તે ઊંધી દૃષ્ટિ છે. સાચું અને ખોટું ત્રિકાળમાં એક થઈ શકે નહિ. જેની બુદ્ધિ પક્ષપાતવાળી છે તેના શાસ્ત્રમાં, તેના કથનમાં દોષો હોય જ. પણ જ્ઞાની યથાર્થ-પણે નિર્બાધ ન્યાયથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણે છે અને કહે છે.

જ્ઞાની બેધડક સત્ય પરૂપણા કરે છે, જગતને ન રુચે તેથી કાંઈ ઊંધી વાત ન કહે. તે, જ્ઞાનીને જ્ઞાની જ કહે અને અજ્ઞાની (દોષવાળા જીવો) ને દોષવાન્ કહે, કોઇ આત્માની નિંદા ન કરે પણ જેમ છે તેમ કહે, તેમાં કોઈને વિખવાદ થાય તેવું હોય તો કવચિત્ વખત જોઇને મૌન રહે. અસત્ય માન્યતા, કુતર્ક, કુદેવ, કુધર્મ, કુશાસ્ત્રને ખોટાં કહીને નિષેધ કરવો, તે જ્ઞાનીને દોષ નથી.

કોઇ કહે છે કે દૃષ્ટિવિષ ગયા પછી બધુંય સરખું દેખાય એ વાત ખોટી છે. જ્ઞાની સત્ય, અસત્ય, ઝેર, અમૃત, પરભાવ, સ્વભાવ, અકષાય અને કષાય એને સરખાં ન માને પણ જેવું છે તેવું માને, કહે, અસત્યનો નિષેધ કરે. કુજ્ઞાની સત્યને નહિ ઓળ-ખવાના કારણે જ્ઞાનનો, સત્યનો નિષેધ કરે છે.

જે માર્ગે સંસાર ફળે તે માર્ગે મોક્ષ ન ફળે. જ્ઞાની આત્મધર્મોપદે-શક સાચાનું સ્થાપન કરે અને ખોટી માન્યતા તથા ખોટી પરૂ-

8085

પણાનો નિષેધ કરે, તેમાં અલ્પ કષાય દેખાય પણ તેમાં સાચા ન્યાયની પુષ્ટિ છે, તેમને વ્યકિતનો દ્વેષ નથી, પણ તેઓ વીતરાગસ્વરૂપનું જેમ છે તેમ સ્થાપન કરે છે. અલ્પકષાય હોવા છતાં નિર્જરા થાય છે અને લોકોત્તર પુણ્ય સહેજે બંધાઇ જાય છે.

ખોટા ન્યાયથી કોઇ વસ્તુધર્મ કહેતો હોય તો તેનો ન્યાયપ્રમાણથી નિષેધ કરવા માટે, ધર્માત્મા જ્ઞાની ઉપદેશક હોય કે ગૃહસ્થ હોય તેને, કારણવશાત્ સાચો ન્યાય સમજાવતાં વેગ પણ આવી જાય છતાં તેમને અંતરંગમાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. નિર્દોષ અને સાચા ધર્મનું સમર્થન કરતાં ધર્માત્મા પાછો ન હઠે. જે સાતમાં ગુણસ્થાને તથા ઉપલી ભૂમિકાએ હોય તેને તેવું કાંઈ નથી હોતું. અહીં એમ કહેવું છે કે લોકો બાહ્ય પ્રવૃત્તિના યોગને માત્ર જુએ છે પણ અંતરંગ ગુણોની પરીક્ષા કરતા નથી એટલે સાચા સદ્‌ગુરુની ઓળખાણ વિના રખડવું થયું છે; કદાચ પોતાની પાત્રતા વિના સત્પુરુષ છે એમ ઓઘે જાણ્યું તો પણ જ્ઞાની મળ્યાનો પોતાને લાભ ન થયો.

કોઈ જીવ સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞભગવાનની ધર્મસભામાં જઈને કોરો ને કોરો પાછો આવે, બહાર આવીને સાચાનો નકાર કરે અને કહે કે સર્વજ્ઞ આવા હોય નહિ કારણ કે તેણે જે ધાર્યું હતું એવું એમનામાં ન દેખ્યું.

એમ જીવે પોતાની કલ્પનાથી સત્પુરુષની તુલના કરી છે. પોતાનામાં યથાર્થ જાણપણું ન હોવાને લીધે સત્પુરુષનો નકાર કરવાની અજ્ઞાનબુદ્ધિ વિપરીતપણે વર્તે છે; અંતરમાં સતનો ઉલ્લાસ–આદર થતો નથી.

અત્રે સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણમાં પ્રથમ લક્ષણ આત્મજ્ઞાનીપણું અને બીજું લક્ષણ સમદર્શિતા કહેલ છે. ત્રીજું લક્ષણ પૂર્વ કર્મના ઉદય મુજબ યોગનું વર્તવું તથા સહજસ્વરૂપસ્થિતદશામાં આત્માનું સ્થિત રહેવું અને ચોથું લક્ષણ અપૂર્વ વાણી કહી છે.

અજ્ઞાનીની વાણી કરતાં આત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાતા અને અક્રિય, નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં રમણ કરનારા જ્ઞાનીની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે; માટે તેને અપૂર્વ કહી છે. અજ્ઞાનીની વાણીમાં પરભાવનું સ્થાપન હોય છે ત્યારે જ્ઞાનીની વાણીમાં અવિરોધ અનેક ન્યાય સહિત સ્યાદ્વાદ (સાપેક્ષપણું) હોય છે. નિર્દોષપણું હોય છે.

શ્રીમદે આ ગાથાનો અર્થ સમજાવતાં એક એવી કડી આપી છે કેઃ—

' સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છા રહિત, વિચરે પૂર્વ પ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત; સદ્‌ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય. '

આત્મસ્વરૂપને વિષે તેમની સ્થિતિ છે એટલે રાગાદિમાં વર્તન નથીઃ વિષય, કષાય, માન, અપમાનથી રહિત છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા એવા કર્મના પ્રયોગથી વિચરે છે; બોલવાની, ચાલવાની, ખાવા-પીવાની પણ ઇચ્છા નથી. અંદરથી પ્રકૃતિના ઉદય સાથે જે વિકલ્પ આવે તેનો વિવેક છે. પૂર્વ કર્મ અનુસાર તેમના દેહનું વર્તન થાય છે, પૂર્વ કર્મના આવરણની નિર્જરા થવા રૂપ સહજ પવિત્ર તેમની જ્ઞાનદશા છે.

અત્રે 'સ્વરૂપસ્થિતદશા' કહી, તેથી સંપૂર્ણ સ્થિતદશા નથી પણ હજી સાધકસ્વભાવ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનદશા કહી છે. ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે સર્વજ્ઞ થયા પછી તો આત્માના ગુણને આવરણ કરનાર કોઈ ઘાતી કર્મ નથી છતાં ત્યાં દેહ છે અને વાણીયોગ કદાચ હોય છે પણ અત્રે અંશે અંશે સ્થિરતા કહી છે. વળી આ સદ્‌ગુરુમાં ચારિત્ર-દશા છે, તેમાં ઇચ્છા રહિતપણું છે અને માન, અપમાન, તૃષ્ણા, પરિગ્રહ નથી, (અત્રે મુખ્યપણે છઠું ગુણસ્થાનક છે, ચોથી, પાંચમી ભૂમિકામાં સર્વવિરતિપણું નથી એટલે તેમાં મુખ્યપણે ઉપદેશકપણું નથી કહ્યું.) ઇચ્છા નથી તથા પૂર્વ પ્રારબ્ધ ઉદયને ખપાવવા માટે જ માત્ર જેમનું વિચરવું (આહાર, વિહાર) આદિ દેહના યોગ છે. વળી તેમની વાણીમાં અપૂર્વતા કહી છે તેનું કારણ એ છે કેઃ–પુણ્યના

અતિશયવાળો વાણીયોગ જેમને નથી એ સદ્‌ગુરુ ન કહેવાય એમ નહિ, પણ અહીં તો મુખ્યપણે ઉપદેશક ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

અહીં એક દૃષ્ટાંત છે કેઃ—શિવભૂતિ મુનિ હતા, તેમને પ્રજ્ઞા ઘણી મંદ હતી છતાં આત્મભાન પૂરેપૂરું હતું. તેમને ગુરુએ ઉપદેશ આપેલો કે 'મા તુષ' (કોઈથી સંતોષાવું નહિ), 'મા રુષ' (કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ કરવો નહિ). ગુરુના એ ઉપદેશનો ભાવ એ હતો કે વિકલ્પ પણ ન કરવો એટલે કે શુભાશુભ રાગની વૃત્તિમાં પણ જોડાવું નહિ, પૂર્ણ કૃતકૃત્ય શુદ્ધ અવિકારી સ્વરૂપથી કિંચિત્ ઓછાનું લક્ષ ન કરવું એટલે ઉપાધિભાવમાં ન સંતાષાવું-તે તેઓ બરાબર સમજેલા હતા તેથી અંદરમાં અવિકારી પવિત્ર સહજ આનંદદશા થયેલી છતાં 'મા તુષ મા રુષ' એવા બે શબ્દો ગુરુએ આપેલા તે પણ યાદ રહ્યા નહિ.

તેમની પાસે વાણીનો યોગ ન હતો, કે જેથી બીજાને આત્માનું અનેકાંત સ્વરૂપ સમજાવી શકે, તેમની પાસે એ જાતની વાણીનો ઉદય ન હતો, છતાં કોઈપણ વિપરીત તત્ત્વ કહે તો તે ન માને, કોઈપણ કર્મસંજોગમાં ક્ષોભ ન પામે, એવી પવિત્ર અને નિઃશંક સ્થિરતા અભિપ્રાયમાં હતી. તેને પણ સત્પુરુષ કહેવાય.

એમ ન સમજવું કે સુંદર દેહ, સુંદર વાણી આદિ બહારથી પુણ્યપ્રકૃતિ સારી હોય તો જ જ્ઞાની કહેવાય, જ્ઞાની પાસે એવો યોગ ન પણ હોય. ઘડામાં દીવો પડયો હોય તો બીજા તેનો લાભ ન લઈ શકે પણ ગરબાને કાણાં હોય તો પાસે આવનાર દીવાનો લાભ લઈ શકે તેમ જે સત્પુરુષ જ્ઞાનીને વાણીનો યોગ હોય તેના નિમિત્તથી ઘણા આત્માર્થી જીવોને આત્મબોધનો ઉપકાર થાય તે માટે અપૂર્વ વાણીયોગવાળા સદ્‌ગુરુને લક્ષમાં લઈને અહીં કહેલ છે. વચનનો અતિશય તે પુણ્યયોગ છે. વાણી મધુરી હોય અને ભાષા શૈલી ક્રમબદ્ધ આવે તે પુણ્યપ્રકૃતિનું કારણ છે. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ અતિશય જેમની વાણીમાં હોય તે અલૌકિક પુણ્યપ્રભાવ શ્રી તીર્થંકર

કેવળી ભગવાનને જ હોય. પણ તે પુણ્યનો પ્રભાવ આત્મગુણમાં ન ખતવાય (ગણાય).

સિંહ પાસે આવીને બેસે અને પુણ્ય તથા આયુષ્ય ન હોય તો નિર્દોષ સાધુને પણ ફાડી ખાય છે. માટે બહારથી પુણ્ય ઘણાં હોય એ ઉપરથી પરીક્ષા ન થાય પણ ગુણ ઉપરથી પરીક્ષા થાય, પોતાની પ્રજ્ઞાવિશેષથી સ્વપ્રત્યે પ્રભાવ આવ્યો તો તે પુરુષાર્થનું કારણ છે.

શ્રી ગુરુના બોધને સમજનાર જીવને ઉપકાર થાય ત્યારે નિશ્ચયથી પોતાનો પુરુષાર્થ છે, વચનનો યોગ મળવો એ પૂર્વનું પ્રારબ્ધ છે.

જ્ઞાનીનો ઉપકાર માનનાર ઉપચારથી, પોતાના ગુણનું બહુમાન જ્ઞાની ઉપર નિક્ષેપે છે. "એક હોય ત્રણકાળમાં, પરમાર્થનો પંથ," જ્ઞાનીનો હેતુ આત્માને વિરોધરહિત સમજવાનો છે. પુણ્યથી આત્મગુણ ન ઓળખાય.

આત્માનો અવિનાશી પૂર્ણ ગુણ પ્રગટે છતાં બહારથી પુણ્યનો યોગ ન પણ હોય. વળી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી, અને જ્ઞાનમય દશા વર્તે છે છતાં બહારથી પુણ્યકર્મનો યોગ કોઈ કોઈ જ્ઞાનીને ન દેખાય તો તે ઉપરથી કોઈ જ્ઞાનીનો અંતરથી પણ અનાદર ન થાય તે લક્ષ રાખવું જોઈએ.

પુણ્ય પૂજ્ય નથી પણ ગુણ પૂજ્ય છે, છતાં વાણીને ઉપકારી કહી છે. આત્માનું અનંત સામર્થ્ય સમજાવનાર સદ્ગુરુના વાણી-યોગ પાછળ રહેલ ભાવતે લાયક જીવોને ઉપકારી થાય છે. તે માટે અત્રે વચન અતિશયવાળા સદ્ગુરુનું વર્ણન કર્યું છે. વાણીદ્વારા ગુણનું ભાન થાય છે, તેથી તે ઉપકારમાં નિમિત્ત ઉપર ઉપચાર થાય છે. લાયક જીવો સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાનથી જેમ છે તેમ વસ્તુ-સ્વરૂપને સમજે છે.

ધર્મદેશના (વાણી) કાને પડવી તે પુણ્યનો યોગ છે. માત્ર

તેમાંથી લાભ નથી પણ અંતરંગમાં વિચાર કરીને ભાવ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનાથી લાભ છે.

સંસારમાં રળવા [કમાવા] માટેની અથવા ખાવા-પીવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તેને બદલે શ્રવણની જિજ્ઞાસા થઇ તો તેમાં નવું પુણ્ય બંધાય છે, પણ ધર્મ ન થાય; પણ પોતાથી જ પોતાનો ઉપકાર થઈ શકે એમ સમજે, નિર્ણય કરે અને ગુરુઉપદેશની યથાર્થ વાણી દ્વારા પોતાના ગુણનું ગ્રહણ કરે એટલે કે પ્રસન્ન ચિત્તથી આત્માની વાત અંતરમાં બેસી જાય અને ધારણા વિના સહેજે અંતરમાં પ્રતીતની હા આવી જાય તો અપૂર્વ વાણીનો લાભ તે સમજનાર મુમુક્ષુને થાય.

વળી પરમશ્રુત લક્ષણ પાંચમું કહ્યું તેમાં ષટ્દર્શનો (સાંખ્ય, યોગ, બૌદ્ધ, મીમાંસક, ચાર્વાક, અને જૈન દર્શન એ છયે દર્શનો) નું (મતવાદીનું) શું કહેવું છે, તેનાં એકાંત કથનોને જેમ છે તેમ જે જાણે છે, અનેક પક્ષનું હોવાપણું શાથી છે અને શું છે: તેની પરીક્ષા વડે તે તે પક્ષોના જે જાણનાર છે, તે પ્રમાણિક ગુરુ છે. પણ માત્ર મુખપાઠે કરીને ઘણી પંડિતાઇ મેળવી હોય, છતાં અવિરોધ ન્યાયની ખબર નથી તથા આત્મતત્ત્વનું અવિરોધપણું યથાર્થપણે જેમ છે તેમ જાણ્યું નથી તે ગુરુ ન કહેવાય. આત્મજ્ઞાન વિના ઘણાં ન્યાયશાસ્ત્રો જાણ્યાં તે વૃથા છે.

જગતમાં ભલે ઘણા ધર્મો હોય, બધાની સરખામણી કરનાર હોય પણ જ્ઞાનીને તેનું પ્રયોજન નથી; તે તો સત્ય હોય છે તેને જ પોતાનું માને છે.

ઘણા કહે છે કે આપણે જ્ઞાનીની વાતમાં સમજી ન શકીએ, આપણે નિર્ણય ન કરી શકીએ કે શું હશે? આપણે તો જે કરીએ છીએ તે કરો. એમ શંકા-ભ્રમણામાં પડયા હોય તે બીજાને શું સમજાવી શકે? જ્ઞાનીનાં વચનો મુખપાઠે કર્યાં હોય છતાં અંતરમાં નિઃસંદેહ ભૂમિકા વિના, સહજ આનંદદશા પ્રગટયા વિના, આત્મધર્મની યથાર્થ પ્રરૂપણા [ઉપદેશ] તે નહિ કહી શકે. પોતે

જ શંકા સ્થાનમાં ઊભો હોય છતાં નિઃશંકપણું માને, મનાવે; પણ સ્વભાવના વેદન વિના, આત્મામાં પુરુષાર્થ વિના તે સ્વપરનો વિવેક સમજાવી શકે નહિ. પક્ષીને ઊડવાની શક્તિ, પાંખમાં છે પણ તે પક્ષી રૂના ઢગલા ઉપર બેસીને ઊડી શકે નહિ કારણ કે જમીન કઠણ જોઈએ. તેમ આત્માની ભૂમિકા નિઃસંદેહ વજ્ર જેવી ન થઇ હોય તો, પાંખમાં એટલે જ્ઞાન અને સ્થિરતામાં ઊડવાની શક્તિ ખરી પણ વ્યક્ત કરે નહિ ત્યાંસુધી, માર્ગના સ્વરૂપને માની શકે નહિ, ને સ્વાધીન પુરુષાર્થ ન ઉપાડી શકે.

શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષપણું અને પુણ્યવાન યોગનું અતિશય મહિમાવંતપણું જેને વિષે છે એવા સદ્ગુરુનાં લક્ષણો અહીં કહ્યાં છે.

અત્રે આશંકા—વર્તમાન કાળમાં પૂર્ણપણે સ્વરૂપસ્થિત એટલે કે પૂર્ણ પવિત્ર દશાવાળા સદ્ગુરુનો યોગ નથી.

તેનું સમાધાનઃ—આ ભરતક્ષેત્રે વર્તમાન કાળમાં કદાચિત્ એમ કહેવું હોય તો તે સંભવે છે કે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનદશા ન હોય પણ છઠ્ઠા, સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમાત્માનો અભાવ નથી કહ્યો.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકની ભૂમિકાએ વર્તતા એવા અને તે પાંચ લક્ષણોવાળા સત્પુરુષ આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હોઈ શકે છે તેને ઓળખનાર સુપાત્ર જીવ જોઇએ. પ્રશ્નઃ—આ ક્ષેત્રે, આ કાળમાં સર્વજ્ઞ પાકે? (થાય?) ઉત્તરઃ—પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને કોઈ દેવ ત્યાંથી ઊંચકીને આ ભરત ક્ષેત્રે મૂકી જાય, અને આ ક્ષેત્રે ક્ષપક શ્રેણી માંડીને ૧૩ મું ગુણસ્થાનક પામે, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આકાશ માર્ગે તે વિચરે તો સામાન્ય કેવળી કહેવાય. એવું કોઈ કાળે બને છે, છતાં અનંત વાર એવું પણ બની ગયું છે. શાસ્ત્રમાં જેને સાહરણ કહે છે તે અપવાદ છોડીને પંચમ આરાના આ ક્ષેત્રે જન્મેલા જીવને આ કાળે કેવળજ્ઞાન ન થાય પણ આત્મજ્ઞાન ન હોય એમ નથી કહ્યું.

તા. ૨૬—૯—૩૯.

અનંત કાળનો અજાણ્યો માર્ગ, સત્સંગ અને સદ્ગુરુની સેવા

વિના મળવો દુર્લભ છે એ માટે જે સદ્ગુરુમાં આત્મજ્ઞાન. અપૂર્વ વાણી વગેરે લક્ષણો છે, એવા સત્પુરુષ લાયક જીવોને ઉપકારી થાય.

અહીં શિષ્યે શંકા કરી છે કેઃ—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વર્તમાનમાં સ્વરૂપસ્થિત દશા, કેવળજ્ઞાનદશા નથી. એટલે કે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ આ કાળમાં નથી માટે સત્પુરુષ ન હોઈ શકે તેનું સમાધાનઃ—વર્તમાનમાં પૂર્ણ મોક્ષ ન હોય તેથી એમ અર્થ નથી કે આ કાળે એકાવતારીપણું ન હોય, વર્તમાનમાં પણ સાધકસ્વભાવે પવિત્ર દશામાં વર્તતા સદ્ગુરુ હોઈ શકે છે. લોકો સવળો પુરુષાર્થ કરતા નથી અને કહે કે કાળલબ્ધિ પાકશે ત્યારે પુરુષાર્થ જાગશે, જ્ઞાનીએ દીઠું હશે તેમ થશે, એમ પુરુષાર્થ હીન વાકયો બોલનારને એમ પણ કહેવાય કે આ કાળમાં પણ મોક્ષ છે, મિથ્યાત્વથી મુકાયો તેને વર્તમાનમાં જ પરમાર્થે મોક્ષ છે.

આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર, અવિનાશી, કૃતકૃત્ય છે એવા નિઃસંદેહ અભિપ્રાય સહિત, રાગ હું નહિ એવા જ્ઞાનબળવડે મલિનતા ટાળીને પુરુષાર્થ લાવે અને અંતરમાં એવા ભાન સહિત આત્મલક્ષ થયું તો તે અનંત સંસાર ટાળીને એકાદ ભવે મોક્ષ થવાનું પ્રત્યક્ષ દેખે છે. તેનો ક્ષણે અને પળે મોક્ષ થતો જાય છે.

જેમ ગાડા રસ્તે ભાવનગર જવા નીકળ્યા તેમાં રસ્તામાં બળદ થાકયા અને રાત પડી, વચ્ચે ધર્મશાળામાં રાત રોકાવું પડયું તે રોકાવા માટે નહિ પણ અધિક બળ મેળવવા (થાક ઉતારવા) માટે અને તાજા થઈને જલદી ભાવનગર પહોંચવા માટે છે; તેમ આત્મજ્ઞાનમાં રમણ કરતાં કરતાં જરા થાક લાગ્યો તેમાં વચ્ચે એકાદ સ્વર્ગનો ભવ થઈ જાય, તેથી કાંઈ મોક્ષમાર્ગની બહાર નથી.

આ કાળે, આ ક્ષેત્રે મોક્ષ નથી, આપણું ધાર્યું નહિ થાય એવા પુરુષાર્થહીન વાકયો કેટલાક જીવો કહે છે, અને કહે કે અમે તો અલ્પજ્ઞ પ્રાણી છીએ, ઢાંકયા કર્મની અમને શું ખબર પડે? કેવળી ભગવાનનું શું કહેવું છે, તેની અમને ખબર ન પડે, પણ અમે તો રાગ-દ્વેષ ઓછો કરવા, વ્રત, તપ, આદિ દેહની ક્રિયા,

બાહ્ય ચારિત્ર કરીએ અને પુણ્ય વડે મોક્ષ થાય એટલું જાણીએ; કંઈ કરશું તો પામશું. આત્માની વાત આપણને સમજાય નહિ એવું કહેનાર અને માનનાર નિઃસંદેહ ધર્મ કદી પામી શકે નહિ.

જ્ઞાનનું યથાર્થપણું પોતામાં છે, પોતે પોતાને ન સમજી શકે ત્યારે કોણ સમજી શકે? નિર્ણય નિઃશંક એવો ચૈતન્યભગવાન જાગતો છે તેથી મૂંઝવણ ન થાય, હું સ્વાધીન છું કે કેમ તે શંકા ન રહે. પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, અને અંતરંગ કષાય એ શું છે, આત્માનું અકષાયપણું તેનાથી જુદું છે કે નહિ એ આદિ બધી મૂંઝવણ વર્તમાનમાં જ ટાળી શકાય છે; શુદ્ધતા પ્રગટે છે. જેને હૃદયના ઊંડાણમાંથી ભાન વર્તે છે, તે આત્માનું અનંત ઐશ્વર્ય મેળવી શકે છે. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વડે સમ્યગ્‌જ્ઞાની જીવ, કેવળજ્ઞાની જે ભાવ જાણે છે તે જાતના ભાવનો પોતા વડે પોતાનો નિર્ણય કરી શકે છે અને તેમાં ભૂલ ન પડે, તેને કેવળી ભગવાનને પૂછવા જવું પડતું નથી. કેવળી ભગવાન સર્વભાવ પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને મતિશ્રુતજ્ઞાની અંશે પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ બેઉ પ્રકારે જાણે છે, કારણ કે પોતાને ક્રમપૂર્વક ઉપયોગ છે પણ તેના ભાવમાં સમજણમાં, નિર્ણયમાં ભૂલ ન પડે. લોકોને સંસારનો નિર્ણય કરવો હોય તો નિઃસંદેહ નિર્ણય કરે છે, પણ આત્માના સ્વભાવનો નિર્ણય કરતા નથી છતાં માને કે અમે ધર્મી છીએ. આત્માના પવિત્ર સર્વજ્ઞસ્વભાવમાં શંકા કરે અને સાચું સમજવાની રુચિ ન કરે, તે કદી નિઃસંદેહ થતો નથી.

શ્રીમદ્ કહે છે કેઃ—

"જેમ જેમ મતિ અલ્પતા અને મોહ ઉદ્યોત;
તેમ તેમ ભવશંકના અપાત્ર અંતર જ્યોત."

મતિની નિર્મળતાની જેમ જેમ ઓછાશ તેમ તેમ ભવની શંકા વધતી જાય છે. જેનામાં ભવ રહિત થવાની પાત્રતા નથી તેને શંકા થયા કરે છે. અને મોહના ઉદયમાં જોડાય છે. સ્વરૂપમાં જે નિઃસંદેહ

છે, તેને એકાદ-બે ભવમાં હું મોક્ષ પામવાનો છું એવી પ્રત્યક્ષ સાક્ષી પોતાના અનુભવથી વર્તમાનમાં થઇ શકે છે.

અહીં સદ્ગુરુનાં જે જે લક્ષણો કહ્યાં તે વડે સદ્ગુરુને ઓળખી શકવાની પોતાની પાત્રતા જોઇશે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ શું કહે છે તેના ન્યાયની સમજણ વિના કોઇ બાહ્યદૃષ્ટિવાળા કહે છે કે આ પંચમ-કાળ છે, અત્યારે ધર્મનું પરિણામ (ફળ) ન દેખાય, કારણ કે જૈનશાસ્ત્રમાં વર્તમાન કાળમાં મોક્ષદશા ન થાય એમ કહ્યું છે. આત્મજ્ઞાન ન હોય, માટે આપણે હમણાં આત્મજ્ઞાન ન મેળવવું પણ વ્રત, તપ, ભક્તિ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે પુણ્યક્રિયા કરીએ તેનું ફળ બીજા ભવમાં મળશે, આ ભવે કરીએ તો પરભવે પામીએ, એમ ખોટા માર્ગ વડે સાચાની આશા રાખે છે.

સરાણિયો (હથિયારને ધાર કાઢનાર) હથિયાર ઘસે અને કાટ ઊખડી ઉજ્વળતા થાય તે સામું જુએ છે; મારી ભીંસના પ્રમાણમાં તે ઊજળું થાય છે એમ તે જાણે છે અને દેખે છે. તેણે તે જાતની કળા પ્રાપ્ત કરી છે. જેમ લોઢાનાં હથિયાર સજનાર જે કાર્ય થાય તે તુરત જાણે છે તેમ અંતરની સાચા જ્ઞાનની કળા વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત કરી, તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ તુરત જાણી શકાય છે. છતાં તું શંકા કરે છે કે આ કાળે મોક્ષ ન હોય, માટે આત્મજ્ઞાન પણ ન હોય, તો એ વાત જૂઠી છે. આ ક્ષેત્રે જન્મેલાનો આ કાળે મોક્ષ નથી પણ એકાવતારીપણાનો, સમ્યગ્દર્શનનો જ્ઞાનીપણાનો નિષેધ નથી. એકાવતારીપણું આત્મજ્ઞાન વિના પ્રાપ્ત થાય નહિ.

આશંકા:—આત્મજ્ઞાન વિના ત્યાગ, વૈરાગ્યના ઉત્કૃષ્ટપણાથી એકાવતારીપણું કહ્યું હશે? અથવા આત્માનુભવ વિના કષાયની મંદતા, દયા, બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, શીલ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ઘણા પુરુષાર્થ વડે ઘણી સરળતા, સમતા, વગેરે રાખે તેવા જીવને એકાવતારીપણું કહ્યું હોય તો? (આવી શંકાવાળો પોતાના ગજે ભગવાનનું માપ કરે છે કે આત્માજ્ઞાન વિના પણ મંદ કષાયથી મોક્ષ થઇ જતો હોય તો?

ઉત્તરઃ-આત્માના ભાન વિનાના ત્યાગ-વૈરાગ્ય પરમાર્થે કહેવાય નહિ. તેવી ક્રિયાથી એકાવતારીપણું થાય નહિ, એક ભવ પણ ઓછો થાય નહિ.

રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય, પાપ, શુભ, અશુભ આદિ મલિન પરિણામ મારાં નથી, હું ત્રિકાળ તેનાથી જુદો છું, એનું વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ ભાન-અનુભવ કર્યા વિના આત્મજ્ઞાનનો અંશ પણ ન જાગે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો અંશ પણ મારો છે એમ માનવું તે દૃષ્ટિ ઊંધી છે, કુજ્ઞાનનું વીર્ય સવળા પુરુષાર્થમાં કામ કરતું નથી, કારણ કે પુરુષાર્થ ઊંધો છે.

આત્મજ્ઞાન વિના શુભ પરિણામ, ત્યાગ-વૈરાગ્ય બધુંયે ભાર રૂપ ઉપાધિ છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ, નિર્મળ છે, પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, તથા બંધન રહિત છે, અતીન્દ્રિય છે, અવિનાશી છે એવા લક્ષે નિર્દોષ દૃષ્ટિ વડે અવિરોધ જ્ઞાનની જાગૃતિ દ્વારા રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનના ભાવો ટાળીને (છેદીને), આત્માનો અનુભવ કરે તો અકષાયપણું, અસંયોગીપણું, નિર્મળપણું, સાક્ષીપણું, પ્રગટ પુરુષાર્થ સહિત વર્તે.

શુભાશુભ ક્રિયા અને શુભ રાગનો અંશ પણ મારો નથી અને આદરણીય નથી એવો પુરુષાર્થ અને નિઃસંદેહ નિર્ણય જીવ જ્યારે કરે ત્યારે તેને આગળ ભૂમિકા દેખાય છે. પુણ્યપરિણામ હું કરું છું, રાગ, દ્વેષ હું કરું છું, એ મારા સ્વભાવમાંથી નીકળે છે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. આ ભ્રાંતિનું કારણ એ છે કે, અંતરંગમાં તેને દર્શનમોહકર્મનો દરેક ક્ષણે ઉદય છે, અને તે નિમિત્તમાં જોડાવાથી તેને ભ્રાંતિ ઊપજે છે. શુભાશુભ ભાવ અને રાગદ્વેષની વૃત્તિ થવામાં પુદ્‌ગળના અનંત જડ પરમાણુઓનું શુભાશુભકર્મનું નિમિત્ત છે તે પરભાવરૂપ પુણ્યપાપ રાગાદિની વૃત્તિને છેદવાનો જે પુરુષાર્થ તે કેવળી, સર્વ પરભાવોથી રહિત હું છું એવા જ્ઞાનબળ વડે પરભાવના નાશનો નિર્ણય કરી, આત્મભાન પામી શકાય છે; સર્વજ્ઞ વીતરાગના

અવિરોધ ન્યાય વડે જેમ તત્ત્વ છે તેમ જાણીને આત્મજ્ઞાન પામી શકાય છે. મનની વિચારણા, કલ્પના કે ધારણાથી નહિ, પણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન વડે નિઃશંક સ્વભાવને પમાય છે.

કોઇ માને કે અમારા પરિણામ બહુ પવિત્ર છે, અમે નિષ્પાપી છીએ. વળી એવા શુભ-સરલ પરિણામ તેના થઇ જાય કે જેથી બહારથી ઘણો ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય દેખાય, મંદ કષાય દેખાય છતાં તેને દેહદૃષ્ટિ હોવાથી તે રાગમાં અટકે છે તેથી ભવકટી ન થાય, પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધી સંસારમાં રખડે; કારણ કે જે ભાવે સંસાર ફળે તે ભાવે સંસારનો [ભવનો] અભાવ કેમ થાય ? જ્યાં સુધી અંતરમાં ભૂલ ન સમજાય ત્યાં લગી અભિપ્રાયની ભૂલ સમજાય નહિ, ટળે નહિ.

આત્માં ત્રિકાળ જ્ઞાયક, શુદ્ધ, અવિનાશી છે, પુણ્ય-પાપ રહિત છે, મન, વાણી, દેહની ક્રિયા રહિત છે; એમાં રાગાદિ અશાન્તિનો અંશ માત્ર પણ નથી. એવો નિઃશંક જ્ઞાનબળ વડે વર્તમાનમાં અંતરવીર્યના સામર્થ્યથી ભવના અભાવનો અપૂર્વ ભાવ જેને પ્રગટે છે તેનો સાચો પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાનભાવે નિર્દોષપણે ટકી રહેવાનો જે પુરુષાર્થ કરે અને અકષાયપણાને લક્ષે કષાયની મંદતા અને વૈરાગ્યતા વધારતાં ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ ચડે તે અંતરસ્થિરતામાં આગળ વધે છે.

આત્મા આનંદસ્વરૂપ, પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષ, રહિત છે એવું ભાન તો આ કાળમાં પણ થાય છે. તેને ચોથું ગુણસ્થાનક હોય છે. આત્માનું ભાન થયા પછી કષાયની વિશેષ મંદતા કરતાં, પુરુષાર્થની અંતરંગ સ્થિરતા થતાં, અંશે ગુણની વૃદ્ધિ થઈ, તેને દેશવિરતિ નામનું પાંચમું ગુણસ્થાન કહે છે અને છઠ્ઠે ગુણસ્થાન કે ઘણા ગુણની ઉજ્જવલતા અને સર્વવિરતિપણું એટલે અંતરંગ જ્ઞાનની સ્વરૂપસ્થિરતા ઘણે અંશે થાય છે. ધર્માત્મા મુનિઓમાં મહા સમર્થ, જેમની દશા બહુ પવિત્ર હતી એવા પૂજ્યશ્રી કુંદકુંદાચાર્ય, અમૃતચંદ્રાચાર્ય વગેરે છઠ્ઠી, સાતમી ભૂમિકામાં ઝુલતા હતા.

સમયસારની છઠ્ઠી ગાથામાં કહ્યું છે કે આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાયક એકરૂપ છે તેમાં પ્રમત્ત અપ્રમત્તતા બે ભેદ પ્રકૃતિના નિમિત્તથી જણાય છે તેવો આત્મા નથી. એમ કહેનાર મહામુનિવર આચાર્ય મહારાજ આત્મજ્ઞાનની સ્થિરતામાં જ રહેતા હતા.

ક્વચિત્ પૂર્વ કર્મના ઉદયથી અસ્થિર થઈ મંદ રાગમાં જોડાઈ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે આવે અને વળી સ્થિર થતાં સાતમે ગુણસ્થાને જાય એવી પરમ અદ્ભુત જ્ઞાનની ચારિત્રદશામાં સ્થિત હોય તે સદ્ગુરુ કહેવાય છે. જ્યારે મુનિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે હોય ત્યારે પૂર્વ નબળાઈના કારણે અલ્પ અસ્થિર થઈ જાય, અને પ્રશસ્ત રાગની વૃત્તિ ઊપજે છે. ગુરુઉપદેશ શ્રવણ કરવો અથવા શિષ્યોને ઉપદેશ આપવો, આહાર, વિહાર આદિ શુભ જોગનું નિમિત્ત દેખાય છે, તેને પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક (છઠ્ઠું) કહેવાય છે. છતાં તે અલ્પ અસ્થિરતા આત્મજ્ઞાનને રોધક નથી, સ્વરૂપસ્થિરતામાં બાધક નથી. તેથી અહીં કોઈ એકલી કષાયની મંદતા, વૈરાગ્ય, ત્યાગ કરી સાધુપણું માની-મનાવી બેઠા હોય અને આત્માના ભાન વિના ગુરુપણું ધારે તેવા ગુરુને સદ્ગુરુ નથી કહ્યા.

આત્મજ્ઞાન વિના બાહ્ય ત્યાગ, વૈરાગ્ય તે પણ વાસ્તવિક શુભ પરિણામ કે પુણ્ય નથી. આત્મજ્ઞાન વિના તેનું પુણ્ય દોષવાળું અને સંસાર વધારનાર પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય છે.

અત્રે શિષ્ય કહે છે કે છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પ્રમાદ છે અને સ્વરૂપસ્થિતપણું, ઇચ્છા રહિતપણું, એવું સદ્ગુરુનું પદ કહ્યું; પણ પૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતપદ તો ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે જ સંભવે છે.

તેનું સમાધાન અહીં કારણો આપી કરવામાં આવે છે. ભાઈ રે ! તું ઊભો રહે, તારું કહેવું એક દૃષ્ટિએ અસંગત છે. સ્વરૂપસ્થિતિની પરાકાષ્ઠા તો ૧૪ મા ગુણસ્થાનકને છેડે હોય છે, કેમકે આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને વેદનીય કર્મઆવરણનો ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે (તે ચાર

કર્મનો) સંગ છે. શુદ્ધ પૂર્ણ પારિણામિકભાવ પ્રગટ થાય એટલે તેમાં એક પણ કર્મનો ઉદય ન હોય. આત્મામાં અલ્પ પણ કર્મનો સંસ્કાર છે ત્યાં લગી ૧૩ મું ગુણસ્થાનક છે. તેથી ત્યાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી. ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ વીતરાગપદ છે, મોહ આદિ ચાર કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયો છે. અનંત સુખસ્વરૂપ દશાની અપેક્ષાએ ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિરતા કહેવાય.

આત્મા જે સ્વરૂપે છે તેની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર વર્તમાનમાં પ્રગટે તે જ ક્ષણે પૂર્ણ સ્વરૂપ ઉઘડી ન જાય. કારણ કે જે સમયે સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે સમયથી અંશે અંશે કાર્ય અને કારણ અપૂર્વ અપૂર્વ ઊપજે છે પણ પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ દશા તો ૧૪ મા ગુણસ્થાનકને છેલ્લે સમયે થાય છે.

આત્માની કૈવલ્યજ્ઞાનદશા પૂર્ણ થવા છતાં વેદનીય આદિ ચાર કર્મ-પૂર્વ પ્રારબ્ધ વેદી લેવા પૂરતી આયુષ્યદશા ૧૩ મે ગુણસ્થાને બાકી રહે છે, માટે ભાઈ રે! ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે દ્રવ્યમોક્ષ નથી, છતાં પૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ છે. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્ય પ્રગટયાં છે, માટે સર્વજ્ઞ કેવળી જિન ભગવાનને સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિરતા પણ અવિરોધપણે અપેક્ષા સમજીને કહેવાય. પ્રથમ ના કહી, પાછળથી હા કહી. કોઈ એકાંત પક્ષ કરે તો તેનું કથન ખોટું ઠરે છે. પુરુષાર્થ વધતાં ભ્રાંતિનું નિમિત્ત મોહકર્મ ટળે છે.

આત્મા જે શુદ્ધ સ્વરૂપે છે તેનું જ્ઞાન થતાં અંશે સ્વરૂપસ્થિરતા પ્રગટે અને પુરુષાર્થ વધતાં, સ્થિરતા વધતાં, મોહકર્મનો સર્વથા અભાવ થતાં અનંત સુખ પ્રગટે; એ રીતે દેહ છતાં પૂર્ણપણે સ્વરૂપસ્થિતદશા ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે છે એમ વિરોધ ટાળીને કહ્યું.

અહીં શિષ્યે કહ્યું કેઃ—ગુરુ! અંતરંગ સંયોગી-ઘાતિકર્મ તો ટળી ગયાં છે પણ બાહ્ય સંયોગો હજી ઊભા રહ્યા છે. તે ચાર અઘાતિકર્મના કારણે શાતા-અશાતાના એક સમયવર્તી પરમાણુ આવે અને જાય છે માટે અવ્યાબાધ સ્થિતિ ન કહેવાય. માટે તમે ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિરતા પૂર્ણપણે કહી તે બરાબર નથી

પણ ૧૪ મા ગુણસ્થાનકના છેલ્લે સમયે પૂર્ણપણે સ્વરૂપસ્થિરતા કહો. આ શંકાના પેટામાં કેટલીક વિપરીત અજ્ઞાન માન્યતાઓ છે તે કહે છે કે—

ઘણા જીવો માને છે કે–આત્મજ્ઞાન થયું તે સાથે જ દેહ અને દેહ સાથે રહેલાં કર્મઆવરણો (પૂર્વપ્રારબ્ધ) સર્વથા ટળી જાય; પણ એમ નથી. વળી બીજી માન્યતા છે કે આત્મજ્ઞાન થયું એને રાગ, દ્વેષ, અસ્થિરતા ન હોય; એ માન્યતા પણ ખોટી છે.

આત્મા શુદ્ધ નિર્મળ છે એવું ભાન થયું છતાં સાધકદશાની અંશે પવિત્રતા છે. પૂર્વ પ્રારબ્ધયોગે બહારથી અલ્પ અસ્થિરતા દેખાય, છતાં અંતરંગ સ્વરૂપને બાધ નથી. અંતરંગ અભિપ્રાય-માંથી મિથ્યા માન્યતાનો, રાગદ્વેષમોહનો અભાવ (અજ્ઞાનભ્રમણાનો અભાવ) થયો છે અને અંતરંગમાં ક્ષોભ રહિત છે. આ સાધક-સ્વભાવનું સ્વરૂપ સમજવામાં ઘણો ઊંડો ન્યાય સમાઇ જાય છે, તેમાં ઘણો ગંભીર આશય છે. લોકો કાંઈક ઊંડાણમાં વિચાર, મનન કરે, અભ્યાસ કરે તો બધું જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજાય.

હું કેવળ જ્ઞાનમાત્ર છું એટલે પરપણે નથી એવું નિઃસંદેહ ભેદવિજ્ઞાન આત્માને સદાય પરધર્મોથી અસંગ જાણે છે. એકલું જ્ઞાન, રાગના સાથ વિનાનું, પૂર્ણપણે સ્વરૂપસ્થિરતાને સાધનાર દશા અને નિર્દોષ અભિપ્રાય, જેને સમ્યક્‌દર્શન કહેવાય છે તેવી સુપાત્ર દશા ગૃહસ્થવેશમાં પણ હોય છે.

સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્મસ્વભાવનો આવિર્ભાવ પ્રગટપણે છે, એક અંશે શુદ્ધતાનું વિદ્યમાનપણું છે. શક્તિરૂપે પૂર્ણતા હતી તેના જ્ઞાનના પુરુષાર્થવડે અંશે સ્વરૂપસ્થિરતા થાય છે, છતાં ત્રણ કષા-યનો ઉદય હોય છે; એટલે પુરુષાર્થ હજી મંદ છે. સમ્યક્ અભિ પ્રાયમાં બાધ નથી; કારણ કે ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાય–ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો અભાવ કર્યો છે. જે અનંતાનુબંધી કષાય અજ્ઞાન-દશામાં, ઊંધી માન્યતામાં સાથ આપીને સંસારબંધનમાં નિમિત્ત થતો હતો તેનો સાચા જ્ઞાનબળ વડે અભાવ કર્યો છે.

હવે બીજો કષાય પાંચમા ગુણસ્થાનકે ટળે છે. વિષય-કષાયની વૃત્તિ આવે તેને જ્ઞાનબળની અધિક સ્થિરતાથી ટાળે છે અને રાગનો ભાગ ટાળીને પુરુષાર્થ વધારે છે, તેને પાંચમું ગુણસ્થાનક કહે છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે ત્રણ જાતના કષાયોના ઉદયનો અભાવ થવાથી સર્વચારિત્રનું પ્રગટપણું છે. જ્ઞાનબળની અધિક બળવાન દશા પ્રગટપણે હોવાથી ઘડીમાં છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક અને ઘડીમાં સાતમું ગુણસ્થાનક આવે છે. સાતમે જ્ઞાનની અભેદ સ્થિરતા અને છઠ્ઠે કિંચિત્ પૂર્વ કર્મ ઉદયથી પ્રમત્તદશા એટલે અસ્થિરતા વર્તે છે. આવી પ્રમત્તદશા હોય તેને પણ સર્વવિરતિ (મુનિ, સત્પુરુષ, જ્ઞાની) કહેવાય છે તેથી સ્વરૂપસ્થિતિપણું કહેવામાં વિરોધ નથી.

કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે લોકોમાં સ્વચ્છંદ છે અને સાચી સમજની ગેરહાજરી છે. ભવપાર કરનાર નાવ (હોડી) સમાન સાચો સત્સમાગમ કોને કહેવો ? અનંતકાળથી રખડવું પડયું તે સત્ પરીક્ષાના અભાનમાં જ. માટે અત્રે શ્રીમદે બહુ ઝીણવટથી સત્પુરુષ જ્ઞાનીનું વર્ણન કરતાં કહ્યું, અને તેમાં સત્પુરુષનાં લક્ષણ જાતે લખ્યા છે કે સ્વરૂપસ્થિત, ઈચ્છા રહિત, કેવળ જ્ઞાયકપણું આત્માનું લક્ષણ છે. ધર્મ અને ધર્મીનું વાસ્તવિકપણું પોતાનું સ્વાધીનપણે પોતાપણે ટકવું તેમાં છે. તેમાં મન, વાણી, દેહની ક્રિયા, પુણ્ય, પાપ આદિ કાંઇ કરવાનું ન આવ્યું, તેમ જ જગતની ભૂગોળ; આટલાં શાસ્ત્રો જાણવાં, આટલી ક્રિયા કરવી-એમ ન આવ્યું.

પ્રથમ ગાથામાં આવ્યું હતું, કે "જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત" એટલે પોતાનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ ન સમજ્યો માટે અનંત દુઃખ પામ્યો; "અને સમજ્યો પણ પોતાની પાત્રતાથી, પોતાનો સ્વચ્છંદ છોડીને ગુરુઆજ્ઞાથી પોતે સમજ્યો એમ શ્રી ગુરુનો વિનય કર્યો છે."

અત્રે એમ કહેવું છે કે મિથ્યાત્વ ટાળતાં જે આત્મશક્તિનું તિરોભાવપણું હતું તે આવિર્ભાવપણું થયું, એ ચોથી ભૂમિકા કહેવાય છે. તે ભૂમિકામાં રાગ, દ્વેષ, વિષય, ઇચ્છાનો અભાવ થવા

રૂપ અંશે અંશે સ્થિરતા (જ્ઞાનની) વધારી તેને દેશવિરતિ સ્વરૂપાચરણ પાંચમું ગુણસ્થાનક કહે છે.

આત્મા સ્વરૂપે સિદ્ધ સમાન છે, અનાદિ અનંત સ્વતંત્ર જ્ઞાતા છે, બેહદ જ્ઞાનગુણથી પૂર્ણ જ્ઞાનમાત્ર છે તેમાં પરદ્રવ્યની ક્રિયા, રાગનો અંશ માત્ર નથી. કેવળ જ્ઞાતા છું એવી જ્યાં પ્રતીતિ કરી, ત્યાં જ મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે, અને જે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો ઉદય આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા થવામાં વિઘ્ન રૂપ હતો તેનો અભાવ કર્યો એટલે કે એ અસ્થિરતાનો નાશ કર્યો.

જે ભાવે ભવ તુટે અને જે ભવે ભવ ન તુટે તેની સમજણ વિના કોઈ કહે કે ત્યાગ, વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટતાથી એકાવતારીપણું થાય તો તે મિથ્યા છે. જેને ઠીક કરવું છે તેને અઠીકપણું ખસે નહિ તો સાચો ધર્મ હોઈ શકે નહિ. સમ્યક્ (ઠીકપણું) તેનું નામ કહેવાય કે જે આવ્યું ટળે નહિ. સદ્ગુરુનાં લક્ષણની સાચી પિછાણ વિના અને આત્મજ્ઞાનમાં શી સ્થિતિ છે, સ્વરૂપસ્થિતિ શું છે, સ્વ-સ્વરૂપ શું છે તેના ભાન વિના આત્મજ્ઞાન હોય નહિ. આત્મજ્ઞાન વિના એકાવતારીપણું હોય નહિ.

વળી કોઈ કહે કે અમે ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ, વૈરાગ્યથી ધર્મક્રિયા કરીએ છીએ, એનાથી મુક્તિ મળશે. પણ વર્તમાનમાં જ્ઞાન વિના ગમે તેટલો અજ્ઞાન પૂર્વક ત્યાગ, વૈરાગ્ય કરે તો પણ ભવકટી ન થાય એ ચોક્કસ છે.

(હવે આગલી વાત કહેવાય છે.)—આત્મજ્ઞાનના વિકાસની ચૌદ ભૂમિકા છે. પ્રકૃતિ ટળવાની અપેક્ષાએ ચૌદ પ્રકારની ભૂમિકા કહેવાય છે. તેમાં ચોથે ગુણસ્થાનકે આત્મભાનની પવિત્ર ભૂમિકા અંતરંગમાં પ્રગટે છે, તેનાથી અધિક સ્વરૂપસ્થિતિ પાંચમી ભૂમિકા છે. તેનાથી ઉપર છઠ્ઠી, સાતમી ભૂમિકા એ નગ્ન નિર્ગ્રંથ મુનિપદ કહેવાય છે. ત્યાં સ્વરૂપસ્થિતિ રહે છે છતાં સાતમે ગુણસ્થાનકે હોય ત્યાંથી પ્રમત્તભાવના ઉદયે અસ્થિરતા થઇ છઠ્ઠે

ગુણસ્થાનકે આવવું પડે છે. અંદરમાં પ્રશસ્ત કષાય પડયો છે, એટલે શિષ્યને ઉપદેશ, ધર્મની પ્રભાવના, દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ, બાર અનુપ્રેક્ષા (ભાવના), ચાર ભાવના આદિ શુભ વિકલ્પ હોય છે. ઉપદેશમાં ખોટા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, જૈનાભાસ વગેરેનો નિષેધ પણ કરે છે, તેમાં દ્વેષ નથી. આહાર, વિહારની વૃત્તિ પણ ઊઠે છે, છતાં આત્મસ્થિરતામાં બાધ નથી, અહીં ઉપદેશકપણું હોય છે એમ કહેવું છે.

ચોથે ગુણસ્થાનકે અને ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે [જીવનમુક્ત દશામાં] નિઃશંક પ્રતીતિ સમાન છે છતાં સ્થિરતામાં જ્ઞાનની રમણતામાં તારતમ્યતાના ભેદ પડે છે. ચોથે ગુણસ્થાનકે શ્રેણિક જેવા ધર્માત્માની આત્માના બેહદ, અભેદ સામર્થ્યની પ્રતીતિ નિઃશંક છે કે જે જાતની પ્રતીતિ કેવળજ્ઞાની-જીવનમુક્ત પરમાત્માને હોય છે, છતાં પૂર્વભવે આત્મવીર્યનો ઊંધો વળાંક નાખેલો છે, એટલે શીઘ્ર પુરુષાર્થ ઉપાડી પૂર્ણ થવાનો કામી એવો ધર્માત્મા આ સંસારના સંયોગોમાં થોડો કાળ રોકાઇ રહે છે. વિષય-ભોગનું નિમિત્ત હોય છે છતાં અભક્ષ્ય આહાર અને અનાચાર ન હોય. તેને અંદરમાં આંતરા વિના ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વરૂપની એવી સમ્યક્ શ્રદ્ધા છે કે હું સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જ છું; એવી દૃઢ પ્રતીતિના જોરથી એક ભવે કેવળજ્ઞાન, પૂર્ણ પવિત્ર દશા પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે જઇ શકે છે. એ શ્રેણિક ધર્માત્મા જેવા અનંત જીવો એકાવતારી થઈ ગયા. વર્તમાનમાં પણ ગૃહસ્થવેશમાં હોઇ શકે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનદશામાં સ્થિત હતા. દેહની અંતિમ અવસ્થા વખતે તેઓ કહી ગયા છે કે "જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી." હું સિદ્ધ સમાન નિર્દોષ છું એવી નિઃશંક દૃષ્ટિનું સમ્યક્ત્વપણું, અભિપ્રાયનું નિર્ભયપણું, નિર્દોષપણું, નિઃશંકપણું વર્તમાનકાળે હોય છે. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું અંતરંગમાંથી તેને વેદન ખસે નહિ.

અહીં એમ કહ્યું છે કે જો ચોથે ગુણસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે પણ ન હોય તો મિથ્યાત્વ જવાનું ફળ શું? કંઇ જ નહિ.

માટે ભાઈરે ! જો તથારૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ અને સમ્યક્ અભિપ્રાય-નિઃશંકતા ન હોય તો શ્રેણિક આદિને એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય ? સત્તર પાપ તો હતાં, છતાં અઢારમું (મિથ્યાત્વ) અંશે પણ ન હતું. એક પણ વ્રત, પચ્ચખાણ ન હતું છતાં આવતા ભવે તીર્થંકર ભગવાન થશે. ૮૪૦૦૦ વર્ષ પૂરાં થયે આ ભરતક્ષેત્રમાં જગત્‌ગુરુ તીર્થંકર દેવ થશે, સો ઇન્દ્રો તેમની ભક્તિ કરશે. છ મહિના અગાઉ તે તીર્થંકરના માતાજીની સ્તુતિ કરવા ઇન્દ્રો સ્વર્ગથી આવેશે કે, ધન્યમાતા ! રત્નકૂખધારિણી ! આપની કૂખે ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાન છ મહિના પછી પધારવાના છે, અને રત્નોનો વરસાદ વરસે છે એવો અપૂર્વ મહિમા છે, તે ઉપચારથી આત્માનો મહિમા સમજો એમ કહીએ છીએ. લોકોને આવી અલૌકિક વાત સાંભળીને જરા આશ્ચર્ય લાગે પણ એમ જ છે. પોતાને સંસારનું ઠીક લાગતું હોય તેનો, વર્તમાન જીવનનો, આયુષ્યનો નાહક વિચાર કરે પણ આત્માના પરમ અદ્‌ભુત જ્ઞાનઐશ્વર્ય—સમ્યક્જ્ઞાનનો અપૂર્વ મહિમા સાંભળ્યો નથી એટલે આત્માનું સામર્થ્ય શું હોઇ શકે, તેનો વિચાર આવતા નથી.

વર્તમાન આયુષ્ય અને તેના જે જે સંયોગો આવવાના છે તે પૂર્વે ચોકકસ નિશ્ચિંત, થઇ ગયા છે; છતાં તેમાં બહારથી ઠીક કરવાના વિચારવાળા પૂર્વ ભવનો ખ્યાલ કરતા નથી. ગયા કાળના જે ભાવે વર્તમાનમાં મનુષ્યઆયુષ્ય લઇને આવ્યો તેનું કારણ, જે જીવો ઢોરપણું જે ભાવે પામ્યા છે તેના કરતાં મારા જુદા ભાવ હતા તે છે, એમ વિચાર નથી કરતો; અને હવે પછી હું વર્તમાનમાં કેવું જીવન જીવું છું કે ભવિષ્યનું જીવન મારું કેવું થશે તેનો વિચાર સાચો આવતો નથી. હું અનાદિ અનંત છું, તેનો સમ્યક્ અભિપ્રાય શું છે, તેનો વિચાર નથી. વળી પૂર્વે જે ભાવે હું મનુષ્યપણું પામ્યો તે ભાવ પણ જો હું નિર્દોષપણે ટકાવી રાખું તો મનુષ્યપણું પણ મળશે એવો વિચાર પણ કરતો નથી. પણ

વર્તમાન સંસાર સંબંધી જ લક્ષ, રુચિ અને આદર રાખી, અજ્ઞાનભાવે વર્તે છે તેથી તેને જીવનું નિત્યપણું ભાસતું નથી. અમુક ખાસ ખાસ ગુણો હોય તો જ ફરી મનુષ્યપણું મળે એ વાતની ખબર છતાં અન્યથા આચરણ કરી ભવ ગુમાવે છે, એ પણ આશ્ચર્ય છે. આત્મા શું, જ્ઞાન શું, તે શું કરી શકે, શું ન કરી શકે ? તેની કાંઇ ખબર નહિ તેવા લોકો શ્રેણિક રાજાની વાત સાંભળીને ભડકે છે, અથવા તેના નામની ઓથ લઇ સ્વચ્છંદ સેવે છે. શ્રેણિક રાજાને સત્તર પાપનો યોગ છતાં તે નિમિત્તની અસર પોતાને ન હતી. તે સંસારમાં, રાજ્યમાં, રાજ્યસિંહાસનમાં બેઠા ન હતા પણ આત્મામાં બેઠા હતા. એવો નિર્દોષભાવ તે શું હશે ? તેનો કદી અભ્યાસ-પરિચય કર્યો છે ?

સાચું સાંભળવાનું મળે તેણે રુચિપૂર્વક ખૂબ ઘૂટવું-મનન કરવું જોઇએ. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય એવો નિઃશંક અભિપ્રાય અને આત્મજ્ઞાનના ઉઘાડની અંશે સ્થિરતા (૪થું ગુણસ્થાનક) છતાં પણ એકાવતારીપણું હોવાનું કારણ પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિની સ્થિરતાનું નિઃશંકપણું હતું. શ્રેણિકરાજાને અસ્થિરતાનો યોગ હતો છતાં અંતરંગમાં જ્ઞાનની બેહદ શ્રદ્ધા દૃઢતર હતી, નિઃશંક સમ્યક્ અભિપ્રાયની હયાતી હતી. અહીં સદ્ગુરુને ઓળખવાનાં લક્ષણઆશ્રયે પ્રયોજન છે. આત્મજ્ઞાનની સ્થિરતામાં વર્તતા ધર્માત્મા સાતમે-છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે વર્તે છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે ઉપદેશક હોઈ શકે. મુખ્યપણે ઉપદેશક ધર્માત્મા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવર્તી હોઇ શકે.

આગળ શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે એવા સદ્ગુરુ અને ઉપદેશક મુખ્યપણે કયા ગુણસ્થાનકે હોઇ શકે અને સમદર્શિતા શું ? એનો ઉપર ખુલાસો થઇ ગયો.

બાહ્યદૃષ્ટિ લોકો સમભાવ માને છે તે તો મૂઢતા છે. વાસ્તવિક સમભાવ આત્મજ્ઞાન વિના નથી જ. ખોટાને ખોટો મત કહેવો તે દ્વેષ અને સાચાને સાચો કહેવો તે રાગ એમ નથી. જ્ઞાની સમ-

ભાવમાં વર્તે છે છતાં જેમ છે તેમ જાણે, કહે, બોધે અને ઉપદેશ દ્વારા અસંખ્ય મત તથા મિથ્યાભાવોનો નિષેધ કરે.

અહીં જે સદ્‌ગુરુને વાણીયોગ ન હોય તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. ધર્માત્મા અનંતા થઈ ગયા, તેઓ પોતાનું કામ કરી ગયા; પણ તેનો લાભ (ઉપકાર) બીજા મુમુક્ષુઓ ન લઈ શક્યા; માટે અહીં તો ધર્મ ઉપદેશક-સાચા ધર્મગુરુના અવિરોધ લક્ષણની વ્યાખ્યા કરવી છે. સાચું લક્ષણ તેને કહીએ કે જે નિર્દોષ હોય.

સાચું લક્ષણ તેને કહીએ કે જે અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણે દોષ રહિત હોય. જેમકે જીવનું લક્ષણ ચેતના. આ ગુણ વડે જીવને બીજા દ્રવ્યભાવોથી જુદો સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે.

આ લક્ષણ દોષ રહિત છે એમ હવે બતાવવામાં આવે છેઃ—

(૧) જીવનું લક્ષણ પૂર્ણજ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન છે, એમ વર્તમાનમાં કહીએ તો અવ્યાપ્તિ દોષ આવે કારણ કે ઘણા જીવોની અશુદ્ધ દશા છે

(૨) જીવનું લક્ષણ અરૂપી કહીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે કારણ કે અરૂપી બીજાં ચાર જડ દ્રવ્યો છે.

(૩) જીવનું લક્ષણ શરીર-જડ કહીએ તો અસંભવ દોષ આવે કારણ કે જીવનો ચેતનપર્યાય જડ થાય નહિ.

એ રીતે શ્રીમદ્ વિશેષપણે શ્રી ગુરુનાં લક્ષણ અત્રે એ કહ્યાં છે કે જે મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક હોય, માર્ગના સાચા ઉપદેશક હોય. મુખ્યપણે ઉપદેશકની ભૂમિકા ૧૩ મું ગુણસ્થાનક છે એટલે કે સાક્ષાત્ તીર્થંકર આદિ કેવળી સર્વજ્ઞ ભગવાન છે. તે જ સર્વગુણસંપન્ન આપ્ત પુરુષ છે, તેમનામાં સંપૂર્ણ સત્પુરુષનાં લક્ષણો છે. તેથી નીચેની ભૂમિકા એટલે કે વચ્ચેના ૭ મા ગુણસ્થાનકથી ૧૨ મા સુધી વંદ્યવંદકભાવ કે વિકલ્પ પણ નથી, તદ્દન એકપણું એટલે જ્ઞાતા,

જ્ઞેય, જ્ઞાનરૂપ નિજ સ્વરૂપનું એકત્વ વર્તે છે, માટે ત્યાં ઉપદેશકપણું નથી. પણ તેની નીચેની ભૂમિકામાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવર્તી મુનિ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગઉપદેશક હોઇ શકે. તેઓ પૂર્વાપર અવિરોધપણે સર્વજ્ઞના ન્યાયને ગુરુપરંપરાથી જાણે છે, તેથી ઉપદેશ આપી શકે છે. અન્ય જીવોને ધર્મ પામવામાં નિમિત્ત છે અને તેમને પ્રધાનપણે માર્ગઉપદેશકપણું છે.

પરમ સદ્ગુરુ શ્રી સર્વજ્ઞ તીર્થંકર દેવ ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે વર્તે છે. તેમને યથાવત્માર્ગઉપદેશકપણું છે. તેઓ સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કેવલજ્ઞાન સંપન્ન પરમાત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થિત છે. તેવા શ્રી તીર્થંકર આદિ વિષે પરમ સદ્ગુરુપણું ઘટે છે. તથાપિ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ કે જે સંપૂર્ણ વીતરાગતા અને કેવલપદ—મોક્ષદશાના ઉપદેશક છે, અને તે દશા અર્થે જેમની પ્રવર્તના (પુરુષાર્થ છે). વળી જે પરમ સદ્ગુરુ તીર્થંકર આદિ આપ્ત પુરુષના આશયપરંપરાથી તે દશા પામવાની રીતો જાણે છે તેને પરમશ્રુતપદ ઘટે છે. વળી ઉપર તીર્થંકરાદિ કહેવાનું કારણ એ છે કે કોઇ સામાન્ય કેવળી ભગવાનને પણ ઉપદેશકપણાનો યોગ હોય છે. ઘણા જીવોને સર્વજ્ઞના ત્રિકાળીજ્ઞાનના અનંતપણામાં પણ ઘણા ગોટા હોય છે. આત્માનું અંદરનું સામર્થ્ય શું હશે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. જ્ઞાનમાં (પોતાના સ્વભાવમાં) જાણે કાંઇ માલ જ ન હોય, અને પરવસ્તુ વડે અથવા પરને જાણવાથી જ્ઞાનની કિંમત હોય ને! એમ લોકો વ્યવહારમાં ખૂબ તાણી ગયા છે. એક સમયમાં ત્રણકાળને જાણે, લોકાલોકને જાણે, એમાં જ કેવળજ્ઞાનનો મહિમા હોય, આત્માનું ઐશ્વર્ય હોય એમ વ્યવહારમાં ખૂબ તાણી ગયા છે. તેમને સમજવા માટે નિશ્ચયથી અર્થ કહ્યો છે કેઃ—

કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે દેહ છતાં નિર્વાણ.
(ભાવમુક્તિ છે.)

નિશ્ચયને ઓળખ્યા વિના વ્યવહાર હોય નહિ, નિશ્ચયને ઓળખ્યા વિના વ્યવહારનો ઉપચાર શું તે સમજી શકાય નહિ. સ્વપર-પ્રકાશક જ્ઞાન એટલે પરને જાણવાની ઇચ્છા નથી, જ્ઞાનનું એક સમયનું અનંત અને સહજ એવું બેહદ સામર્થ્ય છે કે લોકાલોક સહેજે જણાય પરને જાણવું એ તો ઉપચાર છે, કારણ કે તેમાં નિમિત્તનો આરોપ છે.

અહીં ઉપદેશકપણું મુખ્યપણે વર્તમાનકાળ આશ્રયે છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે કહ્યું છે, કારણ કે આત્માના પૂર્ણ સ્વભાવને શીઘ્ર પ્રગટ કરનાર તો નગ્ન મુનિ, નિર્ગ્રંથ પદ છે. કારણ કે આત્મગુણનો ઘાતક દર્શનમોહ સહિત ત્રણ કષાયનો અભાવ છે જેને એવા ધર્માત્મા જ્ઞાનીને પૂર્ણનું પ્રવર્તન, પૂર્ણ દશાની મીટ છે, વળી સર્વવિરતિપણું છે, તે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધક છે.

જેટલું નિમિત્ત છૂટી શકે તેટલું, પુરુષાર્થનું જોર વધારીને વીતરાગભાવ એટલી હદે પહોંચ્યો હોય છે કે પરિગ્રહ એક દેહ માત્ર જ હોય છે તેથી દેહને વસ્ત્રથી ઢાંકવા જેટલો પણ રાગ મુનિને નથી. તેઓ આત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપના સાધક છે.

આયુષ્ય પૂર્ણ થયા વિના દેહ છૂટતો નથી, પણ રાગનો મુખ્ય ભાગ ટળી જતાં રાગનું નિમિત્ત વસ્ત્રનો તાણો વાણો સાધુ પાસે હોય નહિ એવો ત્રિકાળ સનાતન નિર્ગ્રંથમાર્ગ હોય છે. વર્તમાન પંચમહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં એવા સંતમુનિ ધર્માત્માના સમૂહ-જૂથના જૂથ છે. વર્તમાન પંચમહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞદેવ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી સીમંધર પ્રભુ બિરાજે છે, ત્યાં ત્રિકાળ એક જ નિર્ગ્રંથ મુનિમાર્ગ છે. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને વર્તે છે એવા મુનિ સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કૈવલ્યદશાના ઉપાસક છે, તે દશા અર્થે તેમનાં પ્રવર્તન-પુરુષાર્થ છે. વીતરાગદશાને સંપૂર્ણપણે જો કે પામ્યા નથી, તથાપિ તે સંપૂર્ણ વીતરાગદશા પામવાના છે, તે પણ ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત એવા પરમ સદ્‌ગુરુ કહેવાય. શ્રી તીર્થંકરાદિ (સામાન્ય કેવળી

ભગવાન જેમને વાણીયોગ, ઉપદેશકપણું ઉદયમાન હોય તે પણ) આપ્ત પુરુષ છે, અને જેમને આહાર, નિહાર, નિદ્રા આદિ અઢાર દોષ નથી; એવા પરમ પુરુષના આશ્રયથી, ભાવવચનથી જેમણે આત્મધર્મ જાણ્યો છે, પ્રતીત કરી છે, આત્મામય અનુભવદશા વર્તે છે અને એ માર્ગસાધનની ઉપાસનાએ જેમની તે સાધકદશા ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક પ્રગટ થતી જાય છે, એવા મુનિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે અને ઘડીમાં સાતમે ગુણસ્થાનકે તીવ્ર જ્ઞાનદશાની એકાગ્રતામાં, સહજ-જ્ઞાનની રમણતામાં ઝુલે છે. હું પૂર્ણ સિદ્ધ ભગવાન જેવો જ છું એવી અંતરમાં તેમને પ્રતીતિ છે. શુદ્ધ આત્માની જાતને જાણે છે, અને સ્વરૂપસ્થિતદશાની ઉપાસનાથી જેમની તે પવિત્ર દશા ક્રમેક્રમે વિશેષપણે સાધ્ય થતી જાય છે, એવા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવર્તી મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે આત્મધર્મના ઉપદેશક હોય છે. તેમના નિમિત્તથી, તે સદ્ગુરુના આશ્રયથી જિનેશ્વર તીર્થંકર તથા કેવળીજિન પરમગુરુની તથા તેમના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે. ગુરુગમે પોતાને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમના નિમિત્તથી થાય છે. તે સદ્ગુ-રુને વિષે પણ મોક્ષમાર્ગનું ઉપદેશકપણું અવિરોધરૂપ છે. કેમકે તેઓ વિરતિ મુનિ છે. અને નીચેના પાંચમા-ચોથા ગુણસ્થાનકે માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘણું કરીને ન ઘટે. પ્રસંગોપાત ઉપદેશ આપે પણ ત્યાં ગૃહસ્થપણું હોવાથી બાહ્ય અવિરતિનો પ્રસંગ છે તેથી ત્યાં નિર્ગ્રંથમાર્ગ ઉપદેશવો તેમાં લોકોને અપ્રતીતિ રહેવાનો સંભવ છે. અહીં અનેકાંતપણું ન છોડયું કારણ કે જેમ છે તેમ કહેવુ છે. ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી ધર્મોપદેશ ન દઇ શકે એમ નથી કહ્યું પણ બાહ્ય વ્યવહારમાં, લોકમાં વિરોધ ન થાય તે માટે વિવેકકહ્યો છે. પણ જેને આત્મધર્મની પ્રતીતિ હોય, માત્ર શબ્દજ્ઞાન હોય કે વેશધારીપણું હોય તેવા ઉપદેશક બીજાને પરમાર્થલાભનું નિમિત્ત ન થાય. જ્યાં આત્માનુભવદશા, ચોથું ગુણસ્થાનક, સમ્યગ્દર્શન પણ નથી, તેમ જ સાચી સમજણ પણ નથી, ત્યાં સમ્યક્ વિરતિ-

પણું નથી છતાં ધર્મપણું માનવું, ધર્મનો ઉપદેશ આપવો તે પ્રગટ કુગુરુપણું છે, તે મહામિથ્યાત્વ છે.

કોઈ માને કે શ્રીમદે નિંદા કરી છે; પણ તેમણે નિંદા નથી કરી પણ સાચા માર્ગની પ્રભાવના કરી છે. સાચું કહેવું તે નિંદા ન કહેવાય પણ સત્ય માર્ગની પ્રભાવનાનું જોર છે. સમ્યગ્દષ્ટિ ખોટી દૃષ્ટિવાળાનો બરાબર નિષેધ કરે તે જ તેની ખરી પ્રમાણિકતા છે. વ્યક્તિનો નિષેધ નથી પણ ખોટી માન્યતાનો નિષેધ છે ધર્માત્મા ખોટાનો નિષેધ કરે છે છતાં તેને સમ્યક્ સમભાવ વર્તે છે.

આગળ આવશે કે:—

"મુખથી જ્ઞાન કથે અને અંતર છૂટયો ન મોહ,
તે પામર પ્રાણી કરે માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ."

આત્મજ્ઞાન થયા વિના જ્ઞાનની વાતો કરવી, અને બીજાને મનાવવું કે અમે ધર્મી છીએ, અમે ચારિત્રવાળા છીએ તે ઉપદેશકપણું ઊંધું છે.

વળી શ્રીમદ્ એક પત્રમાં લખે છે કે:—જે ગુણ પોતાના વિષે નથી તે ગુણ પોતાના વિષે છે એમ જે માને છે-મનાવે છે તે જીવ ક્ષણમાત્રમાં ભવવૃદ્ધિ કરે છે; પોતે પોતાને ઠગે છે. જે જીવ પોતાનો સ્વચ્છંદ ન છોડે અને કહે કે હું જાણું છું અને ઊંધી દૃષ્ટિ, ઊંધી માન્યતામાં મિથ્યા સંતોષ માનીને બેસી જાય, તેને કોઈ પણ કાળે સાચું સમજવાનો વખત આવતો નથી, રખડવામાંથી બહાર નીકળવાનો આરો નથી. તે ભલે ગમે તેવી લૌકિક નીતિ પાળતો હોય, પાંચ મહાવ્રત પાળતો હોય અને હજારો શાસ્ત્રોનો મોટો જાણકાર હોય પણ ભૂલ કયાં થાય છે તે ન પકડી શકે ત્યાં લગી તેનું રખડવું ઊભું છે. માટે શ્રીમદે સત્સમાગમ, સદ્ગુરુની સાચી ઓળખાણ અને એનો આશ્રય કરવા કહ્યું છે. પોતાના ડહાપણથી અનાદિકાળમાં બધુંએ અનંતવાર કરી ચૂકયો છે છતાં સન્માર્ગ સમજ્યો નહિ. પણ જો સાચો માર્ગ સમજવા માગે, સાચો પ્રેમ

લાવે, ખોટો અભિપ્રાય છોડીને પોતાનું યથાર્થપણું સમજવા માગે તો તે સહજ છે.

તા. ૧-૧૦-૩૯

આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર છે તે આત્મસ્વરૂપની-સાચા સુખની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તે વિષે કહે છે.

આત્મા જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપ સમજાય તો સુખની પ્રાપ્તિ થાય. આવ્યું ન જાય એવું સુખ સાચા ઉપાયથી પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા જે સુખસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ છે તેમાં શુભ-અશુભ પ્રકૃતિનો સંયોગ શી રીતે છે તે જણાવનાર છ પદથી સિદ્ધ આત્મપદ જણાવ્યું છે. તેનો ઉપાય કરતાં ઉપેય એટલે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. તે વસ્તુતત્ત્વ-બોધસ્વરૂપ જે સત્પુરુષ જાણે છે તેમની પાસેથી તે વસ્તુ, અનુભવજ્ઞાન મળે. માટે કહ્યું કેઃ—

" સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. "

જેને રોગ થયો હોય તે તેના ચિકિત્સક કુશળ વૈદની પાસે જાય છે, પણ આ જ વૈદ પ્રમાણિક છે એમ નિર્ણય પોતાને કરવાનો હોય છે. વૈદની પરીક્ષા કરીને શ્રદ્ધા કરે છે. પણ ધર્મમાં કાંઈ પરીક્ષા નહિ તે કેવી મૂર્ખાઇ !

કસ્તુરી જેને જોઈએ છે. તે જીવ શાકભાજીની બજારમાં જાય, તેને સોંઘી વસ્તુથી કોઇ લાભ બતાવે અથવા ગાંજો કે દારૂનો અમલ બતાવે તો તેથી તેને કસ્તુરી ન મળે. પોતાને પરીક્ષા નથી એટલે અનાદિની જે ભૂલવાળી ઊંધી માન્યતા છે, તેને અનુકૂળ કરાવનારા મળે છે, તેમાં શંકા વિના આંધળો વિશ્વાસ કરે છે, પણ ખબર નથી કે હું જ મારી ભૂલથી ગાંડો થયો છું. પોતે પોતાની ઊંધી માન્યતામાં આનંદ માને છે. કસ્તુરીનો ગુણ ક્યાં અને દારૂનો ગુણ ક્યાં ? મોહભાવમાં રકત-ઘેનમાં પડેલો મનુષ્ય, માતા, બેન, દીકરીનો વિવેક (ઓળખ) પણ ભૂલે, એમ અજ્ઞાની જીવ સાચી

વસ્તુ ભૂલીને જડભાવનો કર્તા થાય, અનેક પ્રકારની ઊંધી માન્યતાથી પોતાની હયાતી માને તેને પરાણે કોણ સમજાવે?

વૈદની ઓળખાણ કરનાર બધી દુકાનો છોડીને, જે વૈદ પ્રમાણિક છે તેની જ દુકાને જઈને ઉભો રહે છે અને તેની સલાહ લે છે. એમ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે સમજણની જરૂર છે તે માટે સદ્‌ગુરુની ઓળખાણ [પ્રતીતિ] અને તેમના આશ્રયની જરૂર પડે છે. આમાં પરાધીનતા નથી, પણ પાત્રતા, સ્વાધીનતા છે. સમજણ કરવી તે પોતાના જ્ઞાનની સમજણ છે. તેમાં એમ ન કહ્યું કે અમુક વેશ, અમુક વ્રત, ચારિત્ર, ક્રિયા ન કર્યાં તેથી ન સમજ્યો. પોતાના સ્વરૂપની સમજણ જેમ છે તેમ ન કરી એ માટે કહ્યું કેઃ—

"સેવે સદ્‌ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દઈ નિજ પક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ."

એમાં એક વાત એ કહી કે સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કરવો, કારણ કે આત્મા આત્માથી જણાય. જેની પાસે લક્ષ્મી છે તે ધનવાનને ઓળખીને તેની સેવા કરે, તો ધનની પ્રાપ્તિ થાય. એ દૃષ્ટાંતે જે સત્પુરુષ પાસે આત્મલક્ષ્મી છે તેના આશ્રયથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ આત્મજ્ઞાન પ્રગટે.

અહીં એમ કહેવું છે, કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કોણ કરાવી શકે અને કોણ પ્રાપ્ત કરી શકે?

તેના જવાબમાં એમ કહ્યું, કે જે કોઈ યથાર્થ અવિરોધીજ્ઞાની હોય તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે. તેની પાસેથી [ગુરુઆજ્ઞાથી] જીવ આત્મતત્ત્વ એટલે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય જેમ છે તેમ જાણી, પોતાનો આનંદ (જે શક્તિ રૂપે છે તેમાંથી) પોતાના વીર્ય (પુરુષાર્થ) થી પ્રગટાવે છે. મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશક કોણ હોઈ શકે, તે વિષે આગળ કહેવાયું છે. અત્રે એમ કહેવું છે, કે ચોથું ગુણસ્થાનક એટલે આત્મજ્ઞાનદશાવિના તો ઉપદેશકપણું ઘટે નહિ. આત્માની અવિરોધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન વિના કોઈ ધર્મઉપદેશક થઈને

જગતને આત્માનો ઉપદેશ આપે તો પોતે જ પોતાનું અહિત કરનાર છે, અને અન્ય આત્માને અહિત થવામાં નિમિત્ત થાય છે.

આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ શું, સાધકપણું શું, જ્ઞાનદશામાં નિર્દોષતા શું તેના ભાન વિના આત્મધર્મના ઉપદેશની પરૂપણા કરવી તે પ્રત્યક્ષ કુગુરુપણું છે. ઘણા જીવો આત્માના નામે કંઇ કંઇ ખોટી શ્રદ્ધામાં સંતોષ માની બેઠા હોય છે. મનના જોગની સમતાથી આત્મધર્મ માની બેઠા હોય છે. સાધારણ મનની સ્થિરતા થઈ કે પોતાને માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ માની બેસે અને ઉન્માર્ગમાં, અજ્ઞાનમાં રોકાઇ રહે છે. કંઈ બહારના સ્ત્રી, કુટુંબઆદિ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, ત્યાગ, વૈરાગ્ય ઉત્કૃષ્ટ રાખ્યો અથવા પોતાની માન્યતા મુજબ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, બ્રહ્મચર્યની ઉત્કૃષ્ટતા રાખે છતાં આત્મજ્ઞાનની દિશા, સાચા માર્ગના અંશનું પણ ભાન હોઈ શકે નહિ. પોતાના સ્વચ્છંદે જ્ઞાનીપણું માની બેઠા હોય, તે વર્તમાનમાં કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની હોય છતાં તેને ઓળખી ન શકે, અને ઊંડાણમાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખે તે અજાણતાં પણ પોતાના આત્માની અનંતી આશાતના કરી રહ્યો હોય છે, કારણ કે તે નિશ્ચયથી સદ્દેવ, ગુરુ, ધર્મનો અનાદર કરનાર છે. જ્ઞાની સદ્ગુરુની જેને ઓળખાણ નથી તેને પોતાનું અધિકપણું ભાસે છે. અનેક પ્રકારના સ્વચ્છંદને સ્થિરતા માને છે, પણ શુદ્ધ આત્માની સ્થિરતા રૂપ સમ્યક્ વિરતિ રૂપ પચ્ચખાણ કોને કહેવા તે સદ્ગુરુના જ્ઞાન વિના, આશ્રય વિના ગમ પડે નહિ.

આચારાંગમા એક ટુકડો છે.

"જસ્સ નત્થિ પુરા પચ્છા મજ્ઝે તસ્સં કઓ સિયા"

જેણે પહેલું અને પછી (શરૂઆત અને પૂર્ણ) જાણ્યું નથી તે મધ્યમ ક્યાંથી જાણશે? બાધકપણું, સાધકપણું અને સિદ્ધપણું એમ સાધક–બાધકપણું અને આત્માની પૂર્ણ પવિત્ર દશા જે સિદ્ધપણું તેની જેને ખબર નથી તેને એકેય ભુમિકાનું ભાન નથી.

પૂર્ણ સ્વરૂપ શું છે, તેને કેમ પહોંચી શકાય, તે પૂર્ણ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર અને કેવું છે, કેવડું છે તેનાં શ્રદ્ધા. જ્ઞાન, વિવેક વિના તે અંધ જશે ક્યાં ? વળી જે પોતાની કલ્પના વડે માર્ગ નક્કી કરે છે, તે સાચાં નિમિત્તનો, સત્પુરુષનો, અનંતજ્ઞાનીનો ઉપેક્ષક છે, તેનો અનાદર કરે છે.

વળી શાસ્ત્રમાં કહેલાં વ્રત, સમિતિ આદિ બધી ક્રિયા કરતો હોય કે ગૃહસ્થ હોય, પણ જો નિમિત્તની, બહારની શુભ જોગની ક્રિયાનો કર્તા થતો હોય તો તે જડ જેવો છે. આત્મા અક્રિય જ્ઞાતા શું છે, કેમ છે કેવડો છે તેના ભાન વિના, અવિરોધ જ્ઞાન,—શ્રદ્ધા વિના તે ચોકકસપણે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને અસત્ય, અબ્રહ્મ સેવી રહ્યો છે, કદી પુણ્ય બાંધે છે તો તેની સાથે મિથ્યાત્વમોહ અને આત્મવિકારમાં સ્થિરતા કરાવનાર નિમિત્ત એવા અનંતાનુબંધી કષાયનો બંધ કરે છે.

દેવું, લેવું, મૂકવું, મન, વાણી, દેહાદિની ક્રિયા પોતાની નથી છતાં તેનો તે ધણી અને કર્તા થાય છે. ધર્માત્માના હાથે જેવી ધર્મપ્રભાવના થાય, વિનય—વિવેક થાય તેવું અજ્ઞાની ધનવાન હોય છતાં તેને હાથે ન થાય. અજ્ઞાની જે કાંઈ કરે તે અજ્ઞાનની પુષ્ટિ માટે છે, તેથી તે પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે. આત્માનું ભાન જેને વર્તે છે તેનું નિમિત્ત, આત્માર્થીને હિતકર થઈ શકે છે. અહીં આત્મજ્ઞાનને લક્ષીને વાત છે, ચોથા—પાંચમાં ગુણસ્થાનકે આત્મજ્ઞાનદશા છે, છતાં આત્માની સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે અંશે વર્તે છે. પાંચમે ગુણસ્થાનકે અધિક વિરતિ છે. તથાપિ સર્વવિરતિ જેટલી ત્યાં વિશુદ્ધિ નથી. હવે આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા વિષે કહે છે. જે સ્વરૂપસ્થિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનસ્થિતિ અને સમદર્શિતા આદિ જે લક્ષણો બતાવ્યાં. તે સાધકભૂમિકા આશ્રી કહેવાય છે. સંયતિધર્મસ્થિત, વીતરાગ દશાસાધક અને ઉપદેશક ગુણસ્થાનકે વર્તતા

સદ્દગુરુના લક્ષે મુખ્યતાએ તે લક્ષણ બતાવ્યાં છે. તેમનામાં તે ગુણો ઘણાં અંશે વર્તે છે તો પણ સર્વાંશે પૂર્ણ તો ૧૩ મી ભૂમિકામાં ઉત્કૃષ્ટ આત્મજ્ઞાન અને ઉત્કૃષ્ટ પરમ વીતરાગ કેવળજ્ઞાની, પૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિત સયોગી કેવળી અને શ્રી તીર્થંકર ભગવાનને વિષે વર્તે છે અર્થાત્ તેમના વિષે પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન અને સ્વરૂપ-સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે વર્તે છે; તે તેમની જ્ઞાનદશા અર્થાત્ જ્ઞાનાતિશય સૂચવ્યો છે. અહીં જે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવર્તી મુનિ સર્વવિરતિ કહ્યા તેમનું બાહ્ય-અભ્યંતર વિરતિપણું, સ્વરૂપનું સાધન અંતર સ્વરૂ-પથી છે અને અનંતજ્ઞાની સર્વજ્ઞનું અંતરંગ સ્વરુપ જાણીને તે માર્ગે વર્તે છે. બાહ્ય ક્રિયાથી મનની સ્થિરતા કરવાનું તેમને લક્ષ હોતું નથી. લોકો જે બહારથી દેખે છે, તે શુભ જોગનું નિમિત્ત સહજ દેખાય છે; પણ જ્ઞાની તો અંતરંગ જ્ઞાનની રમણતા, અવિરોધ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા અને ઉપર કહ્યા તે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનની જાતનો પોતાનો અતીન્દ્રિય આનંદ અનુભવે છે. લોકો કહે છે કે આપણે પણ સ્થિરતા કરી શકીએ. પણ આત્માની ઓળખાણ વિના બાહ્યનું બ્રહ્મચર્ય અને જોગની સમતા, મનની સ્થિરતા વડે ધ્યાન કરે તેથી અહિંસા નથી, આત્માને ગુણ પણ નથી. આ લીંબડાને તથા થાંભલાને કાંઇ વિકલ્પ કે વિકાર જણાતો નથી. કોઈ પોતાને સત્યવાદી માને બ્રહ્મચારી માને, ચારિત્રવાન માને પણ તેથી આત્માને શું ? કોઈ કહે કે હું ઇન્દ્રાણીથી ન ડગ્યો; પણ જેમ લાખ ઈન્દ્રાણી કૂદે છતાં આ લાકડું હલતું નથી, તેમ આત્માની જાત શું, નિર્દોષ જ્ઞાનદશા [શું], સિદ્ધજ્ઞાનની જાત શું એ અંતર વેદન વિના મનના જોગની સમતામાં, હઠયોગમાં રોકાએલા અજ્ઞાની જીવો ગમે તેવી સમતા માને, સમભાવ, વૈરાગ્ય રાખે, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, નીતિ પાળે છતાં તે જડભાવમાં જડ જેવો બેઠો છે. અનંતકાળ એવું કરે ને પુણ્ય બાંધે તો પણ આત્માને લાભ ન થાય હો, પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે, ત્યાંથી દેવ થાય, ત્યાંથી ઢોર થાય. ત્યાંથી બગલો થઇ માછલાં ખાય, અને

નિગોદમાં જાય. અહીં પવિત્ર વીતરાગદશાસાધક સંયત્તિ ધર્મસ્થિતને મુખ્યપણે ઉપદેશકપણું કહ્યું છે.

સં=સમ્યક્ પ્રકારે અને યતિ=યત્ના, જયણા; સંયતિ=પવિત્ર જ્ઞાનની જયણા-સાવધાનીમાં વર્તે તે સંયતિ છે. સંયતિ=શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની સ્થિરતામાં, સહજ દશામાં વર્તે છે. બહારની વૃત્તિ શુભ જોગની થઇ આવે તેમાં આહાર, ઉપદેશ આદિની વૃત્તિ થાય છે છતાં અંતર સ્થિરતામાં બાધ નથી. એવા મુનિ આત્મસ્વરૂપની ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશાએ વર્તે છે, માટે તેમને આત્મજ્ઞાન અને સમદર્શિતા વર્તે છે જેથી એ ઉપદેશક હોઈ શકે.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકેથી કોઈ પડી જાય તે પણ ઉપદેશકને લાયક નથી, એમ પણ કહ્યું, કારણ કે ઊંધી દૃષ્ટિ થયે તત્ત્વનું ભાન રહે નહિ. સર્વોત્કૃષ્ટ સાધક મુનિ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તે છે, હજી છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પૂર્વ પ્રારબ્ધ યોગે ટકવું થાય છે; તેથી પૂર્ણપણે સમદર્શિતા નથી. સર્વોત્કૃષ્ટ વીતરાગદશા, કૈવલ્યસંપન્ન સર્વજ્ઞ ભગવાનપણું ૧૩ મે ગુણસ્થાનકે હોય છે. તે સયોગી કેવળી જિનેશ્વર કહેવાય છે, કારણ કે તેમને વાણીયોગ વર્તે છે. વળી તેમને પરમ સદ્ગુરુદેવ કહ્યા છે; એટલે આત્માની ઉત્કૃષ્ટ શકિતનો પૂર્ણપણે વિકાસ થયો છે, એવા જીવનમુકત છે. પૂર્ણ વીતરાગ થયા છે, વળી અર્હંત છે, જેમણે જાતે પુરુષાર્થથી સમસ્ત રાગદ્વેષનો નાશ કર્યો છે. વળી તીર્થંકર નામકર્મની પુણ્યપ્રકૃતિ છે એટલે તેના નિમિત્તથી જગતના અનેક લાયક જીવો આત્મધર્મને પામે છે.

વાણીધર્મે પરમ ગુરુ કહ્યા છે કારણ કે ધર્મના ઉપદેશક છે. વળી તેઓને વિષે સંપૂર્ણ સમદર્શિતા અર્થાત્ ઇચ્છા રહિતપણું વર્તે છે, તે તેમની વીતરાગચારિત્રદશા છે. તે અપાયાગમાતિશય સૂચવ્યો છે એટલે અનર્થરૂપ રાગદ્વેષનો નાશ કર્યો છે. વળી સંપૂર્ણપણે ઇચ્છા રહિત હોવાથી વિચરવા આદિની ક્રિયા, વચનકાયયોગની ક્રિયા પૂર્વ પ્રારબ્ધ વેદી લેવા પૂરતી જ છે, દેહાયુષ્ય પૂરતી જ છે.

માટે "વિચરે ઉદય પ્રયોગ" કહ્યું છે. સંપૂર્ણ નિજ અનુભવસ્વરૂપ તેમની વાણી અજ્ઞાનીની વાણીથી વિલક્ષણ છે, અને એકાન્ત આત્મ-બોધક છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મ વીતરાગ છે, અને આત્માની છેલ્લામાં છેલ્લી પૂર્ણ પવિત્રદશા અને શુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયરૂપ સર્વજ્ઞ પદ છે તે પૂર્ણતાને સાધનાર સાધકપણાની ઓળખ વિના વ્યવહારધર્મની પણ શ્રદ્ધા નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન તીર્થંકરની વાણીમાં અપૂર્વ અતિ-શયપણું છે. એકાન્ત આત્માર્થબોધક છે. [એકાન્ત એટલે એકલું આત્મહિત થાય, સંસારનો અભાવ થાય] તે ભગવાનનો વચન-અતિશય છે.

વાણી ધર્મે વર્તતું શ્રુત કેવળજ્ઞાનીને શ્રુતજ્ઞાન નથી છતાં અહીં ઉપચારથી પરમશ્રુતપણું કહ્યું છે. તેઓની વાણીને પરમશ્રુત એટલા માટે કહી કે સાંભળનાર લાયક જીવને ભાવશ્રુતજ્ઞાનદશા થવાનું નિમિત્ત થાય છે.

ભગવાનની વાણી કેવી છે? કોઇ પણ નય, અપેક્ષા ન દુભાય એવી અવિરોધ ન્યાયગર્ભિત તે વાણી છે. એ વાણી એવી છે કે અનંતા જીવોને આત્માનો બોધ પમાડી શકે.

એક જોજનમાં ધર્મસભા હોય છે, તેમાં કદી અનંત જીવો ધર્મ સાંભળવા આવે તોપણ સમાઇ જાય એવો પુણ્યનો અતિશય છે અને એવો ઉત્કૃષ્ટ પરમ પ્રભાવક વાણીયોગ છે કે અનંતા જીવો તૈયાર થઈને જો આવે તો બધા જીવો આત્માનો અપૂર્વ ધર્મ પામી જાય, કારણ કે તેમનામાં પૂર્ણ પવિત્ર બેહદ જ્ઞાનશકિત પ્રગટ વર્તે છે. પૂર્વે ભાવના થઇ હતી કે સર્વ જીવોને ધર્મ પમાડું એટલે મારો આત્મા શીઘ્ર પૂર્ણતાને (શુદ્ધ દશાને) પામો. એમાં બેહદપણું, અમર્યાદિતપણું ઇચ્છયું હતું, એટલે સર્વ જીવો ધર્મ પામી શકે એવો અદ્‌ભુત વાણીયોગ હોય છે. તેમનો પરમશ્રુતયોગ અસંખ્યાત લાયક જીવોને પરમ હિતકારી છે. એવું પરમશ્રુત જેમના વિષે વર્તે છે, તે પૂજવા યોગ્ય હોઈ તેમનો પૂજા-અતિશય જણાવ્યો છે, અને આ શ્રી જિન અરિહંત તીર્થંકર પરમ સદ્‌ગુરુને પણ

ઓળખનારા પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન (હયાત) સર્વવિરતિ સદ્‌ગુરુ છે, એટલે એ છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા સદ્‌ગુરુના લક્ષે એ ગુણો અને આત્મધર્મ ઉપદેશકપણું મુખ્યતાથી આ ૧૦ મી ગાથામાં જણાવ્યું છે.

સમદર્શિતા એ ચારિત્રગુણ-વીતરાગતાનું વર્ણન કર્યું છે.

આત્મા મન, વાણી, દેહ આદિનો સ્વામી નથી, કર્તા નથી અને રાગ, દ્વેષ રહિત નિર્મળ છે; એ અભિપ્રાય સહિત, રાગ-દ્વેષના યોગથી રહિત શુદ્ધ વીતરાગપણું એ જ સમદર્શિપણું છે.

સમદર્શિપણું એવું ન હોય કે સત્ય-અસત્ય, સાર-અસાર, હિત-અહિત સરખા છે એમ જાણે, માંસ અને રોટલાની અવસ્થાને જેમ છે તેમ વિવેકથી જાણે; સ્ત્રી, પુરુષ, માતા, બેન જેમ છે તેમ તે દશારૂપે જાણે પણ અન્યથા ન માને. ખોટી માન્યતાવાળાને ખોટા માને (જાણે). એવા બળવાન વિવેકવાન સમદર્શિ ધર્માત્મા હોય છે. " સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ " એટલે બધા આત્મા દ્રવ્યસ્વભાવે શુદ્ધ છે એમ માને પણ અવસ્થાએ શુદ્ધ છે એમ ન માને. કોઈ જીવ રાગી, દ્વેષી અને મૂર્ખ હોય તેને જ્ઞાની સિદ્ધ ભગવાન જેવો ન જાણે, પણ તેની પ્રકૃતિ જ્ઞાનમય જાણે. ક્રોધ, માન વગેરે કષાય જેમ હોય તેમ, તેના અવગુણની અવસ્થાને જાણે, પણ કોઈનો તિરસ્કાર ન કરે. ખોટાને ખોટું કહેવું તેમાં દ્વેષ નથી, પણ જેમ છે તેમ માનવું તેમાં જ સમદર્શિતા એટલે સમભાવ છે. પણ રાગ, દ્વેષ, માન, અપમાન સરખા માનવા તે સમભાવ નથી.

બાળક નાની ઉમરનો હોય તે ગાળ દે અથવા લાત મારે છતાં તેની ઉપર દ્વેષ ન આવે. જાણે કે તે બાળક છે, તેણે રમતાં રમતાં લાત મારી છે, પણ મારવા ખાતર (ખરાબ આશયથી) મારી નથી.

એમ ડાહ્યા માણસો પણ સંસારમાં વિવેક જાણે છે, તો જે આત્મજ્ઞાની છે તે સાચો વિવક કેમ ન કરે ? અવગુણીને અવગુણી જાણે. જેવા ભાવે તે વસ્તુ છે અને તે વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા

જેવા ભાવે છે તેવી રીતે જાણે, માને અને પ્રસંગોપાત જણાવે; પણ જાણવું તેમાં દ્વેષ ન હોય. ધર્માત્મા ઉપદેશક હોય તે સામાન્યપણે સામાના અવગુણ પણ જણાવે છતાં સામા જીવ ઉપર અથવા કોઇ પદાર્થ ઉપર ઇષ્ટ–અનિષ્ટપણું, મમતા ન કરે. જ્ઞાની બધું જાણે અને વિવેક કરે તેથી ઇષ્ટ–અનિષ્ટપણું આવતું નથી, ઝેર અને અમૃતનો વિવેક–જુદાઈ બરાબર જાણે અને કહે.

આત્માનો સ્વભાવ જાણવું, દેખવું છે. જાણવું તેમાં દોષ નથી. જ્ઞાની જ્ઞેય પદાર્થ અને તેની અવસ્થાને જેમ છે તેમ યથાર્થ જાણે પણ નરકના જીવને સિદ્ધદશાવાળો ન માને. જ્ઞાનમાં જે જે પદાર્થો જણાય છે, તેમાં કોઈ પણ પદાર્થ દેખીને, તેની અવસ્થા દેખીને એકમેકપણું–રાગપણું ન કરે, મમતા, રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિ ન કરે. અજ્ઞાની પરપદાર્થમાં રાગ, દ્વેષ, મમતા કરે. ઘણા કહે છે કે આત્માનું અનંત જ્ઞાન ઊઘડી જાય એટલે જગતમાં ભેદ ન જુએ, બધાને સિદ્ધ સમાન જુએ. કારણમાં કહે છે કે જો ભેદ જુએ તો તેની દૃષ્ટિમાં દ્વૈતપણું આવે છે, એવા જીવોનું જ્ઞાન હજી દોષવાળું છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં ગુણ, દોષ વગેરે ન દેખાય એવી માન્યતા અમુક વર્ગની છે, પણ તે વાત જૂઠી છે.

અવગુણ આત્માનો ધર્મ નથી પણ કોઇ જીવને પ્રકૃતિના નિમિત્તે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનમય દશા હોય છે, તેને તેવી જ્ઞાની જાણે.

જ્ઞાની, જીવ–અજીવાદિ દ્રવ્યની જેવી અવસ્થા હોય તેવી જ દેખે, દેખવામાં દોષ નથી. પૂર્ણ જ્ઞાનની સહજ સ્વરૂપસ્થિતિમાં સમસ્ત વિશ્વ સહજપણે ઝળકે છે. (જેમ નિર્મળ અરીસામાં સહેજે ઇચ્છા વિના સામે જેવો પદાર્થ હોય તેવો દેખાય છે.)

જે અવસ્થા વર્તમાનમાં હોય એમ જ દેખે છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જે જે પૂર્વે થઇ ગયા તેમની પૂર્ણદશા, પૂર્ણ પવિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શું છે તેની જેને ઓળખ નથી તેને અન્યથા ગોટા

ઊઠે છે અને પોતાની કલ્પિત માન્યતાથી સર્વજ્ઞ કૈવલ્યદશાનું માપ કાઢે છે.

પૂર્ણ વીતરાગ થયા પછી તો પૂર્ણપણે સમદર્શિતા, પૂર્ણ નિર્મળતા, પૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટ વર્તે છે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે સાધકની જે મુનિદશા વર્તતી હોય છે, તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધકદશા છે. જેમ કૈવલ્યજ્ઞાની પરમાત્મા એક સાથે સર્વ જગતના સમસ્ત પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે [દેખે] છે, તેમ આ છદ્મસ્થ જ્ઞાની મુનિને જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઓછો છે છતાં પરોક્ષપણે જેટલા પદાર્થો જાણે-દેખે છે તે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જેવી રીતે જાણે--દેખે છે તેવી જ રીતે જાણે- દેખે છે. નિશ્ચયથી પોતાના જ્ઞાનનો વ્યાપાર જ્ઞાનક્રિયા જ જાણે--દેખે છે.

આ ૧૦ મી ગાથામાં પાંચ ગુણ સમજાવ્યા છે.

(૧) આત્મજ્ઞાન (ત્રિકાળી અનંત ગુણપર્યાયથી અભેદપણું),

(૨) સમદર્શિતા (ઇચ્છારહિતપણું);

(૩) વિચરે ઉદય પ્રયોગ (સાધકમાર્ગ),

(૪) અપૂર્વવાણી (સન્માર્ગપ્રકાશક વાણી),

(૫) પરમશ્રુત (તત્ત્વ, નવ તત્ત્વ).

(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આસ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ, (૯) મોક્ષ એ નવતત્ત્વની સમજણ.

તા. ૨-૧૦-૩૯.

ધર્માત્માનાં લક્ષણ (ગુણ) વિષે આ ૧૦ મી ગાથામાં કહેવાય છે. તેમાં જે ધર્માત્માને સમદર્શિતા હોય છે તેને પોતાના સાચા સુખની પ્રતીતિ, પુરુષાર્થ અને નિર્દોષ દૃષ્ટિ વર્તે છે. તે ધર્માત્માને સમદર્શિતા છે. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી કે વસ્તુ-પદાર્થની અવસ્થા જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે ન દેખે તે ખોટાને ખોટું માને જ અને કહે. જગતના પદાર્થો વિચિત્રપણે દેખાય છે, જણાય છે. તેમાં રાગ, દ્વેષ ન કરે પણ અસત્ય ને ઊંધી શ્રદ્ધા, મિથ્યામતનો નિષેધ કરે. જગતમાં સારી કે વિપરીત જે દશામાં જે વસ્તુ હોય

તેને તે દશાપણે જાણે, ગુણને ગુણ જાણે અને દોષને દોષપણે જાણે. અવગુણી અને ગુણી પ્રત્યેનો રાગ-દ્વેષ છોડયો છે તેને જાણવામાં દોષ ક્યાં આવ્યો ? વિષમ દૃષ્ટિને લીધે જીવને તે વસ્તુમાં ગમતું અણગમતું થાય છે, અને સમદૃષ્ટિ જ્ઞાની રાગદ્વેષ રહિત જેમ છે તેમ યથાર્થ જાણે છે. જ્ઞાની કાળા પદાર્થને કાળો જાણે, દેખે. જ્ઞાની પાસે કોઇ કપટ કરી જાય, કોઇ ઉપકાર, સેવા, ભક્તિ કરી જાય પણ જ્ઞાની બન્નેને એમ જ યથાપ્રકારે જાણે પણ એઉને ગુણી ન જાણે. જેમ છે તેમ સમજે પણ તેમાં રાગ, દ્વેષ ન કરે એ સમદર્શિતાનાં લક્ષણ છે. અરીસામાં સુવર્ણ કે વિષ્ટા દેખાય તેમાં અરીસાને કાંઇ ક્ષોભ નથી તેવી રીતે જ્ઞાનીના સંબંધમાં પણ તેમ જ સમજવું.

ધર્માત્મા ગૃહસ્થ હોય તે ગરીબોને અનુકંપાબુદ્ધિથી દાન પણ આપે પણ તેમાં ધર્મ નથી માનતો. અંદર દયાની વૃત્તિ આવે અને કાર્ય થઇ જાય તેનો તે કર્તા-સ્વામી થતો નથી. જ્યાં અનુકંપા થાય ત્યાં ધર્મ સમજે તો મિથ્યાત્વ છે, અજ્ઞાન છે. સાચાં વિવેકી આત્મજ્ઞાની છે.

ધર્માત્મા મુનિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે વર્તતા હોય ત્યાં સર્વવિરતિ છે, સ્વરૂપસ્થિતિ છે છતાં હજી અલ્પ અંશે રાગ વર્તે છે, તેથી શિષ્યને ઉપદેશ દેવો, શાસ્ત્રવાંચન, દેવ ગુરુ ધર્મની ભક્તિ આદિ શુભ-પ્રશસ્ત વિકલ્પ (રાગ) આવી જાય છે, છતાં તે શુભ પરિણામને પોતાનાં ન માને, સર્વથા રાગ પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ છે. ચોથી, પાંચમી ભૂમિકામાં તેનાથી અધિક રાગ વર્તે છે છતાં આત્મજ્ઞાનસ્થિતિ છે અને અભિપ્રાયમાં પૂર્ણ સમદર્શિતાનું સળંગ એકરૂપ લક્ષ વર્તે છે. ધર્માત્મા ભલે ગૃહસ્થ હોય છતાં સમભાવ, સમદર્શિતા અંશે આચરણમાં હોય છે.

હવે અહીં ચોથા-પાંચમા ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકની ભૂમિકા આશ્રયે જ્ઞાની ધર્માત્મા સમદર્શી છે તે બાહ્ય પદાર્થ અને તેના સંયોગ જેવા

ભાવે વર્તે તેવા ભાવે દેખે, જાણે, સમજે, સમજાવે, પણ તે પદાર્થ કે તેના પર્યાય વિષે મમત્વ કે ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું ન કરે. જે પદાર્થ કાળો હોય તેને સમદર્શિ કાળો દેખે, જાણે, જણાવે. જે ભાવે જે હોય તે રૂપે તે દેખે, જાણે, જણાવે, કેમકે આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છે. જે અવગુણ હોય તેને છોડવા યોગ્ય જાણે, જણાવે અને રાગદ્વેષ રહિત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરવા યોગ્ય માને, જાણે જણાવે. સ્વભાવમાં રાગદ્વેષ રહિતપણું રહેવું એ સમદર્શિતા. ધર્માત્માને પોતાની પવિત્રતા-નિર્દોષતાનુ જ લક્ષ છે. વળી ધર્માત્મા સુરભિગંધ, સુંદર રંગની ઇચ્છા ન કરે પણ જે નિમિત્ત હોય તેને તેવું જ જાણે, દેખે. જાણવામાં દોષ નથી.

કુગુરુ, કુદેવ, કુશાસ્ત્રને તે તે પ્રમાણે જાણે અસત્યને પણ અસત્ય જ જાણે છે, કહે છે. કોઈ કહે જ્યાં દોષ હોય ત્યાં ન જાણવું. પણ જે સંયોગ દેખાય તેનો નિષેધ કેમ કરાય ? દુરભિગંધ, મળ મૂત્ર આદિ પદાર્થ દેખાય તે પ્રત્યે દુગંછા ન કરે; અનુકૂળતાનો પ્રેમ અને પ્રતિકૂળતાનો દ્વેષ ન કરે.

વળી શાતા, અશાતા, જીવન, મૃત્યુ, સુગંધ, દુર્ગંધ, સુસ્વર, દુઃસ્વર, કુરૂપ, સુંદરરૂપ આદિ દેખીને, ચિંતવીને રતિ, અરતિ, ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણું, આર્તધ્યાન ન કરે તે જ સમદર્શિતા.

હિંસા અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ એ બધાથી રહિતપણું સમદર્શિને વિષે હોય જ. અહીં મુખ્યપણે આ બધા ગુણો છઠ્ઠી ભૂમિકાએ મુનિ ધર્માત્મા આશ્રયે કહ્યા છે.

ચોથી, પાંચમી ભૂમિકાએ વર્તતા જ્ઞાની ધર્માત્માને સમદર્શિતા છે તે સમ્યક્‌દર્શનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ [અભિપ્રાય] નિર્દોષ છે.

મુનિને સમદર્શિપણું ખાસપણે કહેવાય કારણ કે ચોથી-પાંચમી ભૂમિકાએ ગૃહસ્થમાં તેવો સમભાવ ન રહે.

મુનિનો આત્મા શુદ્ધ, નિર્મળ, અક્રિય, જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા હોવાથી એમને યથાર્થ સમ્યક્ અંતરંગ જ્ઞાનનું ચારિત્રપણું વર્તે છે. તેમને પાંચ મહાવ્રતી નિમિત્તથી-ઉપચારભાષાથી કહેવાય છે.

મુનિ સર્વવિરતિ છે એટલે સ્વરૂપમાં વિરામ પામેલા છે, તેમને સમભાવ અને અહિંસા આદિ પંચમહાવ્રત એ બેઉ યથાતથ્ય છે, તેથી સર્વવિરતિ એટલે સમદર્શિતા છે.

આત્મા પુણ્યપાપની ક્રિયા રહિત છે. અહિંસા આદિ પાંચમહાવ્રતના પરિણામ છે તે પુણ્યપરિણામ છે, તે આત્માનો ધર્મ નથી; શુદ્ધ ભાવ સહિત સમભાવ જેને હોય તેને ધર્માત્મા અહિંસક કહેવાય. મન, વાણી, દેહાદિનીક્રિયા તે ધર્મ નથી. પંચમહાવ્રત પણ પુણ્યપરિણામ છે. તે પુણ્યપરિણામ શુભરાગ છે, કર્મભાવ છે, ઉદયભાવ છે તેનાથી ધર્મ ન થાય, સંવર, નિર્જરા ન થાય.

પાંચ મહાવ્રતના શુભ પરિણામ તે આસ્રવ [પુણ્યબંધન] કરનાર શુભ જોગ છે. તેનાથી આત્માને ગુણ થાય એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે, અજ્ઞાન છે.

આત્મા અક્રિય જ્ઞાતા છે, તદ્દન અકષાય છે, જડની ક્રિયા રહિત છે એવી અવિરોધ શ્રદ્ધા અને આત્મજ્ઞાન, સ્વરૂપસ્થિતિનો અનુભવલક્ષ, અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનું ભાન નથી તેને બારવ્રત કે પંચમહાવ્રત પરમાર્થે કહેવાય નહિ, માત્ર નામ નિક્ષેપે વ્રતી કહેવાય. અજ્ઞાનભાવે પુણ્ય બાંધે પણ ભવ ન ઘટે.

આત્મજ્ઞાનનો પ્રથમ અનુભવ થયા પછી જે શુભ વિકલ્પ આવે છે તેને ઉપચારથી વ્રત કહ્યાં છે. અંતરંગ અકષાયભાવનું જ્ઞાનપરિણમન, અંતરસ્થિરતા, વિરતિ તે વ્રત છે, પુણ્યના પરિણામ અને આત્માના પવિત્ર પરિણામ બંને જુદા છે. પુણ્યનો ભાવ રાગ છે. રાગથી આત્માને ગુણ થાય એમ માનવું તે મહા મિથ્યાત્વ છે, અજ્ઞાન છે.

હું પરની દયા પાળું છું એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. અહિંસા આદિ અંતરંગ વિરતિ ન હોય તો સમદર્શિતા ન હોય, સમદર્શિતા ન હોય તેને મહાવ્રત પણ ન હોય.

બીજા જીવના બચાવમાં શુભ પરિણામ હોય તો તે પુણ્ય છે પણ મેં બચાવ્યો, હું ન હોત તો તે મરી જાત, તેવી માન્યતા મહા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાનભાવ છે. તે જ દર્શનમોહ-મિથ્યાત્વનું શલ્ય

આત્મગુણને આવરે છે, નિજ ગુણઘાતક છે. સામા જીવનું જીવન આયુષ્યકર્મના ઉદયાધીન છે, તેને હું રાખી દઉં કે મારી નાખું, સુખી-દુઃખી કરું વગેરે માન્યતા મહા અજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાનદશા-સ્વરૂપસ્થિતિ વિના સમ્યક્ અહિંસાદિ મહાવ્રત ન હોય.

પ્રશ્નઃ—બાધા લીધી હોય તો ?

ઉત્તરઃ—કોઈપણ શુભ ભાવને તથા શુભજોગની ક્રિયાને પોતાની માને તે મહા પાખંડી છે, કપટી છે. તે માટે શ્રીમદે આગળ કહ્યું છે કે—

" લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન."

વિરતિ; અવિરતિનું શું સ્વરૂપ છે તેના ભાન વિના, અંતર વેદન વિના પોતાને ધર્મી માને તેને કોણ રોકી શકે? હું રોટલા છોડી શકું; હું બીજાને સુધારી દઉં બગાડી દઉં, સંસારની વ્યવસ્થા બરાબર રાખી દઉં, આમ બેસી શકું, આમ કરી શકું એમ માન-નાર પોતાને ધર્મી માનતો હોય છતાં તેને સામાયિક ન હોય, વ્રત પ્રતિક્રમણ ન હોય; સંવર, નિર્જરા, ધર્મ ન હોય.

સાચી શ્રદ્ધા, સાચી ઓળખાણ અને આત્મગુણનું અનુસરણ એ મુખ્યતાએ સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકે છે. આ સમદર્શિતા જેટલે અંશે હોય તેટલે અંશે અહિંસા આદિ વ્રત હોય જેટલે અંશે અહિંસા આદિ અંતરંગ વિરતિ હોય તેટલે અંશે સમદર્શિતા હોય.

સદ્‌ગુરુ યોગ્ય લક્ષણ રૂપ સમદર્શિતા મુખ્યપણે સર્વવિરતિ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે હોય, પછીના ગુણસ્થાનકે તે લક્ષણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય, અધિક પ્રગટ થતું જાય, ૧૨ મા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે તેની પરાકાષ્ટા અને તેરમે સંપૂર્ણ વીતરાગતા થાય છે. સમદર્શિ-તાની એવી વ્યાખ્યા નથી કે, લૌકિક સમાન ભાવ, એક સરખી બુદ્ધિ, અભેદભાવ, ગુણ દોષનો ખીચડો કરે, ભેદ ન પાડે; એમ હોય જ નહિ.

કાચ અને હીરો સમાન ગણવા એનું નામ સમદર્શીપણું નથી પણ મૂર્ખાઈ છે. વળી સત્‌શ્રુત અને અસતશ્રુતને સરખાં માનવા તે

પણ મહા મૂઢતા છે. સર્વજ્ઞના અવિરોધી સમ્યક્ શાસ્ત્રો સાથે આત્માની ભૂલવણી કરાવનાર અસત શાસ્ત્રોનો સમન્વય ત્રણ કાળમાં થઇ શકે નહિ. વળી કોઇ માને કે આપણે ભેદ ન પાડવો કારણ કે રાગદ્વેષ થાય. આપણે બધા ધર્મ, બધા ધર્મગુરુ સરખા કારણ કે બધા આત્મા માટે કરે છે ને ? શું ભાવનગરનો એક જ રસ્તો છે ? ગમે તે રસ્તેથી જવાય. એમ માનનારા મૂર્ખો છે, અજ્ઞાની છે. ભાવનગરની સાચી ઓળખાણ વિના અન્ય માર્ગને સાચો માર્ગ માનનારા પોતાના ખોટા ભાવે સાચા છે, પણ તેને સાધ્યની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. અનંતકાળથી જીવો આત્માના નામે, આત્માર્થ માની, ઘણું કરે છે, પણ ઓળખાણ વિના સ્વચ્છંદે જશે ક્યાં ? જ્યાં સર્વજ્ઞની ઓળખાણ નથી, સત્ શાસ્ત્રના પ્રમાણિકપણાની ખબર નથી તે સમદર્શી નથી પણ ચોકસ મૂર્ખ છે, ગાંડો છે.

વળી કોઈ કહે કે આપણે તો સાંભળવું છે ને ? આપણે તો ગુણગ્રાહી છીએ; આપણી દૃષ્ટિમાં વેર, ઝેર નથી, આપણે તો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લેવું છે; પણ જ્યાં હિત,–અહિતનો વિવેક નથી, સાચું શું, ખોટું શું તેની પરીક્ષા નથી તેનું ગુણગ્રાહીપણું કદી પણ સાચું નથી. વળી લોકો માને કે આપણે ધર્મશાસ્ત્રો વાંચીએ, સાંભળીએ તો કાન પવિત્ર થાય, દેહ પવિત્ર થાય એવુ કહેનાર પણ પરથી જુદાપણાના વિવેક વિના, ન્યાય સમજ્યા વિના ગોળ અને ખોળ સરખા ગણી ખીચડો કરે છે. સાચા–જુઠાનો વિવેક ન જાણે, તેનો વિશ્વાસ કોણ કરે ? અક્રિય શું, જ્ઞાતા શું, પુણ્યપાપરૂપ આસ્રવ શું, સ્વાધીનતા શું, એના ભાન વિના તેનું કરવું બધુંયે આંધળી દોડ છે. જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાની કોઈ જડની ક્રિયા કરી શકે જ નહિ. માત્ર જ્ઞાન કરે કાં અજ્ઞાન કરે એટલે ખોટી માન્યતા કરે. તે તેનું સામર્થ્ય છે પણ જડની ક્રિયા થવી તેમાં આત્માનું સામર્થ્ય નથી, તે સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. વળી સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુ એટલે જ્ઞાની ધર્માત્મા અને અજ્ઞાની કુગુરુ વેષધારીને સરખા માનવા તે અજ્ઞાન છે. સતદેવ અને અસત્ દેવને સરખા માને, તે પણ અજ્ઞાની છે, મૂર્ખો છે.

સત્દેવ કોને કહીએ કે જેમાં રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો અંશ નથી, સર્વજ્ઞ છે, પૂર્ણ વીતરાગ પરમાત્મા છે.

લોકો જે હથિયારવાળા તથા સ્ત્રીસંગવાળા દેવ માને છે, તે સાચા દેવ નથી. રાગી દેવ અને નિર્દોષ અરાગી દેવને સરખા માનનારા ગાંડા છે, મૂઢ છે.

ઘેર ઘી લાવ્યા હોય તેમાં એક રૂપીઆભાર કીટું (કચરો) આવ્યું હોય, તો તેને ખાઇ જતો નથી, પણ કાઢી નાંખે છે, તેમ પવિત્ર આત્મા અતીન્દ્રિય છે અને આત્માનો વ્યવહારધર્મ, સાચા દેવ, ગુરુ અને સાચા ધર્મ પ્રત્યે આદર, અને કુગુરુ, કુદેવ અને કુશાસ્ત્ર, કુધર્મની જુદાઇ, એ ન જાણે તે મહા મૂઢ અજ્ઞાની છે.

જે કોઇ દેહ, મન, વચન તથા પુણ્યાદિની ક્રિયાથી ધર્મ માને, સવર, નિર્જરા માને છે, દેહની ક્રિયાને ચારિત્ર માને છે, તે મહા, મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે. આત્મજ્ઞાન વિના ધર્મ નથી. બીજામાં ધર્મ માનનારા આત્માના સાચા ગુણના નિષેધક છે. વળી ધર્માત્મા કુશ્રુતને કુશ્રુત જાણે, ખોટા શાસ્ત્રને નિષેધે, અને કહે કે તેનાથી આત્મધર્મને ઓળખવાનો લાભ નહિ થાય, સત્-ધર્મને સત્ધર્મ જાણે, બોધે અને અને અસત્ધર્મને અસત્ધર્મ જાણે અને નિષેધે, સદ્ગુરુને સદ્ગુરુ જાણે, બોધે; અસદ્ગુરુને અસદ્ગુરુ જાણે અને નિષેધે.

જેનાં રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન સર્વથા ટળી ગયાં છે એવા વીતરાગ જિનેશ્વર સર્વજ્ઞદેવ, તીર્થંકર આદિનો પ્રરૂપેલો ન્યાયધર્મ, લોકોત્તર માર્ગ ઓળખ્યા વિના ઘણા લોકો ધર્મઉપદેશક વેશધારી થઈને બધા ધર્મનો સમન્વય કરે છે કજાત અને સજાત એટલે લૌકિક-માર્ગ અને અલૌકિક સન્માર્ગરૂપ અપૂર્વ ધર્મનો સમન્વય કરે છે. આલપાકના કપડા સાથે કંતાન સાંધીને કહે છે કે બંને સરખાં છે. એમ સ્વચ્છંદે પોતાની મતિકલ્પનાથી સર્વજ્ઞ પરમાત્માના ન્યાયને અલ્પજ્ઞ જીવો બીજા લૌકિક ધર્મ સાથે સરખાવે છે. ક્યાં આગિયાનું તેજ અને ક્યાં સૂર્યનું તેજ ? એનો સમન્વય કરનારા સૂર્યને ઢાંકવા

પ્રયત્ન કરે છે; એ બધા આત્મજ્ઞાનથી અજાણ છે. સત્યને સત્ય અને અસત્યને અસત્ય માનવું, કહેવું, ઉપદેશવું તેમાં દોષ નથી. સમદર્શિ હોય છતાં અવિરોધપણે જેમ છે તેમ કહી શકે છે, તે સાચું સમદર્શિપણું સમજવું. ૧૦

એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને પોતાની પાત્રતાથી, ન્યાયદૃષ્ટિથી ઓળખીને તે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જે શ્રી જિન પરમાત્માનું સ્વરુપ સમજે તે નિશ્ચયથી પોતાનું પરમાર્થસ્વરૂપ સમજે, એટલે એવા પ્રત્યક્ષ ઉપકારી સદ્ગુરુ જ્ઞાની ધર્માત્માના લક્ષણ કહ્યાં. તેમનાં ચરણ-આશ્રયથી પરોક્ષ જિનેશ્વર કરતાં પણ અધિક ઉપકાર પોતાને થાય. માટે આગળ કહે છે કેઃ—

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મવિચાર, ૧૧.

પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષની વર્તમાનમાં હયાતી હોય તેમને છોડીને જ્યાં સુધી પૂર્વે થઇ ગયેલા શ્રી જિનેશ્વરની વાતો પર જ જીવનું લક્ષ રહ્યા કરે અને તેમને ઓળખ્યા વિના, સ્વાનુભવ વિના, તેમનો ઉપકાર ગાયા કરે, પણ એ જીવનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ શું છે, તેને તો ઓળખતો નથી તેને વીતરાગનું બહુમાન ક્યાંથી આવે ? વળી કહે છે, કે જ્યાં આત્મભ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય, તેમાં પરોક્ષ જિનેશ્વરનાં વચન કરતાં પણ મોટો ઉપકાર સમાયો છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનના કહેલા અતીન્દ્રિયલોકોત્તર ન્યાયમાર્ગની ખબર નથી, માત્ર સ્વચ્છંદે શાસ્ત્રો વાંચી જાય, અને તે પુરુષનાં વચન ગોખી રાખે તેથી કાંઇ આત્માને લાભ ન થાય. માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના અવલંબનની—આશ્રયની જરૂર જણાવી છે તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો ઉપકાર ન સમજે તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન ન થાય.

તા. ૩-૧૦-૩૯

આગળ કહેવાનું કે કુધર્મ અને સુધર્મને સરખા માનવા તે સમભાવ છે એમ માનવું એ મિથ્યા છે, કારણ કે તેમાં વિવેક નથી.

ધર્માત્મા મુનિ જેમ છે તેમ ઉપદેશ આપે છે, ખોટા દેવ, ગુરુ, ધર્મનો નિષેધ કરે છે, તેમાં દ્વેષ નથી; એ વિષે અગાઉ કહેવાયું છે. હવે ઘણાં જીવો સર્વજ્ઞ પરમાત્માના નામે પોતાના સ્વચ્છંદે તેમનો ઉપકાર ગાયા કરે છે, અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જે આત્મભ્રાંતિના છેદક છે, પોતાને પરમ ઉપકારનું નિમિત્ત છે તેમના સમાગમની ઉપેક્ષા રાખે છે તેને કહ્યું કેઃ—

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ સમ નહિ, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મવિચાર.

પરોક્ષ જિનનાં વચનોનો આશય ગુરુગમ વિના સમજાય નહિ અને નિમિત્તનાં વ્યવહારવચનને સાચાં માની તેના આગ્રહમાં રોકાય અને વીતરાગને ઓળખે નહિ તેની ભ્રાંતિ કેમ ટળે ?

આ પુણ્યબંધની વ્યાખ્યા છે કે પરનિમિત્તથી ઉપચારવાક્ય છે છે કે નિશ્ચયવ્યાખ્યા છે, અતદ્‌ગુણ આરોપ છે કે તદ્‌ગુણ આરોપ છે, વગેરે અનેક ન્યાય–અપેક્ષાનો સમ્યક્ વિચાર જેમ છે તેમ પ્રત્યક્ષ ગુરુગમ વિના સમજાય નહિ. સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનને જેઓ ઓળખતા નથી, શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ, ન્યાય, આશયની સમજણ નથી, વીતરાગના નામે સ્વચ્છંદને પોષે છે, એવા ઘણા જીવો આ ગાથાનો ઊંધો અર્થ કરે છે અને કહે છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાનનો ઉપકાર ઓળવીને (ભૂલીને) શ્રીમદ્‌ને સદ્‌ગુરુ થવું છે તેથી પૂજાવા માટે લખ્યું છે. એમ કહેનારા વીતરાગને અને તેમનાં શાસ્ત્રવચનને ઓળખ્યા વિના સમ્યક્ આશય સમજ્યા વિના માત્ર ઓલબોલ કરે છે.

શાસ્ત્રમાં તો ભગવાને કહ્યું છે કે 'જોઈને ચાલવું,' પણ એ નિમિત્તવાક્યનો વાસ્તવિક અર્થ શું તે સમજ્યા વિના બીજી ખરી વાતનો નકાર કરે છે; એ નકારરૂપ અનાદર હોવાનું કારણ એ છે કે તે સ્વસ્વરૂપને અન્યથા માને છે. દેહાદિ હાડકાંની ક્રિયા, ચાલવાની ક્રિયા જીવને આધીન નથી, પરમાણુ માત્રની ક્રિયા કોઈને હાથ નથી. શું સર્વજ્ઞ ભગવાન નથી જાણતા કે જોઈને ચાલવું એવો ઉપદેશ કરે એમ કેટલાક પ્રશ્ન કરે છે. તેઓ નિમિત્તથી

[વ્યવહાર] ભાષાનો આશય સમજતા નથી અને તે કારણે ઊંધી માન્યતામાં રહી તે જીવો વીતરાગનો ઉપકાર જાણુતા જ નથી-તેમણે પરમાર્થ જાણ્યો નથી. જોઇને ચાલવું એનો ભાવ (આશય) એમ છે કે ચાલતી વખતે અંતરંગમાં પ્રમાદ કષાય ન કરવો. દેહનિ ક્રિયા તે જીવથી થઈ શકતી નથી. વીતરાગનાં વચનોનો આશય પોતે જાણુતો નથી અને તેના ગુણુ ગાયા કરે તે સાચા સ્વરૂપને જાણી શકે નહીં. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા કરનાર, પરોક્ષ જિનનો માત્ર કથનમાં ઉપકાર ગાયા કરે છે તેને સાચી વસ્તુ (તત્ત્વ) ની કાંઇ ખબર જ નથી.

મોહી જીવ કહેશે કે અહો વીતરાગે મહા ઉપકાર કર્યો છે, ભગવાને બહુ સારી વાતો કરી છે, આત્માની વાતો કરી છે. પણ વીતરાગ કોણુ હતા ? તેમની જાત શું ? કેમ થયા છે ? તેનો આશય પોતે સમજી શકે નહિ વળી જે સર્વજ્ઞને જાણે છે, આત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ આત્મભ્રાંતિના છેદક છે, તેનો ઉપકાર ન સમજે, સમાગમ ન કરે તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય. શાસ્ત્રમાં નિમિત્તથી વાકયો આવે કે ભાઇ ! સમિતિથી ચાલવું, બધા જીવોની દયા પાળવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, હિંસા ન કરવી, એમ ઉપદેશમાં વ્યવહારુ નિમિત્તથી ભાષા આવે. કોઇ પણ જીવને ન હણવો, પૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરવું તે સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે. તેનો સાચી દૃષ્ટિથી એમ અર્થ છે, કે પુણ્યપાપરૂપ આસ્રવથી અકષાય સ્વરૂપની હિંસા ન કરવી. એટલે અકષાય લક્ષ્યે રાગાદિકનો ત્યાગ કરવો, પરભાવનું ધણીપણું ન કરવું. હું દયાવાળો તથા હું શુભરાગવાળો પણ નથી, દેહાદિની ક્રિયા રહિત કેવળ જ્ઞાતા જ છું. એમ સ્વાધીનપણે ત્રિકાળી અભિપ્રાયની જાળવણીમાં જ્ઞાન ટકી રહેવું તે જ વાસ્તવિક અહિંસા છે, પર તે પર જ છે, સ્વ નથી. ઘણા સમજે છે કે કોઇ પ્રાણીને ન મારવો તેમાં ધર્મ આવી ગયો; પણ અર્થ કરનાર પોતાને ભૂલીને અર્થ કરે છે. પરને ન મારવાના શુભભાવ કર્યા તેમાં ધર્મ આવી ગયો ? તે માને છે કે બસ આપણે અભયદાન દીધું છે, હવે કોઇ જીવને

મારવા નહિ. આપણે વ્રત, તપ કરીએ છીએ, જોઇને ચાલીએ છીએ એટલે ધર્મી છીએ પણ પોતાની તેને ખબર નથી, અકષાય-જ્ઞાયકભાવની રક્ષા કેમ કરવી તેનું તેને ભાન નથી અને માને છે કે પરની ક્રિયા હું કરું, પરને જીવતા રાખું, બચાવું પણ તેની આ બધી માન્યતા ભાવહિંસા છે.

પોતે પરભાવમાં, રાગ, દ્વેષ, મોહભાવનો કર્તા થવામાં ધર્મ માનતો હોય ત્યાં આત્માની પ્રત્યક્ષ હિંસા થઈ રહી છે. જ્ઞાની ધર્માત્માને પણ શુભ દયાભાવનો વિકલ્પ આવી જાય પણ તેની ભેદજ્ઞાનાવડે જુદાઇ જાણે છે, તેથી નિર્જરા થાય છે.

રાગ, દ્વેષ મારા નથી, તે જ્ઞાનભાવે સમજીને ઘટાડી શકાય છે. હું અકષાય છું એ લક્ષે તત્ત્વની અપૂર્વ રુચિ વડે તીવ્ર કષાય ટાળીને મંદ કષાય કરી શકાય પણ અલ્પ કષાય, શુભરાગ, દયાના ભાવ કરવા જેવા છે, રાખવા જેવા છે, એમ જે માને છે તેણે શુભરાગને પોતાનો માન્યો. તે માન્યતા મહા અજ્ઞાન છે, મિથ્યાત્વ છે, કારણ કે પરભાવને પોતાનો માન્યો છે; એ દૃષ્ટિથી જીવ પોતે દયાનો કર્તા થાય છે; તે પોતે જ પોતાની હિંસાનો કરનાર મહા અપરાધી છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગનો આશય સમજ્યા વિના સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રોને પોતે જ અન્યાય કરી રહ્યો છે, માટે પ્રત્યક્ષ ગુરુગમ, સત્સમાગમની જરૂર જણાવી છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગી કેવળજ્ઞાની ભગવંતોએ એ જ કહ્યું છે, કે જે તારો ભાવ નથી તે પરભાવ, રાગભાવ. શુભભાવ, દયાના પરિણામ (એટલે પરને ન મારવાનો ભાવ) તેને તેં સર્વ ધર્મનો સાર માન્યો છે, તે જ તારા અજ્ઞાનથી સ્વહિંસા છે. વીતરાગના નામે ઊંધું વેતરે છે અને કહે કે અમે ધર્મી છીએ, અમને વીતરાગનો ઉપકાર છે, એમ એ અબુદ્ધ જનો માને છે પણ તેને સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રોની અને વીતરાગ ભગવંતોની ઓળખ નથી; માત્ર રાગનો રાગ છે. વીતરાગનો ખરેખરો ઉપકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે પોતે વીતરાગનો આશય યથાર્થ ગુરુગમે જાણીને પુરુષા-

થંથી કહે કે હું પણ વીતરાગી છું. પરોક્ષ જિનેશ્વર કરતાં અધિક ઉપકારી વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને ઓળખીને ઉપકારી માનવા જોઇએ. એના વિનયમાં બધા જ્ઞાનીનો વિનય આવી જાય છે. માટે પોતાના મતાગ્રહને છોડીને સદ્ગુરુના ચરણનો આશ્રય કરવો જોઇએ. ઘણા સ્વચ્છંદી આ ૧૧ મી ગાથાનો ઊંધો અર્થ કરે છે તે બરાબર નથી. તે તો તેમના અજ્ઞાનની-ઊંધા અભિપ્રાયની પુષ્ટિ છે. વર્તમાન સત્પુરુષની ઓળખાણ અને તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો ઉપકાર માન્યા વિના તમો વીતરાગનો ઉપકાર સાચી રીતે ગાઇ શકો નહિ. કોઇ કહે કે સર્વજ્ઞ તો અનંતજ્ઞાનવંત વીતરાગ હતા તેમનાથી પણ અધિક ઉપકાર છદ્મસ્થ જ્ઞાનીનો શા માટે માનવો?

તેનો જવાબ એમ છે કે આપણને અરિહંતદેવની-સર્વજ્ઞની ખબર (ઓળખ) નથી. શ્રીગુરુ તેમને યથાર્થ જાણે છે અને ઓળખાવે છે, તેથી તેમનો અધિક ઉપકાર છે.

સમયસારમાં શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય કહે છે કે અનંતકાળના સર્વજ્ઞોએ જે ન્યાયથી કહ્યું છે તેમના વચનઆશયને અમે અવિરોધપણે સ્વાનુભવપ્રમાણથી કહીશું. અનંતકાળમાં સર્વજ્ઞો, અરિહંત ભગવંતો જે માર્ગ કહી ગયા છે અને ત્રણે કાળના જ્ઞાની ભગવંતોએ જે ન્યાય માર્ગ પ્રરૂપ્યો છે તે જ માર્ગ અમે કહીશું; તમારાથી ન સમજી શકાય તો દ્વેષ ન કરશો.

ઘણા સૂત્રોમાં મુખ્ય વાત એમ આવે છે કે સર્વ જીવોની હિંસા ન કરવી. તેમાં એમ આવ્યું કે પરવસ્તુથી મને ગુણ ન થાય એમ માનવું અને પોતાનું જ્ઞાતસ્વરૂપ નિરાલંબન છે, અસંગ, સ્વાધીન છે, તેની ભાવહિંસા ન કરવી એમ સમજવું. રાગ, દ્વેષ અને પ્રમાદ વડે હિંસા થાય છે અને તે સ્વહિંસા જ છે. બીજા જીવનાં જીવન-મરણ તેના કર્માધીન છે. આટલી સરળ વાત પણ ઘણા જીવો સમજતા નથી, અને કહે છે કે બીજા જીવોને ન મારવાના શુભ પરિણામ, શુભરાગ તે જ ધર્મ, પર જીવોની દયા પાળવી તે જ સર્વ ધર્મોનો સાર છે પણ તેમાં ખાસ વાત એટલે સ્વદયા તો ન આવી; કુતર્કવાળા એમ કહે છે કે પરની દયામાં સ્વદયા

આવી જાય છે. તે વાત તદ્દન જૂઠી છે. પોતાને ભૂલીને પરમાં અટકે તે પોતાના સ્વરૂપની સાવધાની કેમ કરશે? કોઇ કહે કે મને વિશ્વપ્રેમ છે એટલે સર્વને માટે અગર હરકોઈના માટે રાગ છે. એનો સાચો અર્થ એમ છે કે પોતાને રાગ રહિતપણું ગોઠતું નથી; રાગની સળંગતામાં બીજા માટે અટકવું તે પ્રત્યક્ષ અજ્ઞાન છે. હું દયા કર્યા જ કરું એટલે હું રાગ કર્યા જ કરું એ માન્યતા રાખી જે પરભાવનો ધણી અને રાગનો કર્તા થઇને વીતરાગનાં ગાણાં ગાય છે, ભકિત કરે છે તે કષાયની ભકિત કરે છે, રાગનું બહુમાન કરે છે; તેથી ભાવહિંસા થાય છે. અકષાય આત્મા જ એક સિદ્ધ ભગવાન જેવો છે, મારો એકલો આત્મા જ અરાગપણે આદરવા જેવો છે એમ તેમાં ન આવ્યું.

લોકો અનાદિકાળથી નગ્ન સત્યથી ભડકે છે, પણ જેમાં હિત છે, પોતાના ખરેખર સ્વરૂપ—આત્મધર્મની જાળવણી છે તેનાથી લોકો ડરે છે, શંકા કરે છે.

સૂયગડાંગમાં લેખ છે કેઃ—

વેગે ચડેલા મૃગલા સ્વયં શિકારીની જાળ તરફ શંકા વિના દોડયે જાય છે. તેને કોઇએ દયા માટે, બચાવવા માટે ઇશારો કર્યો, ત્યારે પેલા મૃગલાને શંકા થઇ કે આ માણસ અમને મારવા માગે છે, કારણ કે અનાદિથી ભયને જ દેખી રહ્યા છે; તેમ સાચા માર્ગની, હિત—અહિતની પરીક્ષા કરવાની પાત્રતા જેમાં નથી એવા ધર્માંધ જીવો અનાદિકાળથી આત્માનાં નામે અમે ધર્મ કરીએ છીએ, વીતરાગની આજ્ઞા આમ છે માટે બીજા ગમે તેમ કહે પણ અમે નિમિત્તને છોડવાના નથી, એમ પરથી અતીન્દ્રિય નિજ ગુણ પ્રગટ કરવા માગે છે. લોકો જોગની ક્રિયાને સાધન માને છે, પણ નિયમ તો એવો હોવો જોઈએ કે કારણકાર્ય સજાતીય હોવા જોઇએ જેમ સોનું કારણ તેમાંથી સોનાનું કાર્ય નીપજે પણ પિત્તળ કારણ ને સોનું કાર્ય, તેમ બને નહીં. પ્રથમ ભૂમિકાની શરૂઆતનો એકડો પણ તેની સજાતિનો જોઇએ. લોકોને ન્યાયની ખબર પડે નહિ તેથી અમે જ વીતરાગની આજ્ઞા જાણી

છે, એમ નિઃશંકપણે સ્વચ્છંદે વીતરાગના નામે ઊંધે રસ્તે દોડયે જાય છે; તેને સત્પુરુષ જ્ઞાની જે વીતરાગનું વાસ્તવિક તત્ત્વ જાણે છે તે કહે કે ભાઇરે ? તમે જેનેવીતરાગની આજ્ઞા અને સ્વરૂપ માનો છો તેમાં ઘણો ફેર છે. એ સાંભળતાં જ ભય પામીને ભડકે છે. આંધળી શ્રદ્ધાવાળા પોતાનો સ્વચ્છંદ હાંકયે રાખે છે અને અજ્ઞાનભાવને પોષે છે. તે સ્વયં મોહમાં આસકત થઇને ઉન્માર્ગે નિઃશંકપણે પ્રવર્તે છે અને સાચોમાં શંકા કરે છે.

વીતરાગના એકેક વચનમાં અનંતા આગમ છે એ વાત કેમ હશે તે તેઓ જાણતા નથી. લોકોને પોતાના સ્વરૂપમાં અનાદિથી ભ્રાંતિ છે. એ સ્વચ્છંદ ત્યાગે તો યથાર્થ પાત્રતાથી સત્સમાગમ અને સદ્ગુરુવડે તત્ત્વનો વાસ્તવિક નિર્ણય થઇ શકે છે. એક દૃષ્ટાંત છે કેઃ– એક ગ્રહસ્થનો પુત્ર છે. તેનો પિતા મરી ગયો છે, હાલ ગરીબ અવસ્થામાં છે, તેને કોઇએ વાત કરી કે તારા પિતા બહુ લક્ષ્મી–વાળા હતા, માટે તારા ચોપડા જો, અંદરથી કંઇક નીકળશે, ચોપડાં વાંચતાં આવ્યું કે શંકરના દહેરાના ઇંડામાં ચૈત્ર સુદ ૮ ને દિવસે સવારના ૮ વાગે પચાસ લાખ સોનામહોર દાટી છે. હવે પોતે પોતાના જેવાજ અકકલમંદોને વાત કરી કે આમ છે. હાજી હા કરનારાઓએ કહ્યું કે ભલે ચાલો, દહેરાના શિખરને તોડી નાંખીએ. શિખર તોડયું પણ તેમાંથી કાંઇ મળ્યું નહિ. અત્યાર સુધી તો બહુ જ આનંદમાં હતો કે મારા પિતાની મૂકેલ પચાસ લાખ સોનામહોર (નિધાન) મને મળશે પણ હવે તો મૂંઝવણ થઇ.

પછી પોતાના પિતાનો મિત્ર હયાત હતો તેની પાસે ગયો; અને ચોપડા બતાવ્યા. તેણે બધી સમજણ પાડી કે જો ભાઇ! આમાં લખ્યું છે તેનો આશય આમ છે, કે ચૈત્ર સુદ ૮ ના આઠ વાગ્યે સૂર્યની છાયામાં દેવળના ઇંડાનો પડછાયો તારા ઘરની આથમણી દિશામાં જે સ્થળે પડે છે, તે સ્થળે આઠ હાથ ખોદી જો. હવે એ જ પ્રમાણે ખોદી જોયું ત્યારે તેને તો નિધાનની પ્રાપ્તિ થઇ.

એમ શ્રીમદે કહ્યું છે, કે આત્માનું નિધાન કેમ ઊઘડે તે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, પણ જડભાવમાંથી આત્માને ગોતવા જાય તો નહિ મળે. શાસ્ત્રમાં જે નિમિત્તનાં વાક્યો છે તેની પાછળ (આશય) જે પરમાર્થ છે તે જ સાચો છે, માટે વ્યવહારવચન પાછળ જે પરમાર્થ હોય તે સમજી લેવો. શાસ્ત્રમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનાં બન્ને કથન હોય પણ કયા વચનો, કઈ અપેક્ષાએ, કેમ છે તે સમજણની કળા વિના ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો ભણ્યો હોય છતાં તે મિથ્યા છે. જીવ અનંતવાર નવ પૂર્વ ભણ્યો, અને જિનેશ્વરના વચન મુજબ દેહનું ચારિત્ર પાળ્યું; છતાં આત્મગુણનો એક અંશ પણ ન ઊઘડ્યો.

પરોક્ષ જિનેશ્વર સર્વજ્ઞ પિતા વર્તમાનમાં નથી માટે તેમનો વારસો મેળવવાની રીત પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમની ઓળખાણવાળા પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કરવો પડશે. પેલો પોતાના પિતાના મિત્રનો ઉપકાર માને; કે તમે જ મારા પિતાની મૂડી (નિધાન) મને આપી મને લક્ષ્મીવાળો કર્યો. (જો કે તે તો પુણ્યને લઈને મળ્યું છે પરંતુ ગુણવાન હોય તે વિવેક કેમ ભૂલે ?)

આગળ આવશે કે હે સદ્‌ગુરુ ! આપે જ મને આત્મા આપ્યો. સાધકને–આત્માર્થીને અનાદિ મિથ્યાત્વ ભ્રાંતિનું શલ્ય જેના નિમિત્તથી ટળ્યું તે જો કે પોતાના પ્રયત્નથી, સમજણથી ટળ્યું છે છતાં નિર્માનપણે સદ્‌ગુરુનું બહુમાન કરે છે. અહીં આ ગાથામાં એ જ કહેવું છે કે આત્મભ્રાંતિના છેદક પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો સમાગમ છે અને તેમાં પરોક્ષ જિનેશ્વર કરતાં મોટો ઉપકાર સમાય છે. એમ જે ન જાણે એટલે પ્રત્યક્ષ પરમ ઉપકારીને ન જાણે અને બહુમાન–આદર ન કરે તેને સમ્યક્ આત્માનું જ્ઞાન ક્યાંથી ઊપજે ? અહીં "ઊગે" શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં એમ કહે છે કે જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુને ઓળખીને તેમનું બહુમાન આવ્યું ત્યાં સમ્યક્‌દર્શનનું બીજ આત્મગુણ ઊઘડે છે પણ તે બોધિબીજના દાતાનો સંગ ન કરે તો પરોક્ષ જિનેશ્વર કાંઈ તેને ઉપકારી થતાં નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ પણ ઉપકારી ત્યારે કહેવાય, કે જ્યારે પોતે પુરુષાર્થ વડે પાત્રતાથી

સદ્‌ગુરુને ઓળખે. રાગભાવને મારો માનવો તે જ મહા અજ્ઞાન છે. દેહને પ્રતિકૂલતા થઈ તેના દુઃખે હું દુઃખી એમ ભાસ હોવાથી બીજાના દેહને પ્રતિકૂલતા થતાં તેની દયા ખાનારને પોતાને કંપારી થઇ; એ અરેરાટી કરનારે બીજાના દેહના યોગને દેહાત્મભાવે દેખીને, પોતાને દેહાત્મબુદ્ધિ હોવાથી દુઃખપણું પોતામાં ખતવી લીધું છે. આત્મજ્ઞાન વિના ક્ષણે ક્ષણે જ્ઞાનમાં ઊંધી ખાતવણી થાય છે.

દુઃખની વ્યાખ્યા=મોહ એ જ દુઃખ છે. જેટલું સ્વરૂપનું અસાવધાનપણું તે જ દુઃખ છે અને સમ્યક્‌શ્રદ્ધા અને સ્વરૂપનું સાવધાનપણું એ જ સુખ છે માટે જે જીવ બીજાના દુઃખે પોતે દયાવાળો થઇ ગયો છે તે પોતે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણું ભૂલીને દેહાત્મબુદ્ધિવાળો થઇ ગયો છે. તે જ મહા અજ્ઞાન છે, પોતાના ભાવની, આત્માની હિંસા છે.

શરીરના ફેરફારથી દુઃખ નથી પણ માન્યતાથી સુખદુઃખની કલ્પના છે. દેહની પ્રતિકુલતાએ આત્માનું દુઃખ માન્યું તેણે દેહ અને આત્મા એક જ માન્યો; અને તે દુખની બીજો દયા ખાય છે તેણે પણ દેહ અને આત્મા એક જ માન્યા છે. કારણ સામાના શરીરમાં ફારફેર થાય છે તે આત્મામાં થાય છે તેમ માન્યું; તેથી તેની દયા ખાનારે ઊંધી ખતવણી કરી. જડની ક્રિયા આત્માની માની તેને ભલે પોતાને ખબર નથી તોપણ પોતે અનંતા અજ્ઞાનમાં ટકયો છે, તેથી રાગ, દ્વેષ અને મોહભાવ પોતામાં (જ્ઞાનમાં) કરે છે.

વર્તમાનમાં સાચા તત્વની વાત ચાલતી નથી, સાચી વાત તો આકરી લાગે છે, પણ સમજવું પડશે; આજ નહિ તો હજાર વર્ષ પછી, લાખ વર્ષ પછી, અનંત વર્ષ પછી કે ગમે ત્યારે પોતાનું હિત કરવું હોય, સાચું સુખ જોઇતું હોય તેણે અહીં જે કહીએ છીએ તેમ જ યથાર્થ તત્ત્વ સમજવું પડશે, તે વિના ભવ નહિ ટળે. અહીં ભવના અભાવની વાત છે.

સૌભાગ્ય (ચંદ) ભાઇને શ્રીમદે કહ્યું હતું કે જો તમોને સુખ જોઇતું હોય તો અમે કહીએ તેમ કરો, સમજો, અન્યથા સુખની ઇચ્છા જ છોડી દો. લોકોને સાચું સમજવુ નથી અને ખોટાને છોડવું નથી; પોતાનું ડહાપણુ, સ્વચ્છંદ છોડવા નથી. તેમને સુખ નથી

જોઈતું એમ નથી, છતાં પોતાના સ્વચ્છંદે અસત્ય માન્યતા નભાવી રાખવી છે એટલે કે અવિકારી આત્મા નથી જોઇતો, સ્વાધીનતા (સાચું સુખ) નથી જોઈતી. સંસારના જડભાવને આધીન રાગવાળો સંસારી આત્મા રાખવો છે, એમ આવ્યું.

જે ભાવે દુખ કલ્પ્યું એ ભાવે દયા કરવા જાય, જે ભાવે જડ દેહોમાં દેખાતું દુઃખ, (પ્રકૃતિનો ઉદય) તેમાં દુઃખની કલ્પના કરી કે આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માન્યું તે અનંતો મિથ્યાત્વમય અજ્ઞાનભાવ છે. જે ભાવ રાખ્યે અનંત કાળથી રખડવું થયું તે ભાવે સંસારનો ભવભ્રમણનો અભાવ કેમ થાય તે વિચારવું. આ ગાથામાં કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ જ પરમ ઉપકારી છે. પ્રમાણિકપણે ઉપકાર જાણ્યા વિના " ઊગે ન આત્મ વિચાર " એમ આવ્યું. અત્રે " ઊગે " શબ્દમાં ત્રણ ન્યાય છે.

(૧) પોતાની પાત્રતાથી, ગુરુવિનયથી તે તત્ત્વની પ્રતીતિ થઇ, આદર થયો, અને સાથે ગુરુનું પણ બહુમાન આવ્યું અને સાધકભાવ એટલે સ્વઆત્મબોધબીજ—સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. જે ભાવે પૂર્ણતામાંથી શુદ્ધ ગુણ ઊઘડયો તે અપ્રતિહત ભાવે કેવળ-જ્ઞાન લેવાનો છે એમ વર્તમાનમા નિઃસંદેહ જાતમાંથી સાચો નિર્ણય આવે છે.

(૨) આ જ સત્પુરુષ જ્ઞાની છે. આત્મા આવો જ છે એમ સહજ ભાવે આત્મબોધની વાત સાંભળી તે પણ કારણ સમ્યક્ત્વરૂપ બોધબીજ છે.

(૩) જેને આત્માર્થ સિવાય બીજું કાંઈ જોઇતું નથી તેણે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો મહિમા આણી જે બોધબીજ વાવ્યું છે તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આ ઊગેલા અંકુરો ફાલશે જ.

અગિયારમી ગાથાનો ગુલાંટથી અર્થ કરીએ તો એ છે કે જેણે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો આશ્રય કર્યો છે, વળી માને છે કે આ જ ભ્રાંતિના છેદનાર છે, એમ જાણીને વીતરાગનું લક્ષ સદ્‌ગુરુ સમાગમે કર્યું છે, તેનો આત્મવિચાર પ્રગટ ઉદયને પામ્યો છે, પામે છે અને

પામશે. પરોક્ષ જિનેશ્વર અનંત પુરુષાર્થ યુક્ત હતા, એટલે તેમને પુરુષાર્થ કરવાનો બાકી નથી પણ પુરુષાર્થ કરનાર વર્તમાનકાળનો પુરુષાર્થ કરે છે. તે સર્વજ્ઞને ઓળખીને જે જ્ઞાની પોતાનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરે છે તે જ્ઞાની આપણી ભૂલ બતાવે છે, કારણ કે પોતાની ભૂલ સદ્દ્ગુરુના સમાગમ વિના બીજા બતાવી ન શકે. જેને વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સદ્દ્ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો છે તે, "પુરુષપ્રમાણે વચનપ્રમાણ" એ સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે અને તેથી તેને નિઃશંક શ્રદ્ધા છે કે અમારું કાર્ય પુરુષાર્થ વડે નિઃશંકપણે ફળવાનું છે પણ જેને વર્તમાન ધર્માત્મા ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ, પણ પરોક્ષ જિનવચનો ઉપર આધાર રાખ્યો તેને પરાધીનપણું અને શંકાપણું મૂળમાં જ આવ્યું; કારણ કે પોતાનો પુરુષાર્થ ફળવાન છે કે નહિ તેની ખાત્રી પોતાને નથી. પ્રત્યક્ષ સદ્દ્ગુરુ પોતાના નિમિત્તે કોઇને પરાવલંબી થવા દેતા નથી. સત્સમાગમનું પ્રત્યક્ષ ફળ સાધકને (મુમુક્ષુને) પોતા વડે દેખાય છે તેથી શંકા પડતી નથી.

નિત્યનું ઊગવું નિત્યપણે ટકી રહે છે. શુભભાવ-વિભાવભાવ જે અનિત્ય છે તેનું ટકવું પરને કારણે છે. આત્મજ્ઞાન વિના અયથાર્થ આત્મવિચારનું ઊગવું અનિત્યથી છે કારણ કે તે પરથી ઊગ્યો છે, તે સદ્દ્ગુરુના લક્ષે અને સ્વાશ્રયના ભાનથી જાગ્યો નથી. હું મારાથી જ છું, મારું પૂર્ણ પદ ઊઘડવું તે મારાથી જ છે, એમ પડકાર કોણ આપશે?

જેને અંતરમાં સમ્યક્ સ્ફુરણા ઊગે તેને બીજે પૂછવા જવું નહિ પડે. પાત્રતા, સમજણ, ગુરુગમ, અને સત્સમાગમ વિના શાસ્ત્રો વાંચે, વિચારે તે વૃથા છે. સ્વછંદમાં રહીને સાધકપણું માને, પછી ધ્યાન કરે, આંખ બંધ કરે તો ઝોલાં આવે, આત્માના વિકલ્પ કરે તો રાગનો કર્તા થઇ રાગમાં ટકે અને રાગમાં પરિણમે. ધ્યાન કરે તો તરંગ થઈ આવે, મનને સ્થિર કરે તો જડ જેવો થઈ જાય, એમ બધુંએ ઊંધું થાય. આ સ્વચ્છંદ ટાળવા માટે વર્તમાન પુરુષાર્થમાં સ્થિતિ જેને છે એવા સત્પુરુષ એ જ બળવાન ઉપકારી નિમિત્ત

છે; તેનું લક્ષ નહિ કરતાં પરોક્ષ જિનેશ્વરનો ઉપકાર મેં જાણ્યો છે એવું માનવું તે સમજણની ભૂલ છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જ આત્મભ્રાંતિના છેદક છે; તેમને જાણી; તેમની પ્રતીતિથી તથા પોતાની પાત્રતાથી બોધબીજ ઊગે છે. સાધકનો પુરુષાર્થ શું? સાધકનો વ્યવહાર શું? તે ભૂમિકાના અંતરંગ પરિણામ શું? તેના પુરુષાર્થનો અંશ પણ જાણ્યા વિના અનંત પુરુષાર્થની અને પરોક્ષ જિન વીતરાગની ખબર ક્યાંથી પડે? સ્વચ્છંદી પુરુષને સાચા પુરુષાર્થની હાજરી નથી, સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ નથી.

પ્રશ્ન:—સદ્ગુરુ તો પર છે, નિમિત્ત છે તેના ઉપર આટલો બધો આધાર શો અને તેમનો ઉપકાર માનવાનું કારણ શું?

ઉત્તર:—ભાઈ રે! આત્માને સમજનાર મુમુક્ષુ જેના નિમિત્તથી સમજ્યો તેનો વિનય, પર નિમિત્ત જેમ છે તેમ સમજીને, સ્વચ્છંદ ટાળીને નિમિત્તના ઉપકારનો સ્વીકાર કરે છે; તે ખરી રીતે પોતાના ઉપકારનો સ્વીકાર છે. એવો સજ્જન પુરુષોનો વ્યવહાર છે. પોતાનો ગુણ ઊઘડે તેને સમજાવનાર પ્રત્યે ઉપકારીપણાની બહુમાનદૃષ્ટિ ન આવે તો તે સમજ્યો જ નથી. જ્યાં વિનય ઊઘડ્યો—જ્યાં અંકુર ચલાવ ઊગ્યો ત્યાં અહંપણું કેમ રહે? વિનયવંત નિમિત્તનો ઉપકાર ગાયા વિના ન રહે. પોતે જાણે છે કે મારી પાત્રતાથી સમજ્યો છું પણ તેમાં જે ઇષ્ટ નિમિત્ત છે તેમના ગુણનું બહુમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી.

આંબો ફળ્યે નમતો જાય તેમ આત્માનો ગુણ ઊઘડ્યો એટલે સ્વચ્છંદના અભાવરૂપ ઉપકારીનો વિનય કરે જ કરે.

ચાર જ્ઞાનના ધણી ગણધર મુનિ તે જ ભવે મોક્ષ જવાના છે, છતાં અહો! પ્રભુ! ધન્ય ધન્ય! આપનો અનંત ઉપકાર છે, 'અપુવ્વવયણા,' ધન્ય વચન! પોતે પૂર્ણ વીતરાગ ન થાય ત્યાંસુધી જે પોતાથી અધિક ગુણવંત સદ્ગુરુ છે; તેમનો વિનય શિષ્યને થયા

વિના રહે નહિ. તે વિનય-ભક્તિ પોતાના હિત માટે છે. પુરુષાર્થ વધારવા શુભ વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ, પણ પૂર્ણ સ્થિરતા વધે ત્યારે તો આત્મજ્ઞાનમાંનિર્વિકલ્પ દશામાં સ્થિત થાય છે, ત્યાં તો વંદનવંદકભાવ પણ નથી. પણ સાધક દશા છે ત્યાંસુધી સદ્ગુરુનો વિનય, આદર બીજા જ્ઞાની સાધક પણ કરે છે. "જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ." એકાન્ત પકડવાનું નથી પણ જેમ છે તેમ જાણવાનું છે. ખાનદાન પુત્ર તેના બાપને એમ ન કહે કે તમને અમારા ઉપર રાગ હતો એટલે પાળી પોષીને મોટા કર્યા છે માટે અમારે તમારો વિનય કરવો નથી.

સત્પુરુષનો વિનય તે પરમાર્થે નિજ ગુણનો વિનય છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ઉપકારમાં પૂર્વે થઇ ગયેલા અનંત જ્ઞાનીનો, ત્રણે કાળના જ્ઞાનીનો ઉપકાર સમાઇ જાય છે.

તા ૪-૧૦-૩૯

આત્માનો અણુઅભ્યાસેલો લોકોત્તર શુદ્ધાત્મપરિણતિનો માર્ગ પોતાને પ્રાપ્ત નથી અને પરોક્ષ જિનનો માત્ર કથનમાં ઉપકાર ગાયા કરે અથવા શુભ મનજોગથી વિચાર કરે તેનાથી કંઇ સમ્યક્ આત્મવિચાર ન ઊગે.

અનંત કાળમાં જે માન્યું છે તે આત્મવિચાર ન કહેવાય, અપૂર્વતા ન કહેવાય. જ્ઞાતાનું રાગ રહિત જે અરાગીપણું છે, એ સ્વાધીન તત્ત્વસ્વરૂપને રાગ રહિત થઇને જે વિચાર્યું તે જ વાસ્તવિક આત્મવિચાર છે. વિચારવું તો મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. અવગ્રહ એટલે જ્ઞાનવડે પદાર્થનો બોધ થવો, પછી ઇહા=તેનો વિચાર, પછી અવાય=નિર્ણય અને ધારણા=ચોકસ ધારી રાખવું.

કુજ્ઞાનપણે જ્ઞાનનો વ્યાપાર પરપદાર્થ સંબંધી અનંત કાળથી કર્યો છે, પણ તે પરભાવમાં સ્થિતપણારૂપ ભૂલ ટાળીને રાગ રહિત-પણે અરાગી થઇને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવો તે આત્મવિચાર છે. પૂર્વે થઇ ગયેલા અનંત પુરુષાર્થવાળા શ્રીમદ્ ભગવંતો કોણ હતા, તેમનું વાસ્તવિક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ અને વીર્ય તે શું એની ખબર વિના તેનું લક્ષ કર્યા કરે, એના ગુણ સમજ્યા વિના, સત્સમા-

ગમ વિના રાગ વડે વીતરાગનાં ગાણાં ગાયા કરે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું લક્ષ, પરિચય ન કરે તો તેને આત્મવિચાર ક્યાંથી ઊગશે ?-૧૧

વર્તમાન પુરુષાર્થનું અપૂર્વપણું સ્વરૂપસ્થિતિ જેમને વર્તે છે, એવા સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના જિનસ્વરૂપ સમજાય નહિ એમ હવે કહે છે:—

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યાવણ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨.

એ સિદ્ધાંત કહ્યો તેનો હેતુ એ છે કે ધર્માત્મા જ્ઞાનીના ઉપદેશ વિના પૂર્ણ વીતરાગ સ્વરૂપનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજાય નહિ.

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના પોતાના સ્વછંદે. પોતાની મતિકલ્પનાથી શાસ્ત્ર આધારે અલૌકિક પરમ સ્વરૂપને જેમ તેમ ધારી લેવું અને કહેવું કે તીર્થંકર ભગવાને અનંત ઉપકાર કર્યો છે, અમે તે વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞા પાળીએ છીએ, એમ કલ્પનામાં રાગ વડે પરોક્ષનું લક્ષ કરે છે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું લક્ષ નથી તેથી જિનસ્વરૂપ સમજ્યા વિના તું માને કે અમે સમજ્યા છીએ, એ વચન દોષવાળું છે. સમજ્યા વિના ઉપકાર કોનો ? જ્ઞાનીએ કહ્યું છે કાંઈ, અને તું સમજે છે કાંઈ. અનંત કાળથી અણુસમજણે તારો સ્વકાળ પરભાવપણે—અજ્ઞાનપણે ચાલ્યો આવ્યો છે. આત્મા સુખસ્વરૂપ, આનંદમય, અકષાયભાવે છે તેનું અનંત કાળમાં જાણપણું થયું નથી, એટલે અણુસમજણભાવે તારો કાળ ગયો છે માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ વિના તારું આત્મસ્વરૂપ તારા સ્વચ્છંદે નહિ ટળે.

અનાદિથી પરપરિણતિનો અભ્યાસ અને દેહાધ્યાસ છે એટલે જેને જે ગોઠે છે (ગમે છે) તે શાસ્ત્રને, ન્યાયને, શ્રવણને જેમ ફાવે તેમ ખતવી દેશે, માટે "સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના સમજાય ન જિનરૂપ તેમાં જેને પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું બહુમાન નથી, તેને લક્ષ અને

પ્રતીત નથી. આત્માર્થની પ્રાપ્તિથી શૂન્ય એના સોબતી તને મળી જશે, તો તને ગમતી વાત ત્યાંથી મળી રહેશે. જે પોતાથી અજાણ છે, અણસમજ્યો રખડયો અને એ જ ભાવે વીતરાગના ગુણ ગાય છે. પણ વીતરાગે પરમાર્થ શું કહ્યો છે તે સમજ્યા વિના તે ઉપકાર ગણાય નહિ. અણસમજણથી તું તારી ઊંધી દૃષ્ટિ વડે અનંત જ્ઞાની–સર્વજ્ઞનું એક અંશે પણ માપ કાઢી શકે નહિ, સ્વચ્છંદતાથી સમજવા માગે તો સમજી શકે નહિ. શુભ ક્રિયા, શુભ ભાવ તો મોહકર્મના ઉદયવાળો શુભરાગ છે તેનાથી અરાગી, નિર્મળ આત્મા કેમ પ્રગટે?

દેવ, ગુરુ, ધર્મ પણ વીતરાગ છે તે રાગ વડે કેમ જણાય? માટે કહે છે કે "સમજયા વણ ઉપકાર શો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ" તું જો સમજે તો તારું વીતરાગસ્વરૂપ તારાથી પ્રગટે. અકષાયભાવની રુચિ થયે, સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનદશાને પામે. અંતર સ્વભાવે સ્વાધીન તત્ત્વ જેમ છે તેમ સમજ્યે ગુણ થાય.

પ્રથમ શબ્દો ધારી રાખ્યા હતા, તેને બદલે અભૂલપણે અંતર સ્વભાવ ભણી સાચી દૃષ્ટિ કરી જ્ઞાનીની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ વડે સ્વઆત્મા ભણી આદર થયો તેથી પોતાના અતીન્દ્રિય પુરુષાર્થના પરિણામે પોતે જિન એટલે વીતરાગદશાને પામે છે. માટે ગુરુગમ અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની વિના શાસ્ત્રોના ઊંડા ન્યાયની ગૂંચ સ્વચ્છંદે ન ઊકલે.

ભગવતી સૂત્રમાં ૧ આયારંભી, ૨ પરારંભી, ૩ તદુભયારંભી, ૪ અણારંભી એમ ચાર બોલ વિષે પ્રથમ સંપ્રદાયમાં ચર્ચા થતી હતી તેનો તે ઉપદેશકો ખોટો અર્થ કરતા હતા.

લોકોમાં (સંપ્રદાયમાં) ચાલતું કે અશુભ જોગ એટલે આયારંભી, પરારંભી, અને તદુભયારંભી અને શુભજોગ એટલે અનારંભી. શ્રીમદ્ પાસે તે પ્રશ્ન થયો ત્યારે તેમણે જેમ છે તેમ ખરો ન્યાય કહી દીધો હતો, એટલે કે શુદ્ધભાવને અણારંભી કહ્યો હતો, પણ ખોટા આગ્રહી ન સમજી શકે.

ઘણા લોકો શુભ જોગને સંવર,–નિર્જરા માને અને કહે કે બસ, ભગવાને કહ્યું છે, કે અનારંભી તે જ્ઞાની, અને આપણે પાપ

નથી કરતા, માટે શુભ જોગ તે અનારંભીપણું, ધર્મીપણું છે. આનો અર્થ શ્રીમદે વિચક્ષણતાથી કર્યો હતો, કે આ સ્થાને શુભ એટલે આત્માનો સ્વાભાવિક સહજભાવ છે, તે પવિત્ર પારિણામિકભાવ છે; એમ કહીને શુભને અનારંભી એ અપેક્ષાએ કહ્યો હતો કારણ કે આધ્યાત્મિક ભાષામાં શુદ્ધને પવિત્ર-શુભ કહ્યો છે, અને પુણ્યપાપ-રહિત શુદ્ધ પારિણામિક ભાવે આત્મા જ્ઞાતા, અક્રિય, સિદ્ધભગવાન જેવો છે, તે પારિણામિક ભાવને અનારંભી સ્વભાવ માનવો; તેને અહીં શુભ કહ્યો છે. આ તત્ત્વની સાચી દૃષ્ટિ છે. એમ સાચો ન્યાય સમજ્યા વિના લોકો મન, વાણી, દેહના શુભ જોગને ધર્મ માનનારા પણ છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને જે અશુદ્ધતા કરે તે રાગનેશુભ (ઉપાદેય) કેમ કહેવાય? ઘણા જીવો સમજ્યા વિના શાસ્ત્રના ન્યાય-વિરુદ્ધ ઊંધા અર્થ કરે છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવતી સૂત્રના વચનનો સંપ્રદાયમાં એવો ઊંધો અર્થ કરતા હતા કે પાપપરિણામ ન કરવા, પણ પુણ્યપરિણામરૂપ આ શુભ રાગથી સંવર, નિર્જરા, ધર્મ થાય, અનારંભીપણું થાય. એમ માને અને કહે કે અમે વીતરાગની આજ્ઞા માનીએ છીએ, એમ વીતરાગના નામે ઊંધાં ચાણાં થાય છે. એ રાગની ભક્તિ કરે છે, મોહભાવને પારિણામિક-ભાવશુદ્ધ ભાવ અજાણપણે માની બેસે છે. અજાણપણું એ જ ભૂલ છે, ભૂલ એટલે અજ્ઞાન, અજ્ઞાન તે બચાવ નથી.

વીતરાગ ભગવંતોએ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થવાની શુદ્ધ પારિણા-મિક સ્વાભાવિક દશાને અનારંભી દશા એટલે પુણ્ય, પાપ રહિત શુભાશુભ રાગ વિનાની શુદ્ધ પારિણામિક દશા કહી છે. આમ શાસ્ત્રોના અનેક ગૂઢ અર્થ ન્યાય સહિત સમજ્યા વિના સાચો ઉપ-કાર કેમ થાય?

વીતરાગે "શુભ" ભાવને તે સ્થાને અનારંભી કહ્યો છે તે અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી કહ્યો છે. તેને બદલે લોકો વીતરાગના નામે મતમાં સોંઘું લઈ બેઠા કે શુભ જોગથી ચારિત્ર અને નિર્જરા થાય છે. આપણે ત્યાગી છીએ, ચારિત્રવાળા છીએ; પણ એ શુભ જોગ ક્યાંથી

ઉત્પન્ન થાય છે તેની ખબર નથી. શુભ પરિણામ તે મનના સંબંધનો રાગ છે, તે શુભ રાગ-પુણ્યપરિણામ ઔદયિક ભાવ છે, તે મોહકર્મનું ફળ છે, તે પર પ્રકૃતિના વિપાક નિમિત્તે થતો વિકારી ભાવ છે, આત્માનો ભાવ નથી. તેને સમજ્યા વિના તે શુભ જોગને, પુણ્ય-પરિણામને ધર્મ માને, ચારિત્ર માને તે પ્રત્યક્ષ મિથ્યાભાવ છે. આમ વીતરાગનાં શાસ્ત્રો જ્ઞાનીગુરુના આશ્રય વિના, સમજ્યા વિના જીવને શો ઉપકાર થાય ? એ માટે વારંવાર શ્રીમદે કહ્યું છે કે સ્વછંદ, માન અને મતવાળાને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાનાં ટાણાં (વખત) મળતાં નથી. માટે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે,

> સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ,
> તો તે પામે જિનદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ.
> પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય,
> સમજો જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગૂંજ્ય.

માટે કહ્યું કે વીતરાગ સ્વરૂપ શું છે અને તેમનાં વચનનો આશય શું છે તે ગુરુ સમીપે, ગુરુગમે સમજ્યા વિના શો ઉપકાર થાય ? માટે સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી જે સર્વજ્ઞ પૂર્ણ વીતરાગ થઈ ગયા તેમનું સ્વરૂપ સમજે તે પોતાના સ્વરૂપની દશાને પામે, કેમકે શુદ્ધ આત્મપણું એ જ જિનનુ સ્વરૂપ છે. શક્તિરૂપે સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે પણ જે સમજે તે જ પ્રગટ જિનેશ્વર થાય. તે સદ્‌ગુરુના ઉપદેશ વિના અને પોતાની પાત્રતા વિના સમજાય નહિ, માટે તે સદ્‌ગુરુ જિનને જાણનાર વર્તમાન પુરુષાર્થ સહિત શ્રીગુરુના ભાવવચન વડે નિજ પદ મુમુક્ષુ જીવને સમજાય છે.

આચારાંગમાં કહ્યું છે કે:-" જે એગં જાણઇ સો સવ્વં જાણઇ." જેણે આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું. જિનપદને પરમાર્થ જિન-પદ કહ્યું છે માટે જે યથાર્થપણે તત્ત્વસ્વરૂપ ગુરુગમે સમજે તે પોતાની સ્વાભાવિક શુદ્ધ દશાને પામે. શુદ્ધ પવિત્ર વીતરાગદશા શ્રી જિનનું સ્વરૂપ છે, તેને પોતાની પાત્રતા વડે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જે જાણે છે તે નિશ્ચયથી પોતાનું આત્મપદ જાણે છે. જેવું

રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન રહિત જિનનું સ્વરૂપ છે, તેવું પદ શક્તિરૂપે સર્વ જીવોનું છે તે શ્રી સદ્‌ગુરુ પાસેથી સમજીને યથાર્થપણે ગ્રહણ કરે તો મુમુક્ષુને જેમ છે તેમ સદ્‌ગુરુથી સમજાય છે માટે શાસ્ત્રમાં ગુરુઆજ્ઞાનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. સદ્‌ગુરુનો મહિમા, મહામાન અને આદર તે નિશ્ચયથી પોતાના ગુણનો આદર છે. એક વખત દૃષ્ટાંત કહ્યું કેઃ-માબાપ, શેઠ અને ગુરુ ત્રણેનો બદલો લૌકિક ઉપકારથી ન વળે પણ પરમાર્થ પદ પમાડવાથી જ વળે છે. ખાનદાન, વિનયવંત એમ ન બોલે કે અમારાં પુણ્ય હતાં અને તમારો સ્વાર્થ હતો માટે તમે અમને સુખ, સગવડ આપી, પાળીપોષીને મોટા કર્યા, એમાં તમારો ઉપકાર શેનો? એમ ખાનદાનના સુપુત્ર ન કહે. અહીં એમ કહેવું છે કે માબાપને ધર્મ કોણ પમાડે? પોતે ધર્મ પામે ત્યારેને? ખાનદાન પુત્રની ફરજ છે કે તે માતા, પિતાને ધર્મ પમાડે, એમ શેઠે પ્રથમ ઉપકાર કર્યો હોય તેનો બદલો આપનાર નોકરથી લૌકિક લાભનો બદલો લૌકિકપણે કદી વળે નહીં પણ લોકોત્તર લાભથી તે બદલો વળે. પોતે ધર્મ પામે તો તે શેઠને આત્મધર્મ પમાડી પરમ સંતોષ પમાડી શકે. એમ શ્રી સદ્‌ગુરુ પાસેથી પોતે આત્મધર્મ સમજ્યો છે તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવાનો પ્રસંગ ન ભૂલે. ૧૨.

હવે કહે છે કે જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યાં શું કરવું તે માટે કહે છે કે શાસ્ત્રો સુપાત્ર જીવને આધાર આપે છે તે શાસ્ત્રો કેવાં પ્રમાણિક હોવાં જોઈએ; કોણ વાંચી શકે, કેવી રીતે વાંચે, કેવો આદર હોય વગેરે વિધિ-નિષેધથી સમજાવે છે.

આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર. ૧૩.

સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર પ્રણીત આગમશાસ્ત્ર જે સુપાત્ર જીવ હોય તેને આધાર થાય છે પણ તે પ્રત્યક્ષ ભ્રાંતિનું છેદક નથી, પણ જે જીવ આત્માર્થી છે, તીવ્ર આત્માર્થનો કામી છે તથા સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા શિર સાવંધ રાખી વર્તે છે, ગુરુના વિરહમાં ગુરુઆજ્ઞા હૃદયમાં

રાખે છે તેને સુપાત્ર કહ્યા છે. આ ગાથામાં પ્રમાણિક શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા કહી છે: આત્માદિ=આત્મા છે તે સિવાય જડ પદાર્થોનું હોવાપણું છે તે, સત્ એટલે ત્રિકાળ છે. યથાર્થપણે સનાતન એ પદાર્થો અને તેનું હોવાપણું અનાદિ અનંતપણે છે. પરલોક છે, સંયોગ-વિયોગ પણ છે અને તે જડ તત્ત્વથી જુદાપણું છે; તેમ જ મોક્ષસ્વરૂપ મુક્તદશા પણ છે. એ એના સંયોગે જીવની વર્તમાન દશામાં ભૂલ પણ છે. એ રાગી-દ્વેષીપણું પરના નિમિત્તે છે. કોઈ તત્ત્વ પોતાના કારણે અશુદ્ધ દશામાં ન હોઈ શકે માટે જીવમાં પરમા નિમિત્તે અશુદ્ધ દશા છે. લોકો કહે છે કે બીજું તત્ત્વ નથી, ભ્રાંતિ છે, પણ તેમ નથી; માટે જે શાસ્ત્રમાં જીવ, અજીવ આદિ બે તત્ત્વોનું યથાર્થપણું હોય, સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર પ્રણીત આગમશાસ્ત્રો હોય તેને પ્રમાણિક માનવાં વળી આ લોક, પરલોક છે એટલે આત્માથી પરભાવરૂપ ઊંધી માન્યતામાં ટકવાને કારણે, રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનમય જડભાવનાં અધ્યવસાયના કારણે વિચિત્ર કર્મફળ ભોગવવાનાં અનેક સ્થાનકો,-પરલોકાદિક છે, પુનર્જન્મ છે અને રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન રહિત શુદ્ધ દશા પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે વગેરે પ્રમાણ છે. આગળ વધે તો બધું છે, તે જેમ છે તેમ જણાય છે. જે જે જીવો સ્વચ્છંદે શાસ્ત્રો વાંચે છે તે જીવો શાસ્ત્રની ભૂલવણીમાં ભૂલે છે, જેની ઓળખાણ માટે આ ગાથામાં કહેવાયું છે કે જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યાં એવાં શાસ્ત્ર મુમુક્ષુ જીવે વાંચવાવિચારવાં કે જે સર્વજ્ઞ વીતરાગ એટલે જેના રાગ દ્વેષ, અજ્ઞાન સર્વથા ક્ષય થઈ ગયાં છે અને સાધકદશામાંથી પૂર્ણ દશા પામ્યા છે તેવા પુરુષોએ પ્રરૂપેલાં હોય. પદાર્થરૂપે જગતમાં આત્મા અને જડ આદિનો અસ્તિત્વનું જેમાં અવિરોધ કથન હોય તેવાં શાસ્ત્રોનો આધાર સદ્‌ગુરુની ગેરહાજરીમાં લેવાય છે; છતાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ આગળ શાસ્ત્રોની તુલના નથી, શાસ્ત્રની અધિકાઈ નથી. એક શિષ્ય ૧૦૦૦ પાનાંનું પુસ્તક હતું તે વાંચતો હતો, માત્ર દોઢ લીટી વાંચવી બાકી હતી ત્યાં શ્રીગુરુએ તેને બોલાવ્યો. શિષ્યે જરા ધીરેથી અનુત્સાહપણે જવાબ આપ્યો કે આટલું પૂરું કરીને આવું

છું. તેને વર્તમાન ચૈતન્યમૂર્તિ શું લાભ આપશે તેનું માહાત્મ્ય ન આવ્યું. બસ, આ જ પોતાની મોટી ભૂલ, કારણ કે શિષ્યને એવો ભાવ આવ્યો કે આમાંથી કાંઈ જાણી લઉં તે ભૂલને વશ. પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યસ્વરૂપ શ્રી ગુરુભગવાન શું લાભ આપશે તેનું લક્ષ ન રહેતાં તેને હોઢ લીટીનું લક્ષ રહી ગયું તેથી પરમાર્થે પોતાના સ્વરૂપ-લાભની તેને અસાવધાની છે. અક્ષરમાંથી જ્ઞાન નથી આવતું એવું ભાન હોત તો વિલંબ કર્યો વિના હોંશથી તરતજ ' જી પ્રભુ ' કહીને ઊભો થાત. તેમ ઘણા જીવો, સતસ્વરૂપ સત્પુરુષ જે જાગતી જ્યોત વર્તમાન પુરુષાર્થવાળા છે તેમનું, પરમ ઉપકારી લક્ષ ચૂકીને પર નિમિત્તમાં અટકે અને સ્વસ્વરૂપની સાવધાની, ગુરુઆજ્ઞાની જવાબદારીનું ભાન ન રાખે તો તેને આત્મસ્વરૂપની પારિણામિક દશાની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ? માટે સત્પુરુષનો મહિમા, ભક્તિ, વિનય આદિનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં ઘણું આવે છે.

અહીં તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો અમુક કાળ વિરહ જેને હોય તે મુમુક્ષુએ કયા શાસ્ત્રો વાંચવા તે વિષય છે. આગળ કહેવાયું છે કે આત્મા સત્ સ્વરૂપ એકલો સ્વાધીન છે, છે તે નિત્ય છે, છે તે પરપણે નથી, પરભાવે, રાગભાવે નથી એ આદિ અવિરોધી ન્યાય-કથન જેને વિષે છે એવા શાસ્ત્રો જીવને ત્યારે ઉપકારી છે કે જ્યારે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનું નિમિત્ત ન હોય. આવે પ્રસંગે પોતાની પાત્રતામાં યોગ્યતામાં સુશાસ્ત્ર નિમિત્ત છે. પણ ૧૧ મી ગાથામાં કહ્યું તેમ કોઇ મોહી જીવ પ્રત્યક્ષ ઊઘડેલા પુરુષાર્થવાળા શ્રી ગુરુનો ઉપેક્ષક થઈને, પોતામાં રોકાય તો તેને આત્માની યથાર્થ રુચિ નથી ચૈતન્યનો જે આદર જોઈએ તેને બદલે, (નિશ્ચયથી પોતાનો આદર છે તે ભૂલ્યો છે.) તેને જડનો આદર છે-રાગનો આદર છે, તેથી તે રાગની ભક્તિ કરે છે.

આત્માર્થી લાયક જીવ સત્પુરુષના વિરહમાં એમ ચિંતવે કે પ્રત્યક્ષ સત્ગુરુનો જોગ ક્યારે મળે ? એ અપૂર્વ અવસરની ભાવના

ભાવતો વર્તમાનમાં સર્વજ્ઞ કથીત પ્રમાણ શાસ્ત્રોને સદ્દગુરુની હયાતી ન હોય ત્યારે આજ્ઞા સમજી વિવેક સહિત સાચા સુખનો કામી અવિરોધપણે તત્ત્વસાધન કરે છે. સુપાત્ર જીવને સતશાસ્ત્રનો આધાર એ માટે કહ્યો કે તેના નિમિત્તે જીવ પુરુષાર્થ સાધે છે વળી તે વિચારે છે કે આ કથનમાં વસ્તુ ભાવસ્વરૂપે છે, નામપણે છે, સ્થાપના નિક્ષેપે છે, કે દ્રવ્ય નિક્ષેપે છે જે જે નયે જે જે પ્રમાણથી નિશ્ચય-વ્યવહારથી, પરમાર્થથી જે ન્યાય, જ્યાં જ્યાં યોગ્ય છે તે તે યથાસ્થાને સમજે. આત્મા કેવળ શુદ્ધ જ છે એમ પણ નહિ. દ્રવ્યસ્વભાવે શુદ્ધપણું અને પર્યાયે અશુદ્ધપણું જાણે અશુદ્ધપણું ટાળવા પુરુષાર્થ કરે અને રાગ ટાળીને જ્ઞાનદશાનો પુરુષાર્થ વધારવાનું પ્રયોજન સાધે. અધૂરી દશા છે ત્યાંસુધી શાસ્ત્રઅભ્યાસ સ્વાધ્યાય આદિ કરે છે.

લક્ષણ, પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ એ આત્માનો સાધકદશામાં પૂર્ણ સ્વભાવ પ્રગટ કરવા સુધીમાં સાધનો છે. પણ તેનો આધાર સદ્દગુરુ પ્રત્યક્ષ ન હોય તેટલા પૂરતો જાણીને તે અપેક્ષાએ આદર હોવો જોઇએ. ધર્માત્માએ શ્રુતભક્તિ કરવી તેમા શાસ્ત્રાદિનું બહુમાન કરવા કહ્યું છે, કારણ કે તે શાસ્ત્રો સત્પદપ્રરૂપણાનો આધાર છે; તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્તં સત્,-અસ્તિપદને પ્રરૂપક યથાર્થ તત્વનિરૂપણ છે, તે વળી એમ પણ પ્રરૂપે છે કે આત્મા છે, છે તે પરપણે નથી, પણ છે તે સ્વપણે છે, તે જ ટકીને બદલે છે.

શિષ્ય જે ભૂમિકાએ ઊભો છે તે સંસારદશા પલટીને મુક્તદશા કરવી છે માટે શાસ્ત્ર શું પ્રયોજનવાન છે તે પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુ હોય તો સમજાવે અને ભૂલદશા પલટાવીને ભૂલ સુધારે, ઘણાં જીવો વાંચે છે પણ પોતામાં કેવી પાત્રતા જોઇએ અને સમજણની કળા શી રીતે છે એનો અનુભવ જોઇએ તે તેમને હોતો નથી.

શ્રીમદે પણ કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની સન્મુખે સમજતા જીવ પોતાની અણસમજણના દોષો જેમ છે તેમ સમજી શકે છે. જે શાસ્ત્ર યથાર્થ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે તે શાસ્ત્ર સુપાત્ર જીવને લાભનું

નિમિત્ત છે. દૃષ્ટિની ભૂલ ગયા પછી ગમે તે શબ્દ કે શાસ્ત્ર પ્રાયે અહિતનું કારણ થતાં નથી પણ જેને સાચી દૃષ્ટિ થઈ નથી તેને જ્યાં ત્યાં શાસ્ત્રોમાં આત્મા વિષે ભ્રમણા થાય છે, માટે અપરિપક્વ વિચારવાળાએ તો સત્ શાસ્ત્રો જ અવલોકવાં. અહીં સુપાત્ર જીવને શાસ્ત્રો આધારરૂપ કહ્યાં છે તોપણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મહિમા માથે ચડાવીને તે આધાર છે. અહીં આધારની વાત કરી તે પણ ઉપચારથી છે. ખરી રીતે આધાર તો ધ્યેય આખો આત્મા છે, ને તેના તરફનું વલણ છે સંસારની ઇચ્છા-સંસારભાવ છોડીને નિત્ય વિચારણા અને તત્ત્વસ્વરૂપનું મનન કરવા અહીં કહ્યું છે.

જેનો આધાર માન્યો તેની હીણપ-અનાદર કેમ થવા દે ? સંસારનો પ્રેમ ટાળીને, પ્રથમ સંસાર ઉપર જે પ્રેમ હતો તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ સત્પુરુષ પ્રત્યે હોવો જોઇએ એ પ્રેમ [શુભરાગ] પણ આદરણીય નથી માન્યો. ઇષ્ટ નિમિત્ત, જીવના ઉપાદાનનું વલણ જણાવે છે. સદ્ગુરુ પ્રત્યે હૃદયમાં જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, આદર છે તે જ નિશ્ચયથી પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો પ્રેમ છે. એ કારણે શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત, તેમના ન્યાય, અધ્યાત્મ આદિ પ્રમાણિક શાસ્ત્રોનો પ્રેમ આત્માર્થીને હોય જ. ૧૩.

હવે સત્પુરુષોએ નિષ્કારણ કરુણાથી એકાન્ત આત્માના જ હિત અર્થે જે સત્શાસ્ત્રો રચ્યાં છે તેને કેમ અવગાહવાં તે કહે છે. તેમાં ઘણો ગંભીર અર્થ રહ્યો છે.

અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ. ૧૪,

ધર્માત્મા સદ્ગુરુએ કહ્યું કે અમુક શાસ્ત્ર વાંચ, તો તેનું ઘણું માહાત્મ્ય આવવું જોઈએ અને સર્વજ્ઞ ભગવાનના ન્યાયના ઊંડા ગંભીર રહસ્ય ભર્યાં છે તેમાં ઊંડા ઊતરીને તે સમજવું જોઇએ. જેમ દરિયામાં મોતી લેવા માણસો ઊંડા અવગાહે છે ત્યાં મગરમચ્છ, માછલાં તથા પાણીનું તોફાન સહન કરીને પણ અંદર ડૂબકી મારે છે તેમ શાસ્ત્રના તાત્પર્યને અવગાહે છે તેનો અર્થ એ છે કે

વીતરાગ, ભગવંત, પરમાત્મા, સર્વજ્ઞ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, આત્મતત્ત્વ વિષે શું કહેવા માગે છે તે પોતાની જ્ઞાન વડે ભાવાર્થથી ગુરુઆજ્ઞાનું યથાર્થપણું સમજીને ઊંડા ન્યાયને ગંભીરભાવે વિચારે છે. વિરોધ માન્યતા ટાળીને પ્રથમ જ સમજવાનું એ છે કે જીવથી શું થઈ શકે છે અને શું નથી થઈ શકતું, શું થઈ રહ્યું છે અને શું માને છે. પોતે દરેક સમયે શું સ્વરૂપે છે તેનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યા વિના શાસ્ત્રો વાંચે, સાંભળે, અને હું સારું કરું છું એમ માને તે બધુંય વૃથા છે. આત્મા સ્વ-ગુણમાં બધુંય કરી શકે છે પરંતુ સંસાર, દેહાદિ પરવસ્તુ કે પરગુણમાં (પરમાણુમાં) કોઈ પ્રકારે કંઈ પણ કદી ન કરી શકે. આ મહા નિયમ પ્રથમ સમજવો.

તા. ૫-૧૦-૩૯

૯ મી ગાથામાં સદ્‌ગુરુના આશ્રય વિષે કહ્યું; ૧૦ મી ગાથામાં સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં, ૧૧ મી ગાથામાં કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના લક્ષ વિના પરોક્ષ જિનનું સ્વરૂપ ન સમજાય અને આત્મવિચારનું યથાર્થપણું ન ઊગે, ૧૨ મી ગાથામાં કહ્યું કે સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી જિનસ્વરૂપ સમજાય છે. ૧૩ મી ગાથામાં શાસ્ત્રનાં લક્ષણ વર્ણવ્યાં કે પૂર્વાપર વિરોધ રહિત આત્મા છે અને અન્ય પદાર્થો પણ છે, અનંત જીવ અને અનંત જડ પદાર્થો છે; તેની હયાતી છે. એમ અસ્તિત્વપણું દેખાડનાર, સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં શાસ્ત્રો જ પ્રમાણિક હોઈ શકે અને કહ્યું કે સદ્‌ગુરુનો યોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને તે શાસ્ત્ર આધારભૂત છે.

૧૪ મી ગાથામાં કહ્યું કે શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવા માટે બીજા વૈરાગ્ય આદિના કોઈ ગ્રન્થો વાંચવાનું સદ્‌ગુરુ કહે તો તે ગ્રન્થો અવગાહવા. સદ્‌ગુરુએ કહ્યું હોય તેમાં શિષ્યના હિતનો હેતુ સદ્‌ગુરુના હૃદયમાં હોય છે, શંકા ભૂલ ટાળવા માટે સદ્‌ગુરુ જે ક્યા ક્યા ગ્રંથ વાંચવા કહે છે, તેની પાછળ આશય શું રહ્યો છે તે આશય સમજવા માટે, અંદર પ્રવેશ કરવા માટે શાસ્ત્રને વિશેષપણે અવગાહવા કહ્યું છે; એટલે તે ગ્રંથ અવગાહતાં પોતે કદાચ કોઈ

વિરોધવાળી એકાન્ત વાતમાં રોકાયો હોય તો જ્ઞાની પુરુષનો આશય સમજી શકાય છે કે હું અમુકમાં રોકાયો હતો.

સૂક્ષ્મ ભૂલ ટાળવી હોય તો શાસ્ત્રનું નિત્ય અવગાહન, વિચાર, અને ઊંડું મનન કરવું જોઈએ.

ગણધર જેવા મહામુનિ-સંત જેઓ ચાર જ્ઞાનના ધણી છે, તે જ ભવે મોક્ષે જવાના છે તેઓ પણ શાસ્ત્રો અવગાહે છે. સ્વાધ્યાય કરે છે. માટે હરેક જીવે શાસ્ત્રાભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે જણાવે છે. વાંચનારની ઘણી જવાબદારી છે કેમકે ગ્રંથકાર આચાર્યનું પેટ (આશય) શું છે, આ વાચકનો વાચ્ય શું છે; તેનો વિચાર ન્યાયમાં પ્રવેશ કરી સમજવાનો છે, માટે ઊંડાણમાં મધ્યસ્થપણે નિત્ય વિચારવા કહ્યું છે. પણ પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વચ્છંદે વાંચી જાય તેનું ફળ વિપરીત આવશે; પોતાને મન ગમતી એકાન્ત વાત પકડી રાખશે અથવા તો ક્રિયાજડ થઈ જશે; અથવા શુષ્કજ્ઞાની થઇને કહેશે કે સર્વશાસ્ત્ર કહે છે કે આત્મા શુદ્ધ જ છે. "શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન સ્વયંજ્યોતિ, સુખધામ" બસ, આ સમજાય ગયું છે અને બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે, જીવમાં ભ્રાંતિ નથી, સંસાર હતો જ નહિ. જડ પણ નથી અને આત્મામાં ભૂલ પણ નથી; એમ એકાન્ત પકડીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે, રાગાદિ કષાયમાં-મોહાવેશમાં વર્તે અને મુખથી જ્ઞાનમાત્રના શબ્દો મન વડે ધારી રાખે કે બોલે તેને સત્‌શાસ્ત્રનું ફળ નથી. બધા જ્ઞાનીના ઉપદેશનો સાર એ છે કે આત્મા શુદ્ધ છે; પણ તે કઈ દૃષ્ટિએ છે તેની સમજણ વિના 'શુદ્ધ છું' એટલા નામ માત્રને પકડી રાખે તે તો અશુદ્ધતામાં પ્રવર્તે છે.

જે સ્વચ્છંદ ટાળીને નિર્દોષ વીતરાગ ભગવંતોના ભાવવચનનો આશય શું છે તેને સમજે, ઊંડાણથી વિચારે અને અંદરથી સાચો ન્યાય કાઢે કે સર્વજીવો શકિતરૂપે દ્રવ્યસ્વભાવે માત્ર શુદ્ધ છે, પણ પોતાની વર્તમાન અવસ્થા પ્રકૃતિના નિમિત્તે અને પોતાની ભૂલના કારણે મલિન છે, તે મલિનતા અને ભૂલ રહિત તદ્દન શુદ્ધ સ્વરૂપની

પ્રાપ્તિ યથાર્થ પુરુષાર્થથી કરી શકે છે. તે ન્યાયે એક વાત પણ યથાર્થપણે, શાસ્ત્રન્યાયને ઊંડાણથી અવગાહીને વિરોધ ટાળીને જો જીવ સમજે તો અબાધ્ય પ્રમાણિક પડખાંરૂપ ન્યાયની સંધિ તેને બેસતી આવશે.

ઘણા જીવોને સુખ અને સત્યની તાલાવેલી છતાં, નિત્ય સહજ આનંદસ્વરૂપનો અનુભવ નથી થતો તેનું કારણ કે તેમને સ્વરૂપની ભ્રાંતિ છે. તે લોકો વિચાર્યો વિના ગોખી જાય છે. કાયમ વાંચન ચાલુ રાખે પણ તે શબ્દનો ભાવાર્થ શું છે તેની ખબર ન પડે છતાં હાંક્યે રાખે અને પોતાના સ્વચ્છંદને ઠીક માને તેને સ્વરૂપની ભ્રાંતિ ન ટળે. વળી તે સાધુવંદણાનો આશ્રય કરતો હોય, અનુપૂર્વિ ગણતો હોય, 'નમો અરિહંતાણું' વગેરે ગોખી નાખતો હોય, પણ વિચારે નહિ કે હું જેનું સ્મરણ કરું છું તેનું શું સ્વરૂપ છે? તેનાથી મને શું લાભ થાય છે, હું તે રાગમાં ટક્યો છું કે શું? આ તત્ત્વ શી રીતે પ્રગટ થઇ શકે છે? મને મારી અને પરની ઓળખાણ શી રીતે છે? અપૂર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની કઇ કળા છે? હું જે કરી રહ્યો છું, માની રહ્યો છું તે સત્ય છે કે કેમ? તેનો વિચાર વિવેક પૂર્વક કરતાં આવડે નહિ તો તે આગળ કેમ વધશે? ક્રિયાને પોતાની કરવા માગે છે તેનો નિત્ય અભ્યાસ હોવા છતાં તેનું વર્તમાનમાં કાંઇ ફળ આવતું નથી, તો તેનું પછી ફળ કેમ આવશે? એટલું લોકો વિચારતા નથી.

લોકો શ્રદ્ધાને ધર્મ કહે છે પણ શ્રદ્ધાસ્વરૂપ તો આત્મા છે અને તેનો પ્રત્યક્ષ વર્તમાનમાં પણ લાભ થઇ શકે છે. પ્રથમ બીજું કાંઈ કરીએ અને પછી આત્મજ્ઞાન ઊઘડે એમ નથી, માટે કહ્યું કે સત્ શાસ્ત્રો નિત્ય વિચારવાં, યથાર્થ ન્યાયથી અવગાહવાં; પણ કઇ શરતે કે:–'કરી મતાંતર ત્યાજ્ય' એટલે સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરીને, વિરોધ ટાળીને સમજવા માટે વિચારવાં, એવું ન હોવું જોઇએ કે જેનાથી હાનિ થાય કે સ્વચ્છંદ પોષાય. તત્ત્વનો અભ્યાસ અનાદિથી જીવને અજાણપણે છે, તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરતાં વાર

લાગે તેનો વાંધો નથી, પણ ખોટો નિર્ણય ન થઇ જાય તે વિચારવું અને જે સાચું છે તે સમજવું; પણ છ મહિના વિચાર કરીને ભેંસનાં શિંગડાંમાં માથું ઘાલનાર (નાખનાર) મૂર્ખ મનુષ્ય જેવું ન થવું જોઇએ.

આગળ કહ્યું કે અવિરોધ તત્ત્વનિરૂપક શાસ્ત્રને યથાર્થ સમજીને શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવો. હું કોણ છું, મારું સ્વરૂપ શું છે તેને આજ સુધી જે માન્યું છે તેનાથી જુદો પડી મધ્યસ્થપણે ન્યાયદૃષ્ટિથી વિચારે તો લાભ થાય પણ કુળધર્મને સાર્થક કરવાના હેતુએ, માન, મોટપ અર્થે વાંચે તો તેની સફળતા ન થાય. માન મેળવવા ખાતર કે પંડિતાઇ ખાતર વાંચે તેણે શાસ્ત્રઅભ્યાસનો ભાર વૃથા ઉપાડયો છે. પોતે શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરે છે તેમાં લોકરંજનનો હેતુ હોય, અગર ઊંડાણમાં માન મેળવવાનો હેતુ હોય છતાં પોતે માને કે હું ધર્મ કરું છું અને ધર્મની પ્રભાવનાનો મારો હેતુ છે, તો તેને પોતાને પરમાર્થઆશયનું યથાર્થ ભાન નથી એટલે તે જે કાંઈ કરે છે તે અજ્ઞાનની પુષ્ટિ જ કરે છે.

જ્ઞાનીનાં વચન પાછળ પરમાર્થ કેમ સમજી લેવો તે વિષે ધન્ના સાર્થવાહનું દૃષ્ટાંતઃ-એક ધન્ના સાર્થવાહ કરીને ગૃહસ્થ હતો, તેણે ઉઝિયા, ભોગવતિ, રખિયા અને રોહિણી નામે પોતાની ચાર પુત્ર-વધૂને પાંચ પાંચ કમોદના દાણા આપ્યા અને કહ્યું કે આ દાણા હું માગું ત્યારે આપજો. શબ્દ ચારેને સરખા કહ્યા, પરંતુ તેના ભાવનો અર્થ ચાર વહુએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ કર્યો. તેમાં એકે તે દાણા ફેંકી દીધા, બીજી ખાઇ ગઇ; તે બંનેએ એમ માન્યુ કે જ્યારે માગશે ત્યારે ઘરમાંથી આપી દઇશું. ત્રીજીએ દાણા સાચવી રાખ્યા ને ચોથીએ સસરાનું પેટ (આશય) સમજી લેવાથી વાવવા માટે પિયર મોકલાવ્યા. જ્યારે પેલા મૂર્ખાએ છ મહિના વિચાર કર્યો છતાં ભેંસનાં શિંગડાંમાં માથું નાખ્યું. આ નાની ચોથી વહુએ એક જ ક્ષણમાં સાચો નિર્ણય નિઃશંકપણે કર્યો હતો. સસરાએ પાંચ વર્ષ પછી કુટુંબના બધા માણસોને ભેગા કરીને તે ચારે વહુનાં પિયરિયાં પાસે જ બનેલી હકીકત જણાવીને ન્યાય કરાવ્યો. સસરાનો આશય

સમજનાર નાની વહુએ કહ્યું કે કસોદના પાંચ દાણા જોઈતા હોય તો ગાડાં મંગાવો, એ સાંભળી તેને ઘણી ડાહી ને આશય સમજનાર ગણીને ઘરની કુલ સત્તા સોંપી, દાણા ફેંકી દીધા તેને વાસીદાનું ને ખાય ગઈ તેને રસોડાનું કામ સોંપ્યું, સાચવ્યા તેને ભંડારની ચાવી સોંપી. અહીં એમ કહેવું છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાનના કહેલા ઊંડા શાસ્ત્રાર્થ સમજવા માટે કેટલીય તૈયારી જોઈએ અને સર્વજ્ઞકથિત શબ્દોનો આશય પ્રથમ સમજવો જોઈએ. જે કોઈ જીવે સર્વજ્ઞના કથનનો ભાવાર્થ (આશય) સમજી લીધો અને નિશઃકપણે નિર્ણય કરીને તેના ભાવને પહોંચી ગયો તેને સ્વાધીનતા મળે છે તેથી અહીં ગાથામાં કહ્યું છે કે સદ્‌ગુરુએ જે જે શાસ્ત્રો લાયક શિષ્યને અવગાહવાં કહ્યાં હોય, તે તે પોતાના સ્વચ્છંદ અને મતનો ત્યાગ કરીને નિત્ય વિચારવાં જોઈએ. પોતાના કુળધર્મ આદિના મતાંતર આગ્રહનો ત્યાગ કરે છે તે નિર્દોષ વીતરાગનો આશય શું છે તે શાસ્ત્રમાંથી સાચા ન્યાય વડે કાઢી શકે છે, અને સર્વજ્ઞના પેટની વાત (ભાવાર્થ) અને પોતાની સમજણનો આશય બરાબર છે એમ નિઃસંદેહ કહી શકે છે, અંતર સાક્ષી આપે છે. પણ જેણે સ્વચ્છંદ, માનાદિ ઘટાડયા નથી તેને સ્વરૂપની શંકા રહ્યા કરશે અને તેને સાચો પુરુષાર્થ નહિ ઊપડે. પણ જેણે વિરોધ ટાળીને, સ્વચ્છંદ ટાળીને પુરુષાર્થ કર્યો છે તેને શું કરવું, સાચું શું હશે ? એ મૂંઝવણ નહિ થાય.

જેમ ભોજનમાં કાંકરી દાંત તળે આવતાં કાઢી નાખે એમ તત્ત્વમાં કાંઈ પણ વિરોધ આવે તો ભેદજ્ઞાન વડે ટાળે. અહીં તો જવાબદારી નાખીને કહ્યું છે કે શાસ્ત્ર વાંચવામાં તારા બધા કુતર્ક, પૂર્વાગ્રહને ટાળીને સ્વચ્છંદ, માનાદિ રહિત થા તો આત્માર્થ પામી શકાશે, ત્રણે કાળના જ્ઞાની એમ જ કહે છે.

એક સત્પુરુષ પાસે એક વેશધારી મુનિ આવ્યા. તેમણે ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેને રુચ્યો તેથી કહ્યું કે મને આપના આશ્રયમાં રાખો. શ્રી ગુરુએ શરત કરી કે બાર માસ સુધી ફરીને જ્યાં જ્યાં

તમે માન મળ્યું હોય ત્યાં બધે કહી આવ કે મેં જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે પ્રરૂપણા ખોટી હતી. મુનિ કહે એ મારાથી નહિ બને, બીજું ગમે તે કહો. ગુરુ કહે કે તારી બધી પૂર્વ માન્યતા ઉપર મીંડાં મૂક; સ્વચ્છંદ ત્યાગ્યા વિના કે આમ કર્યા વિના લાખ વર્ષ તપસ્યા કર, ગમે તેમ કર તો પણ બીજો ઉપાય નથી. ત્યારે દ્રવ્યલિંગી મુનિ કહે કે પણ એમ કરુ તો ક્યાંયના ન રહીએ. તમે કહો છો તેમ કરુ તો જે લોકો મને માન આપતા હતા તે મારી મશ્કરી કરશે માટે મારૂં કાંઇક રાખો. શ્રી ગુરુ કહે કે પરમાર્થમાં કપટ નહિ નભે, સત્ય તો સરળ છે, સુલભ છે, તેની પ્રાપ્તિ સર્વ સ્થળે છે. માત્ર દોષ તજવા પડશે, સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધથી જ મોક્ષમાર્ગ અટક્યો છે. તારે ખોટું સાચવી રાખવું છે કે સાચું સમજવું છે? ભૂલથી હાથમાં સાકરને બદલે સોમલની કટકી આવી જાય, તે ભૂલને જાણ્યા પછી તેને કોણ રાખે? ડાહ્યા પુરુષ પાસે ભૂલથી ઝેર આવી ગયું, પણ જ્યારે ભૂલને જાણે, ઝેરને આ ઝેર જ છે એમ જાણે, પછી તેનો ત્યાગ કરતાં વાર ન લગાડે, લોકો શું કહેશે, મારું માન જતું રહેશે તો? આહાર પાણી નહિ મળે તો? વગેરેની પરવા ન કરે. કોઇની ખોટી શરમ ન રાખે માટે જ ૧૫ મી ગાથામાં સ્વચ્છંદ એટલે મિથ્યાત્વ-મોહભાવ ટાળવા કહે છે. ૧૪.

રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫.

૧૦ મી ગાથામાં શ્રી ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં અને ૧૩ મી ગાથામાં જીવ, અજીવનિરુપક ધર્મશાસ્ત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં.

હવે નિર્દોષ દેવનું લક્ષણ આ ગાથામાં કહ્યું છે. જેના રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન સર્વથા ટળી ગયા છે એવાં વીતરાગદેવ નિર્દોષ પરમાત્મા છે. તે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે સર્વ જીવોને હિત માટે કહ્યું છે કે જીવ અનાદિ કાળથી પોતાની ઇચ્છાથી અને પોતાના ડહાપણથી ચાલ્યો છે, તેથી દુઃખી થયો છે, પણ પોતાની ઇચ્છા, સ્વચ્છંદ, મત, આગ્રહ,

માન આદિ કષાયને રોકે તો અવશ્ય સ્વતંત્ર પૂર્ણ સુખ, સહજાનંદ-દશાને પામે, અવિનાશી નિજપદ-મોક્ષદશાને પામે, કારણ કે મિથ્યા અભિપ્રાયના ત્યાગથી અનંત જીવો પૂર્ણ નિર્દોષતાને પામ્યા છે. એમાં એ પણ આવ્યું કે અનાદિથી જીવો પર પ્રકૃતિના નિમિત્તે અશુદ્ધ અવસ્થામાં હતા, તે દોષ ટાળીને અનંત જીવો મોક્ષને પામ્યા, પામે છે અને ભવિષ્યમાં પણ પામશે. તેમ છતાં અનંત જીવો સંસારમાં રહેશે, એટલે અન્ય દર્શનકારો જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા માને છે તેનું પણ નિરાકરણ થયું. શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયસારની મંગળાચરણની પહેલી ગાથામાં કહે છે કે 'वंदितु सव्व सिध्धे' એ ગાથામાં એ જ કહ્યું કે અનંત જીવો સંસારનો અભાવ કરીને, સ્વચ્છંદ ટાળીને સ્વતંત્ર થયાં છે, નિર્દોષ થયા છે, તેઓ અનંત સુખમાં-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બિરાજે છે. તેમને શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યે અનંત ન્યાયગર્ભિત નમસ્કાર કર્યો છે. તે બધા અનંત જીવો છે, સ્વતંત્ર છે, પોતાના પુરુષાર્થ વડે જ સિદ્ધ-મુક્ત થયા છે, જગતકર્તા ઇશ્વર નથી, સર્વ જીવની સત્તા એક નથી એમ ઘણા ન્યાય આવ્યા. અત્રે આ ગાથામાં એમ પણ આવ્યું કે 'અવશ્ય પામે મોક્ષ' એટલે અનંત જીવો મોક્ષસ્વરૂપને પામ્યા તો તું કેમ નહિ પામે? પૂર્વે અનંતકાળમાં પણ તું એક સમયમાત્ર સ્વસ્વભાવમાં ઠર્યો નથી, હવે સ્વચ્છંદ છોડીને સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં ઠર-સ્થિર થા તો સુખ થાય એમ કહ્યું, માટે સ્વચ્છંદ ટાળવાથી અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. તે સ્વચ્છંદ ટાળવાની રીતિ શ્રી સદ્ગુરુ જાણે છે. તેમના આશ્રય વિના જીવ પોતાની ઇચ્છાએ બીજું બધું અનંતવાર કરી ચૂક્યો છે. લોકોને જ્ઞાનીની વાણી કઠણ પડે છે, તેની સાથે દુઃમેળ રહે છે, પણ જો એક વાર ભૂલ ટાળીને જ્ઞાની સન્મુખ થયો તો જરૂર મેળ થશે. મતાંતર એટલે જે ભ્રાંતિ-ભ્રમણા છે, ઊંધી દૃષ્ટિરૂપ ખોટો અભિપ્રાય છે તેને જ્ઞાનીએ કહ્યા પ્રમાણે છોડે તો અવશ્ય મોક્ષ પામે.

નિર્દોષ, અકષાય કરુણાના દાતા અર્હંતદેવ રાગ રહિત, નિર્દોષ છે. એવા વીતરાગ કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાન કે જેઓ નિર્દોષતાને

પામી ગયા છે તેમણે કહ્યું છે કે સ્વચ્છંદ એટલે દર્શનમોહ-(પોતાના સ્વભાવમાં ભ્રાંતિ, ખોટી શ્રદ્ધા)—મિથ્યા માન્યતા ટાળવાની અને સત્પુરુષની આજ્ઞાથી અનંત જીવો મોક્ષદશાને પામ્યા છે. શાસ્ત્રના એકેક વચનમાં ઘણા ન્યાય-આશય હોય છે, પણ જીવોને મનનપૂર્વક સાચો વિચાર કરવો નથી. 'આત્મસિદ્ધિ' ઘણાએ ઘણી વખત વાંચી હશે પણ અંતરમાં મનનપૂર્વક સાચો વિચાર કર્યો નથી. જે રીતે વિચારવું જોઈએ, સમજવું જોઈએ તે પ્રમાણે સમજાયું નથી, માટે આ ગાથામાં સ્વચ્છંદ ટાળવા ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. (સ્વચ્છંદ એટલે દર્શનમોહ, મિથ્યાત્વ, ખોટી માન્યતા) પોતાનું સ્વરૂપ જે નિર્મળ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે તેની ઓળખાણમાં ભૂલ એ જ અનાદિકાળનું મિથ્યાત્વ જીવને અનંત સંસારમાં રખડાવે છે; તે પોતાની ભૂલ, પોતાનો જ અપરાધ છે. જે પુરુષમાં તે ભૂલ નથી એવા સત્પુરુષ-સદ્ગુરુને ઓળખી, તેમના ચરણનો આશ્રય કરવાથી પોતાના દોષ ટળે છે.

તા. ૯-૧૦-૩૯.

પૂર્વાગ્રહની માન્યતા છોડીને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. સ્વચ્છંદ એટલે હું જાણું છું, સંસાર-દેહાદિનાં કાર્યો કરી શકું છું એવી ખોટા અભિપ્રાયની પકડ છે તેનો ત્યાગ કરીને સર્વજ્ઞ ભગવાને જે સ્વરૂપ કહ્યું તે નિજ શુદ્ધસ્વરૂપને ઓળખીને તેનો આશ્રય કરતાં જીવ અવશ્ય મોક્ષદશાને પામે છે. એ રીતે અનંત જીવો મોક્ષદશાનેપૂર્ણ પવિત્રતાને પામ્યા છે એમ અનંતજ્ઞાની, ત્રિકાળજ્ઞાની, સર્વજ્ઞ ભગવતોએ કહ્યું છે. અનંતજ્ઞાની થયા, થાય છે અને થશે તેમનો એક જ અભિપ્રાય છે. તેઓ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ કરીને નિર્દોષ જિન થયા છે. કેવળજ્ઞાની પરમાત્માનું કથન નિર્દોષ છે અને તેઓ પણ નિર્દોષ છે.

કદાપિ અજ્ઞાની જીવો ઘણા ડહાપણવાળા હોય, મહા બુદ્ધિવંત હોય છતાં તેનો અભિપ્રાય ડામાડોળ હોય છે, નિઃશંક નથી હોતો. અનિત્ય પ્રકૃતિના નિમિત્તથી થયેલો ભાવ અનિત્ય છે માટે તે અજ્ઞાની પુરુષનું કથન પ્રામાણિક અને નિર્દોષ હોય નહિ. તે જીવો

ક્રમે તેની ગોઠવણથી વાતો કરે તો પણ નિર્દોષ હોય નહિ. એક અજ્ઞાનીના અનેક અભિપ્રાય હોય છે. અનંતજ્ઞાનીનો મત એક જ હોય છે. "પુરુષ પ્રમાણે વચન પ્રમાણ" કહ્યું છે માટે સદ્‌ગુરુ સમાગમને જ પ્રામાણિક આશ્રયભૂત કહ્યો છે. ૧૫.

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુયોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬.

શાસ્ત્રમાં અનેક અપેક્ષાથી કથન આવે તેમાં જો કોઈ જીવ સ્વચ્છંદથી અભ્યાસ કરે તો એકાન્ત આગ્રહને પકડીને રોકાઈ જાય છે. જેને એકલા નિશ્ચયનો આગ્રહ (નિશ્ચયાભાસ) બેસી ગયો હોય છે તે આત્મા એકલો શુદ્ધ જ છે, અવસ્થા પણ શુદ્ધ જ છે, રાગ-દ્વેષનો હું કર્તા નથી વગેરે કહે છે; પણ રાગ, દ્વેષ, વિષય, કષાય ઘટાડવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી. રાગ રહિત થવાનો પ્રયત્ન ન કરે અને સ્વચ્છંદે જે પ્રવર્તે છે તેને શુષ્કજ્ઞાનનો રાગ વધી જાય છે, અને પુરુષાર્થ કરનારા પ્રત્યે તેની દૃષ્ટિમાં વિરોધ આવશે કે એ તો વ્યવહાર છે. આમ કરે તે તો કર્તા થઈ જાય અને આત્મા તો અકર્તા છે એમ કથન માત્ર તે ધારણામાં રાખે છે.

આત્માર્થી તો નિર્દોષ જ્ઞાનબળવડે રાગ ટાળીને પુરુષાર્થ સહિત કહે કે દ્રવ્યે હું ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છું. પોતાનો શુદ્ધ પર્યાય ઉઘાડતાં કેટલો બળવાન પુરુષાર્થ જોઈએ છે, તે જ્ઞાનનો પ્રયત્ન ટકાવી રાખવા કેટલો પુરુષાર્થ (વીર્યબળ) જોઈએ તેનું સ્વચ્છંદી એટલે શુષ્કજ્ઞાનીને ભાન હોતું નથી. સ્વચ્છંદ ટાળવાનો ઉપાય સદ્‌ગુરુના આશ્રયે હોય છે એટલે પોતાની પાત્રતાથી ઉપાદાન તૈયાર કરી સદ્‌ગુરુનો સમાગમ કરે તો અનાદિનો મિથ્યાભાવ, સ્વચ્છંદ રોકાય છે અને પરિણામે આત્મજ્ઞાનદશાને તે આત્માર્થી જીવ પામે છે. વળી કોઈ ઉપાદાનને ભૂલીને નિમિત્તને પકડી રાખે એટલે વ્યવહારવચનોને પકડીને, વ્યવહાર ક્રિયાકાંડનું વિધાન જેમાં હોય તે જ માત્ર વાંચે, વિચારે અને ક્રિયાજડત્વમાં જ રોકાય, બાહ્યક્રિયાને ચારિત્ર માની તેમાં પ્રેમ રાખે અને બાહ્ય વ્રત, સમિતિ

આદિ ક્રિયાને આત્માનું સાધન માને; તે પણ સાચા નિમિત્તનો એટલે સદ્‌ગુરુનો અને પોતાના અવિકારી આત્માનો નિષેધક જીવ છે. જીવો પોતાનું માનેલું ડહાપણ જ્યાંસુધી ન છોડે ત્યાંસુધી તેને સત્‌ની રુચિ થાય નહિ, ખોટામાં સંતોષ માને અને મનમાની કલ્પનામાં રોકાય છે. અત્યારે કેટલાક લોકો મનની એકાગ્રતામાં, યોગની ક્રિયામાં ધ્યાન વગેરે ભ્રમણામાં એવા મંડી પડેલા છે કે આત્માને ભૂલીને મનને, કાયાને, વચનને રોકવામાં કર્તવ્ય માને છે. તેને સાધન માને છે, પણ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણ્યા વિના તેનું બધું એ વૃથા છે. જ્ઞાની, કે અજ્ઞાની કોઇને દેહની ક્રિયાથી લાભ-હાનિ નથી, કારણ કે દેહાદિની કોઈ ક્રિયા કોઇ આત્માને આધારે નથી,-એવો ત્રિકાળ નિયમ છે. લોકો જડપ્રકૃતિના જોગને આત્માનો વ્યવહાર માને અને સ્વચ્છંદથી અનેક માન્યતામાં સ્વરૂપને નિર્ધારીને તે દિશામાં રોકાઇ જાય છે. વળી સત્‌શાસ્ત્રનો પણ નિષેધ કરે, વળી કોઇ કહે કે જાણવા જઇશું તો વિકલ્પ વધી જશે અને જગતનું સારું-માઠું દેખીને રાગ, દ્વેષ થશે, માટે આપણે કાંઇપણ જાણવું નથી. પણ જેનો સ્વભાવ જ્ઞાન તે કોને ન જાણે? સત્‌ સ્વભાવને રોકવાનો ઊંધો પુરુષાર્થ કરે તે જડ જેવો થાય છે. જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ સ્વપરપ્રકાશક છે, જડને જાણવાથી રાગદ્વેષ થતા નથી પણ રાગી જીવ સંસારદેહાદિ સંયોગનું ધણીપણું, કર્તાપણું કરીને અજ્ઞાનની, મિથ્યા અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરે છે. મોટા ધર્માત્મા ચાર જ્ઞાનના ધારી પણ શાસ્ત્ર વાંચે, વિચારે છે અને જેને વર્તમાન પુરુષાર્થ શું, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય શું તેનું ભાન નથી, તે માને કે ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચીએ, ઘણું જાણીએ તો ઘણા રાગ, દ્વેષ, વિકલ્પ આવે અને થોડું જાણીએ, અથવા ધ્યાનમાં બેસી રહીએ, કાંઈ ન જાણીએ તો ઠીક, જેની દૃષ્ટિ ઊંધી છે, ખોટી છે તેને બધું જ ઊંધું આવશે; જ્યાં ત્યાં શંકા જ થશે. અજ્ઞાનીને ભય છે કારણ કે તે નિમિત્તથી ડરે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે નવવાડે બ્રહ્મચર્ય પાળવું. એટલા શબ્દો પકડીને જે માને છે કે એનાથી છેટે રહેવું, પૌષ્ટિક ખોરાક જે ખાય તેનું બ્રહ્મચર્ય રહે નહિ, એમ માની નિમિત્ત

ઉપર, દેહનાં હાડકાં ઉપર બ્રહ્મચર્યનું ધોરણ જે બાંધે છે અને ઉદયની, જોગની ક્રિયાની-જાળવણી કરવામાં જ રોકાય છે, તેમાં ધર્મ માને છે, ઠીક માને છે તેને આત્માની ઓળખ નથી. અહીં તો એમ કહેવું છે કે જીવ પોતાની કંઈ કંઈ વિચિત્ર કલ્પનામાં, સ્વચ્છંદમાં રોકાયો હોય તેને જો શ્રી સદ્ગુરુનો આશ્રય હોય તો તેનો સ્વચ્છંદ રોકાય છે. સદ્ગુરુ મુમુક્ષુ જીવના દોષને ઓળખી કાઢે છે અને યુક્તિથી સમજાવે છે માટે ગુરુઆજ્ઞા એ પરમ હિતકર છે. કોઈ એકાન્ત નિશ્ચયમાં રોકાયો હોય, અવસ્થામાં અંતરંગ કષાય, તૃષ્ણાદિમાં રોકાયો હોય તેને પુરુષાર્થની જાગૃતિનું જોર આપે છે. કોઈ ક્રિયાજડત્વમાં રોકાયો હોય તેને આત્મા અવિકારી, અક્રિય જ્ઞાનમાત્ર છે એની દઢ શ્રદ્ધા કરાવે છે અને વ્યવહારાભાસ છોડાવે છે. શાસ્ત્રમાં ઉપદેશવચનો છે તેમાં રાગને ટાળવામાં વચ્ચે નિમિત્તનો સદ્ભાવ જણાવ્યો છે, પણ જેણે નિમિત્તથી સાધન માન્યું તેણે રાગનો આદર કર્યો છે અને જ્યાં રાગનો આદર છે ત્યાં અકષાય આત્માનો અનાદર છે, સાચી શ્રદ્ધા તો દૂર જ રહી જાય છે. જ્ઞાનીએ તો અરાગીપણાના લક્ષે પવિત્ર જ્ઞાનબળવડે રાગ ટાળીને જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણે ટકી રહેવુ એને જ વ્યવહાર કહ્યો છે, તે ભૂલીને બાહ્ય વ્યવહારવચનને પકડે તેમાં નુકસાન કોને? શાસ્ત્રમાં અનેક અપેક્ષાથી કથન આવે તેનું પ્રયોજન ન સમજે, આશય ન સમજે અને નિમિત્તનો આગ્રહ પકડે તે મૂઢ છે. શાસ્ત્રમાં અનેક હેતુથી જીવોને પાત્રતા પામવાને ઉપકારના હેતુ એવા સત્ સાધનનું લક્ષ કરાવ્યુ હોય છે, પણ તેનો અર્થ જો ગુરુગમે ન સમજે, સાચું પ્રમાણ ન વિચારે તો ભૂલે. જેનો અભિપ્રાય એમ થયો કે પરપદાર્થ મને નુકસાન કરશે માટે હું તેને દૂર કરું, સ્ત્રીને દેખીશ તો મને રાગ થશે એવો અભિપ્રાય છે ત્યાં અજ્ઞાન છે, તેને જડતત્ત્વની પણ ઓળખાણ નથી. જ્ઞાની ધર્માત્માને બહારથી વ્યવહારમાં પણ વિવેક રહે અને સંસારપ્રસંગમાં, કે કોઈપણ સંયોગ પ્રસંગમાં ક્ષોભ ન થાય. જેણે નિમિત્ત ઉપર થોડો પણ આધાર રાખ્યો છે તેને પોતાનો

યથાર્થ વિશ્વાસ નથી. સદ્ગુરુનો સમાગમ છોડે તો સ્વચ્છંદ 'અન્ય ઉપાય કર્યો થકી પ્રાયે બમણો થાય.' જે વિધિએ સ્વચ્છંદ ટળે તેના ભાન વિના બીજા ઘણા ઉપાય કર્યાથી સ્વચ્છંદની પુષ્ટિ વધારે થાય છે. પ્રાયે એટલે ઘણું કરીને સ્વચ્છંદ વધે. પણ જે મુમુક્ષુ સદ્ગુરુની આજ્ઞાને ઓળખનારો, તે મુજબ વર્તનવાળો છે તે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય હોય ત્યાં યથાસ્થાને તેમ જ સમજે છે અને શ્રી ગુરુના વિરહમાં પણ ગુરુઆજ્ઞા માથે ચડાવીને વર્તે છે, તેને સ્વચ્છંદ નથી. જેણે સદ્ગુરુસમાગમ કર્યો નથી તે શાસ્ત્રાર્થ સમજ્યા વિના વિખવાદ ઊભો કરશે શાસ્ત્રમાં શ્રી વિદ્યાનંદજી સ્વામીએ કહ્યું છે કે કોઇ ધર્મનો અન્યાય, ઊંધી પ્રરૂપણા કરતો હોય તેનો જે યથાશક્તિ વિરોધ ન કરે અને સાચા ન્યાયને ન સ્થાપે તે ધર્મી નથી; પોતે ધર્મતત્ત્વ સમજતો હોય તો ખોટાનો વિરોધ કરે. ધર્માત્મા સ્થિર સમાધિમાં હોય તેના સંબંધી આ વાત નથી. પણ જે અલ્પજ્ઞ છે અને જેને દેહાદિમાં અલ્પરાગ હોવાથી ખાવાપીવાની વૃત્તિ થતી હોય છે તેને એવો શુભ વિકલ્પ આવ્યા વિના ન રહે કારણ કે તેને ધર્મસ્નેહરૂપરાગ છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મનો રાગ જેને વર્તે છે તેને ધર્મની હેલના (હીણપ) થતી જોઇને સાચો ન્યાયમાર્ગ સ્થાપવાનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ વિષે શાસ્ત્રમાં ટુંકામાં લખાણ હોય તેને સમજ્યા વિના વાંચીને કહે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ધર્મની હેલના થતી હોય તો બચાવ કરવો એમ કલ્પી જો સ્વચ્છંદી શિષ્ય હોય તો આવાં શાસ્ત્રો વાંચીને કોઇ સાથે ઝઘડો કરી બેસે, સંઘમાં વિખવાદ ઊભો કરે, ન્યાયવિવેક આવડે નહિ. જે વિધિ, જે કળા જેને પ્રાપ્ત છે તેનો આશ્રય કર્યો વિના, સ્વચ્છંદી જ્યાં ત્યાં વિખવાદ ઊભો કરશે અથવા ખોટા અર્થને ગ્રહણ કરશે. એ માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ-સમાગમ ઉપકારી છે એમ કહ્યું. આત્મધર્મની શરૂઆત એટલે સમ્યક્-દર્શનની શરૂઆત, તે અર્થે હવે સમકિતનું લક્ષણ કહે છે, ૧૬.

સ્વચ્છંદ, મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭.

અહીં સમ્યગ્દર્શનના કારણરૂપ નૈગમનયે સમકિત કહેવું છે, તેમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત એમ બે તેનાં કારણો છે. એક કાર્ય થવામાં બે કારણ હોય (૧) ઉપાદાન કારણ એટલે આત્માની સહજ શક્તિનું પરિણમન (૨) નિમિત્ત કારણ એટલે સંયોગરૂપ શક્તિ કે જે ઉપાદાન પરિણમતું હોય ત્યારે સાથરૂપ કહેવાય. હવે સ્વચ્છંદ વિષે કહે છે. સ્વચ્છંદ એટલે હું જાણું છું, સમજ્યો છું, હું દેહાદિનાં કાર્યો કરનારો છું એવો મિથ્યા અભિપ્રાય તેનો ત્યાગ કરવાનું અહીં કહ્યું છે. મતાગ્રહ એટલે કુળધર્મ, લૌકિક રૂઢિને અનુસરતો જે મિથ્યામત તે, સર્વજ્ઞકથિત અનેકાન્ત ધર્મથી સિદ્ધ વસ્તુતત્ત્વમાં વિરોધરૂપ હોય તે બધા મિથ્યાપક્ષ; તેનો ત્યાગ કરીને, સદ્‌ગુરુ-જ્ઞાની સત્પુરુષના લક્ષે વર્તે, વર્તમાન પુરુષાર્થવાળા સદ્‌ગુરુ શું કહે છે તેનો આશય સમજી લે અને તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરે તેને પ્રત્યક્ષ કારણરૂપે સમકિત કહ્યું છે. અખંડસ્વરૂપ સદ્‌ગુરુ તે પ્રત્યક્ષ કારણ છે, તેમની યથાર્થ પ્રતીતિ થતાં લાયક જીવને પરમાર્થે સ્વતત્ત્વનું લક્ષ થાય છે. આત્મા આનંદમય સહજ સુખસ્વરૂપી છે એવું ભાન થોડા વખતમાં પ્રગટ કરશે એવી લાયકાતવાળાને અહીં સમકિત કહ્યું છે, આ વ્યવહાર સમકિત છે એટલે મોક્ષબીજની અપૂર્વ રુચિરૂપ સમકિત છે. સદ્‌ગુરુના લક્ષે, ગુરુઆજ્ઞાએ વર્તનાર જીવ ભાવિનિર્વાણનું ભાજન છે. નૈગમનયના અંશે તેને કારણસમકિત કહ્યું છે. ઉપાદાનનું વીર્ય ઉછળીને જે સહજ હા આવી છે કે આ આમ જ છે, એટલે પૂર્ણ અખંડજ્ઞાયકસ્વરૂપ નિર્મળ તત્ત્વ છે એવો આત્માનો જ ભાવ અંતરંગમાં સહજ સ્વભાવે ઉલ્લસ્યો છે, તે નિશ્ચયસમકિતનું કારણ છે. જીવ, અજીવ આદિ નવતત્ત્વ, ૭ દ્રવ્યનું જાણપણું-ધારણા એ શ્રદ્ધા નથી, પણ આત્માના પુરુષાર્થનું સહેજે સ્વરૂપ સન્મુખ થવું તેને વ્યવહાર સમકિત કહ્યું છે, વ્યવહાર કહેવાનું કારણ એ કે હજી શુદ્ધતાનો ઉઘાડ થઇ સાધકસ્વભાવ વર્તમાન વર્તતો નથી. પદ્મનંદીપંચવિંશતિકામાં કહ્યું છે કેઃ—

तत्प्रति प्रीतिचित्तेन, येन वार्तापि हि श्रुता ।
निश्चितं स भवेद्भव्यो भाविनिर्वाणभाजनम् ॥

આત્માની અધ્યાત્મ વાતો સદ્‌ગુરુ સમાગમે જે લાયક પ્રાણીએ ભાવાર્થના લક્ષે, પ્રસન્નચિત્તે એ પ્રમાણે સાંભળી છે, આત્મા અક્રિય જ્ઞાતા સિદ્ધ ભગવાન જેવો અવિકારી, શાંત, નિર્મળ ત્રિકાળ પૂર્ણ-સ્વરૂપ શુદ્ધ છે એમ જે માને છે તે જીવને ભાવિનિર્વાણ ભાજન કહ્યો છે. સ્વચ્છંદરૂપ મિથ્યાગ્રહના ત્યાગની તેને સહજ પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ સંસારદેહાદિ રાગની પ્રીતિ રાખીને આત્માના નામે જે કાંઈ કરશે તેનો સ્વચ્છંદ બમણો થવાનો છે; તે ભલે સમયસાર, પંચાધ્યાયી જેવા ગ્રંથો ભણ્યો હોય, છતાં તેની બધી ધારણા મફતમાં (નકામી) જાય. પરીક્ષા વિના ધર્મના નામે આંધળી અર્પણતા કરી તેનાથી હિત માને, પોતાની વર્તમાન અવસ્થા શું કામ કરે છે, જ્ઞાનદશા તે શું છે, તેનું લક્ષ સમજ્યા વિના પ્રમાદમાં નિરાંતે પોઢે છે, તેને પુરુષાર્થ તે શું અને રાગ ટાળવારૂપ જ્ઞાનનું જ્ઞાનમાં ટકવું તે શું, તેની કાંઇ ખબર નથી. સ્વચ્છંદ રોકવાની કળાનું તેને ભાન નથી; છતાં હું જાણું છું તે જ સાચું એ માન્યતાની પકડ હોવાથી વિષય-કષાયની અંતરંગ પ્રવૃત્તિ ટળે નહિ, કારણ કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સાચો વિવેક હોય નહિ અને એથી દેહાદિની સગવડતા પ્રત્યે રાગ અને પ્રતિકૂળતા પ્રત્યે દ્વેષ તેને રહેશે જ. જે તુચ્છ પદાર્થમાં ધીરજ ખોઈ બેસે છે અને માને છે કે અમે આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેણે સ્વચ્છંદ પોષ્યો છે. જ્યાં જ્ઞાતાપણું છે ત્યાં પરભાવ-રાગાદિકષાયમાં ટકવું થાય નહિ અને જ્યાં મિથ્યાઆગ્રહની પકડ છે ત્યાં નિર્દોષ જ્ઞાતાપણું હોય નહિ. માટે કહ્યું છે કે સ્વચ્છંદ-મતાગ્રહ છોડીને સદ્‌ગુરુના લક્ષે વર્તે તો પરમાર્થ સ્વરૂપનો હેતુ-કારણ સમકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેનું લક્ષ સાચે સાચા આત્મા પ્રત્યે હોય તે સ્વરૂપમાં બીજી કલ્પના પણ ન કરે અને પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુઆજ્ઞાએ વર્તે. જેમ સવળા ઘડા ઉપર બીજા અનેક ઘડા સવળા રહે તેમ આત્માર્થી સુપાત્ર જીવને બધુંએ સવળું થાય છે. અને સ્વચ્છંદી માનાર્થીને ઊંધા ઘડાની જેમ અવળું

થાય છે. માટે સદ્ગુરુનો સમાગમ પરમ ઉપકારી આશ્રયભૂત કહ્યો છે. ૧૭.

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય,
જાતાં સદ્ગુરુશરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮.

મનુષ્યને માન અને મૈથુનસંજ્ઞા વધારે છે, આત્મા સદાય જ્ઞાનસ્વરૂપ અનિચ્છક છે તેને ભૂલીને પ્રકૃતિજન્ય ઇચ્છામાં રોકાવું તેને સંજ્ઞા કહે છે. માન, સત્કાર, ક્રોધ, માયા, લોભ એ જીવના મહાશત્રુ છે. તેમાં માન કષાયનું મુખ્યપણું છે. શ્રીમદે કહ્યું છે કે જો મનુષ્યમાં માન ન હોત તો મોક્ષ જ અહીં હોત. એટલે માનાદિ કષાય જીવના મહાશત્રુ છે, તે પોતાના સ્વચ્છંદે ન ટળે. ધર્મના બહાને અનંતાનુબંધી માન સેવાય છે, તે સદ્ગુરુશરણ-આશ્રય વિના ન ટળે. ચક્રવર્તી રાજા મુનિ થયા હોય અને શહેરમાં ભિક્ષા અર્થે આવ્યા હોય, ચૌટામાં ઊભા રહ્યા હોય અને તેની જ દાસી તેને ઠપકો આપે અને કહે કે મુનિનો આચાર નથી કે ચૌટામાં ઊભા રહેવું તો મુનિને તેના ઉપર જરા પણ રોષ ન થાય કે આ મારું અપમાન કરે છે પણ મુનિ પોતાની ભૂલને કબૂલ કરે. અસત્યનો આદર કરનાર પોતાના ત્રિકાળી સત્યનો અનાદર કરે છે. દોષનો આદર તે પોતાનો જ અનાદર છે. જો એક બાળક પણ મુનિની ભૂલ દેખાડે તો મુનિ તે કબૂલ કરે.

આ ૧૮ મી ગાથામાં ચારિત્રની વાત કહી છે. ૧૭ મી ગાથામાં આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના લક્ષથી-આશ્રયથી; કારણસમકિત કહ્યું છે, કે જે જાતથી નિશ્ચયસમકિત પ્રગટવાનું છે.

સદ્ગુરુશરણ એટલે નિશ્ચયથી અસતનો અનાદર અને સત્ સ્વરૂપનો એટલે પોતાના શુદ્ધ આત્માનો આદર છે, એ સદ્ગુરુ-આશ્રયનો પરમાર્થ છે. પણ તેથી એમ ન સમજવું કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ ઉપકારી નથી, અથવા એમ પણ ન સમજવું કે એમાં પરાધીનતા છે. જીવના ઉપાદાનની તૈયારી વિના-જાગૃતિ વિના કાંઇ લાભ થાય નહિ. કોઇ, કોઇને પરિણમાવી શકે નહિ; સુપાત્રતા

પોતાની જોઈએ. સ્વચ્છંદ ટાળવામાં સદ્‌ગુરુનો વિનય કામ આવે છે. સદ્‌ગુરુનો વિનય એ નિશ્ચયથી પોતાનો વિનય છે. પોતાના ઊઘડેલા ગુણનું બહુમાન છે.

તા. ૭-૧૦-૩૯.

સત્ સમાગમથી આત્માર્થી જીવને ઉપકાર થાય છે તે માટે સદ્‌ગુરુનો સમાગમ, આશ્રય અને તેમનો વિનય વર્ણવ્યો છે કારણ કે એ વિધિએ નિમિત્તપણાની હયાતીમાં ઉપાદાનની પાત્રતાથી આત્મગુણ ઊઘડે છે. કોઈ કહે છે કે અહીં નિમિત્ત ઉપર ભાર કેમ મૂકવામાં આવ્યો છે? તેનો જવાબ એમ છે કે શ્રીમદે ઠેરઠેર સત્ સંબોધન કર્યું છે જેમ કે સદ્‌ગુરુ, સત્‌શાસ્ત્ર, સત્‌બોધ, સત્‌ઉપદેશ, સત્સંગ વિ. સત્‌નો જ આદર એટલે અસત્‌નો અભાવ, રાગદ્વેષ વિકારનો અભાવ. જેમાં પ્રગટ સદ્‌ગુણ અને પુરુષાર્થ વર્તે છે, એવા ઉજ્જવળ આત્મગુણસંપન્ન જે સદ્‌ગુરુ છે તે ગુરુનાં હાડકાં દેહાદિ ઉપર વજન નથી, પણ જીવનો પ્રયત્ન પોતાના સ્વાધીન ઉપાદાનથી જ પ્રગટે છે. પોતાના ગુણનો વિકાસ કરવા માટે અખંડ સર્વજ્ઞ સ્વરૂપનો આદર કરવા વિનયની ભાષા આવે છે અને વ્યવહારથી તે સત્પુરુષનો ઉપદેશ કે તેમનો સમાગમ લાયક જીવને અનંત ઉપકારી છે.

સત્સમાગમના નિમિત્તનું જેને બહુમાન નથી તેને પોતાના ગુણનો આદર નથી. જેનામાં પાત્રતા, વિનય આદિ ગુણ ખીલી નીકળ્યા છે તેને એવો સ્વચ્છંદભાવ અને ભાષા પણ ન હોય કે મેં મારી પાત્રતાથી પ્રયત્ન કર્યો માટે ગુણ પ્રગટયો છે. ગુરુનો ઉપકાર નથી એમ આત્માર્થીને હોય નહિ. વળી કહ્યું છે કે કામાદિ બાળવાનો અમોઘ ઉપાય સત્સમાગમ છે. વિષયવાસના, માનાદિ, અસ્થિરતા વગેરે સદ્‌ગુરુના આશ્રયથી સહજ પ્રયત્નથી જાય છે અને સમ્યગ્ ચારિત્રગુણ એટલે જ્ઞાનગુણનો વિકાસ અને સ્થિરતા વધે છે. ચાર જ્ઞાનધારી મુનિ-આચાર્ય ગણધર આદિ પણ શ્રી ગુરુનું બહુમાન કરે છે. તો પછી જેને સાધકદશા ઊઘડી નથી તેનાથી શ્રી-

ગુરુના વિનયમાં અરુચિ કેમ થાય ? સાચો જિજ્ઞાસુ આત્માર્થી હોય તે સ્વચ્છંદપણે એમ ન બોલે કે અમારી તૈયારી હશે તો અમને ગુરુ મળશે. જેને માત્ર આત્માર્થની ઝંખના છે, તે એ જ ભાવના ભાવે કે મને શીઘ્ર સદ્ગુરુ મળો. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો જોગ ક્યારે મળશે ? ધન્ય છે એવા સદ્ગુરુને ! એમ જ્ઞાનીનું બહુમાન કરે છે. એવી નમ્રતા છે કે સત્પુરુષનો વિરહ સંભારીને તેમનું સ્મરણ કરી વારંવાર ભાવવંદન કરે છે. આગળ આવશે કે 'ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત; પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત.' ઉપાદાનનો ભાવ લઇને જે સ્થિર થાય છે તેની આ વાત નથી. વળી જેનામાં લાયકાત છે તે નિર્માનપણે ઇષ્ટ નિમિત્તનો આદર કરે છે. આત્માની તૈયારીવાળાને સતનું અને સતના નિમિત્તનું બહુમાન થયા વિના ન રહે. જ્યારે દૃષ્ટિની વાત કરવી હોય ત્યારે અપેક્ષાએ એમ પણ કહેવાય કે આત્માથી પુરુષાર્થ તૈયાર થયો. પાત્રતા છે તો સહકારી નિમિત્તો, સદ્ગુરુ સમાગમ આદિ યોગ હોય જ, પણ તેથી કાંઇ નિમિત્તથી ગુણ ઊઘડ્યો એમ નથી.

શ્રી સમયસારમાં મુખ્યપણે ઉપાદાનની વાત છે. સમયસારમાં આવે છે કે:—" શ્રુત, પરિચિત, અનુભૂત સર્વને, કામભોગબંધનની કથા; પરથી જુદા એકત્વની ઉપલબ્ધિ કેવળ સુલભના." એમ કહ્યું કે જીવોને કામભોગબંધનની કથાનો પરિચય અનાદિકાળથી સુલભ છે, પણ પરથી જુદાપણું–નિર્મળ શુદ્ધપણું સુલભ નથી. નિરુપાધિક પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું જેને જ્ઞાન છે એવા સત્પુરુષનો પરિચય પણ આ જીવે પૂર્વે કોઈવાર કર્યો નથી, સદ્ગુરુમુખે આત્માની વાત પણ સાંભળી નથી, એમની સેવા પણ કરી નથી એટલે સત્સમાગમ વડે સત્ અને સદ્ગુરુનો આશ્રય કર્યો નથી. એમ સત્‌ની દુર્લભતા બતાવીને ઇષ્ટ નિમિત્તમાં ઉપકારીપણું સ્થાપે છે, તેથી કાંઇ પરમાર્થને બાધ નથી. જે આત્માને સદ્ગુરુનું બહુમાન આવે છે તે આત્માને ઠરવાનું ઠેકાણું–અંતર વિસામો હાથ આવે છે અને તેનો વિનય દરેક શાસ્ત્રમાં ગાયો છે. ચોરાશીની રખડપાટથી તપાયમાન

થયેલા જીવોને સદ્ગુરુનો સત્સમાગમ, આત્માની શીતળતા થવામાં ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત છે. શીતળીભૂત ભાવકુવારો શ્રી સદ્ગુરુ છે કે જે, આત્માને અનંત દુઃખાદી બંધથી છૂટવાની રીત બતાવે છે અને મુક્ત દશાનું ભાન કરાવે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ન હોય, તેને ગુરુકૃપાથી અને પોતાની પાત્રતાથી મિથ્યામોહ-ભ્રમણાનો અભાવ થયો છે એટલે પોતે અતિ નિર્માની, વિનયવંત થયો છે. પોતાને અલ્પ ગુણ ઉઘડયો છે છતાં શ્રી સદ્ગુરુનું મહામાન કરે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિએ હું અનાદિઅનંત પૂર્ણ છું, પણ હજી મારે અનંત પુરુષાર્થ પ્રગટાવવો બાકી છે, એટલે અવસ્થાએ અધૂરો છું એમ તે જાણે છે; સત્પુરુષની ભક્તિમાં પોતાને તૃણ જેવો કિંકર માને છે. તેમાં અનંત ગુણની પરીક્ષા છે, સત્નો આદર છે. પોતાને જે પૂર્ણ પવિત્રતાનું પોસાણ આવ્યું તેનો આદર કરે છે. શ્રીમદ્ પણ જ્ઞાનીનો કેટલો બધો વિનય કરે છે, મહામાન કરે છે. તેઓ કહે છે "હે શ્રી કુંદકુંદાદિઆચાર્યો! આપનાં વચનામૃત આ પામરને સ્વરૂપાનુસંધાનમાં સાધનભૂત થયાં માટે આપનો અનંત ઉપકાર છે." એ નિર્માનતામાં જ સાધકનો અકષાયભાવ વધે છે. એમાં પોતાનું જ્ઞાન-બળ વધતું દેખાય છે. એ પુરુષાર્થની સબળાઈ છે. જે સત્ને ઓળખીને સદ્ગુરુનો વિનય કરે છે તે પરમાર્થે પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. સત્ અને સતના સાધનની વાત સાંભળતાં ભક્તિભાવથી રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે. નિમિત્તને જેમ છે તેમ જાણે છે. પોતાનું તત્ત્વ જેમ છે તેમ જાણે છે. જે વિનયમાં પરમાર્થવિનય સાથે આવે છે તેનો અનાદર આત્માર્થી ન કરે. સત્સમાગમનું જ્યાં માહાત્મ્ય થયું ત્યાં સહેજે વિષય-કષાય વગેરે વાસના દૂર થાય છે. એથી કહ્યું છે કેઃ-સદ્ગુરુશરણમાં જતાં અલ્પ પ્રયાસે કષાયાદિ ટળી જાય પણ સ્વચ્છંદે તો બમણો થાય છે.

સદ્બોધસ્વરૂપ આત્મા અકષાયસ્વરૂપ છે. તેનો આદર થતાં રાગાદિ વિષય-કષાયનો આદર સહેજે ટળે છે. જેનામાં ગુણ પ્રગટયો છે એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પ્રેમ-આદર છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી રહે છે,

પછી તો રાગનો બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ નથી. (અબુદ્ધિપૂર્વક સૂક્ષ્મ વિકલ્પ ૧૦ મા ગુણસ્થાને ટળી જાય છે.) ૧૮.

જે સદ્‌ગુરુઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન.
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ. વિનય કરે ભગવાન. ૧૯

આ ગાથામાં વિનયનું પ્રયોજન કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેનો પરમાર્થ કાઢી લેવાનો છે.

કેવળી ભગવાન જ્યારે છદ્મસ્થ હતા ત્યારે પોતાના ગુરુનો વિનય કર્યો હતો. તે વિનયની અવસ્થાનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનમાં વર્તમાન દેખાય છે, અને સમવસરણમાં દિવ્ય ધ્વનિ છૂટે તેમાં પણ તે વિનયની ભાષા આવે છે. અનંત જ્ઞાનમાં જેમ છે તેમ, વિકલ્પ વિના, સહેજે દેખાય છે. તેમાં ઇચ્છા નથી, પણ શ્રી તીર્થંકર પ્રભુની દેશનામાં (દિવ્ય ધ્વનિમાં) તે પૂર્વ અવસ્થા સંબંધી વાણી આવે કે અમે પ્રથમ છદ્મસ્થદશામાં ઉપકારી સદ્‌ગુરુનો વિનય કર્યો હતો અને તેનો મહિમા જણાવે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી વંદ્યવંદકભાવ નથી. શ્રીમદ્‌નો આશય શા હેતુથી છે તે વિચારતાં તેનો ન્યાય એમ આવે છે કે વિનયના બે પ્રકાર છે—

(૧) શુભભાવ રૂપ વિનય છે તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જ વંદ્યવંદકભાવ આવે છે.

(૨) શુદ્ધભાવરૂપ વિનય છે ત્યાં તો કેવળ નિર્વિકલ્પ વીતરાગદશા છે. ત્યાં કોઈને વિનય કરવાનો રહેતો નથી, માત્ર સહજ પુરુષાર્થ પોતાના પૂર્ણ અકષાયભાવમાં અભેદ પરિણમન સહિત પૂર્ણ શુદ્ધતારૂપે ટકી રહે છે. તે અકષાયભાવનો પોતાનો પોતાને વિનય છે. કેવળજ્ઞાન એટલે પૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિત–પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ દશા. તેમાં વંદ્યવંદકભાવની વ્યવહારકલ્પના કરવી તે અસંગત છે. "વિનયવંત ભગવાન કહાવે, નાહિ કિસીકો શિષ નમાવે."

ભૂતકાળની અપેક્ષાથી ઉપચારવચને તેમ કહી શકાય. એક આચાર્ય પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડવા ભક્તિભાવથી કહે છે કે શ્રી કેવળજ્ઞાની ભગવાનને અનંત કરુણા છે. એમ કહ્યું તે ઉપચારવચન

છે. તેમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેમનાં ભાવવચનાના નિમિત્તે ઘણા જીવોને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી બીજી રીતે તેમને અકષાયકરુણા છે. પોતાના ભાવમાં દોષ નથી આવતો તેનું કારણ અનંતી સ્વદયા છે. તે અકષાયકરુણા છે. પરમ વીતરાગતા છે.

વળી કોઇ પરમાર્થ ભક્તિવશ પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડતાં, નૈગમ નયની દૃષ્ટિએ ભૂતકાળમાં ભગવાને જે વિનય કર્યો હતો તેનો વર્તમાનમાં આરોપ કરીને કહી શકે અને તે રીતે પોતાનો ભક્તિભાવરૂપ પુરુષાર્થ ઉછાળે.

જેમ છે તેમ અપેક્ષા જે નહિ સમજે તે ભૂલ ખાશે.

સિદ્ધ ભગવાનમાં પણ નિગોદ અવસ્થા ગૌણપણે છે. એ રીતે ભૂત–પૂર્વની અપેક્ષા પ્રયોજનવશ સમજવી જોઇએ. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ " સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ " એમ પોતાના પુરુષાર્થના ઉપાડ માટે સ્વભાવઅપેક્ષાથી કહેવાય. તે જેમ છે તેમ સમજીને વર્તમાન અવસ્થા પ્રગટ પુરુષાર્થરૂપ છે તેને સત્યાર્થપણે લક્ષમાં રાખે તો તેની અપેક્ષા સાચી છે.

આ ગાથાનો સિદ્ધાંત-લોકોત્તર વિનયમાર્ગમાં અકષાયભાવની દૃષ્ટિવડે નિર્માનપણાનો મહિમા જણાવવાનો છે. તે અપેક્ષાએ આ નિમિત્તનું કથન છે. તેનો પરમાર્થ ઉપર કહ્યો તેમ સમજી લેવો. બીજું કાંઈ ન સમજવું. સમજીને જેમ છે તેમ જાણવાનું છે. બાકી શાસ્ત્રમાં કોઇ વાતનો આશય કઈ અપેક્ષાએ આવે છે તે ન સમજાય તો મધ્યસ્થ રહેવું.

દશવૈકાલિકમાં ૯ મું વિનય અધ્યયન છે તેમાં કહ્યું છે કે અનંત જ્ઞાનને પામેલો શિષ્ય સદ્‌ગુરુનો વિનય ન મૂકે. તેનો આશય એમ છે કે નિર્વિકલ્પદશામાં સ્થિત કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પૂર્વે છદ્મસ્થદશામાં પોતે જે વિનય કર્યો હતો તે અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ ખસે નહિ અને દિવ્ય ધ્વનિ છૂટે ત્યારે પૂર્વ અવસ્થાની વાત પણ આવે. કોઇ ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ ભગવાન કેવળજ્ઞાનીને પૂછે તો અમે અમારા ગુરુનો પ્રથમ આમ વિનય–વિવેક કરતા હતા, એમ પણ વાણીયોગમાં

આવે. ગયા કાળમાં જે વિનય કર્યો હતો તેનો નિષેધ ન કર્યો તે પણ વિનય છે.

અહીં શ્રીમદ્‌ને જે કહેવું છે તેનો આશય એવો લેવો કે જે જીવોને વિનયનું માહાત્મ્ય ન હોય તેવા જીવોને ઊભા રાખીને પણ કોઈ અપેક્ષાએ વિનયનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે.

વૈયાવચ્ચનો અર્થ સેવા છે. એનો અર્થ વીતરાગ ભગવાનની-પોતાના અકષાયભાવની સેવા છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને પૂર્વે શિષ્ય અવસ્થામાં ગુરુનો વિનય અને વૈયાવચ્ચ કર્યાં હોય તે વાતને કોઇ સાધક જીવ ભૂત નૈગમનયે તે ભૂતકાળની અવસ્થાનો વર્તમાનમાં આરોપ કરે તો તે દૃષ્ટિએ તેની વાત સાચી છે; કારણ કે તેને ભક્તિભાવ ઉછાળવો છે એ હેતુ છે.

વળી તીર્થંકર ભગવાનના નિમિત્તથી ચાર સંઘની સ્થાપના થઇ તે પણ ઉપચારથી વૈયાવચ્ચ છે, કારણ કે તે અસંખ્યાત જીવની સેવા છે. પોતાના પુરુષાર્થનો-વીર્યને ઉપાડવા માટે ધર્માત્મા પોતાનાં વિનયગુણને ઉપાડીને છેલ્લી હદ સુધી આ રીતે પણ ખેંચી જાય છે. એવો સત્‌નો વિનય કરનાર પોતાના ગુણનો આદર કરે છે. ૧૯.

તેથી કહ્યું છે કેઃ—

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઇ સુભાગ્ય. ૨૦.

શ્રી તીર્થંકરાદિ કેવળી ભગવંતોએ દિવ્ય ધ્વનિમાં એવો લોકોત્તર વિનયમાર્ગ ભાખ્યો છે. એ સન્માર્ગનો આદર-વિનય, સુલભબોધિ આરાધક જીવને હોય છે. તેઓ આ આશય સમજશે; બાકી સ્વચ્છંદીને નહિ બેસે અને અવળો અર્થ ગ્રહણ કરી સ્વચ્છંદનું પોષણ કરશે. જે સાચો મુમુક્ષુ છે તે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતનો કહેલો લોકોત્તર વિનયમાર્ગ સમજશે અને આરાધશે. નિયમસારમાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે અહો સત્સમાગમ્! અહો સદ્‌ગુરુનો આશ્રય! એ ચરણકમળ સેવ્યા વિના આ વસ્તુ સમજાય તેમ નથી. તેમાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના

ગુણનું બહુમાન લાવી પૂર્ણ પવિત્ર કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપનાં ગાણાં ગાયા છે. તે સંબંધમાં કારણપરમાત્મા તથા કાર્યપરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન છે કે સ્વશક્તિ પરમાત્મતત્ત્વ સહજ આનંદમય અનાદિ અનંત પારિણામિકભાવ છે તેની પ્રતીત શ્રી સદ્ગુરુ આશ્રયથી થઈ છે; માટે નિમિત્ત કારણમાં ગુરુ-ભગવાન કહ્યા. જ્યાં અધુરી દશા છે ત્યાં આગળ અનંત જ્ઞાનીઓનો આદર થયા વિના ન રહે. પણ જેને પરમાર્થસ્વરૂપનો પ્રેમ નથી તેને સત્ અને સત્‌ના નિર્દોષ નિમિત્તનો આદર નહિ આવે. અનંત કાળમાં સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહથી જ સત્‌ની ઓળખ (પ્રતીત) થઈ નથી. માટે સદ્ગુરુનો આશ્રય અને વિનયનું બહુમાન પરમાર્થે-પ્રયોજનકારી છે, એમ સમજવું. સુજાતવંત શિષ્ય અકષાયભાવની પૂર્ણ પવિત્રતાનો ઉપાસક છે, માટે જેમને વિષે પ્રગટ પુરુષાર્થ વર્તે છે એવા સદ્ગુરુ અને સાચા દેવ, ગુરુ, ધર્મનાં સ્થાનભૂત નિમિત્તો તેમાં પોતાના ભક્તિભાવનો નિક્ષેપ કરીને બહુમાન કર્યા કરે છે. નિર્માનપણે વીર્યને પૂરેપૂરું ઉપાડી શકે એવા નિર્માનપણાનો એ હેતુ છે. લક્ષમાં અકષાયભાવ-પૂર્ણ સ્વભાવ છે તેની પ્રાપ્તિ પોતાના પુરુષાર્થથી થાય છે; તેમાં વચ્ચે શુભ પરિણામના વિકલ્પ સહેજે આવે છે. સાધક ધર્માત્માને આખું જગત ઉપકાર કરવા તૈયાર છે. લોકોત્તર માર્ગની કૂંચી સદ્ગુરુઆશ્રયથી સમજાય છે. તેથી કહ્યું છે કે સુલભબોધિ જીવ હોય તે જ આ લોકોત્તર વિનય દ્રવ્યે અને ભાવે જેમ છે તેમ સમજીને પોતાનું કાર્ય કરી લેશે.

લોગસ્સનો પાઠ "લોગસ્સ ઉજ્જોયગરે"-થી શરૂ થાય છે એમાં આવે છે કે 'આરુગ્ગ બોહિલાભં.' (અકષાય સ્વરૂપની જાળવણી) એટલે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનું સામર્થ્ય તે બોધિબીજ છે. પૂર્ણતાને લક્ષે નિજસ્વરૂપની સાવધાની વડે રાગરહિત જ્ઞાનમાં ટકી રહીને, તે સમતા આયુષ્ય પર્યંત નિભાવી રાખી મરણટાણે તે અખંડ શુદ્ધ સ્વરૂપની આરાધના વડે સમાધિમરણ કરવું તે

સાચો વિનયમાર્ગ છે. તે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને અખંડ ધારાએ નભાવે તે બોધિઅખંડને પામીને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. વર્તમાન કાળમાં સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનનો સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ યોગ નથી, તેથી કરીને કદાચ એકાદ ભવ બાકી રહે તો તેનું ભાવથી આંતરૂં નથી. સદ્‌ગુરુનો વિનય એ પરાધીનતા નથી. સત્‌નો વિનય એ પોતાની સહજ સ્વતંત્ર દશાનો વિકાસ છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મ વીતરાગ છે તેના વિનયમાં સુપાત્ર જીવ પુરુષાર્થવંત નમી પડે છે, ઢળી પડે છે, અને છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધી દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ સ્વરૂપઅનુસંધાનના લક્ષે કરે છે. ભાષામાં અહંપણાનું વચન પણ ન આવે. નિમિત્તની ભાષા વિનયથી જ આવે એ સાધકની નમ્રતા છે, ગુણ છે. "હે પ્રભુ! હે પ્રભુ!" ની સ્તુતિ છે તેમાં સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય માન ટાળીને પુરુષાર્થ ઉપડવા માટે કહ્યું છે. છેલ્લી કડીમાં આવે છે કે:—

'પડી પડી તુજ પદપંકજે, ફરીફરી માગું એજ;
સદ્‌ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દ્રઢતા કરી દેજ.'

તેમાં પોતાના પુરુષાર્થની અધિક જાગૃતિ છે, સ્વરૂપની દ્રઢતા છે, દીનતા નથી; પણ પુરુષાર્થની સબળાઇ છે. આ અલૌકિક વિનય કોણ સમજે? સુલભબોધિ આરાધક આત્માર્થી જ સમજે. મૂળ ઉપાદાનની વાત આવે ત્યાં એકાંત પકડે અને પુરુષાર્થ ભૂલે અને નિમિત્તની વાત આવે ત્યાં મૂળને ભૂલે અને નિમિત્તને પકડે, એમ સ્વચ્છંદી પોતાના સ્વરૂપની સાવધાની રાખી શકે નહિ. અજ્ઞાની પોતાનો ગુણ બગાડે અને માને કે હું ઠીક સુધારું છું, પણ ધર્માત્મા વિવેકી છે. ખરો વિવેકી હોય તે પોતાનો પુરુષાર્થ બરાબર ન ઉપડે તો બીજાનો કે નિમિત્તનો વાંક ન કાઢે. પોતાની નબળાઈ જાણે અને ચારિત્રગુણ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરે અને કહે કે ધન્ય સદ્‌ગુરુ! મારા જન્મ-મરણનો તમે નાશ કર્યો. આપની શીતળ છાયામાં મારું કૃતાર્થપણું છે. હે નાથ! આપે જ મને આત્મા આપ્યો છે, આપનો અનંત ઉપકાર છે; એમ નિર્માનપણે જ્ઞાનકળાથી પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. એવો પરમાર્થભૂત વિનયમાર્ગ કોઈ સુલભબોધિ

સમ્યગ્વંત આરાધક હોય તે મોક્ષમાર્ગને જેમ છે તેમ સમજે. પણ સત્‌નો વિરાધક દુર્લભબોધિ જીવ મતાર્થી હશે તે લોકોત્તર વિનય સ્થાનકને લૌકિકમાં ખતવી નાખશે અને અજ્ઞાનતિમિરનુ આવરણુ પોતાને વિષે વધારશે. તે વિષે સાચા તત્ત્વના અજાણુ મિથ્યાદૃષ્ટિઓની દશા શુ થાય છે તે હવે કહે છે. ૨૦.

અસદ્‌ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઇ;
મહામોહિનીય કર્મથી, બૂડે ભવજળ માહિં. ૨૧.

આત્મસ્વરૂપથી અભાન જીવો છે તે મહામોહી છે. એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને મહામોહનીય કર્મ બંધાય છે. મૂળ તો જ્ઞાની સદ્‌ગુરુને વિનયની સર્વથા ઇચ્છા જ નથી, પોતાનો વિનય કરાવવાના કામી નથી. જેણે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિપણાનું નામ ધારણ કર્યું છે તે જો જગત પાસેથી માન લેવાની કામના કરે, પોતાને યથાર્થ અનુભવ નહિ છતાં સદ્‌ગુરુપણું પોતામાં છે એમ સ્થાપન કરે, શિષ્ય આદિ પાસે વિનય કરાવે, અંતરંગમાં માનાદિની મિઠાશ વેદે તેને માથે ૭૦ ક્રોડા ક્રોડી સાગરની સ્થિતિનું મોહનીયકર્મ બાંધી નિગોદમાં અને અનંતકાળ રખડવાની જવાબદારી છે; અને જે શિષ્યો તત્ત્વ સમજ્યા વિના કુગુરુઓનો જ્યાં ત્યાં વિનય કરે નમન કરતા ફરે તે પણ મહામોહનીય કર્મ બાંધે, ઘણા કહે છે કે તે ભગવાનના ભક્ત છે. સાધુનું ચારિત્ર પાળે છે. આત્માર્થે આકરાં વ્રત-તપ પાળે છે. માટે અમે તેના બાનાને નમસ્કાર કરીએ છીએ, એ ધર્મની શોભા છે, તેનાથી ધર્મ-તીર્થ નભી રહે છે. પણ અજ્ઞાન જેવું મહાપાપ કોઈ નથી. અજ્ઞાનપણુ-અજાણપણું તે બચાવ નથી. વળી પક્ષી પણ રાત્રિભોજન નથી કરતા, ઢોરને કોઈ પરિગ્રહ દેખાતો નથી વનસ્પતિમાં પણ શક્તિરૂપે સિદ્ધ જેવો આત્મા છે, તે પણ કોઇ જીવની હિંસા કરતા નથી માટે તેમને વંદન કરવાથી ધર્મલાભ થવો જોઇએ, પણ એમ તો થતું નથી. બાહ્ય ચારિત્રનો વેશ દેખીને નમસ્કાર કરવો તે અજ્ઞાનને પુષ્ટિ આપવા જેવું છે. આ સમજવું કઠણ પડે તેમ છે. માટે કહીએ છીએ કે પ્રથમ આત્મ-

સ્વરૂપ શું છે તેને વિશેષ ટાળીને જાણો. ઘણા અંધા વેશધારી માને છે કે અમે ત્યાગી છીએ, આમ ક્રિયા કરીએ છીએ, નિર્દોષ વસ્તુ લઈએ છીએ, પરિગ્રહના ત્યાગી છીએ, પણ આત્મા શું કરે અને શું ન કરે તેની કાંઈ ખબર ન પડે, તેને વંદનીય કેમ કહેવાય ? ઉત્તરાધ્યયનમાં પાંચમું અધ્યયન છે તેમાં પ્રશ્નોત્તર છે કે ગુરુ ! અમે ગૃહસ્થ છીએ એનાં કરતાં એ દ્રવ્યચારિત્રી યા દ્રવ્યસાધુ સારા ખરા કે ? તેમને વંદન થાય કે ?

તેનો જવાબ છે કે તેના કરતાં સુદૃષ્ટિવાન ગૃહસ્થ અનંતગુણા સારા છે. બગડેલું દૂધ છાશમાંથી જાય એમ દ્રવ્યલિંગી સાધુ ભલે ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ–વૈરાગ્યવાન દેખાતા હોય, ભલે જૈનમુનિ નામધારી હોય છતાં તે બગડેલા દૂધ જેવા છે, પણ ધર્માત્મા ગૃહસ્થ હોય તે તેના કરતાં અનંતગુણો સારો છે. માટે તત્ત્વનો અભ્યાસ કરો તો જેમ છે તેમ સમજાશે. ખોટાનો આદર થતાં સતનો અનાદર થાય છે માટે વિનય કરનારની પણ જવાબદારી છે. ૨૧. તે માટે કહે છે કેઃ—

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર;
હોય મતાર્થી જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨.

ગુરુ પાસેથી એક સાચો ન્યાય સમજનાર સુદૃષ્ટિ જીવ આખી જિંદગી તેમનો ઉપકાર ન ભૂલે. આત્માની પવિત્ર દશાનો કામી–સાચા સુખનો કામી યથાર્થ વિવેકવંત હોય છે. તે યથાર્થ વિચારને સમજે છે, પણ જે મતાર્થી જીવ હોય તે તેમાં અવળો નિર્ધાર લે છે; અથવા કાં તો તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે છે. અસદ્‌-ગુરુને વિષે સદ્‌ગુરુની ભ્રાંતિ રાખી વિનયમાર્ગનો અવળો નિર્ણય કરી લે છે અને માને છે કેઃ–પોતે દૃઢ મુમુક્ષુ છે; વિનયવંત છે; એમ અસદ્‌ગુરુ પાસે જઈને અસદ્‌ગુરુને દૃઢ કરે છે અને નિજમાનાર્થે (પોતાના સંતોષ માટે) પોતાના જેવી ઊંધી શ્રદ્ધાવાળા અસદ્‌ગુરુ પાસે કહે છે કે તમે જ ધર્મતીર્થને ટકાવી રાખો છો; આપ જ સાચા છો, બીજા આમ કહે છે માટે ખોટા છે; એમ અસતનો

આદર કરીને માંહોમાંહે મિથ્યાત્વને, સ્વચ્છંદને દૃઢ કરે છે; પોતાને પોતાનું અહિત કરવું નથી છતાં અજ્ઞાન એ બચાવે નથી; માટે અવશ્ય ભવજળધિમાં બૂડે છે. એવા જીવો આ વિનય માર્ગનો દુરુપયોગ કરીને પોતાનું અહિત કરે છે; હિત-અહિતનો જેને વિવેક છે એવા મુમુક્ષુ જીવો હોય તે જ્યાં વિનય ઘટે ત્યાં વિનય કરે, પણ કોઇ મિથ્યાદૃષ્ટિનો વિનય ન કરે, તેનો અર્થ એમ નથી કે બીજાનો અનાદર કરે. કોઈ મુમુક્ષુ જીવ રસ્તામાં ચાલ્યો જતો હોય તેને ઉપકારી સુપાત્ર ધર્માત્મા મળે તેમનો એકનો જ વિનય કરે અને બીજા સંસારઅર્થી હોય તેનો વિનય ન કરે તેમાં તેનો અવિનય નથી. સત્‌ની રુચિ થઈ ત્યાં સત્‌નો જ આદર હોય. પોતાને વિષે બીજા આમ ધારશે તો ! એવી શંકા તેને ન હોય. જ્યાંલગી પૂર્ણ વીતરાગતા, સ્વરૂપસ્થિરતામાં એકાગ્રતા થઈ નથી ત્યાં લગી ગુણવંત ધર્માત્માનું બહુમાન કર્યા વિના ન રહે. સમ્યગ્દર્શનનું સાધન-ઇષ્ટ નિમિત્ત-સદ્‌ગુરુ, સતદેવ, સત્શાસ્ત્રનો વિનય કરે. કુગુરુ, કુદેવ અને કુશાસ્ત્રનો વિનય ન કરે તે કાંઈ દ્વેષ નથી.

કંજૂસાઈ અને કરકસર બેઉ ભાવમાં કેટલો આંતરો છે ? એક વિવેકપૂર્વક જેમ છે તેમ સમજીને વિવેકથી વર્તે છે, એક તૃષ્ણાને પોષે છે; તેમ દૃઢતા અને મતાગ્રહમાં આંતરો છે. દૃઢતા એટલે સત્સ્વરૂપની નિઃશંક પકડ છે અને મતાગ્રહ એટલે મારાપણાના પક્ષની બુદ્ધિ છે, તેમાં દ્વેષભાવની હયાતી હોય છે. ઉદાર અને ઉડાઉ તે બેઉ ભાવનાં આશયમાં જેમ ફેર હોય છે તેમ વિવેકી વિનયવંત અને આંધળો વિનય કરનાર એ બન્નેમાં ફેર છે. પકડ પકડમાં ફેર છે. બિલાડી ઉંદરને પકડે અને પોતાના બચ્ચાને પકડે તેમાં ફેર છે. વેષધારી જૈન મુનિને પણ ધર્મબુદ્ધિથી વંદન ન થાય. પણ રાજાને ન છૂટકે લૌકિક પ્રસંગવશ આવકાર આપવો પડે એમ વ્યવહારના અનેક પ્રકાર જાણવા યોગ્ય છે. લોકોત્તર ધર્મને વિષે લોકોત્તર વિનય હોવો જોઇએ, તેમાં પોતાનો પરમાર્થ સધાય છે (સાધી શકાય છે). અકષાયભાવની અનુકમ્પા, (અનુ=અનુસરીને)

સ્વરૂપની જાળવણી છે, તે જ વિનય છે, પંચાધ્યાયી ભા. ૨ ગાથા ૪૪૬ માં કહે કે અકષાય ભાવ તે જ નિજ અનુકમ્પા છે. શ્રીમદે બાહ્યના વ્યવહાર ઉપર બહુ લક્ષ નથી રાખ્યું. તેમની ઊંડી અપેક્ષા સાધારણ જીવને સમજવી કઠણ પડે તેમ છે.

જ્યાંલગી પ્રમત્તભાવ છે; છઠ્ઠું ગુણઠાણું છે ત્યાંલગી વંદ્યવંદક-ભાવનો વિકલ્પ, આહાર આદિ હોય છે. સાતમીથી ઉપલી ભૂમિકામાં એટલે કે તેરમી ભૂમિકા સુધીમાં કોઇ એમ કહે કે વંદ્યવંદકભાવ હોય તો તે તદ્દન ન્યાયવિરુદ્ધ છે, તે વાત યથાર્થ જ નથી.

તેરમી ભૂમિકામાં તીર્થંકર ભગવાન તથા કેટલાક સામાન્ય કેવળી ભગવાન અરાગી હોવા છતાં તેમને ઉપદેશ તથા વિહાર હોય છે.

તા. ૮-૧૦-૩૯. ગાથા ૨૨ મી ચાલુ

આ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર છે. તેમાં ૨૩ ગાથા સુધી ભૂમિકા બાંધી છે તેમાં સ્વચ્છંદ, મતાગ્રહ, શુષ્કજ્ઞાની, ક્રિયાકાંડી વગેરે મતનો ત્યાગ, સદ્ગુરુની ઓળખાણ વગેરે અનેક ન્યાયથી કથન આવ્યું. અત્રે સદ્ગુરુનો વિનય-ગુણીનું બહુમાન કોણ કરી શકે તે વાત ચાલે છે.

સદ્ગુરુ કોણ કહેવાય, સત્શાસ્ત્ર કોને કહીએ, સુપાત્રતા કોને કહીએ, વળી કોને વંદન કરવું, વિનય કેમ કરવો, કેવો અભિપ્રાય રાખવો, કોને વિનય ન કરવો, કોને વંદન ન કરવું એ વગેરે કથન અનેક ન્યાયથી આવે તેથી ઘણા જીવોને મૂંઝવણ થાય; પણ જે સાચો મુમુક્ષુ હોય તેને મૂંઝવણ થાય નહિ. તે યથાર્થ વિચારને જ્યાં જેમ છે ત્યાં તેમ સમજે છે કેમ કે તે એક આત્માર્થનો જ કામી છે, પણ જેને સાચી પાત્રતા નથી તેને શંકા મૂંઝવણ થયા કરશે કે સાચાંની શી ખબર પડે? સુગુરુ કોણ હશે? વિનય કેમ હશે? કોઈ આમ ઉપદેશ આપે છે, કોઈ આમ ધર્મનું સ્થાપન કરે છે, તેથી અમને તો મૂંઝવણ વધે છે, કારણ કે જ્યાં જ્યાં જઇએ ત્યાં બધાય પોતાના માલની ઉત્કૃષ્ટતા ટાંકે છે. પણ જેને સ્વચ્છંદ, મતા-

આગ્રહમાં નથી ટકવું અને સાચું સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે તેણે તો યથાર્થપણું સમજવું જોઇશે. અભિપ્રાયમાં કયાં કયાં ભૂલ આવે છે તે જાણવા માટે માન અને મતાગ્રહ છોડીને સદ્ગુરુના શરણે જવું, કારણ કે પોતાના છંદે કાર્ય થતું નથી. શાસ્ત્રન્યાય તથા સત્ય-અસત્યના ભેદ વગેરે ગમે તેવા અટપટા હોય છતાં મુમુક્ષુને જરાય મૂંઝવણ ન થાય. માટે સાચા સુખનો કામી, જે આગળ કહેવાયો તે વિનય આદિનો યથાર્થ વિચાર, પ્રમાણિકપણે જેમ છે તેમ સમજે છે. પોતાની પાત્રતા જ્ઞાનના વિવેકવડે તૈયાર કરે તેને મૂંઝવણ નહિ થતાં, બધી મૂંઝવણનો નિઃસંદેહપણે નિકાલ થઈ જાય છે. મારે મારું પૂર્ણ સત્ત્વ, અવિકારી જ્ઞાનઘનસ્વરૂપ, ત્રિકાળ નિર્મળ શુદ્ધ આત્મપદ જ જોઈએ છે એવો તેને યથાર્થ નિશ્ચય હોય છે. પોતે રાગ અને રાગ રહિત નિજપદની વહેંચણીમાં મૂંઝાય નહિ. અહીં ૨૩ મી ગાથા સુધી જે કહ્યું છે તેનો યથાર્થ નિર્ણય મુમુક્ષુ જ કરી શકે છે. પણ જેને શંકા અને મૂંઝવણ છે તે સમજ્યો જ નથી. માટે જ્ઞાની કહે છે કે તમારામાં મુમુક્ષુતા હશે તો આ ન્યાયનું યથાર્થપણું જરૂર સમજી લેશો. જે સમજ્યો નથી તે ચોક્કસપણે સ્વચ્છંદ, માનાદિ, મતાગ્રહમાં રોકાણો છે. તે ભલે પોતાની ભૂલ ન ગણે, પણ તેથી કાંઈ તે સમજ્યો ન કહેવાય; કારણ કે તેને કાં તો પુણ્યની મીઠાશ રહી હોય છે અગર તો મતનો-કુળધર્મનો આગ્રહ કે માનાદિની મીઠાશ આદિ હોય છે. આવા જીવને આત્માર્થ ન સમજાય, કારણ કે તેના હૃદયમાં મિથ્યાત્વનું શલ્ય છે. જેમ કૂવામાં પાણી મીઠું અને એક જ જાતનું છે, પણ તે કૂવાના એક થાળામાં કાળીજીરીની પોટલી નાખી હોય તો તે થાળામાંથી નીકળતું બધું પાણી કડવું જ આવે અને બીજા થાળામાં સાકરની પોટલી નાખી હોય તો બધુંય પાણી ગળ્યું-સાકરના સ્વાદવાળુ આવે; એમ આત્મારૂપી કૂવામાં મીઠું પાણી ભર્યું છે પણ જેના હૃદયરૂપી થાળામાં મિથ્યાત્વરૂપી કડવાશ, મતાર્થ, માનાર્થ અને સ્વચ્છંદ ભર્યાં છે તે જીવ ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તોપણ

આત્માની નિરાકુળ શાન્તિ, અકષાયપણું, સહજ આનંદ તેનો અંશ પણ તેને ન આવે. તેનું કારણ એ છે કે તેની શ્રદ્ધા અને વર્તન વિપરીતપણે પરિણમે છે. તેને કોઈ ભૂલ ટાળવાનું કહે તો તે માને નહિ, ઊલટો કુગુરુ પાસે જઈ એવો નિર્ણય કરે કે જેથી તેનું અવળું જ કાર્ય થાય, તેની રુચિ જ તેને તેવું વલણ કરાવે છે, મિથ્યાત્વ દૃઢ થાય તેવા જ અસત્ સમાગમનો પ્રેમ કરે છે. તેથી તે અવળો વિનય સમજીને એવો ઊંધો નિર્ધાર કરી બેસે છે કે તેને સાચું સમજતાં વિરોધ આવશે, તેવાને દુર્લભબોધી કહ્યા છે, કારણ કે તેને સત્‌ની પરીક્ષા નથી, તે સાચો વિનય નહિ સમજે. શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી કહે છે કે હે શ્રી ગુરુ! આપના ચરણ-કમળના પ્રતાપે હું સંસારનો પાર પામી ગયો છું. જુઓ! કેટલો સત્‌નો આદર છે! પોતામાં અનંતી પાત્રતા હોવા છતાં શ્રીગુરુનું બહુમાન કરે છે, ગુરુપ્રત્યે દીનત્વ કરે છે. એ જ અનંતી સાધક-શક્તિ બતાવે છે. પૂર્ણ તત્ત્વને પહોંચી વળવાની ધગશ? દર્શન-સારમાં દેવસેન આચાર્ય કહે છે કે હે પદ્મનંદી! હે કુંદકુંદાચાર્ય પ્રભુ! તમે જો સાક્ષાત્ સીમંધર તીર્થંકર ભગવાન પાસે જઈને આ સમયસાર પાહુડ (સ્વાત્મબોધ સમયપ્રાભૃત) ન લાવ્યા હોત તો અમારા જેવા મુનિનું શું થાત? આપનો અનંત ઉપકાર છે. આપ વડે જ અમે આત્મપણું પામ્યા છીએ. એમાં જ સદ્‌ગુરુ અને સદ્ધર્મનો વિનય છે. પોતાનો આત્મા જો ગુણવૃદ્ધિમાં નમી ન પડે, નમ્રતા ન દેખાય તો તે આત્માર્થી નથી. મતાર્થીના અભિ-પ્રાયમાં અનંતું અજ્ઞાન દરેક ક્ષણે ભર્યું છે, ત્રિકાળી સત્‌નો અના-દર તે કરી રહ્યો છે. પછી ભલે તે ગમે તેવું ધર્મી નામ ધરાવતો હોય.

આત્માર્થી ધર્માત્મા નમન કરે કે હે ગુરુ! હે પ્રભુ! હું નહિ, તું જ સત્ય છે, તારા આધારે જ મારું સત્યમય જીવન છે, એમ સમજીને વિનય કરે. મહા ધર્માત્મા નગ્ન નિર્ગ્રંથ મુનિ પદ્મનંદી આચાર્ય ઋષભ જિનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે હે સર્વજ્ઞ વીતરાગ

જિનેશ્વર ! હું વાણી વડે આપની સ્તુતિ કેમ કરી શકું ? વિકલ્પ-દ્વારા સહજસ્વભાવનું વર્ણન કરવાને અસમર્થ છું, મૂઢ છું, તેઓ પૂર્ણજ્ઞાયકતાને લક્ષે અક્રિય જ્ઞાનઘનમાં મસ્ત હતા. સ્વાનુભવના લક્ષે પૂર્ણતાને પહોંચી જવાના કામી હતા. સત્પુરુષનો વિનય કરીને ઠરી ગયા હતા. એક જ ભવે મોક્ષે જવાના છે. તેમણે કોઈવાર મિથ્યાદૃષ્ટિને-મોહી જીવને નમન કર્યું નથી, કાંઈ દ્વેષ નથી. જ્ઞાની જે કાંઈ બોલે; જે કાંઈ કરે તે બધુંય સવળુ છે. આત્મા અવિનાશી ચિદાનંદ, સહજ સ્વભાવી છે. અને દેહાદિ જડવસ્તુના લક્ષે જે જે ભાવ છે તે વિકારી-પરભાવ છે. રાગભાવથી આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ નથી; માટે જ આત્માર્થી ધર્માત્માનો વિનય કરતો હોય ત્યારે પણ અંતરંગમાં જ્ઞાનદશાની સ્થિરતા છે, પોતાના અહંદ અકષાયભાવનું લક્ષ છે. તેના લક્ષમાં વર્તતા જ્ઞાની સાધક ધર્માત્મા પોતે સ્વભાવમાં એકાગ્ર-સ્થિર રહી શકતો નથી ત્યારે પુરુષાર્થ ઉપાડવા વિનય સહિત સદ્ગુરુની સ્તુતિ કરે છે. તેમનો વિનય પ્રમાણિક છે. નીચલી ભૂમિકાવાળા મુમુક્ષુ પણ સમજીને વિનય કરે છે. હવે આ ભૂમિકાની છેલ્લી ગાથા કહે છે. ૨૨.

હોય મતાર્થી તેહને, થાય ન આતમલક્ષ,
તેહ મતાર્થી લક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩.

જેને પોતાના મતના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવુ છે, મતાગ્રહ મૂકવો નથી તેવા મતાર્થી-માનાર્થીને આત્માનું લક્ષ થાય જ નહિ. આત્મલક્ષ એટલે પરદ્રવ્ય અને પુણ્ય-પાપ આદિ બધા પરભાવોના લક્ષણોથી આત્માને જુદો પાડવો, આ આત્માનુ નિર્દોષ લક્ષણ છે. તેને યથાર્થપણે મુમુક્ષુ જીવ ઓળખી શકે છે પણ મતાર્થી જીવે તેનું લક્ષણ અન્યથા માન્યું હોય છે. મતાર્થીને સતની ઓળખ નથી. હવે મતાર્થીના લક્ષણની ઓળખાણ કહે છે. જેમ ગોળનું લક્ષણ ગળપણ, કાળીજીરીનુ લક્ષણ કડવાશ, તેમ મતાર્થીનું લક્ષણ મતાગ્રહ; અને આત્માર્થીનું લક્ષણ કેવળ નિર્દોષ આત્માર્થ. મતાર્થીને

પક્ષપાતી એ માટે કહ્યો છે, કે તેને સદ્ગુરુની અને સત્‌ની ઓળખાણ નથી પણ તેની વિરુદ્ધતાને અનુસરે છે. તે પોતાનો સ્વચ્છંદ રાખીને વિપરીતપણું આદરે છે.

બીજી વાત એમ છે કે અગિયારમે ગુણઠાણેથી પણ જીવ પડી જાય છે; પણ તે કહેવાનો આશય એમ નથી કે બીજા જીવો પુરુષાર્થમાં નબળાઈ રાખે, પ્રમાદ કરે. જ્ઞાનીનું કોઈ વચન પુરુષાર્થને નબળું પાડનાર ન હોય, કોઈ એમ માને કે, અરેરે! આટલી ઊંચી ભૂમિકાવાળા પણ પડી જાય છે, તો આપણું શું થાય? આવાં મોળાં ઓઠાં લેનારાએ પૂર્વે મોળાપણું સેવીને પોતાના સ્વાધીન તત્ત્વને પરાધીન અને ભયવાળું માન્યું છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનનાં વચનોનો આશય બધા જીવોના ભાવની ઉજ્જ્વળતા અર્થે નિઃશંક સ્વભાવની વૃદ્ધિ થવા માટે હોય છે. સર્વજ્ઞનું વચન નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. તેમનાં વચનો સમજીને સવળો અર્થ લેવાની જેને રુચિ નથી તે ઊંધો ભાવ પકડી લે છે; પણ સર્વજ્ઞ ભગવાનનો હેતુ સર્વ જીવોના હિત માટે હોય છે. પૂર્વે તેમણે એવી ભાવના કરી હતી કે સર્વ જીવોને આત્મધર્મ પમાડું (એનો ગર્ભિત ભાવ એ છે કે મારો આત્મા શીઘ્રપૂર્ણ થઈ જાઓ), એટલે એમના નિમિત્તથી સમવસરણમાં જે ધ્વનિ છૂટે છે તે આત્માર્થબોધક અને પરમ હિતકારી જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં તેમનાં કથન ગણધર આચાર્યો ટૂંકી ભાષામાં ગોઠવે છે, તે સંક્ષેપમાં જ હોય. તેમનો આશય જીવો સમજીને, પુરુષાર્થ લાવીને આત્મકલ્યાણ સાધે એવો હોય છે.

બીજી વાત એમ છે કે એક આત્માની જાત એવી છે કે જે કદી મોક્ષે ન જાય. પણ એ સાંભળતાં જ્ઞાનીનું વચન જે ભાવે અને જે રીતથી છે તે ભાવે જે જીવ સમજે તે અભવી હોય નહિ. ભગવાનનાં વાક્યથી તો ગુણની વૃદ્ધિ થવી જોઇએ પણ તેનો ન્યાય ન સમજતાં જે બહાનાં કાઢે છે કે આમ ન હોવું જોઇએ. તેનો નકાર કરવારૂપ પોતાની કલ્પના વડે કહે કે તેનો અર્થ આમ હોવો જોઇએ વગેરે અનેક બહાનાં બતાવી પરનો દોષ માનનાર–કહેનારને

આત્માર્થ નથી જોઇતો પણ મતાર્થ અને વિખવાદ જોઇએ છે. જેને આત્માર્થ જોઇએ છે તેણે પોતાનો સ્વચ્છંદ મતાગ્રહ છોડીને શ્રીગુરુ શરણે જવું જોઇએ. ૨૩.

હવે મતાર્થીનાં લક્ષણ નિષ્પક્ષપાતપણે કહે છે કેઃ—

> બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહીં. તે માને ગુરુ સત્ય;
> અથવા નિજકુળધર્મના. તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪.

જેને સાચું જ્ઞાન નથી પણ બાહ્યત્યાગ–વૈરાગ્ય દેખાય તેવાને લોકો સાચા ગુરુ માને છે. કારણ કે જગતના લોકો બાહ્યદૃષ્ટિથી જોનાર છે. કોઇને ખૂબ આકરી કષ્ટક્રિયા દેખાય તો કહે અહો! તપ કેટલા કરે છે! વસ્ત્ર કેટલાં ઓછાં વાપરે છે! વળી કોઈ પાશેર શીંગથી નભાવે તો તેનો મહિમા લાવી ગાણાં ગાય વળી કોઇ નગ્ન હોય, કોઇ તપેલા પતરા ઉપર ત્રણ કલાક તપતો હોય કે બ્રહ્મચર્ય જેવું કોઇને દેખાતું હોય તેને દેખીને વાહ! વાહ! કરી બેસે, અને વિનય કર્યો કરે કે અહો! તમે ભારે ત્યાગી છો. જગતમાં ધર્મને બહાને અન્યથા વર્તનારા બે વર્ગ મુખ્ય છે. કોઈ શરીરબળવાળા હોય તે ક્રિયાકાંડ અને કાયક્લેશમાં પ્રવર્તે છે, અને જે શરીરબળમાં મંદ હોય પણ બુદ્ધિબળ વિશેષ હોય છે તેને ચારિત્ર ઉપર એટલે કષાય ટાળવા તરફ લક્ષ હોતું નથી; પણ શુષ્કજ્ઞાનીપણું હોય છે. તે બુદ્ધિવાળા ક્રિયાકાંડવાળાને નિષેધે છે અને ક્રિયાકાંડવાળા શુષ્કજ્ઞાનીને નિષેધે છે. એમ એક સમજ્યા વિના—આત્માના ભાન વિના એક બીજાને નિષેધે છે.

વળી કોઇને બન્ને પ્રકાર હોય એટલે કે પરમાર્થ સમજ્યા વગરનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, બાહ્યજ્ઞાન હોય અને ક્રિયા પાળતો હોય તેને પણ સત્‌ની ખબર નથી; તે બેયને એકાંતી માને અને પોતે કહે કે જુઓ! અમે સમજીને જ્ઞાન અને ક્રિયા કરીએ છીએ.

આત્માર્થી ધર્માત્મા હોય તે જગતના ભિન્નભિન્ન મત દેખીને મૂંઝાય નહિ. તે ખોટાનો નિષેધ કરે તે તેનું પ્રમાણિકપણું છે, તે કાંઈ દ્વેષ ન કહેવાય; પણ વિકલ્પદશા હોય તો તે જાતનો વિકલ્પ

આવી જાય તે અપેક્ષાએ અહીં કહ્યું છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અરૂપી છે, કાંઈ બાહ્યત્યાગ અને ગ્રહણ રૂપ કે શુભ જોગરૂપ નથી.

કોઈને દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય તેને પણ ત્યાગ વૈરાગ્ય મનાઈ જાય છે. કોઈ માસખમણનાં તપ કરતો હોય તેનો દુર્બળ દેહ દેખીને ઘણા માન આપવા આવે. વળી સ્ત્રી આદિનો વિયોગ હોય તેને વિષે કંઈ મોટાઈ દેખાય છે. તેને માન આપનાર જીવને ઘર સંસારનો ખૂબ મોહ, મમતા હોય છે; તેથી તેવા જીવો આવા ત્યાગીને દેખીને તેના પ્રત્યે બહુમાન કરે છે, પણ આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ શું ? તેની તેને ખબર નથી.

દ્રવ્યાનુયોગતર્કણામાં ત્રણ પ્રકારના પરીક્ષક કહ્યા છેઃ—

(૧) અજ્ઞાનીઓ પ્રથમ વેશ નીરખે છે કે આપણા સંપ્રદાયનો વેશ છે ને ! પોતાના કુળધર્મનો વેશ દેખીને રાજી થાય.

(૨) તેનાથી કાંઈ વધુ ડાહ્યા હોય તે દેહના ચારિત્રને–ક્રિયાને ઓળખે છે. પોતાની માનેલી બાહ્ય ચારિત્રની ક્રિયા હોય તો વખાણે.

(૩) બાહ્ય ત્યાગ કે બાહ્ય વેશ ઉપર વજન નહિ આપતાં અંતરંગ તત્ત્વ–સમ્યગ્‌સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે, તેની જ પરીક્ષા કરીને સત્‌નો આદર કરે છે અને ખોટાને ખોટું સમજે છે, તે જ આત્માર્થી છે.

કોઈ માને છે કે ખોટા–સાચા ધર્મની પરીક્ષા કરવા બેસીએ તો રાગ–દ્વેષ થાય, માટે પરીક્ષા કરવી નહિ. એવું માનનારા મૂઢમતિનો અત્રે નિષેધ થયો.

જેઓની બાહ્ય દૃષ્ટિ છે તે બાહ્યનાં ત્યાગ-વૈરાગ્યને સ્થુલ દૃષ્ટિએ દેખે છે અને તેનો વિનય, નમસ્કાર આદિ બહુમાન કરે છે. તેનું કારણ એમ છે કે પોતે દેહાદિનાં સુખ, સગવડતા, આસક્તિ ઘટાડી શકતો નથી, એટલે એવી સગવડતા વિના બાહ્યનું ચારિત્ર–કાયક્લેશ દેખે ત્યાં અધધ થઈ પડે છે, તેવા જીવે બાહ્ય ત્યાગ આત્માનો સ્વભાવ છે એમ માન્યું. તેવા જીવને આત્મા–પરવસ્તુનાં ગ્રહણ ત્યાગ રહિત, નિર્મળ, અબંધ, બેહદ છે તે કેમ બેસશે ? જેણે બાહ્ય ત્યાગ–વૈરાગ્ય ઉપર આત્માની હદ બાંધી તેને બેહદ સામર્થ્ય

કુળરૂપ આત્માની ઓળખ નથી; તેને અંતરંગ ત્યાગ નથી. બાહ્ય જોગની ક્રિયા દેખાય તે ઉપરથી સાચું લક્ષણ માનવું તે કૃત્રિમ લક્ષણ છે. જેને સાચું જ્ઞાન નથી એટલે અંતર ત્યાગ-વૈરાગ્ય નથી તેને બાહ્ય ત્યાગમાં અજ્ઞાનપૂર્વક, અભિમાનસહિત, મિથ્યાઆગ્રહસહિત કર્તૃત્વબુદ્ધિ છે. તેનો વૈરાગ્ય કેવળ દ્વેષરૂપ વા દુઃખગર્ભિત અથવા મોહગર્ભિત છે, પણ જ્ઞાનગર્ભિત નથી. રાગના ત્યાગરૂપ ત્યાગ થયો નથી, પણ તેને બાહ્ય પદાર્થ કે પ્રસંગનો જોગ ન હતો, સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહની અંતરાય હતી તેથી તેને વર્તમાનમાં ત્યાગ જેવો યોગ દેખાય છે તેમાં તેનો કર્તૃત્વભાવ છે.

તા. ૯-૧૦-૩૯ ગાથા ૨૪ મી ચાલુ

જેને પોતાના સત્સ્વરૂપની રુચિ નથી તેવા બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો બાહ્ય લક્ષણને જ જુએ છે. તેમાં એમ પણ આવ્યું કે પ્રથમ જે જીવો સદ્‌ગુરુ સંબંધમાં જ ભૂલે છે તે બધું ભૂલે છે. તેનાં કારણ જણાવ્યાં.

સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણો પ્રથમ બતાવ્યા કે શ્રી સદ્‌ગુરુ જ મુમુક્ષુ આત્માને સાચું હિત સમજાવી શકે છે; વ્રત, તપ, ધર્મ એ શું છે, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ શું છે, અને પરથી જુદાઈ શું છે તે સદ્‌ગુરુ યથાર્થપણે સમજાવી શકે છે; સત્‌શાસ્ત્ર તથા સત્‌દેવની ઓળખાણ શ્રી સદ્‌ગુરુ કરાવી શકે છે. અસદ્‌ગુરુઓ સત્ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને અંતરંગ વિરતિથી જીવને ભૂલાવે છે. અસદ્‌ગુરુનો સંગ કરનાર પોતે જ અલાયક છે. મતાર્થી જીવોને અનાદિથી બાહ્ય વસ્તુનો તેની દૃષ્ટિ મુજબ મોહ હોય છે, તેથી ગુરુની ઓળખાણ બાહ્ય લક્ષણથી કરે છે. ૨૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે "બાહ્ય ત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય; અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ." જગતને અંતરની પરીક્ષા નથી, માટે બાહ્ય ત્યાગમાં ઝુકે છે, તેને ધર્મ માને છે. જેને અંતરંગ ત્યાગ નથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી અને જેને સાચું જ્ઞાન નથી તેને ચારિત્ર એટલે જ્ઞાનની સ્થિરતા પણ નથી. જ્ઞાનરહિતપણું તે કુગુરુનું અને મતાર્થીનું લક્ષણ છે.

બાહ્યદૃષ્ટિ જીવ સ્થુલ પર્યાયને દેખે છે એટલે કે આ ત્યાગી છે, બ્રહ્મચારી છે, ઊનાં પાણી પીએ છે, આમ તપ કરે છે, મુનિ છે એમ બહારનું લક્ષ કરે છે, તેઓ આત્માને ભૂલે છે. તે જીવો એમ માને છે કે આ ગુરુ સાચા છે, 'અથવા નિજકુળ ધર્મના તે ગુરુમાં જ મમત્વ.' આ ૨૪ મી ગાથામાં એ પણ આવ્યું કે પોતાથી બાહ્ય ત્યાગ-વિષયકષાયાદિનો ત્યાગ નથી થતો; તેથી જેને ત્યાગાદિ જેવો યોગ છે તેને બહુમાન આપે છે. પણ બાહ્ય ત્યાગથી ધર્મ હોય તો વનસ્પતિ વગેરે બાહ્ય સમિતિ-ગુપ્તિ કરીને એક સ્થાને બાહ્ય ત્યાગી થઈને બેઠા છે તેમને પણ ધર્મ થવો જોઈએ.

કેટલાક લોકો પોતાના માનેલા ગુરુ જ સાચા છે એમ પોતાના સ્વચ્છંદને જ પોષે છે, અને તેમાં જ મમત્વ દઢ કરે છે. સાચું શું તેની ઓળખ વિના કુળધર્મના ગુરુને દઢ કરે. ગમે તેવા ધર્મગુરુ હોય પણ આપણાથી તો તે સારા છે, આપણે તો સંસારી છીએ માટે આપણે તો તે જે કહે તે માનવું, એમ કેટલાકો કહે છે. પણ સત્ય શું તે સમજવાની ગરજ વિનાં મતાગ્રહને દઢ કરનારા ખોટાનો જ મમત્વ કરે છે તે મતાર્થી છે. અહીં બે લક્ષણો બાંધ્યાં કેઃ-

(૧) સાચું જ્ઞાન નહિ

(૨) અંતર ત્યાગ નહિ એટલે જ્ઞાનની સ્થિરતા નહિ. એ બેક કુગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં. અને બે લક્ષણ મતાર્થીનાં કહ્યાં. ૨૪.

જે ગુરુને ઓળખવામાં ભૂલ્યા છે તે સતદેવને ઓળખવામાં પણ ભૂલે છે, તે હવે કહે છે.

> જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
> વર્ણન સમજે જિનનું, રોકી રહે નિજબુદ્ધિ. ૨૫.

જે આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ પદને પામ્યા તે આત્મા પૂર્ણ આનંદ-સ્વરૂપ છે. તેમણે પૂર્વે ભાવના કરેલી કે સર્વ જીવોને આત્મધર્મ પમાડું, એ રાગના કારણે તીર્થંકર નામકર્મની પ્રકૃતિ બંધાઈ ગઈ હોય છે. તેમનો દેહ અતિ સુંદર હોય છે, તે શરીરમાં ૧૦૦૮ ઉત્તમ લક્ષણ હોય છે. એ રૂપવંતપણું પુણ્યના અતિશય સહિત હોય છે.

મતાથી એ તેમના દેહાદિનાં અને પુણ્યનાં ઠાઠનાં ગુણ-ગ્રામ કર્યા કરે છે; પણ શ્રી વીતરાગતત્ત્વ શું છે તેના સ્વરૂપનું ભાન (કે જેનું યથાર્થપણું સમજાયે નિજપદ પણ સમજાય.) તે કરતા નથી, તેઓ તો માત્ર હાડકાંના રૂપનાં લક્ષણ અને દેહાદિ રૂપનાં વર્ણન ગાઈ, તેને ધર્મ માને છે પણ તે કાંઈ આત્માનું લક્ષણ નથી. તેઓ જ્યાં ત્યાં પુણ્યના અતિશયથી આત્માના ગુણ માને છે, પણ ખરી રીતે તે ગુણનો મહિમા નથી, પણ પુણ્યની ઊજળી ધૂળનાં વખાણ છે. સાચો મહિમા જ્ઞાની ધર્માત્મા જાણે છે. જેને પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું ભાન છે તેને આત્માના લક્ષણની ખબર છે. તેની સ્તુતિ કરનાર તે લક્ષે નિશ્ચયસ્તુતિ કરી શકે છે. અનંત આનંદથી રસભર, પૂર્ણ જ્ઞાનઘન તત્ત્વસ્વરૂપ તીર્થંકર ભગવાનના આત્મામાં ભર્યું છે તેની ઓળખ નથી; અને ૩૪ અતિશય વગેરે, તથા ગઢ-ચક્રાદિ હોય છે, આમ ઇન્દ્રો સેવા કરે છે, અને આમ દેવ નાટક કરે છે વગેરે ગાયાં કરે; પણ અંતરંગ સ્વરૂપ શું તેને ઓળખ્યા વિના તે રાગી ખરેખર રાગમાં રોકાણો છે. શ્રી જિનનું સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના તેની બધી ખતવણી ઊંધી છે જિનપદ તે નિજપદ છે. શ્રી અરિહંતને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી યથાર્થપણે સત્સમાગમ વડે જે જાણે તે નિશ્ચયથી પોતાના જ સ્વરૂપને જાણે છે. પ્રવચનસારની ૮૦ મી ગાથામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે-

> जो जाणदि अरहंतं दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं ।
> सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥ ८० ॥
>
> શ્રી પ્રવચનસાર અ ૧

જે કોઈ વીતરાગ પરમાત્માની પૂર્ણ શક્તિનો પિંડ આત્મા છે તે જેમ છે તેમ જાણે છે એટલે કે અખંડ, ત્રિકાળી; અનંત શક્તિથી અભેદ આત્મદ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય યુક્ત અર્હંત ભગવાનના શુદ્ધ આત્માને યથાર્થપણે જાણે છે તેનો મોહ અવશ્ય ક્ષય પામી જાય છે. આત્મા અવિનાશી પૂર્ણ નિર્મળ છે, અક્રિય અને જ્ઞાનમાત્ર છે, પરથી જુદો-અસંગ છે, એમ જિનપદ જાણ્યું તેણે નિજપદને જાણ્યું છે; તેથી તેની ભ્રાંતિ એટલે દર્શનમોહ ક્ષય થઈ જાય છે.

કારણરૂપે તે જ વખતે મોહનો અભાવ છે. શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્ય પોતે વિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર ભગવાન પાસે સાક્ષાત્ ગયા હતા, અને આઠ દિવસ સુધી તીર્થંકર સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી સાંભળી હતી, તેમાં ક્ષાયિકભાવ—અપ્રતિહતભાવનું વર્ણન તે વખતે ખૂબ ચાલેલું, એટલે એ ભાવના ભણકાર પ્રવચનસારમાં તથા સમયસારમાં દેખાય છે, કે સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ અને એ ભાવ જેણે જાણ્યો તેનો મોહ એટલે સ્વસ્વરૂપની ભ્રાંતિનું કારણ મોહકર્મ અવશ્ય ટળી જાય છે—ક્ષય થાય છે.

સમયસારમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવ કહે છે કે નગરીનું વર્ણન કર્યે કાંઈ તે નગરીના ભૂપનું વર્ણન-ગુણગ્રામ થયાં એમ ન કહેવાય; તેમ પુણ્યાદિ શરીરાદિ ગુણની સ્તુતિ કર્યે કેવળી ભગવાનના ગુણની સ્તુતિ થતી નથી. તેમ જ ભગવાનને જે પુણ્યપ્રકૃતિનો યોગ છે; તેનું જ લક્ષ કરીને, તેમાં મોહ પામી; તેમાં જે કોઈ પોતાની બુદ્ધિ રોકી રાખે, અને કહે કે અહો ! અમારો કુળધર્મ કેવો રૂડો છે ! ભગવાન ચાલે ત્યારે દેવો ફૂલ રચે છે; દેવો નાટક કરે છે; એ વગેરે પુણ્યની મીઠાશ તરફ જેનું લક્ષ છે તેનું વલણ તત્ત્વ ભણી ન રહેતાં પુણ્યભણી રહે છે. વીતરાગતા સંબંધી કોઈ આત્માની વાત કરવા માગે તો વચ્ચે વાત નાખે કે ભગવાનને આવાં પુણ્ય હોય. ૬૪ જોડ ચામર વિંઝાય વગેરે વગેરે; એમ જેને પુણ્યની મીઠાશ છે, પુણ્યનો રાગ છે, તેને પોતાનું ભાન નથી. અંતરંગ સ્વરૂપની વાત-વીતરાગતાને ભૂલીને તે પુણ્યનાં વખાણ કરે છે. જ્ઞાની તેને કહે છે, કે તને તારી જાત અને સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણવાની રુચિ નથી. જે આચાર્યાદિ ધર્માત્માઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે, તે પુણ્યની અપેક્ષાની વાત નથી; પણ આને તો ઊંડાણમાં પુણ્યની અને બાહ્ય માહાત્મ્યની મીઠાશ રહી છે; એવી મીઠાશ ન હોય તો આત્માની વાત-વીતરાગપણું જાણ્યા વિના ન રહે. તત્ત્વની વાતમાં અકષાયભાવની સ્થિરતાનું ટાણું હોય તે ટાણે પુણ્યાદિ કાંઠની વાત મૂકે, મૂકાવે, તેમાં રસ લે;

તેને અકષાય જ્ઞાતા વીતરાગનું માહાત્મ્ય નથી, પણ પુણ્યનું-રાગનું માહાત્મ્ય છે:

શાસ્ત્રમાં આવે છે કે પ્રતિક્રમણ એટલે વિભાવથી પાછાં ફરવું: સ્વરૂપમાં સાવધાન રહેવું. હવે તે ટાણે પુણ્યની-રાગની વાત કરવા-કરાવવા ઘણા જીવો બેસે છે. બીજા ખામણામાં લોકો ખાસ તે વર્ણન બોલાવે છે અને તેના પુણ્યવૈભવમાં રસ લે છે: તેમાં પોતાની વંચના છે. શાસ્ત્રમાં પુણ્યની વાત આવે, સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવના વૈભવની વાત આવે, ઇન્દ્રાદિ, ચક્રવર્તી અથવા તીર્થંકર ભગવાનનાં પુણ્યનું વર્ણન આવે, તેમાં પોતાને ભૂલીને જે રાગે વેદાય છે તે અજ્ઞાન-ભાવ છે; જડના રસનો આદર છે; ઊંડાણમાં તેની મીઠાશ છે. એ રાગના અંશમાત્રનો પણ જ્યાં આદર છે, ત્યાં અવિકારી આત્માનો અનાદર છે.

પ્રશ્ન—શુદ્ધ ભાવમાં નથી રહેવાતું માટે શુભ ભાવમાં શામાટે ન રહેવું ?

ઉત્તરઃ—શુભભાવ રાખવો તે ઉપાદેય છે એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. શુભભાવ રાખવા જેવો છે, કર્તવ્ય છે તથા હમણાં શુભ રાખીને પછી ઠીક થઈ રહેશે, શુભભાવ વ્યવહારધર્મ છે, એમ શુભ પરિણામમાં રોકાવાની ઉપાદેયબુદ્ધિ થઈ ત્યાં અજ્ઞાન છે. માન્યતા શું જોઈએ તે સમજો. શુભભાવ થઈ જાય તે જુદી વાત છે, પણ તેને ઉપાદેય માનવો તથા કરવા જેવો છે એમ માનવું તે જુદી વાત છે; જેમ છે તેમ સમજીને જ્ઞાન કરવાનું છે. જ્ઞાની પુણ્યના ઠાઠ અને દુઃખના સંયોગના ઢગલા બેઉને સમ ગણે છે. " રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવજો." આ અભિપ્રાય દૃઢ બાંધ્યા વિના, શુભયોગમાં પોતે મધ્યસ્થ નહિ રહી શકે. શુભરાગ રાખવા જેવો છે, પુણ્યાદિ કરવા જેવાં છે, એ માન્યતા મિથ્યા શલ્ય છે. પુણ્ય તે હું નહિ, હું રાગરહિત છું, પૂર્ણ અસંગ છું એમ અંતરંગ પુરુષાર્થથી એક વાર હા તો લાવો ! તીર્થંકર-

નામકર્મનાં પુણ્ય પણ મારે ન જોઈએ, એમ પરદ્રવ્ય, પરભાવની હેયબુદ્ધિનો સદ્વિવેક તો લાવો! પરથી જુદાપણું અને આત્માનો આદર તે શું કાંઈ વાતો હશે ? પોતાની વર્તમાન દશા ક્યા ભાવમાં વર્તે છે, તથા કઈ જાતના ભાવ છે, એના ભાન વિના, પોતે જડની જાત-પુણ્યની મીઠાશ વેદે છે, અને માને છે કે હું દેવ, ગુરુ, ધર્મનો આદર કરું છું; તે તો પોતાની વંચના છે. તેને સર્વજ્ઞ પ્રભુએ અનંતાનુબંધી કષાયના પરિણામ કહ્યા છે.

અનંતકાળમાં જે નથી કર્યું તે સમજણનું કાર્ય કેવું હશે? તે સમજવામાં ઘણો વિવેક જોઈએ.

જેને વિવેક છે તે સમજે છે કે હું જે જ્ઞાનીનાં ગુણગ્રામ કરું છું તેના સ્વરૂપની જાતને, જડની જાતના વિકારી ઠાઠથી ન ઓળખાય; એકલું અવિકારી, અસંગ, નિર્મળ, અવિનાશી, પૂર્ણ જ્ઞાનઘન શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ છે, તે પરદ્રવ્ય-પરભાવથી નિરાળું છે. એની શ્રદ્ધા થયે સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી જિનની પ્રતીતિનો ભાવ આવે જ. તેનો એક ન્યાય અનંતા સમ્યક્ ન્યાયને લઈ આવે. જેને તત્ત્વદૃષ્ટિ નથી પણ બાહ્ય દૃષ્ટિ છે તેને પુણ્યાદિ સગવડતાની મીઠાશ ઊંડાણમાં હોય જ. કોઈને દેવભુવનનું વર્ણન, તીર્થંકરાદિ વિભૂતિનું વર્ણન સાંભળવાની જો રુચિ હોય તો સમજવું કે તે જીવને પુણ્યાદિની સગવડતાની મીઠાશ છે; અને તેથી તત્ત્વની વાત આવશે તેમાં તેને હોંશ નહિ આવે.

પ્રશ્ન—શું ભક્તિઆદિ શુભરાગ ન કરવો ?

ઉત્તરઃ—કરવું એ જુદી વાત છે. અને શુભરાગ થઈ જાય તે જુદી વાત છે. આત્માભણી જેનું વલણ છે એવા ધર્માત્માને ઘણા ભાગે સાધકની અધૂરી દશામાં શુભ-પ્રશસ્ત રાગ થઈ જાય છે; પણ એનો અભિપ્રાય વીતરાગદૃષ્ટિપણે વર્તે છે, અને તેથી નિર્જરા થાય છે. એ ભાવ કેવો હશે તે સમજવા માટે સત્સમાગમ ઉપર જ્ઞાનીઓ ભાર મૂકે છે.

આત્માં આત્માને પોતાના સત્સમાગમનો લાભ આપે. એવા લાયક જીવને ભાષામાં અહંપણું ન હોય, નિર્માનતા જ હોય.

સત્‌નો આંતરો પાડતાં ન આવડે તેની ખતવણીમાં જ્યાં ત્યાં ઊંધું જ આવશે.

પ્રશ્ન—સમજાય નહિ ત્યાંલગી શું કરવું?

ઉત્તરઃ—સાચું સમજાયે ખોટું ઊભું ન રહે. ઝવેરીનું દષ્ટાંતઃ—બે ઝવેરી મીત્રો હતા. એક ઝવેરાતનો વેપારી પોતાના નાના પુત્રને મૂકીને મરી ગયો. પૈસાની તાણ પડી. તેની માતાએ ત્રણ રત્નો વટાવવા માટે પુત્રને તેના પિતાના મિત્રની પેઢી ઉપર મોકલ્યો. તે જુવાન પુત્ર તેની દુકાને ગયો, ઝવેરીએ હીરા જોઈને વિચક્ષણતા વાપરી, કે આ હીરા તો તદ્દન કાચના છે, પણ અત્યારે કહી દઈશ તો તે મૂંઝાઇ જશે. તેથી કહ્યું કે ભાઇ! આ હીરા હાલ વટાવવાની જરૂર નથી. તું હમણા મારી દુકાન ઉપર બેસતો થા અને આપણા ધંધાની કળા શીખ. જ્યારે બે વરસ થયાં અને હીરાનો પારખ થયો ત્યારે તેના બાપાના મિત્રે આજ્ઞા કરી કે જા, તારા ત્રણ હીરા લઈ આવ. પેલે ઘેર જઇને પેટી ઉઘાડી અને પોતાના માનેલાં કિંમતી રત્નો હાથમાં લઇને જોયાં તો કાચનાં ખોટાં લાગવાથી તરત જ બહાર જઈને ફેંકી દીધાં. દુકાન ઉપર આવ્યો ત્યારે શેઠે પૂછ્યું કે કાં, ભાઇ! હીરા લાવ્યો? ઉત્તરઃ—ના જી, એ તો તદ્દન ખોટા હતા. તમે મને પ્રથમ કેમ ન કહ્યું? ત્યારે ઝવેરીએ સમજણ પાડી કે તે ટાણે તને શંકા પડવાનો સંભવ હતો કે રખેને આ જૂઠું બોલીને મારા સાચા હીરા લઇ જાય અથવા તારી ધીરજ ખૂટી જાય. એમ ખોટી શ્રદ્ધાવાળો જો શ્રીગુરુ પાસે વિનય શીખવા આવે તો, પાછો કાઢી ન મૂકે, પણ હળવેથી કહે કે ભાઈ! તમે અભ્યાસ કરો, સત્‌સમાગમ કરો. એટલે ખોટું શું અને સાચું શું? તે સમજાઈ જતાં ખોટાનો આદર ન થાય. પેલા ઝવેરીના છોકરાને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર હસવું આવ્યું તેમ સમ્યગ્‌જ્ઞાન થયા પછી ગયા કાળમાં કાળા કેર કર્યો હતા, એવી ભૂલ ઉપર હસવું આવ્યું કે કાચને મણિની જેમ, બાહ્ય વસ્તુનાં નિમિત્તને મેં સમ્યગ્‌જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રત્નો માન્યાં હતાં અને ખોટામાં

પ્રરૂપ્યો હતો. સાચું સમજવાં જ્ઞાની ખોટાનો આદર કરે નહિ. અહીં જ્ઞાનીને કહેવું છે, કે જે જીવો એમ માને છે કે આપણા કુળધર્મના દેવ છે, એટલે એનાં પુણ્યના વર્ણનથી મને લાભ થશે; એમ માનીને બાહ્ય દેહાદિ સમવસરણ આદિનું માહાત્મ્ય કર્યા કરે છે; તેને ધર્મ માને છે, તેઓ અંતરંગ સ્વરૂપની ખબર નથી એવા મતાર્થીને ઊંધો ન્યાય બેઠો છે, એટલે જ્યાં ત્યાં ઊંધું જ ખતવશે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પ્રશ્ન છે કેઃ– અમને પુણ્યની મીઠાશ છે, એમ તમને ક્યાંથી ખબર પડી? અમે તો જાણીએ છીએ કે પુણ્યનું કારણ જુદું છે, અને મોક્ષનું કારણ જુદું છે, છતાં તમો શા આધારે એમ કહો છો?

તેનો જવાબ એમ છે કેઃ– તેં અતીન્દ્રિય બેહદ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનાં સુખને પુણ્યનાં પરાધીન સુખ સાથે સરખાવ્યાં કે ઇન્દ્રનાં અને સ્વર્ગનાં સુખથી મોક્ષનું સુખ અનંતગણું છે, તેથી અમે જાણ્યું કે તને પુણ્યની મીઠાશ છે, તારી ભાષામાં ભાવ એવો આવે છે, કારણ કે વિકારી પ્રકૃતિની પરાધીનતારૂપ પુણ્યનો જડ રસ (શાતા રસ) તેનો ગુણાકાર અનંતગુણો કરી શુદ્ધ આત્માની જાતથી સરખાવે છે. એક ઝેરના બિંદુને અનંતગુણો કરી તેની સરખામણીએ અમૃતની તુલના કરી; એ જડની જાત–શાતાનો પરાધીન યોગ તેની જાતને અતીન્દ્રિય આત્માના નિરાકુળ સ્વાધીન આનંદ સાથે મેળવે છે; તે ઝેર અને અમૃતનો સમન્વય કરે છે. એમ જે શ્રી જિનનાં દેહ અને સમવસરણનું જ માહાત્મ્ય કરે છે, તે વીતરાગનું સ્વરૂપ અને સુખ તેનાથી અનંતગણું તે જાતનું માને છે, માટે તેને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની જાત કેવી હોય તેની ખબર નથી. વળી તે કહે કે, અમારા અંતરંગ ભાવ એવા નથી, પણ અજ્ઞાન–અજાણપણું એ કાંઈ બચાવ નથી. પોતાથી રોગ ન ટળે તો વૈદ્ય પાસે જવું પડે છે, તેમ પોતાનાં માન્યતામાં (ધારણામાં) ક્યાં ભૂલે છે તે જ્યાં લગી જીવ જાણતો નથી ત્યાં લગી તે આગળ વધી શકે નહિ. સાચું સમજવાનો કામી હોય તેને આગ્રહ હોય નહિ. સત્‌સમાગમ વડે

જેણે વીતરાગદેવનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેને આત્માની હા આવે જ. રાગ આદિ વિકલ્પને પર છે એમ જાણ્યા પછી તેને પરના નિમિત્તની અપેક્ષા સાથે સરખાવવાનો ભાવ થાય નહિ, પુણ્યનાં સુખ સાથે આત્માના ગુણની સરખામણી કરવાનો ભાવ નહિ આવે. હવે મતાર્થીના લક્ષણમાં આવશે કે મતાર્થી જીવે અસદ્‌ગુરુનો સમાગમ દૃઢ કર્યો છે, એટલે ગુરુની ઓળખમાં ભૂલ થઈ છે તેથી સાચા દેવની પણ ઓળખ નથી. સાચા દેવની ઓળખ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો યોગ બને તો પણ તે સત્‌નો વિરોધ કરશે અને કુગુરુ પાસે પોતાનો આગ્રહ દૃઢ કરવા જશે. પોતાની દૃષ્ટિને શું રુચે છે, કઈ બાજુ વલણ રહે છે, તે જાણવાનો ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. પોતાની ભૂલ ક્યાં થાય છે, તે જોવા ઊભો રહે તો ભૂલ કરે નહિ.

તા. ૧૧–૧૦–૩૯.

આત્મહિતનું ભાન નથી એવા મતાર્થીનાં લક્ષણ કહેવાય છે. જેને પોતાના મતનો આગ્રહ નથી, અંતરમાં કુણપ છે, તેને સાચું સમજવાનો અવકાશ છે; પણ જેને ખોટાની પકડ છે, તેને સત્ સમજવાનો અવકાશ નથી. ૨૪–૨૫ ગાથા કહી તેમાં શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની ભૂલ કહી છે. અસત્ સમાગમે જેને ગુરુની ઓળખમાં ભૂલ છે, તેને સત્ દેવ, ધર્મ અને મતમાં પણ ભૂલ છે. ૨૫.

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગમાં, વર્તે દૃષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્‌ગુરુને દૃઢ કરે, નિજ માનાર્થે મુખ્ય. ૨૬.

આમાં કુદૃષ્ટિ અને અસદ્‌ગુરુની દૃઢતા વિષે કહે છે. જેમ મોક્ષનો માર્ગ—સમ્યગ્‌શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે, તેનાથી ઊંધો માર્ગ, કુજ્ઞાન, કુશ્રદ્ધા અને કુચારિત્ર છે. મનજોગ વડે થતા રાગને ધર્મ માની જીવો રાગાદિમાં રોકાય છે. વળી ઘણાય કહે છે, કે અમારું માનેલું સાચું છે. મતાર્થી જીવને પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો ક્યારેક યોગ મળે અને દુરાગ્રહછેદક અવિરોધવાણી સાંભળવા મળે છતાં તેનાથી અવળી રીતે ચાલે. ઊંધી દૃષ્ટિવાનનું એવું લક્ષણ છે કે સાચું સાંભળે તેનાથી ઊંધાઈ કરે જ; ન કરે તો તે ઊંધી દૃષ્ટિવાન નહિ.

પૂર્વે કહ્યું કે "જે જિનદેહ પ્રમાણને" મતાર્થીઓ સમ્યગજ્ઞાન અને પ્રમાણ કહે છે; તત્ત્વની હદ અને સ્થિતિ શું છે તે જાણ્યા વિના દેહના પ્રમાણથી આત્માનું પ્રમાણ માપે-સરખાવે તે મતાર્થી છે. અવિકારી ચિદ્દ્ઘન સાથે વિકારી જડને સરખાવે એવા જીવોને અહીં મતાર્થી કહ્યાં છે. જેનું વીર્ય ઊંધું છે, મંદ છે. ઊંધી દષ્ટિ છે, તેને મુમુક્ષુ પુરુષાર્થીના યોગ બને છતાં ઊંધી દષ્ટિવાળા ઊંધો અર્થ કરે; અંદરમાં નકાર ન કરે તો તે ઊંધા ન કહેવાય. જેની દષ્ટિ અવિકારી આત્માથી વિપરીત છે તેને સત્‌ની વાત અણગોઠતી થઈ પડશે. ધર્માત્મા જ્ઞાની હોય, સમાધિમરણનું ટાણું હોય, તે વખતે કદી વ્યાધિથી આર્ત્તધ્યાન-અસ્થિરતા થાય, પણ કોઈ બીજો જ્ઞાની ત્યારે આવીને પુરુષાર્થની વાત કરે કે તુરતજ તેનું વીર્ય જોરથી ફાટીને, પુરુષાર્થ ઉપાડીને પોતાનો ભાવ ઉત્કૃષ્ટ સવળો કરી લે. મિથ્યાદષ્ટિવાળો સાચી પ્રરૂપણા-સાચો ન્યાય સાંભળે ત્યાં કુતર્ક અને તેનો વિરોધ કર્યા વિના ન રહે. અને ઉન્માર્ગ પ્રરૂપક ખોટા ગુરુ હોય તેની પાસે જઈને પોતાની અસત્ વાતને દઢ કરે કે તમે જ સાચા છો. બીજા આમ કહે છે તે ખોટું છે; કહે કે આપણે એવા દઢ છીએ કે દેવના ડગાવ્યા ન ડગીએ તો પછી બીજાનો શો ભાર ? આપણા વિરોધી ગમે તેમ કહે, પણ આપણે કેમ ડગીએ ? શાસ્ત્રમાં સત્ શ્રદ્ધાથી ન ડગવાની વાત આવે છે તેને બદલે ઊંધાઈથી ન ડગીએ એમ કહે છે. સત્‌ની નિંદા કરે અને જ્યાં પોતાનો સ્વચ્છંદ માનાર્થે પોષાય. ત્યાં અસત્ સમાગમે કુગુરુઓ પાસે જઈને વાત દઢ કરે. પોતે ખરેખરો મુમુક્ષુ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે અજ્ઞાનની પુષ્ટિ કરે અને એવા અસદ્ગુરુને પણ પોષણ આપવાનો ભાવ કરે છે, કે જગતમાં અસત્ નભી રહો, અને સદ્ગુરુ, સતધર્મ જગતમાં ન રહો એમ અનંતા જ્ઞાનીની આશાતના કરી, જાણ્યે-અજાણ્યે ઘણા જીવો પોતાનું મહા અનિષ્ટ કરે છે. વળી પૂર્વે જીવોને જ્ઞાની પુરુષનો યોગ થયો, સત્પુરુષનો યોગ મળ્યો તે પુણ્યનું કારણ છે; પણ ભાવે ઓળખ ન થઈ તો કલ્યાણ ન થયું બાહ્યદષ્ટિથી કેટલાક જીવો

પુણ્યના યોગે અનંતવાર સર્વજ્ઞ જ્ઞાની પાસે જઈ આવ્યા છે, છતાં કલ્યાણ ન થયું. પુણ્ય પાછળ દુઃખ રહેલું છે. અહીં તો એમ કહેવું છે કે આત્મા પરથી જુદો. સહજાનંદી પ્રભુ તેનું ભાન ન આવ્યું તો તેણે કર્યું શું ?

બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી, શુભ દેહ માનવને મળ્યો;
તો યે અરે ! ભવ ચક્રનો આંટો નહિ એકે ટળ્યો.
હું કોણુ છું ? કયાંથી થયો, ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં, સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં.
રે આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો.

કેટલો નિવૃત્તિભાવ ! આત્માની રુચિ અને જિજ્ઞાસા કેટલી છે ! સાચી જિજ્ઞાસા વિના સદ્ગુરુ અને સત્‌ની ઓળખ કયાથી થાય? આત્મભાવે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ભાવટચથી જેણે સદ્ગુરુનો યોગ કર્યો નથી તેને સદ્ગુરુ કદાપિ મળ્યા હોય તો પણ ભાવે મળ્યા નથી, જે ન્યાયથી, જે વિધિથી કહેવાય છે તે કથનમાં પક્ષપાત નથી; અનાદિ કાળથી અસત્‌નો આશ્રય કરનાર સત્‌નો નકાર કરે જ. મતાર્થી ઊંધી દૃષ્ટિવાળો ખોટી દલીલનો આગ્રહ કરશે; પોતાનો મત કહેશે કે "તમે આ વાતને માનો કારણ કે અમારું સાચું છે. નિમિત્ત વિના આગળ વધાય નહિ, માટે પ્રથમ નિમિત્ત જોઇએ, આત્મજ્ઞાન તો કેવળજ્ઞાનથયે થશે, વર્તમાનમાં આત્મજ્ઞાનની વાત કરનારા ખોટા લાગે છે, માટે આપણું સાચું છે." એમ સત્‌નો "નકાર" એટલે અસતમાં "હકાર" થયો. એવા જીવો અસદ્ગુરુનાં વખાણ કરે અને પોતાની દૃષ્ટિને અનુકૂલ ટોળામાં જઈને ભળી જાય; અને કહે કે વાહવાહ ! આપણી શ્રદ્ધા કેવી દૃઢ છે એ મહારાજ તો મને રોજ સામા મળે છે પણ હું તેમને હાથ જોડતો નથી, વગેરે વાતોથી પોતાની ખોટી સમજને ખૂબ દૃઢ કરે છે; અને પોતાને અનુકૂલ એવો નામધારી સાધુ જે ઊંધી દૃષ્ટિના ટોળાનો આગેવાન થવા માટે ખૂબ મિથ્યાવાદ કર્યા કરે તેનો આદર કરે છે. એક કહેતો હતો કે મારા ગુરુએ

મને પાસ કર્યો છે, કેમ કે મારી શ્રદ્ધા એવી દૃઢ છે કે લાખ જણા મને બીજું કહે તોય ન માનું.

વળી તે કહે છે કે જોઈને બોલવું–ચાલવું તે ઉપયોગ, બીજા જીવને ન મારવા તે ધર્મ આ ઉપયોગ એ ધર્મ, દયા એ ધર્મ, જોયા વગર હાથ–પગ ન ચલાવવા, બીજા જીવને ન મારવા તે ધર્મ. જોઈને ન ચાલવું અને બીજા જીવની હિંસા થાય તે અધર્મ. એમ બીજામાં જોવાનું કામ કરે તે ઉપયોગ માનીએ છીએ એ અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. પાપપરિણામ ન કરવા અને શુભ રાગ કરવો તે જ ધર્મ છે. જે થાય તે ક્રિયા કરીએ છીએ. કર્યા વિના શું પામીએ? આ દેહની ક્રિયા એ જ ચારિત્ર છે. તે કરતાં કરતાં આત્માનાં દર્શનજ્ઞાન ઊઘડે, અને દેહ રહિત થયે દેહનું ચારિત્ર મટી જાય; કારણ કે સિદ્ધ ભગવાનને દેહ નથી એટલે દેહનું ચારિત્ર નથી. જ્યાં લગી દેહ છે, ત્યાં લગી બધી દેહની ક્રિયા કરવી એ જ ધર્મ છે. બીજું કોઈ કહે તો ન માનવું એ અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

આ બધું જોઈને દેવચંદ્રજી મહારાજ ચંદ્રાનન પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છેઃ—

આણા સાધ્ય વિના ક્રિયા રે, લોકે માન્યોરે ધર્મ;
દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રનો રે મૂળ ન જાણ્યો મર્મ રે.
ચંદ્રાનનજિન-

ગચ્છ કદાગ્રહ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;
આતમગુણ અકષાયતા રે; ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ રે.
ચંદ્રાનનજિન,

હે વીતરાગ પરમાત્મા! આપનો ઓધિલો વીતરાગ–આત્મધર્મ તેને લોકો અન્યથા માને છે. આપ તો વીતરાગ છો, અકષાયી કરુણાવંત છો.

તુજ કરુણા સહુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાય;
પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફળું થાય રે.
ચંદ્રાનનજિનજી સાંભળીએ અરદાસ.

હે અવિકારી તીર્થંકર ભગવાન! તમારી નિષ્કારણ અવિકારી કરુણા–વીતરાગભાવની દૃષ્ટિ બધા જીવો પ્રત્યે સરખી છે, પણ હે

નાથ ! તારો નિર્દોષ માર્ગ જેણે વિરાધ્યો નથી તેને તારો સન્માર્ગ કારણરૂપે સફળ થાય છે, પણ જેણે આત્મજ્ઞાનની વિરાધના કરી છે તેને તારું કારણ કેમ સફળ થાય ? તારી વાણીનો યોગ અનંત ભ્રમણાને છેદવાનો ઉપાય એવા સાચા મોક્ષમાર્ગને સમજાવનારનો યોગ મળ્યો છતાં તેની વિરાધના કરનારા જીવોમાં ઊંધી દૃષ્ટિ છે, તેથી તેવાં મતાર્થીને કુગુરુયોગમાં પુષ્ટિ રહ્યા કરે છે. ૨૬.

હવે જ્ઞાનમાં ભૂલેલાનું લક્ષણ કહે છેઃ—

> દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન
> માને નિજમત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ૨૭.

શાસ્ત્રમાં ચાર ગતિના ભંગ આવે છે તે યથાર્થ છે. તેમાં દેવનું તથા નારકીનું આયુષ્ય નાનામાં નાનું દસ હજાર વર્ષ, ને વધુમાં વધુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે. વળી દેવલોકમાં આટલાં વિમાન છે, નરકમાં આમ છે વગેરે અનેક વર્ણન શાસ્ત્રમાં છે; તે ત્રિકાળ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં દેખાયેલું છે. તે સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી જાણેલ લોકનું વર્ણન, ગતાગતિના બોલ વગેરે પલાખાં-થોકડા શીખ્યો હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન સમજે, એને જ જ્ઞાન માની કહે કે આ જ ધર્મ છે અને એવું જેને ન આવડે તેને કહે કે તું કાંઈ જાણતો નથી. એ પ્રશ્ન કરે કે ત્રીજા દેવલોકના દેવની સ્થિતિ શું હોય છે ? પેલો કહે કે મને ખબર નથી; તો કહી દે કે આનામાં જ્ઞાન નથી. એમ શબ્દજ્ઞાનના વિકલ્પની ગોખણીની સાથે બેહદ જ્ઞાનસામર્થ્યવાળાને સરખાવે છે. પુણ્યનાં ફળની મીઠાશની વાત આવે ત્યાં રાજી થાય અને નારકીનાં દુઃખની વાત આવે ત્યાં અરેરે ! એમ કહીને કમકમાટી આવે. દેવલોકનું અને ઇન્દ્ર તથા સર્વાર્થસિદ્ધિ દેવનાં વિમાનોનું વર્ણન આવે તે સાંભળવા-વાંચવાની હોંશ આવે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના ન્યાયની ઝીણવટ આવે, ત્યાં વચ્ચે પુણ્યાદિ યોગની વાત મૂકે, અથવા અંતરમાં તત્ત્વની વાતનો અણગમો કરે. વળી ગડિયા ગોખે તેમાં રાગ કરે તેને ધર્મ માને, અને કહે કે બસ આ જ સાચું છે.

આ સ્વાધ્યાય છે, આ જ કર્યેથી અમારો મોક્ષ થશે એમ મતાર્થી માને છે.

શાસ્ત્રમાં જે વિશેષ વર્ણન છે તે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં દેખાયું તેવું હોય છે, પણ પ્રથમ જે પ્રયોજનભૂત છે, તે પરમાર્થસ્વરૂપ ન સમજે અને બીજાની માંડે; ચર્ચાવાદમાં રોકાય અથવા મનની સ્થિરતામાં રોકાય; પણ પોતાનો અકષાયભાવ હણાઇ રહ્યો છે તેની તેને કાંઇ ખબર નથી. જેમ ઘર સળગ્યું હોય ત્યારે નકામી ચીજો બહાર કાઢવા બેસે, છાણાં–લાકડાં કાઢવા બેસે પણ સત્શાસ્ત્રો, કિંમતી ચીજનો ટ્રંક અને દાગીના અગર જે સારામાં સારી ચીજ છે તેની કાળજી ન કરે પણ કૂચાને પોતાનું પ્રયોજન માને, કે લાકડાં સારાં છે, રસોઇ કરવા થશે; તેમ આત્માને ભૂલીને નિમિત્તમાં પડ્યો છે, કે આનાથી મારું ઠીક થશે આત્મા સારામાં સારી ચીજ છે તેની કાળજી કરતો નથી પણ નિમિત્ત તરફ લક્ષ રાખ્યા કરે છે.

આ જીવ અનંતવાર પુણ્યસ્થાનમાં જઇ આવ્યો છે, એ ઉપાધિ બંધનું કારણ છે તેથી તેનું તુચ્છપણું જાણી, હેય ગણી સમભાવ રાખવો. સમભાવ ન રાખે તો અગિયાર અંગનું જાણપણું મિથ્યા કહ્યું છે. કોઇની બુદ્ધિ વિશેષ હોય તે પ્રયોજન વશ ન્યાયનો અભ્યાસ કરે એ જુદી વાત છે, પણ એ શબ્દોની ગોખણીમાં રોકાય, તેના રાગને એટલે એ શુભ પરિણામને સ્વાધ્યાય ગણે, ધર્મ માને, મનની ધારણાને ધર્મ અને શ્રુતજ્ઞાન માની બેસે તે મૂઢ છે. વળી "માને નિજમત વેષનો આગ્રહ મુક્તિનિદાન"–સત્–અસત્ જાણ્યા વિના હું જાણું છું એ મત અને સંપ્રદાયના વેષનો આગ્રહ એ જ મુક્તિનું કારણ છે એમ મતાર્થી માને છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયસારજી ગ્રંથમાં કહે છે કે ચારિત્રનું લક્ષણ વ્રત (વિકલ્પવાન) કહેવું તે ઉપચાર છે, ભેદપક્ષ છે. ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા અરૂપી જ્ઞાનઘન છે તેમાં વ્રતાદિના શુભ વિકલ્પ તે પણ લિંગ છે, કુચારિત્ર છે. મોહકર્મ અને નામકર્મથી ઉદયપ્રાપ્ત બાહ્ય વ્રત અને વેષ તેનો શુભરાગ તથા મનના સંબંધનો શુભ વિકલ્પ તેમાં ધર્મ માની ટકવું, અથવા કષાયની તીવ્રતા ટાળીને અકષાયદૃષ્ટિની માત્ર

ધારણાથી મંદ કષાય રૂપ વ્રત પરિણામના શુભ વિકલ્પ તે પણ બાહ્ય વેશ છે. તેનાથી આત્માને ધર્મ થશે એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. રાગદ્વેષરહિત નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપની પૂર્ણ દશાનું લક્ષ તથા તેની શ્રદ્ધા ઉપર જેની અવિરોધ મીટ છે, માત્ર એક અક્રિય જ્ઞાતાબિંબ. અરાગી, પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, બીજાનો જ્ઞાનથી નકાર છે, તેને અનંત જ્ઞાનીઓએ સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે આત્મધર્મ કહ્યો છે. એવા ધર્માત્માને કદાચિત્ જ્ઞાનનો ઉઘાડ અધિક ન હોય, ગતાગતિ કે ગુણઠાણાંના ભાંગા યાદ ન હોય, છતાં ઉપર કહ્યું તે ભાવશ્રુતનું સમ્યગ્ચારિત્ર અંશે પણ હોય જ. એમ ન માનવું કે આટલી ક્રિયાથી જ, આટલા પુસ્તક શાસ્ત્રાદિ જાણ્યા પછી જ આત્મજ્ઞાન થાય. આત્મધર્મ શુભ વિકલ્પથી પર છે; છતાં સમજાય તેને સરલ છે, સહજ છે. ઢોરમાં અને નારકીમાં પણ મનુષ્યભવ છોડયા પછી આત્મજ્ઞાન થાય છે. મનુષ્યભવમાં સત્પુરુષ અને સત્નો આદર કર્યો હોય પણ વચ્ચે વિરાધના કરી હોય, પછી ઢોર થાય, માછલું થાય ત્યાં નિમિત્ત મળતાં કે અવધિજ્ઞાન થતાં આત્મજ્ઞાન થઇ જાય. તેને નવ તત્ત્વની ખબર નથી, પણ એટલું જાણે છે કે આ ભાવ અવિકારી છે, કલુષતા-અસ્થિરતાથી જુદી જાતનો છે, શાન્ત-અનાકુળ સ્વરૂપ મારું છે, અને એ સિવાયના બધા ભાવ પર છે, એમ સંક્ષેપમાં ભેદજ્ઞાનનો વિવેક વર્તે છે; પણ આ વાત ઊંડા ઉતર્યા વિના ઘણાને અઘરી પડે તેવી છે. આગળ વધે તો બધુંય સમજાય. તિર્યંચને એક અકષાયભાવ ઉપર એવી મીટ રહે છે કે આ શાન્તિ જ મારું સ્વરૂપ છે; બીજું નહિ; એમાં સંવર; નિર્જરા આદિ નવે તત્ત્વનો સાર સમાઇ જાય છે, ગોખવા પડતા નથી; પણ તેથી એમ નથી કહેવું કે શાસ્ત્રો ન જાણવાં. જેઓ સૂત્રસિદ્ધાંતના શબ્દોના જાણપણામાં જ આત્મજ્ઞાન માને છે અને તે સંબંધી રાગરૂપ વિચારણામાં ધર્મ માની તેનો આગ્રહ, મતભેદ અને પોતાનું સાચું, એમ ખોટાની પકડને સાચી માની, સાચું સમજવાની ના પાડે છે તેવા મતાગ્રહી સતનો અનાદર કરે છે તે ઉપર કાકા ભત્રીજાનું એક દૃષ્ટાંત છે કે " હકડો બુરો ન છંડું " પારકું ખેતર

જોઈને બેઉ વાદે ચડયા. ભત્રીજો કહે કે આમાં ૨૪ કળશી જાર સમાશે. કાકો કહે કે ૨૫ કળશી. બેઉને થઈ તાણાતાણ. ભત્રીજો જોરદાર હતો તે કાકાની છાતી ઉપર ચડી બેઠો, કાકાનું ગળું દાબ્યું અને કહ્યું કે મારું માન, અને કહે કે ૨૪ કળશી. કાકો કહે કે ૨૫ કળશીમાં એક ચુરું ઓછું નહિ કહું. એમ પારકું જાણપણું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તેના શબ્દોમાં રાગવડે વિવાદે ચડી ગયા કે આ મારું સાચું પણ ન્યાયની તથા અંતરંગ પરિણમનની ખબર નથી. શાસ્ત્રમાં જે ન્યાય છે તેનો સાર આત્મજ્ઞાન છે. રાગદ્વેષ ટાળવાની વાત હતી તેને બદલે કષાયમાં વર્તે છે, જાણપણાનું અભિમાન કરે છે. અને ખોટાનો આગ્રહ રાખે છે. તેઓને જ્ઞાનના ભૂલ્યા મતાર્થી કહ્યા છે. ૨૭.

હવે સમ્યગ્ વ્રતના ભૂલેલાને અકષાયભાવરૂપ વિરતિનું ભાન નથી એવા મતાગ્રહી કુવ્રતવાળાની વાત કરે છે.

> લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
> ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮.

શુદ્ધાત્મપરિણતિ શું છે, પોતાના સ્વરૂપનું વલણ કઈ બાજુ છે તેની ખબર નથી અને વિષય, કષાય, માનાદિમાં વૃત્તિ ભમે છે બાહ્ય સંયોગની સગવડતા કેમ રહે, મારું માન, મારો મોજ કેમ વધે એમ લૌકિક ભાવમાં તથા પુણ્યાદિ પરભાવમાં વૃત્તિ અટકે છે; છતાં માને કે અમને મમતા નથી, કષાય નથીઃ અમે વ્રતધારી છીએ એવું અભિમાન કરે છે. જેમ ચોરી કરનાર ચોરને હાર પહેરાવી ગધેડે બેસાડે ત્યારે તે રાજી થાય, તેમ વિકારી પ્રકૃતિના કલુષિત ભાવ ઉપર બેઠેલો, મોહભાવથી ગાંડો બનેલો પોતાના દોષ દેખી શકતો નથી પણ દોષને ગુણ માને છે. શ્રીમદ્ કહે છે કે ગમે તેવા તુચ્છ વિષયના પ્રસંગમાં પ્રવેશ છતાં ધર્માત્માનો ભાવ તીવ્ર વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું તે છે. ધર્માત્મા પ્રકૃતિના યોગ, પ્રકૃતિજન્યભાવ આદિમાં રૂડું માનતો નથી. એ અર્થની ઊંધી ગુલાંટથી મતાગ્રહીનું લક્ષણ એ આવે છે કેઃ—અવિકારીપણાથી અજાણ જે જીવો છે તે તુચ્છ

વિષયમાં પ્રવેશ કરતાં પણ તીવ્ર કષાયમાં ઝંપલાવી સ્વહિંસા થવા દે છે; કારણ કે પોતાના ઉપયોગ-સ્વભાવની તેમને ખબર નથી, પુણ્યપાપના પરિણામની વિકારી જાતથી મારી અવિકારી ચૈતન્યની જાત જુદી છે એવું ભાન તેમને નથી. એથી પ્રકૃતિના ઉદયજનિત શુભાશુભ ભાવને પોતામાં ખતવે છે. શુભ પરિણામને ધર્મ માને છે. શુભ જોગને વ્રત માને અને આત્મામાં ખતવે તેની અહીં વાત છે.

શ્રીમદે આ વાત પક્ષપાત વિના આત્માના હિત માટે કહેલી છે, નિષ્કારણ કરુણાથી પક્ષપાત રહિત કહી છે. જેને પોતાનું હિત કરવું છે તે વિરોધ નહિ કરે, પણ જેને આમાં ખટક લાગે તેણે માનવું કે મારામાં કંઇક ભૂલ છે, ગોટાળો છે, તે વિના વિરોધ આવે નહિ, જેમ દસ લાખના આસામીને કોઇ કહે કે તું આબરૂવાળો નથી, પૈસાવાળો નથી પણ તેને શંકા ન થાય; તે જાણે છે કે કોઇના કહેવાથી મારી લક્ષ્મી ઘટી જવાની નથી, મારું મારાથી છે, એમ વિશ્વાસ છે.

મતવાળાને ખોટું લાગતું હોય કે અમારા વ્રત ઉડાડે છે તો તેને કહે છે કે તું આગળ વધીને ન્યાય તપાસી જો કે ભૂલ ક્યાં છે! તારી ભૂલ તને ન દેખાતી હોય તો તારો સ્વચ્છંદ—મતાગ્રહ છોડીને સદ્‌ગુરુ પાસે જા, તે વિના ભવકટી નથી, બીજાની ખાત્રી ઉપર તારું જીવન હોય તો તું સ્વાધીન નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વામી શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના શિષ્ય હતા. તેઓ કહે છે કે વ્રત ત્રણ શલ્ય રહિત હોય છે એ ત્રણ શલ્ય માયા, મિથ્યાત્વ, નિદાન છે; તેના અર્થ અહીં કહેવામાં આવે છે. તે સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નિઃશલ્યો વ્રતી ॥૧૮॥ અધ્યાય સાતમો.

(૧) માયા=કુટિલતા જેના હૃદયમાં છે તેને સમ્યગ્ વ્રત ન હોય. જ્યાં પોતાના સત્‌નો છળ હોય ત્યાં સમ્યગ્ વિરતિ ન હોય.

(૨) મિથ્યાત્વ=પોતાનું જે સ્વભાવે હોવાપણું છે તેનાથી વિપરીતપણે માનવું, શુભ પરિણામ, પુણ્યાદિ જડની ક્રિયાનું કર્તૃત્વ

માનવું; રાગભાવને જીવસ્વભાવ માનવો ઇત્યાદિ પરમાં મારાપણાની ભ્રાંતિ હોય–જ્યાં અભિપ્રાયમાં ભૂલ હોય ત્યાં વ્રત ન હોય.

(૩) નિદાન=નિયાણું. વર્તમાનમાં કોઇ દાન, દયા, વ્રત, બ્રહ્મચર્યાદિ તથા તપ આદિની ક્રિયાથી પરલોકનાં પુણ્યાદિ ફળની ઇચ્છા, ઊંડાણમાં પણ પુણ્યની મીઠાશ, દેહની સગવડતાનો ભાવ અલ્પ અંશે પણ પડયો છે, તેવું શલ્ય જેને છે તે વ્રતી ન હોય. માટે કહે છે કે અંતરંગ વૃત્તિમાં ઊંડો ઊતરીને જો તો ખરો કે તારો અવિકારી, મધ્યસ્થ આત્મસ્વભાવ કયાં રોકાયો છે ? આ ત્રણ શલ્ય રહિત હું છઉં કે નહિ એનું લક્ષ કર. તારો સ્વચ્છંદ તારાથી ન ટળે તો સદ્‌ગુરુ પાસે જા, એમ તેને કહે છે.

વળી ઘણા જીવો શુષ્કજ્ઞાનમાં, તેમ જ ઘણા ક્રિયાકાંડમાં રોકાણા છે. કોઈ માને કે અમે બાર વ્રતની ચોપડી આદરી છે; અમે વ્રતી છીએ, એમ દેહની ક્રિયાને ઉદયના શુભ જોગને ધર્મ માને છે; અને અમે વ્રતધારી છીએ એવું અભિમાન ધારણ કરે છે. કદી સદ્‌ગુરુનો યોગ બને, પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ બને તો પણ લોકોમાં પોતાનું માન, પૂજા, સત્કારાદિ જતાં રહેશે, પોતાને જે લોકસંજ્ઞાની મીઠાશ રહી છે તે તણાઈ જશે, એમ જાણીને પરમાર્થને ગ્રહણ કરતા નથી અને સાચા ઉપકારીને ઓળખી શકતા નથી.

તા. ૧૧–૧૦–૩૯.

જેને ખોટાની પકડ છે તેને સાચા વીતરાગદેવ, સદ્‌ગુરુ અને સદ્ધર્મને સમજવાની દરકાર હોતી નથી, તે મતાર્થી જીવો છે. તેઓ ગુરુમાં ભૂલેલ છે અને સાચાં જ્ઞાન તથા ચારિત્રમાં પણ ભૂલેલ છે. અંતરંગ જ્ઞાનની સ્થિરતા, પુણ્ય પાપ રહિત અરાગી–અકષાય સ્વરૂપની સંભાળ. અને તે જ્ઞાનમાત્રપણે ટકવું તે વ્રત છે તેની તેમને ખબર નથી; અને શુભ જોગના ઉદયને વ્રતનું સ્વરૂપ માને છે. તે માટે કહે છે કેઃ—

" લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. "

તે વિષે કહેવાયું છે કે જે જમીનમાં ક્ષાર છે, તેમાં મોલ ઊગે નહિ, તેમ ઊંધી શ્રદ્ધા અને ત્રણ શલ્યો તથા પુણ્યાદિ નિમિત્તની મીઠાશરૂપી ક્ષાર જેના અંતરમાં છે, તેના દંભ રૂપી ક્ષેત્રમાં સુવ્રત-રૂપી વૃક્ષ ઊગે નહિ. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ અને પરવસ્તુમાં મમત્વબુદ્ધિ છે તેને આત્મભાન થાય નહિ. આત્માને જાણ્યા વિના કોનું વ્રત-પચ્ચખાણુ લેશે ? આત્માની જાત શી ? તે શું છે ? કેવો છે ? કેવડો છે ? તેનું ભાન નથી અને કહે કે અમે મહાવ્રતધારી છીએ, બ્રહ્મચારી છીએ, ચારિત્રવાળા છીએ, એમ ખોટાનું અભિમાન ગ્રહે છે અને સત્‌ને-પરમાર્થને ગ્રહે નહિ. કોઇ ધર્માત્મા ગૃહસ્થ હોય; જેમને ધર્મનું ભાન હોય તેમની પાસે જતાં, પોતાનું માન તથા મિથ્યાશલ્ય તેને આડું આવે છે પોતાનું માન નહિ મૂકવાથી ધર્માત્મા પાસે જવાનો યોગ ન બને; કદી યોગ બને તો તેમનો વિનય કરી તેમની પાસેથી સાચો પરમાર્થ જાણી શકે નહિ, સાચું ગ્રહણ કરે નહિ. લોકોમાં મારી હીણપ થશે, એમ માન ખાતર પરમાર્થ ન ગ્રહે. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર હતા તે કાળે પણ એમ બનેલું છે. ઘણાને ખ્યાલમાં હતું કે આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં છે પણ તેમને કંઇક જ્ઞાન છે પણ પોતાના દુરાગ્રહાદિ વ્રતધારીપણાના અભિમાનને લીધે પરમાર્થનો અનાદર તેઓએ કરેલ. જેમ બે ભાઇમાં મતભેદ પડયો હોય; મોટા ભાઇની ભૂલ હોય, તેને મમત્વ બંધાણો હોય કે હું લોકોમાં મોટો છું તેમ જ ઘરમાં મોટો છું; પણ હવે ખાસ જરૂરની વસ્તુ નાનાભાઇ પાસે છે, તે વિનય કર્યા વિના તેની પાસેથી મળે તેમ નથી, પણ માન મૂકવું નથી માન અને મમત છોડયા વિના તે વસ્તુ વિના જ તેને નભાવી લેવું પડે છે; એમ પોતે વ્રતધારી-મહાવ્રતધારી નામ નિક્ષેપે મુનિ થયો હોય. પણ ખરા તત્ત્વનું જાણપણું નથી, પોતાને માન મૂકવું નથી; પોતાને શંકા છે અને પરમાર્થતત્ત્વના જાણનાર કોઈ ગૃહસ્થ ધર્મા-ત્મા હોય, તે પરમાર્થને, આત્મજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેનો યોગ-સમાગમ થઇ શકે તેમ હોય છતાં, તેની પાસે જતો નથી; તેને મોટાઈનો અહંભાવ છે, પક્ષનો આગ્રહ છે, માનાર્થીપણું છે; તેને

અનંત ભવની ભ્રાન્તિ ટાળ્યા વિના ખોટથી નભાવી લેવું પડે છે. એના જેવું દુર્ભાગ્ય કોનું? આગળ આવેલો જીવ એક ભવમાંથી દુર્ભાગ્ય.

કષાય અને માનનો ત્યાગ કરવો તે મત, ચારિત્રનો અંશ છે. માટે જેને આત્માનો લાભ લેવો હોય તેણે મતાગ્રહ અને જગતની મોટાઇ છોડવી પડશે.

સાધુ-સાધ્વીપણું ધારણ કર્યું હોય, શિષ્ય-શિષ્યા ઘણાં કર્યા હોય; પોતે જે માન્યું હોય તેનાથી જુદો ન્યાય નીકળે છે એમ જાણે છતાં માન રાખવા ખાતર તે સાચા પરમાર્થને ગુમાવે છે; અને એ રીતે મનુષ્યભવ ગુમાવી દે છે. તેઓ એમ માને છે, કે ગૃહસ્થ ધર્માત્મા જ્ઞાની હોય પણ તે અમારા જેવા વ્રતધારી નથી. અમે ચારિત્રવંત છીએ, અમે તેનો વિનય કરીએ તો અમારૂં ઓઢણું લાજે, અમારો વેષ લાજે; પોતે જાણે કે આ ન્યાય સાચો છે. છતાં માન અને સંપ્રદાયનો પક્ષ આડો આવે છે. એક સાધુ કહેતા હતા કે શું કરીએ? તમારી વાત સાચી છે, પણ અમે અમારા સંપ્રદાય-વાડામાં એવા માનવંતા થઇ પડયા છીએ કે ઉત્તરાવસ્થામાં જો અમારી શ્રદ્ધા ફેરવીએ તો લોકોમાં અમારી પ્રતીતિ જાય. અમારા અનંત ભવો માંહેનો આ ભવ ભલે વધારે જાય તેને જ્ઞાની કહે છે કે આ મિથ્યા માન મૂક, તો લોકોત્તર તીર્થંકરના માન મળે. ચિદાનંદજી કહે છે કે "લહી ભવ્યતા મોટું માન, કવણ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન." ધર્મસભામાં કેવળજ્ઞાની પ્રભુ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે આ જીવ ભવ્ય છે એટલે કે આ પ્રાણી લાયક છે, સુપાત્ર છે એવો અવાજ આવ્યો તેને જગતમાં તેનાથી બીજું ઇષ્ટ માન કયું? અને ભગવાનના મુખથી નીકળ્યું કે આ જીવ અપાત્ર-અભવ્ય છે તેને ચૌદ બ્રહ્માંડમાં મોટું અપમાન કયું? તેને જગત માન આપે તો પણ શું? તેને સાચું સુખ તો નહિ મળે, પણ અનંતકાળ સુધી ઘણો કાળ નિગોદમાં રહેવું પડશે કારણ કે તેનું આત્મદ્રવ્ય તે સુવર્ણ-

આદિ જડભાવની આધીનતામાં હીણું રહેવા દેવા માગે છે; સત્નો આદર યથાર્થ પ્રતીતપણે તેને આવતો નથી. તેને જ્ઞાની કહે છે કે તું લૌકિક માન મેળવવા ખરા પરમાર્થને ગ્રહતો નથી.

શ્રીમદે પ્રથમ ગાથામાં જ કહ્યું છે કે જીવ સાચું સમજ્યા વિના રખડયો છે, પણ ક્રિયા વિના રખડયો એમ ન કહ્યું રખડવાનાં કારણ બે કહ્યાં:—

(૧.) શુષ્કજ્ઞાન (૨) ક્રિયાજડ તેમાં મતાર્થીનાં લક્ષણમાં જે વ્યવહાર આદિ ક્રિયાકાંડમાં રાચે છે તેને વિષે મતાર્થીલક્ષણ વિભાગમાંથી આ પાંચ ગાથા કહી. હવે શુષ્કજ્ઞાનીનાં લક્ષણ કહે છે. પ્રથમ બે વાત કહી હતી તે લક્ષમાં રાખીને ક્રિયાજડ માટે કહેલ કે:—

"બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઈ"

એ કોટીના મતાર્થીનાં લક્ષણ ગાથા ૨૪ થી ૨૮ સુધીમાં કહ્યાં. તેમાં કહ્યું કે આવાં અનેક કારણોથી વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ દેખાય છે. તેને પોતાને વિવેક નથી, અથવા ઊંધો વિવેક છે; બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ છે, એમ કુગુરુએ દૃઢ પકડાવ્યું છે; અને પોતે પકડ કરી છે. મધ્યસ્થપણે સાંભળવાનો અને પરમાર્થ પામવાનો અવકાશ લેતો નથી. ૨૮.

હવે શુષ્કજ્ઞાનીને રાગદ્વેષ, મમતા, વિષય-કષાયનો ઘટાડો નથી એની વાત કહે છે:—

અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધનરહિત થાય. ૨૯.

એકાંત નિશ્ચય પક્ષને દૃઢ કરીને, બસ આ જ સાચું છે, એમ એકલા નિશ્ચયશબ્દને જ ધારી રાખી આત્મામાં બંધ-મોક્ષ, રાગાદિ કંઈ નથી એમ વાણીમાં ભાખે છે, અંતર વેદન-શાંતિ વિના, પુરુષાર્થહીન થઈને વર્તે છે તે શુષ્કજ્ઞાની છે. નિશ્ચય પ્રધાન ગ્રંથ વાંચીને પોતાને ગોઠતી વાત પકડીને કહે છે કે આત્મા અક્રિય છે,

બધું નાટક પ્રકૃતિનું છે; આત્મા કાંઈ કરતો નથી, આત્મા શુદ્ધ જ છે, તલમાં તેલ ભર્યું છે, અને બરણીમાં સવા શેર તેલ ભર્યું છે તેમાં કયું તેલ કામનું છે, તેની તેને ખબર નથી. બરણીમાં તેલ છે તેનાથી ઢેબરાં, પૂરી તળીને ખાવાથીપેટ ભરાય, પણ લાખો ગુણી તલ છે એમ કહી તલ ચૂલા ઉપર કડાયામાં નાખે તો તે બધાય બળી જશે. યથાર્થ ભેદજ્ઞાન વિના કહે કે અમને ખબર છે, કે તલમાં તેલ છે; તમે તો કડાયામાં પાશેર તેલ નાખ્યું છે, હું પાંચ શેર તલ નાંખીશ, પણ વિચારે તો તેની વાત અસત્ય છે; તેમ ધીરજથી સત્‌સમાગમ વડે સમજવા પ્રયત્ન કરે તો ખબર પડે કે અનંત કાળમાં ન જાણ્યું તે માત્ર શાસ્ત્ર વાંચવાથી જડી જાય એવું નથી. જેને વર્તમાન પુરુષાર્થ છે તેને મહાન બળની કિંમત છે. આત્મ-સામર્થ્યના વીર્યની મોગરી વડે પ્રકૃતિના નિમિત્તથી થતા રાગદ્વેષ છેદયા વિના અતીન્દ્રિય આનંદ નહિ આવે. તું કહે છે કે આત્મા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ છે; તે શકિતરૂપે છે એમ કહે તો તારી વાત સાચી છે. પણ તારી શુદ્ધ દશાનો અંશ તો લાવ ? અનંત ભવનાં જન્મ, જરા, મરણ ટાળવાનો ઉપાય કોઇ અપૂર્વ છે, તે ઉપાય શ્રી સત્પુરુષને પ્રાપ્ત છે, તેની ઓળખાણ વિના, સ્વચ્છંદે શાસ્ત્ર વાંચી હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું; એમ શ્રીમદ્‌ને એક સાધુએ કહ્યું હતું. જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે તમારી વાત શકિતરૂપે પરમાત્માપણાની સાચી છે; પણ વર્તમાન દશાનો ખ્યાલ કર્યા વિના રહેવું તે પરમાત્માને ઠગવા જેવું છે. લોકો તત્વ સમજ્યા વિના ધ્યાન કરવા જાય, પણ કષાય તો અંતરમાં સૂક્ષ્મ-પણે ભર્યા છે તેને કેમ ટાળવા તેની ખબર જ નથી અને કહે છે કે, અમને બસ તૃપ્તિ છે. અંતરમાં કષાયવૃત્તિ ભરી છે તે સ્થુળ દૃષ્ટિમાં દેખાય નહિ, પછી માને કે અમને સમભાવ છે. પોતાના ભાવ કેવા છે તે જાણવા માટે, આત્મામાં ધીરજ રાખીને જોવા ઊભો રહે તો જણાય. સાચી કળા એટલે ભેદવિજ્ઞાન વડે અંતરંગ સ્વરૂપનું અવલોકન કરવામાં આવે છે ત્યારે ઘણો કષાય દેખાય છે,

કે જે પહેલાં દેખી શકાતો ન હતો. તત્ત્વ શું તે જાણીને તેની સંભાળ કરવા ઊભો રહે તો ઘણો કષાય જેવો છે તેવો દેખાય, અને તેની નિર્જરા થાય. પણ જેણે સ્વચ્છંદે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચીને અતિપરિણામિકપણું, ઊંધી પકડ કરેલ છે તે વગર પુરુષાર્થે ઊંધાઈમાં આગળ ચાલ્યો જાય છે. શબ્દમાં તે ધારી રાખે છે કે, ઉપયોગમાં ક્રોધ નથી એમ સમયસારના સંવર અધિકારમાં કહ્યું છે. એ વાત સાચી છે, પણ તું નિર્મળ આત્મામાં રાગ રહિત જોડાય તો ક્રોધ નથી, સંવર છે, નહિ તો માત્ર વાતો છે.

"હું જ્ઞાનસ્વરૂપ–તેમાં (ઉપ=)સમીપમાં (યોગ=)જોડાઈને ટકી રહે તો તારી વાત સાચી; પણ તું તો કષાયમાં ટકયો છે, અને જુદાઈ જાણવાની તને કાળજી નથી, તે ઉપયોગ નથી. અસ્થિ થઈને રાગમાં જ ટકયો છે અને માને છે કે મને રાગ નથી. કષાય નથી, મનની સ્થિરતા વડે ધર્મ માને છે પણ કષાયમંદ પાડયા વિના તો પુણ્ય પણ નહિ થાય, તો ધર્મ તો કયાંથી થાય. માટે પ્રથમ સ્વચ્છંદ, મત આગ્રહનો ત્યાગ કર્યા વિના જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તે સહુ સાધન બંધન થાય છે. અંતરગ કષાય છે તેને જાણવા ન માગે, અને કહે કે અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, અમે આત્મા જાણ્યો છે; પણ તે વાત ખોટી છે, કારણ કે તારી તેવી દશા દેખાતી નથી.

શુષ્કજ્ઞાની ક્રિયાકાંડવાળા–ક્રિયાજડનો અનાદર કરીને માને છે કે અમે જાણ્યું છે તે સાચુ છે, પણ રાગમાં ભળીને જાણ્યું તે જાણ્યું નથી પણ અભિમાન કર્યું છે. આપણે જ્ઞાતા–દૃષ્ટા છીએ, જોવું અને જાણવું એ આત્માનો ધર્મ છે એમ બોલો છો પણ ધીરજ રાખીને અવિનાશી તત્ત્વ શું તેની પ્રતીત તો કરો! અહીં શુષ્કજ્ઞાની પ્રત્યે એમ કહેવું છે કે તેં પુરુષાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, અને અશુભમાં ટકયો છો, વિનાશિક વિષય–કષાયાદિનો પ્રેમ તો ઓછો કર; એ તો પ્રથમ ભૂમિકા છે, તને અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કે સ્વાનુભવની કાંઈ સ્પર્શના કે વેદન નથી, અને "લોપે સદ્‌વ્યવહાર" એટલે સદ્‌ગુરુ, દેવ, અને ધર્મનો વિનય પણ લોપે છે.

શુષ્કજ્ઞાની શાસ્ત્ર વાંચે અને પ્રશ્ન કરે કે રાગ કરવો તે ધર્મ નથી; માટે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર આદિ તો પર છે, તેનો વિનય-ભક્તિ કરવાની જરૂર નથી; પણ હજી પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં તેને રાગ ભર્યો છે, અશુભ રાગ તેને કરવો છે; અને પ્રશસ્તમાં રહેવું નથી; એ જશે ક્યાં? વળી તે કહે છે કેઃ—શાસ્ત્રો પર છે, જડ છે, તેનાથી વિકલ્પ વધે; આત્મા તો આત્માથી જ પ્રગટે. તે ધ્યાન કરે અને કહે કે અમને આત્માનો આનંદ છે, પણ તેની વાત જૂઠી છે. મન, વાણી, દેહની ક્રિયાથી કે મનને સ્થિર કરવાથી આત્મા ઊઘડતો નથી, પણ યથાર્થ ગુરુગમે જ્ઞાનઅભ્યાસથી જ ઊઘડે છે. જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેને તો વૈરાગ્ય પણ નહિ પ્રગટે અને પ્રભુત્વ પણ નહિ પ્રગટે. સ્વચ્છંદના પ્રતાપે નિગોદમાં જશે. એ માટે શ્રીમદે વારંવાર કહ્યું છે કે સ્વચ્છંદમતાગ્રહનો મોહ ટાળવો. અરાગીપણાના લક્ષે દેવ, ગુરુ, ધર્મનો રાગ તે વીતરાગનો પ્રેમ છે, તે સવારની સંધ્યા છે; અને સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા સંસારનો પ્રેમ તે સાંજની સંધ્યા છે. જેને તેની રુચિ અને આદર છે, તે દેવ, ગુરુ, ધર્મ, શાસ્ત્ર અને સુપાત્ર જીવોની ભક્તિ, વિનય, આદર કરવાનો અવસર ન ગોતે તો તે મહા મૂઢતાનો કામી છે, સ્વનીહિંસા કરનારો છે. શાસ્ત્રો વાંચીને જે ધારી લીધું તે ધારણા મફતમાં જશે. ભલે અનેક અપેક્ષાના સ્થુલ ન્યાય જાણતો હોય પણ સાચો વ્યવહાર અને જ્ઞાનની અંતરઅસ્થિરતારૂપ પુરુષાર્થ નથી, તો તેનું જાણવું મિથ્યા છે. સતુસમાગમ અને ઊંડો અભ્યાસ કર્યા વિના જેમ તેમ ધારણા કરીને તે માન સેવે છે. તેને તથા બીજા મતાર્થીને જ્ઞાની કહે છે કે એકવાર તું જગતનો દાસ થઈ જા, માન ટાળ્યા વિના તું જગતનો ગુરુ થવાને લાયક નથી. માન રહિત સમકિતી ધર્માત્માને જ તીર્થંકર નામ કર્મ અને જગતગુરુ પદ વરે છે.

શુષ્કજ્ઞાની પુરુષાર્થ કરવામાં વિરોધ કરે છે, દાન કરશું તો રાગ આવી જાય; પુણ્ય બંધાઈ જાય, ધર્મને બ્હાને રાગ કરીએ તો કર્તા થઈ જવાય; માટે આપણે અકર્તા રહેવું એમ તે કહે છે;

તેઓને સંસાર પ્રત્યે પૂરતો રાગ હોવા છતાં કહે છે કે છોકરા માટે પૈસો વગેરે રાખવો એવી અમને વૃત્તિ આવે છે તે છોકરાનાં પુણ્યને લીધે આવે છે ખરી રીતે તેને સંસારનો રાગ પોષવાની વૃત્તિ છે અને બચાવ માટે પર ઉપર ઢોળે છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ-પ્રભાવના કરવાની હકીકત આવે ત્યારે અશુભ પરિણામને ટાળીને શુભ પરિણામ કરવાનો પુરુષાર્થ ઉપાડતો નથી અને કહે છે કે તેથી પુણ્ય ખપાઈ જશે એ તો દીધું દેવાતું નથી; ત્યાં પૈસા જવાના હોય તો વૃત્તિ આવે. આવા પુરુષ કે જેને સત્નો આદર નથી તેને દેવ, ગુરુ, ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ અને લોભના ત્યાગરૂપ દાનાદિનો વિકલ્પ જ ક્યાંથી આવે? સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં તેને પ્રેમ છે, તેને વિષે માને છે કે તેમનાં પુણ્ય છે માટે મને તેમના પ્રત્યે રાગની વૃત્તિ આવે છે; અને તેમાં વેચાઈ જાય છે. પણ દેવ, ગુરુ, ધર્મની પ્રભાવનાનો પ્રસંગ ગોતીને તેમાં વેચાઈ જતો નથી તે મહા અધમ છે. હજી રાગની દિશા બદલાવી નથી ત્યાં અરાગી તત્ત્વ લક્ષમાં આવી જાય તે બને કેમ? જે સ્ત્રી, પુત્રાદિ ઉપર રાગ કરું છું તે રાગ બદલાવીને વીતરાગ દેવ, ગુરુ, ધર્મ ઉપર કરું એમ પ્રથમ હોવું જોઈએ. આ વાત સાંભળીને પાછા ક્રિયાકાંડવાળા-વ્યવહારાભાસના રસિયા હરખાઈ જાય, કે અમે તો દયા-દાનાદિ પુણ્ય કરીએ છીએ. શુષ્કજ્ઞાની વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે અને ક્રિયાજડ (ક્રિયાકાંડી) શુષ્કજ્ઞાનીની નિંદા કરે છે; પણ બેઉ ખોટા છે. તત્ત્વદૃષ્ટિ વિના બેઉ પક્ષનો મેળ સાધતો હોય તો પણ તે મંકાસુ છે; માટે તત્ત્વદૃષ્ટિના લક્ષે પરમાર્થ હેતુ સાધવાનો ઉપદેશ છે.

જ્યાં લગી સર્વથા રાગ ટળ્યો નથી, ત્યાં લગી દેવ, ગુરુ, ધર્મની પ્રભાવના તથા વિનયનો રાગ ધર્માત્માને હોય જ. સાચા વ્યવહારમાં બાહ્યનો શુભ વ્યવહાર નિમિત્ત હોય છે. ધર્માત્મા પરમાર્થના લક્ષે વર્તે છે અને જાણે છે કે આ પુરુષાર્થથી જે રાગ ટળ્યો તેટલો હું નહિ, બાકી રહ્યો તેટલો હું નહિ પણ હું તો સર્વથા અરાગી જ્ઞાયક જ છું. જેને અંતરંગ પરમાર્થતત્ત્વસ્વરૂપનું વેદન નથી તેને

સતદેવ, ગુરુ, ધર્મનો આદર નહિ હોય; કષાયનો ત્યાગ, અંતરંગ રાગનો ત્યાગ નહિ હોય. એ માટે શુષ્કજ્ઞાનીને કોરડા મારીને કહે છે કે જો આત્માનું સાચું હિત જોઈતું હોય તો તારું મતાર્થપણું અને માનાર્થપણું છોડ.

ચમરી ગાયને સુંદર વાળવાળું લાંબુ પૂછડું હોય છે. તેની ચાલવાની ગતિ એવી વેગવાળી હોય છે કે સિંહ પણ પકડી શકે નહિ, છતા તેનું સિંહના મુખમાં જવાનું કારણ એ છે કે તેના પૂંછડાના લાંબા વાળ ઝાળાં-ઝાખરામાં ભરાઇ જાય છે ત્યાં ઊભી રહી જાય છે; પૂંછડું તાણીને ચાલીશ તો થોડાક મારા વાળ તૂટી જશે, એટલા મોહ માટે મરવું પસંદ કરે છે એમ લોકો દેહાદિની મમતા ખાતર, માન અને મત ખાતર મનુષ્યભવ જતો કરે પણ માન ન મૂકે. પોતે જે માન્યું છે કે અમે વંદનીય છીયે, ચારિત્રવાન છીએ, તે તો સમજવા જેવું હોય છે. લોકોમાં અમારું માન ઘટી જશે એમ લોકભયથી અને મતાગ્રહની પકડથી પરમાર્થ જતો કરે. વૃતધારીપણું ન હોય એવા ગૃહસ્થ પાસેથી પરમાર્થ પામવાનો યોગ જતો કરે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વખતમાં પણ એમ જ બનેલું. વર્તમાનમાં પણ કોઈ એવા છે કે સત્‌નો આદર તો નથી કરતા પણ નિંદા કરીને પોતાનું દુરાગ્રહીપણું દૃઢ કરે છે. તેઓ કહે છે કે અમે દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા છીએ, ગૌતમ જેવી અમારી શ્રદ્ધા છે; કોઈના ડગાવ્યા ન ડગીએ. જ્ઞાની કહે છે કે ", તેરી ઊંધાઇ ભી બડી." અનંતા જ્ઞાની તને સમજાવવા આવે, પણ તું સ્વતંત્ર છો, પરાણે કોઇ મનાવી શકે નહિ. મત અને માન મૂકયા વિના સમાગમ કરવા જાય પણ દ્વેષ ટળે નહિ.

તા. ૧૨-૧૦-૩૯

શુષ્કજ્ઞાની માત્ર શબ્દો ધારી રાખે, પોતાને જ્ઞાની માને, અંતરમાં "કાંઇપણ સ્થિરતા વિના, વૈરાગ્ય અને સતસાધન રહિત સ્વચ્છંદે વર્તે", તે ગાથા ૨૯ માં કહ્યું. હવે ૩૦ મી ગાથામાં કહે છે:—

> જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધન દશા ન કાંઇ;
> પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવમાંહિ. ૩૦

એક તો સંતસંગ આદિ સાધનદશા નથી, અને સહજ જ્ઞાનદશાની સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ પણ નથી, રાગાદિ વિષય-કષાયાદિનો ઘટાડો પણ નથી એવા જીવનો જેને સંગ મળે તે પણ ભવસાગરમાં બૂડે—કારણ કે તેને ન મળે આત્મજ્ઞાન કે ન મળે સત્‌સમાગમ આદિ સાધન અંતર વૈરાગ્ય, વિષય-કષાયાદિનો ત્યાગ, દેહાસકિતનો ઘટાડો વગેરે- મુમુક્ષુતાનાં સાધન રહિત સ્વચ્છંદમાં વર્તે છે તેનો સંગ કરનાર પણ જ્ઞાનદશા પામે નહિ. જે આત્મા સમજ્યો ન હોય તથા સતને સમજવાનો અવકાશ રાખ્યો ન હોય, તે સાધારણ તુચ્છ વિષયમાં પણ આલસ-ચીલસ અને આકુળવ્યાકુળ થઇ જતો હોય છે. જેને શરીરની શાતા સુખ સગવડતાનો ભાવ છે તે જ્ઞાન પામ્યો, એમ કેમ કહી શકાય ? તે કદી શાસ્ત્રના અલંકારી શબ્દોને ધારી રાખે, મનને રાજી રાખે, અને ખોટો સંતોષ રાખે, પણ તેને સહજ જ્ઞાનદશાનું ભાન નથી; તેથી તેનો સંગ કરનાર પણ બૂડે, કારણ કે તેવા જીવોમાં સાધનદશા પણ નથી અને જ્ઞાનદશા પણ નથી. તે કહેશે કે રાગ તો જીવનું સ્વરૂપ નથી, પુરુષાર્થ કરવો તે વ્યવહાર છે; પણ પોતામાં રાગ, દ્વેષ, વિષય, કષાયનો ઘટાડો નથી; અને વાત કરે પૂર્ણ તત્ત્વદષ્ટિની ! તે અને તેનો સંગ કરનાર બેઉ બૂડે છે. વળી પોતાનો પક્ષ એવો દઢ કરે કે સાચું સમજવાનો અવકાશ પણ રાખે નહિ. ૩૦.

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ
પામે નહીં પરમાર્થને, અન્‌અધિકારીમાં જ. ૩૧.

પૂર્વે મતાર્થી-માનાર્થીનાં લક્ષણ કહ્યાં તે પોતાનું માન અને મત સાચવવામાં જ રોકાઈ જાય; અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. કદી રાગ ઘટાડવાનો ખૂબ પુણ્યપરિણામ કરે, પણ એથી વાસ્તવિક અરાગીપણું આવતું નથી; એવું તો ઘણીવાર કર્યું.

અપેક્ષાથી વાત આવે કે આત્મા તો શુદ્ધ જ છે, જ્ઞાતા છે, પણ એ દશા કરવાનો પુરુષાર્થ જોઇએ; તે પૂર્ણ પવિત્ર દશાનું અંશે ભાન થયું હોય તો વર્તમાન દશા બદલાઇ જાય. પણ શુષ્કજ્ઞાની

તથા ક્રિયાજડવાળાની વૃત્તિ વિષય-કષાયાદિમાં રોકાઇ જાય છે, દેહની સંગવડતામાં-જાળવણીમાં ખામી આવે તો તેમાં મૂંઝાઈ જાય છે, શુષ્કજ્ઞાની પ્રત્યે કહે છે કે ભાઈરે ! તું કહેતો હતો ને કે હું જ્ઞાતા છું અને નાશવંત દેહ જડ છે, અનંત પરમાણુનો પિંડ છે, પણ તારી તેની ઉપર મમતા કેમ ઘટતી નથી ? દેહ અને દેહાદિની સગવડતા માટે આત્માને જતો કરે છે. ક્રિયાજડ પ્રત્યે કહે છે, ભાઈ રે ! મહા દુર્લભ મનુષ્યદેહનો યોગ તો પુણ્યના કારણે થયો, ત્યારે દેહમાં રહેલા ચૈતન્યભગવાનને ભૂલીને એટલે પોતાને ભૂલીને, લોક આબરૂ માટે અથવા ધર્મના નામે સંપ્રદાયના ખોટા આગ્રહ માટે અને મુખ્યપણે પોતાના માન માટે આખો આત્માર્થ ચૂકી જાય છે, પોતે જ પોતાનો અપરાધ કરે છે તેમાં જડ પ્રકૃતિનો દોષ નથી.

આત્મભગવાન પવિત્ર છે. અનંત શાશ્વત સુખ પોતામાં જ છે; છતાં બાહ્ય ઝાવાં નાંખવાં અને પરાધીનતા ગોતવી એ તો અનાદિકાળથી ઉપાધિ રાખવાનો જ પરિચય છે. એટલે દેહની મમતાના કારણે આત્મગુણનું પ્રગટવું થતું નથી. આત્મા પોતાની સાચી સમજણથી સમકિત પામે છે, પ્રગટ કરી શકે છે. સાતમી નરકમાં પણ આત્માની પવિત્ર દશાનું ભાન જે આત્મા પ્રગટ કરે છે તે અનંતી વેદના ઉપર જોતો નથી. શરીરમાં ભયંકર ૧૬ જાતના રોગ, અનેક પ્રકારે અનંતી પ્રતિકૂલતા હોય છતાં સમકિત પ્રગટ કરનાર જીવ તે ઉપર નજર નથી કરતો. અનંતી ક્ષુધા, અનંતી તૃષા છે, છતાં તેમાં તેને ક્ષોભ નથી, પણ તે આત્માની નિરાકુળ શાંત દશામાં જ્ઞાનપણે જ્ઞાતા જ રહે છે. ચક્રવર્તી રાજા હોય, જેની સોળ હજાર દેવો સેવા કરે છે, સુંદર સ્ત્રીઆદિનો યોગ છે, છતાં તે તેના તરફ જોતો નથી, પરમ વૈરાગ્યવંત ઉપશમ રસમાં પોતાનું મહા સુખ પોતાના અન્તરંગ તત્ત્વમાં દેખે છે; એટલે પર સંયોગોની સગવડતા-અગવડતાથી આત્માને કાંઈ લાભ હાનિ નથી; અનંતી અગવડતા હોય સગવડતા હોય, તેમાં જે ચૈતન્ય સલવાતો નથી, તે એક ભવે પણ મોક્ષે જાય.

પણ જેને પોતાનું ભાન નથી, તે પરવસ્તુમાં મોહ હોવાના કારણે, રાગાદિ પુણ્યપાપની મીઠાશને લીધે, સ્વયં સંસાર-ચક્રમાં સલવાય છે, અને તેમાં સુખ માને છે.

મહા ભૂંડા ક્રૂર પરિણામ જેણે કર્યા છે, દેવ, ગુરુ, ધર્મનો જેણે અવિનય કર્યો છે, જેણે પોતાના ચૈતન્યપ્રભુ આત્માનો અનંતો અનાદર કર્યો છે, જેણે આત્માને જાણવાની રુચિ કરી નથી, તે મહા અશુભ પરિણામના કારણે સાતમી નારકીમાં પણ જાય છે; ત્યાં અનંતી વેદના ભોગવતા અસંખ્યાત જીવો હોય છે. છતાં ત્યાં પણ કોઈને આત્મજ્ઞાન થાય છે. તેનું કારણ તીર્થંકર ભગવાનનો જ્યારે જન્મ થાય ત્યારે તેમનું પુણ્ય એવું બળવાન હોય છે કે ત્રણ લોકમાં અજવાળાં થાય, બધા જીવોને જરા શાંતિ મળે. તેથી તે નારકીના જીવો વિચારે છે; (તેમને કુઅવધિજ્ઞાન હોય છે) કે અહો ! જેના જન્મથી આપણને શાતા અને ત્રણ લોકમાં અજવાળું ? એમ વિચારતાં પૂર્વના કંઈ પવિત્ર સંસ્કાર યાદ આવી જાય તો આત્મજ્ઞાનદશા પામી જાય છે. એટલે એમ નક્કી થયું કે બાહ્યની અગવડતા-સગવડતા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક-સાધક નથી.

જેઓ કર્મના સંયોગનો દોષ કાઢે છે તેમને આત્મા જોઈતો નથી પણ પુણ્ય જોઈએ છે. સંસારની-દેહાદિની તેઓને મીઠાશ છે તેથી આત્મસાધનનો પુરુષાર્થ કરતા નથી, અને જ્ઞાનદશા અર્થે સત્સમાગમની રુચિ પણ કરતા નથી; પણ ખબર નથી કે ક્યાં જઈશું ? કોઈ હાથ જોનારો, ગ્રહદોષ ટાળનારો જોશી મળે તો તેની પાસે કેક ભલાવા કરે, સંસારના ભયથી મહા સમર્થ ચક્રવર્તી રાજા પણ સંસારનો રાગદ્વેષ મોહનો ત્યાગ કરીને, અવતાર રૂપ સંસારના ગૂમડાનો ત્યાગ કરી ગયા, તીર્થંકર જેવા જ્ઞાની પણ સંસારના ભવથી ભય પામ્યા; તે સંસારના ભવથી જે ભય પામતા નથી તે ઊંધા મહા સુભટ છે. તેઓ એ માને છે કે અમે જાણીએ છીએ; અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા આમાં જ છે, એમ પક્ષપાતથી તેની

બુદ્ધિ દૃઢ થઈ છે, તેઓ મતાર્થમાં છે, એ મતાર્થપણું પોતાની ઊંધાઈથી-ખોટા પકડથી, રાખ્યું છે. જ્ઞાની ગણાવવાના માનની તેમને મીઠાશ છે. આત્મજ્ઞાન કોઈ અપૂર્વ વસ્તુ છે.તેને પામવાની તેમનામાં લાયકાત નથી એટલે તે બધા અન્‌અધિકારી છે, અપાત્ર છે. ૩૧.

હવે મતાર્થીનું સમુચ્ચય લક્ષણ કહે છેઃ-

નહીં કષાયઉપશાંતતા, નહીં અંતર વૈરાગ્ય,
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨

જેના હૃદયમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ઘટાડો નથી, તેવાને માટે શ્રીમદ્ એક પત્રમાં કહે છે કેઃ—હું જાણું છું સમજું છું, એવા ને એવા અક્રમમાં કાળ ગાળવો છે કે સાચું હિત શું તે સમજવું છે ? તે ભાવે તો અનંતો કાળ ચાલ્યો ગયો, કંઈ સત્પાત્રતા તો દેખાતી નથી. તો હવે તમે શું ધાર્યું છે તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો છે ?

અનંત કાળમાં જે નથી થયું, તે અપૂર્વ તત્ત્વની જ્ઞાનદશા કેવી પવિત્ર-નિર્દોષ હોય છે ? તે દશા તો લાવો; કષાયની મંદતા નથી, અને અતંર વૈરાગ્ય નથી; મધ્યસ્થતા નથી, સત્ય અસત્યપણાની તુલના કરવા માટે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય છે, એટલે કે જન્મ-મરણ છેદવા જેવું તેનું વીર્ય નથી. અહીં "અંતર વૈરાગ્ય" કહ્યો છે, બાહ્ય વૈરાગ્ય આદિની વાત નથી કરી. કોઈ કહે કેઃ- અમે નવરા થઈને બેઠા છીએ, ચાર પાંચ છોકરા છે, ઘરની વ્યવસ્થા રાખે છે; એ મારા નાકને જાળવી રાખશે; એવો સંતોષ વેદતો હોય છે અને કહે છે કે અમને હવે સમભાવ છે. રોટલો અને દાળ ખાતો હોય, તેથી તે સંતોષી થયો માને છે; ખરેખર તે સંતોષી નથી પણ તેને તૃષ્ણાનો સંતોષ છે કે હું માગું તે મને મળે તેમ છે. બહારથી ડોળ બતાવે કે અમે સજ્જન છીએ, અંદરમાં સંસારની મીઠાશ રાખીને ધર્મશાસ્ત્રો વાંચતો હોય છે, ચર્ચા કરતો હોય છે. પોતે કામમાં પડતો નથી, પણ પોતાનાં માન આદિ માટેની તેને ચિંતના છે. તે કહે કે અમને તત્ત્વરુચિ

છે; અભ્યાસી છીએ, પણ તે તો ઠગબાજી છે. કાળજામાં જુએ તો ખબર પડે. મધ્યસ્થપણે જોવું જોઈએ. મારા કુંટુંબની પોણા સોળ આની ન થાય તથા મારા સ્નેહીમાં ઠીકઠાક રહે તો ઠીક એ વૃત્તિમાં તે ટકયો છે; પોતે વાનપ્રસ્થ જેવી સાદાઈ રાખે, બાહ્યથી ત્યાગ-વૈરાગ્ય રાખે, પણ નિર્મળ ચૈતન્યઅરીસામાં અલ્પ પણ મલિનતા શોભે તેમ નથી. ચૈતન્ય ભગવાન પૂર્ણ પવિત્ર છે, તેમાં અલ્પ પણ દોષ રાખવાનો ભાવ તે મહા અહિતનું કારણ છે. તે માટે શ્રીમદ્ કહે છે કે, આત્માના નામે કોઈ બાહ્ય ત્યાગ-વૈરાગ્ય કરે છે; કોઈને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, કોઈને દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે; પણ વિષય-કષાયનો તેને ઘટાડો નથી, સરળપણું નથી, મધ્યસ્થતા નથી, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય જીવો આત્માર્થ કેમ પામી શકે? કદી બાહ્યથી સ્ત્રી, ઘર આદિના યોગનો અંતરાય હોય, પછી કંઈ અધ્યાત્મગ્રંથો મળ્યા, કદી વેશ ધારણ કર્યો, લોકમાં કાંઇ ધર્મીપણાનું માન વધ્યું; તેને પછી મતાગ્રહની પકડ થઈ જાય છે. તેવા જીવો દુર્ભાગી છે. પોતાને અંતરંગ અભિપ્રાયમાં ભૂલ હોય, દોષ હોય, તે માનાદિ રાખવા ખાતર ભૂલથી ટેવાયેલાને પોતાના દોષ ન દેખાય. તેમને પોતાના કષાયાદિ દોષો દેખાતા નથી અને કહે છે કે અમારે સમભાવ છે. ૩૨.

હવે કહે છે કે માત્ર મતનો આગ્રહ તેમ જ સ્વચ્છંદાદિ દોષ જવા માટે જ આ લક્ષણો અમે પક્ષપાત રહિત, મુમુક્ષુ જીવોના હિત માટે કહ્યાં છે.

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં મતાર્થ જાવા કાજ;
હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ સુખસાજ. ૩૩.

માત્ર નિષ્કારણ કરુણાથી આ લક્ષણો દ્વારા મુમુક્ષુ જીવો પોતાનાં દોષને સમજીને ટાળે તે માટે મતાર્થીનાં લક્ષણો પક્ષપાત રહિત કહ્યાં છે. જેનામાં દોષ હોય તે મધ્યસ્થપણે-સરળતાથી તે દોષનો ત્યાગ કરે તો જ તે સાચું આત્મહિત સાધી શકે. હવે અવ્યાબાધ આનંદ રૂપ આત્માના પૂર્ણ સુખને પામવાના અવિરોધ ઉપાય

કરનારા આત્માર્થી જીવોનાં લક્ષણો કહે છે; તે આત્માર્થીનાં લક્ષણો આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રીના હેતુ છે. ૩૩.

તા. ૧૩-૧૦-૩૯

હવે આત્માર્થીનાં લક્ષણ કહે છે: તે કેવાં છે? આત્માના સાચા સુખના હેતુ છે. પ્રથમ મતાર્થીના લક્ષણમાં કહ્યું છે જે ગુરુમાં ભૂલ્યા તે જ્ઞાનથી, વ્રતથી, ધર્મથી અને દેવથી ભૂલ્યા છે કારણ કે અસદ્ગુરુનો આશ્રય કર્યો. (જેનો આગુ આંધળો તેનું કટક કૂવામાં.) આત્માર્થીના લક્ષણમાં પ્રથમ સુગુરુનો આદર છે તેથી અહીં સુગુરુથી શરૂઆત કરી છે. જીવે જો સાચા ગુરુનો સંગ કર્યો તો તેનું બધુંય સવળું છે; સુગમ છે. દરેક જીવને સાચું સુખ જોઈએ છે. તેથી પોતાના સ્વચ્છંદે ઉન્માર્ગે જતા જીવોને દેખીને સાચો નિર્વિઘ્ન સરળ માર્ગ તેમને શ્રીગુરુ બતાવે છે.

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહીં જોય. ૩૪

હું કોણ ? એ જાણ્યા વિના આત્મા શું સ્વરૂપે છે, કઈ હદમાં છે, શું કરી શકે છે ? એનો વિવેક જેને નથી એવા કુગુરુને મુમુક્ષુ ન માને. અહીં આત્મજ્ઞાન પ્રધાન કહ્યું છે. જગતની સમજણ ઝાઝી હોય કે ન હોય, ભલે શ્રુતજ્ઞાન થોડું હોય, પણ જેને આત્મજ્ઞાન હોય અને આત્માની સહજ આનંદદશા-સ્વરૂપસ્થિતિ જેને હોય તે જ્ઞાની છે, ત્યાં મુનિપણું હોય છે. સાચા માર્ગનું ભાન નથી તે બીજાને માર્ગદાતા થાય તેમ બને નહીં. પ્રથમ કહ્યું હતું કે લક્ષણો નિષ્પક્ષપાતપણે કહીશ, તેથી જેમ છે તેમ અહીં કહેવાયું છે. આમ લુગડાં રાખે તો મુનિપણું, આમ ક્રિયા કરે તો મુનિપણું વગેરે બાહ્ય લક્ષણને મુનિપણું નથી કહ્યું; પણ ડાંડી પીટીને જાહેર કર્યું છે કે આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું છે. બાકી કુળગુરુના મારાપણાના કલ્પિત આગ્રહથી, આત્મજ્ઞાન નથી એવાને ગુરુ માનવાનું જોખમ આત્માર્થી કરતો નથી. આત્મામાં પરનું લેવું-મૂકવું, વેશ, વાડો કે પરમાણુની ક્રિયા આવતી નથી. જેવા સિદ્ધ ભગવાન છે

એવું જે સ્વસ્વરૂપ–નિવૃત્તપદ જેના ધ્યાનમાં આવ્યું નથી, તેરૂપ સમ્યગ્‌જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાનની સ્થિરતા નથી તે જ્ઞાની નથી: જ્યાં સ્થિરતા સહિત આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય જ; પણ જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું ન જ હોય. એ જ્ઞાનીનું લક્ષણ નિર્દોષપણે બાંધ્યું છે. આત્માના ગુણ આત્મામાં જ રહે, ક્યાંય બહાર ન હોય. યશકીર્તિ નામકર્મનો ઉદય હોય, અને કંઈ ઝાઝા માનનારા મળ્યા, તેમાં આત્મધર્મ ક્યાં આવ્યો ? અહિંસા શું ? તેની ખબર વિના કહે અમે જગતનો ઉપકાર કરીએ છીએ; દયા સિવાય બીજો ધર્મ નથી; માટે બધા જીવોની–બીજાની દયા આપણે પાળવી. એ સિદ્ધાંતને મુખ્ય કરીને આત્માનો ધર્મ માને; પણ અરાગીપણું કેને કહે ? તેનો પરિચય, તેનો પુરુષાર્થ કેમ કરવો ? તેની ખબર જેને હોતી નથી તે સાચા ગુરુ નથી. આચારાંગ સૂત્રમાં લોકસાર (ચારિત્રનો સાર) તેમાં પાંચમો અધ્યાય છે ત્યાં કહ્યું છે કે "જં સમતિં પાસહ તં મોણંતિં પાસહ" જ્યાં સમકિત છે ત્યાં મુનિપણું છે; જ્યાં મુનિપણું છે ત્યાં સમકિત છે. જે નિજપદ શુદ્ધ સ્વરૂપે છે તેની યથાર્થપણે શ્રદ્ધા, જ્ઞાનની યથાર્થ પ્રતીત તે સમ્યગ્દર્શન–સ્વાનુભવ છે; તેમાં આંધળી અર્પણતા નથી, મનની ધારણા નથી: બીજાએ કહ્યું તે ધારી લીધું એ કામનું નથી; કારણ કે તત્ત્વ પરાધીન નથી. પોતાની જાતની સમજણ પોતાવડે થાય છે. સદ્‌ગુરુ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત થાય છે; પણ પોતે પ્રતીત કરીને યથાર્થપણું જાણ્યું અને ઉપકાર માન્યો ત્યારે પોતાનું બહુમાન આવ્યું અને નમ્રતા આવી.

આત્મા શું કરે ? એકલું જ્ઞાન જ કરે છે. જે પ્રસંગ, સંયોગો દેખાય તેને માત્ર જાણે છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તો ચોથે ગુણઠાણે પણ છે. પરંતુ મુનિ તો વિશેષ તેમાં ઠરે છે; હું શુદ્ધ છું, પુણ્ય–પાપના વિકલ્પ રહિત છું, એવા જ્ઞાનપણે જ્ઞાનમાં જે ઠરે છે તેને દૃષ્ટિમાં હું શુદ્ધ આત્મપદ સિદ્ધ સમાન છું એવા અભિપ્રાયના લક્ષનું કાર્ય અવસ્થામાં પ્રગટ પુરુષાર્થપૂર્વક વર્તે છે. મુનિ જ્યારે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે વર્તતા હોય, ત્યારે બીજાને

ઉપકારી થાય છે; તેમને અહીં ગુરુ કહ્યા છે. તેમને દૃઢત્તર સમકિત કહ્યું છે. ઉત્કૃષ્ટ તો– "વર્ધમાન સમકિત થઈ, ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ-પદવાસ." ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ દશા–તદ્દન વીતરાગ-દશાની વાત છે. તે ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્દર્શન છે. તે પરમાવગાઢ સમકિત તેરમે ગુણઠાણે છે. અહીં સાધકસ્વભાવના મુનિ કહ્યા છે, જેનાથી બીજા મુમુક્ષુને ઉપકાર થાય તેને સાચા ગુરુ કહ્યા છે. (ગૃહસ્થ વેશમાં જ્ઞાની હોય તેને મંદ પુરુષાર્થ વર્તે છે, તેથી તેમને મુખ્ય ગણ્યા નથી.) આનંદઘનજી કહે છે કે "આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગીરે, વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગીરે."–વાસુપૂજ્ય જિન. શ્રામ્યતિ (–તપસ્યતિ) ઇતિ શ્રમણ. આત્માના ભાનમાં સ્થિરતા–એકાગ્રતા કરે છે તે શ્રમણ છે. આત્મા પૂર્ણ કૃતકૃત્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તે એક પરમાણુ માત્રની તથા દેહાદિની ક્રિયા કરી શકતો નથી, પુણ્ય–પાપ–રાગાદિ રહિત છે, એનું જેને ભાન નથી, અને પુણ્યાદિ ક્રિયા અને બાહ્ય વેષને, બાહ્ય ચારિત્રને ધર્મ માને છે તે દ્રવ્યલિંગી છે. દ્રવ્યલિંગી કહેવામાં દ્વેષ નથી. જેમ છે તેમ કહેવામાં દ્વેષ નથી. આગળ સમભાવ વિષે કહેવાયું હતું કે જ્ઞાની સત્‌ને સત્ માને, જાણે; અસત્‌ને નિષેધે, દોષને દોષ કહે; એમ અસત્ય મતનો નિષેધ કરવો, તેમાં દ્વેષ નથી. આત્મા વસ્તુસ્વરૂપે જેમ છે, તેમ ન માને, ન પ્રકાશે તે જ્ઞાની નથી. જ્ઞાની જે સ્વરૂપ છે તેને યથાર્થપણે માને, જાણે, વિશેષપણે ઉપદેશમાં કહે, નગ્ન સત્ય પણ કહે. વ્યાખ્યાન એટલે સત્‌ને સત્ અસત્‌ને અસત્‌ની વ્યાખ્યા થાય તે. જેને ટોપી બેસતી આવે તે પહેરી લે. તેમાં જ્ઞાનીને કાંઈ નહિ. જે સદ્‌ગુરુની વ્યાખ્યા આગળ કહેવાઈ ગઇ છે તેને જ આત્માર્થી ગુરુ માને, આવા આત્માર્થી સિવાય બીજાને ગુરુ માને નહિ. બાકી જેને આત્માની ઓળખાણ નથી, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ શું તેની ખબર નથી એવા કુગુરુઓને કુળધર્મને સાર્થક કરવાની, માનાદિ કામના વડે, મતાર્થી માને અને કહે કે એમણે ત્યાગ કર્યો છે, માટે આપણાથી ઊંચા છે, તે આપણા જ છે. શ્રી દેવચંદ્રજી કહે છે કે:—

" દૃષ્ટિરાગનો પોષ, તેહ સમકિત ગણું,
સ્યાદ્વાદની રીત, ન દેખું નિજપણું;
અવગુણ ઢાંકણ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા,
ન તજું અવગુણ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા. "

હે વીતરાગ ! અમે અમારી દૃષ્ટિને પોષણ આપનારા ગુરુ પાસેથી સમકિત લીધું, એટલે અમારી દૃષ્ટિને ગમતું કહેનારા અમને કુગુરુ અનંતકાળ મળ્યા. અનાદિનો સ્વચ્છંદ-તેને પોષણ આપનારાના અભિપ્રાયથી અમે સમકિત ગ્રહ્યું હતું, અને અનેકાંત અર્થાત્ અનંત-ધર્મસ્વરૂપ જે સતસ્વરૂપ અવિનાશી શુદ્ધાત્મા છે તેને યથાવિધિ નહિ જાણતાં ગાડરિયા પ્રવાહની જેમ, વગર વિચાર્યે અંધ શ્રદ્ધાને ધર્મ માન્યો અને માંહોમાંહે પોતાના છાંદે ચાલનારાએ સર્ટિફિકેટ આપ્યાં કે આપણે જ સાચા છીએ; પણ જગતમાં માનાદિ માટે મેં દોષ ન તજ્યા. કહ્યું છે કે "અવગુણ ઢાંકણ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા." " ન તજું અવગુણ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા" મિથ્યા મતાગ્રહના ક્રિયાકાંડમાં, અપાસરાની પાટનો વારસો રાખવા માટે જીવો જૂઠાણું નભાવી રાખે છે, સાચા ન્યાયને પણ છુપાવે છે. એક ભાઈ કહેતા હતા, કે માંડમાંડ ચાલતા બળદને તમે આર મારશો તો આળશી જશે; માટે તેમને પોષણ આપીને નભાવો. પણ બાપના કૂવામાં બૂડી ન મરાય (દોષ ઢાંકવાથી ગુણ ન વધે), સોનાની છરી ભેટે બાંધવાને બદલે પેટમાં ન મરાય. કુળધર્મને નભાવવા ખાતર વીત-રાગના નામે પાખંડ ન પોષાય; એમ આત્મજ્ઞાન જેને નથી, એવા કુગુરુઓને ભલે બાપદાદા કુળપરંપરાની રૂઢિથી માનતા હોય, તેથી માનવા એમ આત્માર્થી માનતા નથી. આત્માર્થી તો યથાર્થ ગુરુની પરીક્ષા કરે છે. જ્યાં ભવકટી થવાની વાત ન આવે. અવિરોધ-યથાર્થ ન્યાય ન મળે અને કહે કે પુણ્ય કરો, પછી તેરમે ગુણ-ઠાણે આત્મા ઊઘડશે, કરીએ તો પામીએ, એમ જૂઠાણું નભાવ-નારાને આત્માર્થી, ગુરુ માને નહિ. તેમાં કાંઈ દ્વેષ નથી. અહીં તો નિષ્પક્ષપાતપણે કહેવું છે.

આત્મામાં આત્માની મોક્ષદશા છે, મોક્ષમાર્ગ છે; જે ભાવે અનંત કાળ રખડવું પડ્યું તે રખડવાના બંધભાવે, લોકોત્તર મોક્ષભાવ કેમ પ્રગટે, તે વિચારવા જેવું છે. પક્ષપાત છોડીને ન્યાય સમજે તો લાભ થાય. જેને આત્માનું ભાન નથી તે મોક્ષમાર્ગ કેમ બતાવી શકે ? અનંત અનંત કાળથી રખડતાં માંડ મનુષ્ય દેહ મળ્યો, તેમાં ભવછેદ થવાનો ઉપાય ન મળ્યો, તો ભવ ખોવાનો ભાવ અવશ્ય ત્યાં છે. ઘણા કહે છે કે શું કરીએ ? અનંત ભવ કર્યા, ભેળો એક ભવ વધારે; પણ સાચો ધર્મ સમજવાનું ટાણું આવ્યું છતાં જે ન સમજે તે તો કાગડા-કૂતરા માફક પેટ ભરે છે. જેમ ભુંડ વિષ્ટા ખાઈને જીવે છે તેમ એનું થયું. ચેતનભગવાન જે મારું પદ છે તેને ભૂલીને હું પુણ્યવાળો થઈ ઊજળી ધૂળમાં કાં રાચું, એનો તેને વિચાર નથી. અહીંની આબરૂ કે સોનાની લગડી તે પરલોકમાં કામ નહિ આવે. અને ત્યાં પ્રભુને સંભારતાં પણ દુઃખ નહિ ટળે. જ્ઞાનની જે વિધિથી સમજણ છે, આત્માની જે જાત છે તેનું બોધિબીજ સાથે જે લઈને ગયો, સમાધિમરણ કરીને ગયો, તેને ભવનો છેડો દેખાય છે. તે ધર્માત્માને જિનેશ્વર ભગવાનનો લાડકવાયો લઘુનંદન કહ્યો છે. જેને રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન રહિત, સ્વરૂપસ્થિરતા અંશે પણ ઊઘડી છે તે જ્ઞાની છે. રાગ દ્વેષ અજ્ઞાનથી સંસારના કલેશમાં મૂંઝાયેલાને આ અપૂર્વ તત્ત્વ કેમ સમજાય ? જેને તત્ત્વનો લાભ થાય છે તેને પોતાની બેહદ શાંતિ જાળવવાનું બળ પ્રગટે છે; તેને સુખદશા આવી તે જાય નહિ, એવો સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા છે. જેણે સદ્‌ગુરુસમાગમે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું છે, પોતાની પાત્રતાથી સાચું જાણ્યું, કે સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા હોય, તેણે પોતાનો પુરુષાર્થ લાવીને બીજડું વાવ્યું છે. હવે તે બોધિબીજ—સમ્યગ્દર્શન, જેને પ્રાપ્ત છે તેને, ભવમાં રખડવા નહિ દે. જેને આત્માની ઓળખ છે તે કુગુરુ (મિથ્યામતિ) ને ઓળખી લે છે. જે એમ કહે કે "આત્મા બંધવાળો છે, આત્મા તો મોક્ષમાં પૂર્ણ ઊઘડે, અને તેરમે ગુણઠાણે જ્ઞાન થાય, માટે પ્રથમ તો પુણ્યકરણી કરવી જોઈએ, આત્મા આત્મા

એમ વાતો કર્યે મળી જશે નહિ, એ ઝીણી વાતોથી કાંઇ લાભ નથી; માટે આપણે તો કરીએ તેમ કરવું. દેહની ક્રિયા કરી થાય છે. પુણ્ય વિના ધર્મ નથી" એમ કહેનારા તે ગુરુ નથી પણ કુગુરુ છે. મુમુક્ષુ તેને ઓળખી લે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનીનું એક પણ વચન અસત્ય નથી, અને અજ્ઞાનીનું એક પણ વચન સત્ય નથી. મુમુક્ષુને એકવાર સત્પુરુષનો ટચ થયાં પછી "સત બીજ પલટે નહિ, ભલે જાય જુગ અનંત, ઊંચ નીચ ઘર અવતરે, તોયે સંતનો સંત." એટલે એકવાર જેમ તેમ કરીને પણ સત્સમાગમ જાળવી રાખે છે તે જીવને ધર્માત્માના ચરણ સેવ્યા પછી કદી વિરાધના થઈ ગઇ, ભૂલ થઈ ગઈ, તેથી કદાચિત્ નિર્ધન કુળમાં જન્મ લેવો પડે છતાં અલ્પ ભવમાં તેનો મોક્ષ અવશ્ય થાય છે. કદી વધારે ભૂલ કરી હોય તો નરક-નિગોદમાં પણ જવું પડે, પણ આવરણ ટળતાં આત્મગુણની પૂર્ણ ઉજ્જવળતા તે પ્રગટ કરે છે; પણ તે વાત અહીં નથી. અહીં તો આત્માર્થીનાં લક્ષણ શું ? તે એ કે મિથ્યાત્વી કુગુરુઓમાં તે અટકે નહિ. કોઇ પ્રસંગમાં તે મૂંઝાતો નથી. આત્માર્થી ઊંધું ગ્રહણ કરતો નથી. વિરોધ રહિત જેમ છે તેમ સવળું જુએ છે. ૩૪.

હવે આત્માર્થી સાચી દૃષ્ટિના જ્ઞાનસહિતના ગુરુનું મહામાન ગાથા કરે છે એમ બતાવનારી ગાથા કહે છેઃ-

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫.

મુમુક્ષુને સંતને પામવાની સાચી રુચિ-ધગશ હોય છે; કુળગુરુમાં કે કુગુરુમાં તે અટકે નહિ, જેનાવડે સાચી સમજણ થઈ તે ઉપકારીનો ઉપકાર ન ઓળવે; પરમ ઉપકાર ગણે. જે ગુરુએ ભવકટી કરી છે તેની સમીપમાં રહેલ પાત્ર શિષ્યને ભવકટી હોય જ, ગુરુનો મોટો ઉપકાર માને કે જેણે લોકોત્તર માર્ગ બતાવ્યો. એમ ન માને કે અમારી પાત્રતાથી તે નિમિત્ત થયા, માટે થોડો વિનય કરું; ભાવમાં ફેર ત્યાં ભાષામાં ફેર હોય છે. પુણ્ય-પાપ,

દેહાદિ જડની ક્રિયા મારામાં નથી, આત્મા પૂર્ણ કૃતકૃત્ય જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે, આમ જ છે; એમ રાગ રહિતપણે જાણ્યું; અનંત કાળમાં અપૂર્વપણે સમજાયું, પોતાની પાત્રતાથી જાણ્યું, છતાં લાયક શિષ્ય ગુરુનો આદર ન ચૂકે, ઘડી પણ ઉપકાર ન ભૂલે, અને કહે કે તારા ચરણકમળની સેવાથી-તારી ચરણરજ માથે ચડાવું તો મોક્ષ થાય. પણ જડથી? તો કહે કે એ પોતાનો વિનયગુણ છે, પોતાના ગુણનું મહામાન છે. જે પવિત્ર નિર્દોષતાનું ભાન થયું, અનંત કાળમાં બાહ્ય સાધનથી જે તત્ત્વ નથી ઊઘડ્યું તે ગુરુઆજ્ઞાની આરાધના વડે અલ્પકાળમાં સમજાયું તેથી ધન્ય છે. પ્રભુ! આપે મને આત્મા આપ્યો તેથી તમારા ચરણાધીન વર્તું છું. આનંદઘનજી કહે છે કેઃ—

"નિર્મળ ગુણમણિ રોહણ ભૂધરા, મુનિજન માનસહંસ જિનેશ્વર,
ધન્ય તે નગરી, ધન્ય વેળા ઘડી, માતપિતા કુળ વંશ જિનેશ્વર.
ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉં રંગશું."

ધર્માત્મા જે કુળમાં અવતર્યા તે કુળને ધન્ય છે. આસનને ધન્ય, ગામ, નગર, દેશને પણ ધન્ય. આખું જગત્ તારા દર્શનથી ધન્ય છે. એમ કહીને પોતાનો ભાવ વધારી પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. પોતાના ભાવની ખાતર સહજ આનંદ આવતાં જડમાં પણ ઉપકાર નિક્ષેપે છે. પોતાના ગુણમાં અનંતી નમ્રતા અને સમ્યક્ વિવેક પ્રગટ્યો છે, તેથી જ્યાં દેખે ત્યાં શ્રીગુરુની કૃપા દેખે છે. જેમના ઉપદેશથી પોતાના સ્વરૂપની સંભાળ કેમ કરવી તે રીત સમજાણી તેવા "પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુપ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર." સ્વચ્છંદે શાસ્ત્ર વાંચવા બેસે, તો શંકા થયા જ કરે. શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય નથી તે ગુરુ સમાગમે જણાય છે. શ્રીગુરુ વિના માત્ર શાસ્ત્રથી જ જો આત્મજ્ઞાન થતું હોય, તો પાનાનો મોક્ષ થવો જોઈએ. પોતામાં સુપાત્ર દશા પ્રગટે ત્યારે શાસ્ત્ર ઉપકારી કહેવાય. પણ તેથી પ્રથમ શાસ્ત્ર ન વાંચવા એમ કહેવું નથી. અહીં તો કહેવું છે કે રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન તૂટ્યા વિના વીતરાગતાની સંધિ કેમ

મળે? શાસ્ત્રમાં કઇ અપેક્ષા, કયા હેતુ, આશય, ન્યાય છે તે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ વિના સમજી શકાય નહિ. પોતાના સ્વચ્છંદે જેમ તેમ નિર્ધાર કરી બેસી જાય-રોકાય જાય તો તેનું અહિત થાય. માટે સત્ સમાગમ અને ગુરુગમની જરૂરિયાત કહી છે. "જીવ એક અખંડ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે." એકેક દેહમાં રહેલો આત્મા સ્વતંત્ર પૂર્ણ જ્ઞાની છે. પરના નિમિત્તે વર્તમાન અવસ્થામાં જે ઉપાધિ છે તે આ જાતના પુરુષાર્થથી ટાળી શકાય છે. પોતાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય ગુરુ-આજ્ઞા વડે સમજવાથી પોતાનું બેહદ સુખ પોતાને સ્વાધીન છે, એમ એક અંશે જાણ્યું તે પૂરું કર્યા વિના નહિ રહે. જેણે પુરુષાર્થ કરી જાણ્યો છે, તેને ખબર પડે કે એની મોંઘપ કેટલી છે? તે મહામૂલ્ય-સતપુરુષના ચરણરજ સેવ્યા વિના સમજાય નહિ; સ્વચ્છંદે વાંચતાં ઊંધું કલ્પાઇ જાય છે, સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધ રાખ્યે આત્મજ્ઞાન સમજાય નહિ. પણ યથાર્થ પાત્રતાવડે, સરળ ચિત્ત થઇને, જે ગુરુનાં ચરણને સેવે છે તેની બધી મૂંઝવણ છૂટી જાય છે. શિષ્ય પ્રશ્ન કરે કે ગુરુ! વૃત્તિ બહુ દોડે છે. ઉત્તર આપે કે પરના નિમિત્તનો તે ઔપાધિક ભાવ છે, તેમાં ન રાચવું; આત્માનો તે સ્વભાવ નથી. માટે આત્માનો સ્વભાવ જાણવો. તે જાણ્યે ઔપાધિક ભાવ ટળે છે. "મનડું કિમહિ ન બાજે, હો કુંથુ જિન" એમ આનંદઘનજી કહે છે; તેનો અર્થ એ છે કે એ મનડું સ્વચ્છંદી છે, પણ હવે મેં એને જાણી લીધું છે; એની વૃત્તિ આવે છે તે ખરવા માટે આવે છે. આત્માને તે બાધા કરનાર નથી; પણ જેને વસ્તુસ્થિતિની ખબર નથી તે પ્રકૃતિના ઉદયની વિચિત્રતા દેખીને ક્ષોભ પામે છે, ખદ-બદાટ થાય ત્યાં મૂંઝાઇ જાય છે. જ્ઞાતાને પ્રકૃતિના લોઢ દેખાય છતાં તે ક્ષોભ રહિતપણે તેને જાણે છે. સ્વરૂપમાં ધીરો થઇને જુએ તો જે પૂર્વ કર્મ સત્તામાં પડયાં છે, તે પૂર્વની ભૂલનું ફળ છે, તે ફળ વર્તમાનમાં આવે છે. એમ તે જાણે તેથી તેમાં જ્ઞાતા અટકે નહિ. પણ અજ્ઞાની પારકા દોષમાં જાણે હાલ્યો જતો હોય,

પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે લોઢાઈ જતો હોય એમ કષાયપ્રકૃતિનો ઉદય દેખીને તેમય-રાગરૂપ થઈ પરમાં એકાકાર થઈ જાય છે અને માને છે કે હું કરું છું; તે પરવસ્તુમાં મારાપણું કરે છે. પ્રકૃતિના ઉદયના લોઢ સાથે જોડાય છે, તે ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો વાંચે, પણ શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ ન્યાય શ્રી ગુરુના ચરણ સેવ્યા વિના ન સમજાય; પણ જે ગુરુ-આજ્ઞાથી સમજ્યો અને સ્વરૂપની એટલે પોતાના શુદ્ધ આત્માની સંભાળ રાખતાં શીખ્યો તથા તેમાં સ્થિર થયો તેને શુભાશુભ પ્રકૃતિ કે કોઈ પણ સંયોગ કેમ ક્ષોભ પમાડી શકે ? પ્રકૃતિ તો જડ મડદાં છે, હું જાગતો ચેતન છું એમ તે જાણે છે. શાસ્ત્રનાં પાનાં તે સમાધાન ન કરાવે. પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્તિના છેદક શ્રી ગુરુનો સમાગમ પરમ ઉપકારી છે, લાયક જીવને જ સદ્ગુરુનો પરમ ઉપકાર થાય છે. બાકી "સમજ્યા વિણ ઉપકાર શો ?"

"ત્રણે યોગ એકત્વથી વર્તે આજ્ઞાધાર." રાગાદિ તથા મન, વચન, કાયાના યોગથી આત્મા જુદો છે; પર છે, એમ સદ્ગુરુની આજ્ઞા ધારતો વર્તે તે શ્રીગુરુનો પરમ ઉપકાર સ્વીકારે છે. સદ્-ગુરુએ જિનપદ એટલે આત્માનું પૂર્ણ વીતરાગપદ સમજાવ્યું છે તેવો હું છું, એમ ખાતરી થતાં સદ્ગુરુની પ્રતીતિ તે સુખની સામગ્રીનો હેતુ છે, એમ પરમ ઉપકારીપણું શ્રીગુરુ વિષે સ્થાપન કરી પોતાના ઊઘડેલા આત્મગુણની અધિક ઉજ્જવળતા આત્માર્થી જીવ કરે છે. આ લોકોત્તર વિનયનો એવો પ્રભાવ છે કે સત્પુરુષનો શિષ્ય સંસારથી ડરતો નથી, યથાર્થ ન્યાયબળથી પોતાની પૂર્ણ પ્રભુતાનું ભાન તેને વર્તે છે. પૂર્ણપણે ગુણ નથી ઊઘડ્યા તેથી પોતે અનંત જ્ઞાનીનો વિનય કરે છે. તે અનંત જ્ઞાનને જાણીને-સમજીને જે બહુમાન કરે છે તેને શંકા ન થાય. ૩૫.

લોકોને વિચાર થાય છે કે જગતમાં ઘણા મત-પંથ છે. કોઈ એમ કહે છે, ને કોઈ આમ કહે છે. સાચું શું હશે ? બધાય રસ્તા છે, અને બધાય માર્ગે સરવાળે મોક્ષે જવાય, કેમકે બધાને શુભ ઇચ્છા છે. બધાયની ઇચ્છા સરવાળે સાર મળશે, માટે

આપણે કોઇ મત-પક્ષનો આગ્રહ ન કરવો, ગમે તેવો આત્મા હોય, બધાનું લક્ષ આત્માનું છે ને ? આમ માનનારાને હવે કહે છે કેઃ—

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત ૩૬.

ગમે તેવા ગુરુ ગમે તે વ્યવહાર બતાવે તેનાથી મોક્ષ થઇ જશે એ માન્યતા ખોટી છે એમ અહીં બતાવે છે. આત્માનો માર્ગ અતીન્દ્રિય-લોકોત્તર છે. ભાવનગર ગમે તે રસ્તે ગમે તે સાધનથી જઇ શકાય; તેમ લોકોમાં કહેવાય છે; પણ ભાવનગરની દિશા અવશ્ય હોવી જોઇએ. તે દિશા-માર્ગનું જ્ઞાન જોઇએ પણ તે ન જાણે, અને વિરુદ્ધ દિશામાં જાય, છતાં ભાવનગર જાઉં છું એમ માને, તો જે ગામ ધાર્યું છે ત્યાં નહિ પહોંચાય; તેમ અંતરંગ અકષાય-ભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતાનું લક્ષ, વિધિ-નિષેધ સહિત જાણ્યા વિના, આ લોકોત્તર માર્ગ કેમ પમાશે ? માટે વર્તમાન જ્ઞાનદશાનો પુરુષાર્થ જે પુરુષને પ્રાપ્ત છે તેના સંગ વડે આત્મ-ધર્મ પમાય છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગનો અવિરોધ આત્મધર્મ સ્યાદ્વાદ-સ્વરૂપ માર્ગ છે તે એક જ મોક્ષમાર્ગ છે. તે પરમાર્થનો પંથ એક જ છે. રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાન રહિત કેમ થવાય ? એ જાણ-વાનો અપૂર્વ મોક્ષમાર્ગ જ્યાં ત્યાં નથી કે ઝટ પકડી લઇએ, વર્ત-માનમાં તેની પ્રાયઃ દુર્લભતા છે. અનેકાન્ત દષ્ટિથી, ન્યાયથી વિરોધ ટાળીને, વીતરાગ પ્રભુએ કહ્યો તે માર્ગ જે સમજે તેને જ મોક્ષ-માર્ગ છે. પણ લોકો એમ માને કે ગમે તે વેષ-મત હોય, પણ આત્માના નામે ધર્મ થશે અને આપણી કલ્પના મુજબ ફળશે; પણ તે ખોટું છે. શુદ્ધ ભાવના, જાતિ અનુભવ વિના, જડભાવના નિમિત્તથી જડ ફળશે; માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી જિનદેવે કહેલો લોકોત્તર માર્ગ સમજ્યે જ અંતરથી છૂટવાનો ભાવ (ભણકાર) આવશે. મોક્ષનો માર્ગ તો આત્મામાં છે, તે પણ યથાર્થ સતપુરુ-ષના આશ્રયથી પ્રાપ્ત થાય છે, સમજાય છે; પણ લોકો પરભાવથી

ધર્મ માને છે, એટલે કે અનાસક્તિથી કંઈ દયા, સેવા આદિ કરીએ તે આપણો ધર્મ માને છે, એનો અર્થ એમ થયો કે રાગથી, પરભાવથી, વિપરીત ધર્મથી જ અકષાય-અરાગી આત્મધર્મ ઊઘડે, પણ વિકારથી અવિકારી તત્ત્વ કદી પણ ઊઘડે નહિ. લોકોને સાચી માન્યતા રાખવા અને પુણ્યાદિ શુભ રાગ ત્યાગવા કહીએ તો ભડકે છે, કે અરે રે ! અમારું કર્યું કાંઈ કામનું નહિ ? તે કેમ છોડાય? પણ આ તો એવું થયું કે જો અમૃતમાં હું આવી જાઉં તો ઝેર ખસી જશે, એટલે કે હું શુદ્ધ આત્મામાં રહીશ તો આ શુભ પરિણામ (જે મલિન ભાવ છે તે) એટલે કે અમારાં પુણ્ય ઊડી જશે. લોકો કહે છે, અમારે કરવું શું ? તેમને જ્ઞાની કહે છે, કે તમે જ્ઞાતા છો, તો રાગરહિત જ્ઞાનમાં ટકવું, બીજું કાંઈ તમારાથી થતું જ નથી. માત્ર કુજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ અથવા અરાગી ભાવ અને સુજ્ઞાન જીવથી થઈ શકે છે. પુણ્ય તો જ્ઞાનીને પણ સહેજે બંધાઈ જાય છે. પણ તે પુણ્ય અજ્ઞાની બાંધે છે તેના કરતાં જુદી જાતનું અને અનંત-ગણું અધિક હોય છે. જોગાનુજોગ બહારની ક્રિયા થઈ જાય, તેથી કાંઈ તે ક્રિયા કોઇ જીવની કરી થઇ નથી. જે દાનાદિની બાહ્ય ક્રિયા થવાની છે, તે અટકવાની નથી. ચૈતન્ય-જ્ઞાતા તો એ બાહ્ય ક્રિયાનો અકર્તા છે. દેહાદિની ક્રિયા થાય, તેને જાણે છે. જ્ઞાની પુણ્યપરિણામને પોતાના માનતા નથી, ઉદયકર્મનું ફળ જાણે છે. શુભરાગ-દયાના પરિણામ થઇ જાય તેનું જ્ઞાનીને સ્વામિપણું નથી એટલે કે તેમાં મારાપણું નથી. શુભરાગને પોતાનો સ્વભાવ માન્યો નથી, તેથી તેમાં કર્તાપણું નથી. એ પરભાવ છે, જડભાવ છે, સર્વથા હેય છે; છતાં જ્ઞાની ધર્માત્મા જ્યાં લગી નીચલી ભૂમિકામાં છે ત્યાં લગી સમ્યગ્ અભિપ્રાય સહિત અરાગી તત્ત્વદૃષ્ટિના ભાનમાં દયા, દાનાદિ શુભ જોગ તેને થઈ જાય છે, પણ તે તેને જાણે છે.

તા. ૧૪-૧૦-૩૯

“ એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ ” એ કહ્યું તેમ. પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ પણ જોઇએ એ ત્રણે કાળનો નિયમ છે.

એટલે ત્રણે કાળમાં આત્મધર્મનો માર્ગ એક જ હોય. પરમ પદાર્થ એવો આત્મા અને અતીન્દ્રિય બેહદ સુખદશા પામવાનો લોકોત્તર માર્ગ એક જ હોય; પણ લોકોને તેમાં ઘણી મૂંઝવણ લાગે છે. સહુને પોતાનું ગોઠતું કરવું છે; તેમાં મતાર્થ અને માનાર્થ આડા આવે છે; અને માને છે કે અમે ધર્મ કરીએ છીએ. આનંદઘનજી કહે છે કે—

" ઘાતી ડુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિસન જગનાથ,
ધિઠાઈ કરી મારગ સંચરું. સેગુ કોઈ ન સાથ."

જગતમાં અનેક સ્વચ્છંદ મત કલ્પનાના ઘાતી ડુંગરા આડા આવે છે. છતાં હું મારા આત્મબળથી લોકમતની ધિઠાઈ કરીને લોકોત્તર માર્ગે જાઉં છું. સાથે કોઈ અનુભવી ભોમિયો નથી. પરમાર્થમાં કોઈના આધારથી પુરુષાર્થ થતો નથી. જગતના લોકો મને ગમે તે કહે, હું તો લૌકિક માર્ગની ધિઠાઈ કરું છું, કેમકે લોકોત્તર માર્ગ જ સાચો છે. આત્મા અતીન્દ્રિય ચિદાનંદ જ્ઞાયક જ છે, તેમાં પરનું કરવું, પરનો આધાર હોય એવું છે જ નહીં. ચૈતન્યની જાતિ એક છે, પણ સંખ્યાએ અનંત જીવાત્મા છે. તે પોતાનો પુરુષાર્થ કરવા સ્વતંત્ર છે. પુરુષાર્થ પરાશ્રિત નથી.

સાધકમાં જે આત્મગુણ પ્રગટ્યો છે તે પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુની આજ્ઞા ઓળખવાથી પ્રગટ્યો છે, તેથી પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુ વડે પ્રાપ્તિ કરી છે. તેમાં એવો આશય છે, કે જે ન્યાયયુક્ત વચનો એક જ્ઞાની કહે છે એ જ બધા જ્ઞાની કહે છે.

પરમાર્થભૂત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. આત્મા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે. તે જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ કરે નહિ. અકષાયભાવ–અરાગી તત્ત્વ તે જ જીવનું સ્વરૂપ છે. જે એમ કહે કે અમે શુભ ભાવ વડે અને ક્રિયાકાંડ વડે આત્માને પામશું, શુભ પરિણામ એ જ અકષાયભાવ છે, અરાગ છે, તેણે સત્‌ને જાણ્યું નથી. સાચા દેવ, ગુરુ, ધર્મની મનમાં ધારેલી શ્રદ્ધા પણ પુણ્યબંધનું

કારણ છે. શુભ કરણી પણ જીવે અનંતવાર કરી છે, પણ શું નથી જાણ્યું તે વિચારવાનું છે. મૂંઝવણ તો ખરી, કેમકે એકવાર કહ્યું કે સાચા દેવ, ગુરુ, ધર્મની પ્રતીત તે સમકિત છે; અને એકવાર કહ્યું કે તે માત્ર પુણ્યબંધન છે; પણ ભાવમાં-સમજણમાં આંતરો છે. સમ્યગ્ અભિપ્રાય ઉપર તત્ત્વનો આધાર છે, માટે તત્ત્વ સમજવાની જરૂર છે. આગળ કહ્યું હતું કેઃ—

" સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્‌ગુરુ લક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. "

જેણે જ્ઞાનીના ભાવને જાણીને તે જ્ઞાની વીતરાગનું શું કહેવું છે, તેના ભાવનું લક્ષ કર્યું છે, સત્‌ને સાંભળ્યું છે, જ્ઞાનીના શ્રીમુખે આત્માની વાત સાંભળી છે અને પોતાને અન્તરમાં સહજ વીર્યો-લ્લાસભાવ આવ્યો છે, તેને મારામાં આ વિધિએ પૂર્ણ થવાની યોગ્યતા છે, તેવી અન્દરથી હા આવે છે. "પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ પ્રાપ્તિનો ગણે પરમ ઉપકાર; ત્રણે યોગ એકત્વથી વર્તે આજ્ઞાધાર." તેમની આજ્ઞાએ વર્તવાનો એટલે કે-વીતરાગી પુરુષની આજ્ઞા આરાધવાનું જ તેનું એક લક્ષ છે. તે પરમાર્થે આશય જાળવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે, એટલે કે આત્મા પૂર્ણ કૃતકૃત્ય, ચિદ્‌ઘન નિર્મળ જ્ઞાતા છે, પુણ્ય પાપ-કષાય રહિત અબંધ છે, એમ ગુરુઆજ્ઞા, વીતરાગની આજ્ઞા સન્મુખ રાખી વર્તમાન અવસ્થામાં રાગની વૃત્તિને ટાળનારૂપ પોતાના અકષાય-અસંગ તત્ત્વની જાળવણી કરી જ્ઞાતાપણું ટકાવી રાખવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. એ જ અનંતજ્ઞાની ભગવંતો થઈ ગયા તેમની આજ્ઞા છે. તે જિનઆજ્ઞાને ધારી રાખે તો જ રાગદ્વેષમાં ટકવું ન થાય, પણ જ્ઞાનમાં ટકવું થાય. એને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. તે જ ૩૫-૩૬ ગાથામાં કહેવું છે સૂયગડાંગ સૂત્રમાં કહે છે કે "एवं तु समणा एगे मिच्छदिट्ठी अणारिआ." તેનો અર્થ એવો છે કેઃ—ઘણા લોકો આત્માના નામે ધર્મ કરી રહ્યા છે, રાજ્યાદિ છોડી મુનિ થાય છે, અમારે સંસાર જોઈતો નથી, અને ભવ પણ જોઈતો નથી એમ જ માને છે છતાં તેની દૃષ્ટિ ઊંધી છે, આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

તેને ભાવે અનાર્ય કહ્યા છે. જેનું અનાચારી વર્તન છે અને અભક્ષ્ય આહાર કરે છે. તેને લોકમાં વાંકા એટલે અનાર્ય કહેવાય છે; પણ જે આત્માની જાતિમાં વાંકો છે તે ભાવે અનાર્ય છે. તેનું કંઈ બહારથી બધું રૂડું દેખાતું હોય; પણ તેના અભિપ્રાયમાં ભૂલ છે. પોતાની જુદાઈને સમજ્યા વિના કોઈ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર મને તારી દે, પાંચ મહાવ્રત પાળું, શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરું તે પુણ્યપરિણામ મોક્ષનું કારણ છે એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દેવ, ગુરુ, ધર્મ તો અરાગી છે, નિમિત્ત છે; પણ તેને સમજ્યા વિના ઉપકાર શું? પોતાનો પુરુષાર્થ જાગ્યો હોય તો પોતાના આત્માની જાગૃતિથી ઉપકારીનો ઉપકાર ગણી શકાય. પોતાના ગુણનું ભાન થયું તેમાં નિમિત્તને ઉપકારી ગણીને તેનું બહુમાન કર્યું એ આવી જાય છે; એ જ લોકોત્તર વિનય છે. પણ જે એમ માને કે અમે ભક્તિ કરીએ, આમ દયા, અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય પાળીએ તો અમારું કલ્યાણ થશે; અથવા મનની સ્થિરતાનો સંતોષથી સુખની પ્રાપ્તિ થશે એમ અનેક આચરણોથી–અનેક પ્રયત્નથી ધ્યેયને પહોંચી જવાશે તે ઊંધી માન્યતા છે. આત્મા કેવો છે, કેવડો છે, તે શું કરી શકે છે, તે યથાર્થ પણે ગુરુગમે જેણે જાણ્યું નથી, અને કહે કે મોક્ષનો માર્ગ એક છે, તે આપણું ધ્યેય છે; એમ જે કરીએ છીએ તે પરંપરાએ મોક્ષને પામવાનો ઉપાય છે, તેની માન્યતા જૂઠી જ છે. જે તત્ત્વ સ્વતઃશુદ્ધ વીતરાગ છે, તે બીજાના નિમિત્તથી કે રાગભાવથી કે બીજા કોઈ વ્યવહારથી કેમ ઊઘડે? આત્મદ્રવ્ય પોતે જ અકારણીય છે; કોઈના આધારે તેની હયાતી નથી, પરાશ્રિત જેનું ટકવું નથી, એવું અરાગી સ્વતંત્ર તત્ત્વ કંઈ કરવાથી ઊઘડશે, એમ માનવું મિથ્યા છે. જ્ઞાનસ્વરૂપની કળા જ્ઞાનની સમજણમાં જ છે; અને તે જ્ઞાન વડે જ છે; તે માટે જવાબદારી નાખીને કહ્યું છે કેઃ—

> "એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
> પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત."

ભગવાન આત્મા નિર્મળ છે; સાધકઅવસ્થાને વ્યવહાર કહ્યો છે, તે વ્યવહાર પણ આત્મામાં જ હોય છે, પુણ્ય, પાપ, કષાય, રાગાદિ નિમિત્તની ઉપાધિ છેદીને, રાગના અભાવરૂપ જ્ઞાનમાં ટકી રહેવાનો જ્ઞાનક્રિયારૂપ પુરુષાર્થ કરે તે વ્યવહાર અનંત જ્ઞાનીઓએ સંમત કર્યો છે; (સ્વીકાર્યો છે,) સદ્‌ગુરુ, સત્‌શાસ્ત્ર અને સદ્‌ગુરુના નામની ભક્તિના નિમિત્તનો શુભ ભાવ વ્યવહાર પણ નથી. સતને ઓળખ્યા વિના એ રાગની ભક્તિ છે. શુભ ભાવ કાંઇ મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રેરણા નથી કરતું, પણ જેટલો શુભ-અશુભ ભાવનો પૂર્ણતાના લક્ષે નિષેધ કરે તે પરમાર્થનો હેતુ વ્યવહાર છે. તે વ્યવહાર જ્ઞાનની ક્રિયા છે. તે વ્યવહાર પૂર્ણ પરમાર્થને પમાડે છે, અને વચ્ચે સત્‌દેવ ગુરુ, ધર્મનો વિનય આવી જાય છે. તે શુભ વિકલ્પ તો ઊઘડેલા ગુણનું બહુમાન કરવામાં સાથ પૂરે છે. આ વ્યવહારમાં શુભ રાગ પણ ન હોવો, કારણ કે અરાગી શુદ્ધ તત્ત્વની ભક્તિ રાગ વડે થતી નથી. અરાગી પૂર્ણ તત્ત્વ ઉપર મીટ છે. એ શુદ્ધ અભિપ્રાયને ટકાવી રાખે છે, અને વચ્ચે રાગ આવી જાય છે તેનું લોકોત્તર પુણ્ય બંધાય છે. એ રાગ હું નહિ એવું ભાન જ્ઞાનીને વર્તે છે. જ્ઞાનને સ્થિર કરે તે વ્યવહાર, જ્ઞાનનો જ અંશ હોવો જોઇએ. પણ જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણાને ભૂલીને રાગને-શુભ પરિણામને ધર્મ માને, કર્તવ્ય માને એ જડ ભાવને જ નિજગુણ માને તો તે મિથ્યા ભાવ જ છે. આત્માનો વ્યવહાર એક પરમાર્થરૂપ જ્ઞાનનો જ હોવો જોઇએ. તે સિવાય કોઈ બીજું માને તે અભિપ્રાય જૂઠો છે. સમ્યગ્ અભિપ્રાયને ટકાવી રાખવા માટે રાગદ્વેષ ટાળવાનો પ્રયત્ન વીર્યોલ્લાસથી જ્ઞાની કર્યા જ કરે છે. એ રાગના ઘટાડામાં વચ્ચે દેવ, ગુરુ, ધર્મનો વિનય, પ્રભાવના, ગુરુભક્તિનું બહુમાન થાય જ. પૂર્ણ સ્થિર થયો નથી; ત્યાં લગી શુભ પરિણામ રહે જ, અવ્રત ટળે, વ્રતપરિણામ અને શુભ જોગ રહે. પ્રયત્ન તો અંતરંગમાં અરાગી તત્ત્વમાં થાય છે. તે દેહની ક્રિયા નથી. જ્ઞાનમાં ઠરવું તે જ્ઞાનના આધારે છે, અંદરમાં રાગની વૃત્તિ ટાળવી એ

વ્યવહાર પરમાર્થને પ્રેરે છે. આ વાત જો માન્ય ન રાખો તો સમ્યગ્ મોક્ષમાર્ગ નથી, મન, વાણી, દેહની ક્રિયા અને શુભ પરિણામ તે વ્યવહાર પણ નથી. આવી સમજણ તે સમ્યગ્ કૂંચી છે. અનંતકાળનો અજાણ્યો આત્મધર્મનો લોકોત્તર માર્ગ બહુ અઘરો પડે છે. આડું અવળું કાંઇ નહિ, જેમ છે તેમ સમજ્યે છૂટકો છે. અનંત કાળમાં ન સમજાયું, તે વાત કાંઈ સાધારણ હશે ? ઘણા જીવો, મોટા ભાગે, જે માની રહ્યા છે તેનાથી આ સમજણ જુદી જાતની છે. સત્‌ને સંખ્યાની જરૂર નથી. કોઈ કહે કે શ્રીમદે કહ્યું કે " એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ," પણ કાળને અનુસરીને કાંઇ ફેરફાર કર્યો હોય તો ન ચાલે ? શ્રીમદે પોતાની કલ્પનાથી કહ્યું નથી, પણ અનંત જ્ઞાનીઓએ જે કહ્યું છે, તે જ કહ્યું છે; તેમાં ફેર પડે નહિ. હા, વર્તમાન કાળમાં આ દેહે મોક્ષ નથી. રાગદ્વેષના ત્યાગમાં પુરુષાર્થ ઓછો કરી શકે; પણ સમ્યક્‌દર્શન—અભિપ્રાયફેર નભે નહિ. જેવો અભિપ્રાય સર્વજ્ઞ ભગવાનનો છે, એવો જ એ જાતનો અભિપ્રાય ચોથી ભૂમિકાએ હોય છે, અન્યથા નહિ લાખો વર્ષ પહેલાં પણ ગોળ, ઘી અને લોટની સુખડી થતી અને આજે પણ તેમ જ થાય છે. કદી ગળપણમાં સહેજ ફેર રહે પણ ઘી, ગોળ અને લોટ સિવાય ધૂળ, પેશાબ અને રેતીની સુખડી ત્રણ કાળમાં ન કરાય-ન થાય; તેમ અનંત કાળમાં અનંત જ્ઞાની ભગવંતો થઇ ગયા, થાય છે, અને થશે તે બધાએ સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન, સમ્યક્‌ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. આત્મા અવિનાશી પરથી જુદો, સિદ્ધ ભગવાન જેવો છે. એવી નિઃશંક શ્રદ્ધા અને રાગ રહિત સમ્યકજ્ઞાન, એ જ્ઞાનમાં ટકી રહેવું, તે વ્યવહાર એ જ લોકોત્તર માર્ગ છે, આ કાળે પરમાવગાઢ સમકિત ન થાય, પણ દૃઢતર સમકિત થાય છે. પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન ન થાય, પણ તેના બીજડાં તે જાતનાં જ હોય. આ કાળે એકાવતારીપણું થઇ શકે છે. સાચું જ્ઞાન, સાચી શ્રદ્ધા અને રાગ રહિત નિર્મળ જ્ઞાનમાં ટકી રહેવું તે વ્યવહાર. રાગની વૃત્તિ ઊઠે તેનો અભાવ કરીને જ્ઞાનમાં ટકી રહેવું તે વ્યવહાર. દેહની ક્રિયા કે શુભ જોગ તે આત્માનો વ્યવ-

હાર સુધી. જડની ક્રિયા તે જડનો વ્યવહાર છે. તે વિજાતિય વિકારી પર્યાયને અવિકારીમાં ન ખતવાય. આ તત્ત્વ સમજીને બેસાડવું પડશે. ન બેસે તો હળવે હળવે સમજીને અંતરમાં ઉતારવું. પણ બીજું માન્યે, તત્ત્વ અન્યથા થવાનું નથી. તેથી આ ગાથામાં કહ્યું છે કે:—

"એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત."

જે જાતનો નિશ્ચય હોય તે જાતનો વ્યવહાર હોય. આ વ્યવહારમાં ઘણાને બહુ ગોટાળો થાય છે. જડભાવને આત્મભાવ માની બેસે છે, પ્રકૃતિના નિમિત્તથી થતો ઔપાધિકભાવ–બંધભાવ તેને આત્મામાં ખતવે છે. તે વ્યવહારથી કલ્યાણ થતું હોય, તો આજ લગી કેમ ન થયું? પરમાર્થ એટલે અભેદ, નિશ્ચય ખરેખર આત્મસ્વભાવ. નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ, તેને પહોંચી વળે તે પરમાર્થભૂત વ્યવહાર છે. બીજા વ્યવહારથી ધર્મ નથી, સાધકને પણ રાગનો ઉદય દેખાય છે. તેમાં હું જ્ઞાન છું, સત્ છું, શુદ્ધ છું, અભેદ છું એમ એક ગુણને લક્ષમાં લઈને, અખંડ જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ ઉપાડે છે. સાથે જે મનની વૃત્તિના સંબંધનો રાગનો ભાગ આવે છે તે હું નહિ એમ ભાન છે. પૂર્ણ વીતરાગી તત્ત્વ ઉપર લક્ષ છે. એ અભિપ્રાયને ટકાવી રાખવાનું જે જ્ઞાનબળ વર્તમાનમાં પુરુષાર્થપણે વર્તે છે તે વ્યવહાર છે. તે વિના કોઈ બીજો વ્યવહાર પરમાર્થમાં ઘાલે તો મિથ્યાપણું છે. ૨૫ હાથ રેશમી આલપાક હોય તેને ગજવડે માપવો છે. (વ્યવહાર કરવો છે), તેને બદલે કોથળાના ટાટનું કંતાન લઈને ગજવડે માપવા બેસે અને ઘરાકને કહે, કે લ્યો આ ૨૫ હાથ રેશમી આલપાક; તો શું તે લેશે? એમ આત્મા અખંડ, વીતરાગમૂર્તિ, નિર્મળ જ્ઞાનનો તાકો છે તેને માપવાનો વ્યવહાર તે જાતના લુગડે અને પરમાર્થના ગજે હોય કે જડની મલિન જાત વડે હોય? આત્મસ્વભાવ અવિકારી, શાંતિસ્વરૂપ છે, નિરુપાધિક છે. અને જડભાવ કલુષિત, વિકારી, ઔપાધિક છે: એમ આંતરો પાડતાં ન આવડે અને કહે કે, અમે

ધર્મ કરીએ છીએ, તો શું ગાંડાની વાત સાચી હોઈ શકે ? ડાહ્યા માણસને લક્ષમાં આવ્યું કે ૨૫ વાર રેશમી આલપાક આવો જ છે; એમ અરાગી=નિર્દોષ તત્ત્વ ઉપર જેણે મીટ માંડી છે, પણ વર્તમાન પુરુષાર્થ બાકી છે, તેને રાગ કેટલો ટળ્યો, અને ઉજ્જ્વળતા—વીતરાગતા કેટલી ખીલી તેનું માપ કરતાં બરાબર આવડે છે, પૂર્ણ શુદ્ધ તત્ત્વ અને વર્તમાન પ્રકૃતિના નિમિત્તવાળી અવસ્થા તે બન્નેની ખબર છે; એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માને એ પરમાર્થના જ્ઞાન વડે જે પુરુષાર્થ થાય તે વ્યવહાર સમ્મત જાણવો. આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ વીતરાગ છે એ નિશ્ચય અથવા પરમાર્થ છે; અને રાગના ભાગને જ્ઞાન વડે છેદીને જ્ઞાનમાં ઠરવાનો—ટકી રહેવાનો પુરુષાર્થ એ જ વ્યવહાર છે. બીજા, બીજો વ્યવહાર કહે તો માનવો નહિ, બીજું માનશે તો બીજું થશે. ૩૬.

ગાથા ૩૫—૩૬ બેઉની સંધિ હવેની ગાથા સાથે છે તે ગાથા કહે છે:—

> એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુયોગ,
> કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મન રોગ. ૩૭.

'પરમાર્થનો પંથ એક હોય' એમ વિચારી એ પૂર્ણ તત્ત્વને પહોંચી વળવા માટે તેની જાતનો જ વ્યવહાર હોય છે; જે પરમાર્થને પહોંચાડે તે જાતનો વ્યવહાર કેવો હોય, તે આગળ કહ્યો છે: તે જ જ્ઞાનની જાતનો વ્યવહાર પરમાર્થને પમાડે છે. એ વાતને અંતરમાં ધારી, વિચારીને, આત્માર્થી સદ્ગુરુની શોધમાં વર્તે છે. પણ કોઈ (નામ નિક્ષેપે) મનમાની પરમાર્થની વાત માન વડે ધારી રાખે, અને પોતાના સ્વચ્છંદે ગુરુને ગોતવા જાય, તો બીજું થાય. તે આગળ કહેવાઈ ગયું છે; ત્રણે કાળે એક જ પરમાર્થભૂત વ્યવહાર હોય તે વ્યવહાર વડે જ કામ થાય. અનંત જ્ઞાનીનો એક જ આશય હોય છે. ત્રણે કાળે આત્માને પહોંચી વળવાનો મોક્ષમાર્ગ જે સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવંતોએ કહ્યો તે એક જ છે. જેને તે પામવાની રુચિ છે, અને સદ્ગુરુની ઝંખના છે તેને તે

મળ્યા વિના રહે નહિં. કદાચિ સદ્‌ગુરુનો યોગ ન બન્યો તો અંતરથી, પૂર્વ સંસ્કારથી જાતે આત્મજ્ઞાન થાય, અથવા તો પ્રત્યક્ષ ગુરુનો યોગ મળે, અને અંતરમાં એ જ પૂર્ણ પરપાર્થની ખટક હોય તેને આવો માર્ગ મળે જ. માર્ગને પામવાની રીત એક જ હોય છે. એમ અંતરમાં વિચારવું, પણ ઉપર ટપકે નહિ. અનંત કાળમાં જીવોએ સિદ્ધની વાતો અને દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની ધારણા અનંતવાર કરી છે પણ તેથી મોક્ષમાર્ગ પમાય નહીં. જ્ઞાનીઓ મોઘું કહે છે તે પુરુષાર્થ ઉપાડવા કહે છે. જેનો ઊંધો પુરુષાર્થ છે, તેને સવળો કરવા કહે છે. અહીં તો આત્માનું હિત કરવું છે; કોઈ સંસારનો વ્યવહાર ચલાવવાની વાત નથી કે લાવો ઝટ મનાવી દઈએ. પરમાર્થની ગૂંચ ઊકલે, તો અનંત કાળનું રખડવું ટળી જાય. તે માટે પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું કે જે સમજ્યા વિના ભવિષ્યમાં અનંત દુઃખને પામત, તે દુઃખનું મૂળ જેણે છેદ્યું એવા શ્રી સદ્‌ગુરુ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. પરમાર્થમાં પ્રેરે તે વીર્ય એની જ જાતનું હોય, એમ વિચારી, અંતરમાં આટલી જવાબદારી રાખીને, આત્માર્થી સદ્‌ગુરુને શોધે છે. સદગુરુ–યોગ શોધવાનો પુરુષાર્થ પોતાનો છે. ગુરુ મને તારી દેશે એમ તે નથી માનતો. તે તો પોતે સત્‌નો આદર કરી રહ્યો છે. જેનામાં પાત્રતા છે તે સમજીને સત્સમાગમની ભાવના કરે છે. તે એવી ભાવના કરે છે કે અહો! એવા શ્રી સત્પુરુષનો યોગ, સત્સમાગમ મને મળે તો બધુંય સમાધાન થઈ જાય. લોકો ઉપાધિ અળગી કરી સંસારની મીઠાશ છોડીને, નિવૃત્તિ લે, તો આગળ ચાલેને? પ્રથમ સહેલામાં સંતોષ માન્યો હોય, અને તેનાથી નવું આવે તો મૂંઝાય, પણ મુમુક્ષુને મૂંઝવણ ન થાય. સદગુરુ એટલે સત્‌માં મોટા; સત્‌ જે અવિનાશી; અવિકારી, શુદ્ધ આત્મા છે, તેની રુચિવાળો સાચા સુખનો કામી છે; તે તત્ત્વને જે જાણે છે એવા પ્રત્યક્ષ શ્રી સત્પુરુષ–સદ્‌ગુરુને આત્માર્થી શોધે છે, તેમાં પોતાનું વીર્ય છે, પુરુષાર્થ છે; તેને "કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ" સંસારની તેને વાંસના નથી. સત્‌નો જિજ્ઞાસુ

સત્ સમીપ જ ઊભો છે. સત્‌ને પડખે જે ભાવથી ઊભો છે તેને આત્માર્થ પ્રગટ થાય જ. તે જીવ આત્માર્થી છે; તે જાણે છે કે સત્સમાગમમાં બીજું કાંઇ કરવાનું ન આવ્યું એટલે કે પુણ્ય, વેષ, વાડા, લૂગડાં, બાહ્ય ત્યાગ એ ક્રિયામાર્ગ, શુષ્કજ્ઞાનીપણું, માનાર્થ કે મતાર્થ એવું કાંઇપણ પર પ્રયોજન ન આવ્યું. માત્ર આત્માર્થ સમ્યક્‌પરમાર્થ પામવાની તેને અંતર ખોજ છે; તેમાં બીજી કલ્પના, ચમત્કાર, મંત્ર, તંત્ર, હઠયોગ, મનની ધારણા, પુણ્ય, યોગ આદિ જડભાવના અંશની પણ તેને ઇચ્છા હોતી નથી. જે છું તે પામું. પૂર્ણ શકિતરૂપ શુદ્ધ અવિનાશી છું તેવો થાઉં. તેની જ શ્રદ્ધા-સમ્યક્‌અભિપ્રાય રાગ રહિત જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનની સ્થિરતા-પૂર્ણ વીતરાગતાની જ તેને કામના છે. બીજો જડભાવનો-પૂજાવાનો, માનાર્થ, મતાર્થ આદિ કોઈ સંસારભાવનો રોગ મનમાં પણ તેને નથી. કોઇ શુભાશુભ વૃત્તિ ઊઠે તેનો આદર નથી, દુનિયા અવળી પડે તો ભલે પડે, પણ એક આત્માર્થીપણામાં-એકરૂપ વીતરાગદશામાં ક્ષોભ ન થાય. એ જ એક શુદ્ધ સ્વરૂપના સંભાળ-જાળવણી તેને જોઇએ છે. આત્મા પોતે જ્ઞાતા છે, જ્ઞાનમાત્ર છે, પુણ્ય, પાપ, રાગદ્વેષ, મન, વાણી, દેહની ક્રિયાથી રહિત છે. તે અવિનાશી, અસહાય, અસંગ, કેવળ એક જ્ઞાનમૂર્તિ છે, માટે જ્ઞાનબળ વડે જ્ઞાનમાં ટકી રહેવું, રાગદ્વેષમાં ન ટકવું; નિજ સ્વરૂપની જ્ઞાનપણે સંભાળ રાખવી તે જ પરમાર્થ-હેતુ વ્યવહાર છે, અને એ જ આત્માર્થીનું કાર્ય છે. ૩૭.

હવે આત્માર્થીના બીજા ગુણો કહે છે:-

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮.

આત્માર્થનો નિવાસ જ્ઞાનીમાં છે, ધર્માત્મામાં છે. જે ગુણ અનંત કાળમાં નથી ઊઘડયો એવો નિર્દોષ આત્મગુણ ઊઘડવા માટે તે પવિત્રતા-નિર્દોષતાને યોગ્ય ભૂમિકા, પ્રથમ તૈયાર હોવી જોઇએ એમ અત્રે કહ્યું છે. આત્મગુણને અટકાવનાર કષાયનો ઉપશમ કરવો એટલે કે ક્રોધાદિ કષાય પાતળા પાડવા જોઈએ. જેમ ભારેલ અગ્નિ

તેવું ફળ આપી શકે નહિ એટલું રાખમાં જોર છે; તેમ જ્ઞાન-બળ વડે ક્રોધ, માન, માયા, લોભને રોકવા જોઈએ. અંતર આત્મામાં પુરુષાર્થથી, અકષાયદૃષ્ટિના બળથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભને જેણે ઠાર્યા છે, ઘટાડ્યા છે તેણે સંવરરૂપમાં ઠરવાનું સ્થાન જાણ્યું છે. તેને સંસારની કામના નથી; માત્ર મોક્ષ-અભિલાષ છે; રાગની ઇચ્છા નથી. પુણ્યની કરણીની અભિલાષા નથી, એટલે રાગ, ઇચ્છા, મમતા રહિત નિર્મળ; પૂર્ણ પવિત્ર આત્માની અભિલાષ છે. કોઈ કહે છે કે અમારે ભગવાન એવા જોઈએ કે બીજાનું કંઈક ભલું કરે; શરીરે સુખી રાખે તેઓ કહે છે કે ઉપલી ભૂમિકામાં જે ધર્માત્મા હોય, જેનામાં ગુણ પ્રગટ્યા હોય તે ધર્માત્મા જગતની સેવા કેમ ન કરે? બધા લોકોને સુખ થાય એવું કરી જાય તેને અમે મોટા ઉપકારી કહીએ. તેનો ઉત્તર:—કંઈ કરવું તે દોષ રહિત હોય નહિ; ઇચ્છા વિના કર્તૃત્વ હોય નહિ. જ્ઞાનીને ઇચ્છા નથી. હજાર માણસમાં ડાહ્યો હોય તેને અમે મોટો માનીએ, સજ્જન કહીએ એમ લૌકિકમાં કહે છે; પણ આ તો લોકોત્તર માર્ગ છે; સંસારના જન્મ-મરણ ટાળવાની કોઈ બજારૂ વસ્તુ નથી; તે ક્રિયાકાંડથી થાય તેમ નથી. આ તો તદ્દન અકર્તા અરાગી તત્ત્વની વાત છે. મોક્ષ એ આત્માની પૂર્ણ પવિત્ર દશા છે, રાગના અંશ વિનાનું નિર્વિકલ્પ નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે; તેની લોકોને ઓળખાણ નથી; તેથી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ભગવાન માન્યો છે. કોઈ તત્ત્વ પરાધીન નથી. જે પરાધીન નથી, તે બીજાનો આધાર કેમ રાખે? વીતરાગને રાગ હોય નહિ. વીતરાગ આપી દે, તો તે રાગી ઠર્યો. વળી કોઈ કોઈને સુખ આપી શકે એમ માનો ગરીબને ૫૦૦ રૂપીઆ આપે પણ તેની પાસે રહેવાના ન હોય તો કોઈ મારીને લૂંટી જશે. અરે! પાસે પૈસા ન હોય તો છેવટે [illegible] કાઢી જશે, માથું પણ કાપી લીએ. જડના સંયોગથી સુખ થાય લાભ થાય એમ માનવું તે જ મોટું અજ્ઞાન છે. પર વસ્તુનો સંયોગ ઇચ્છવો તે ઉપાધિ છે. શરીર ગમે તેવું [illegible] હોય, પણ તે શું બગડ્યું છે તે જુઓ [illegible]

હોય છતાં કોઈનું થયું નથી, ઘડીમાં રોગ આવે છે, પણ જેને શરીર ઉપર રાગ નથી, પરિગ્રહની મમતા નથી તેને કોણ લૂંટે ? માટે દેહ રહિત થવા માટે તથા સાચું સુખ જે આવ્યું તે ટળે નહિ તે માટે તત્ત્વ સમજવાની જરૂર છે. પણ જેને હજી પારકું કરવું છે, કરી શકતો નથી છતાં માનવું કે " હું પરનું કરી શકું," તેણે ભગવાનને પણ તેવો જ ઉપાધિવાળો માન્યો છે. પોતાને એકલાપણું ગોઠતું નથી તેથી પરભવમાં અને મોક્ષમાં પણ પોતાના માનેલા ગજે ગોઠવી દે છે. એક ભાઈ કહેતા હતા, કે " નવરો નખોદ વાળે " પણ નવરો કોને કહેવો અને કામગરો કોને કહેવો, તેની પોતાને ખબર ન હોય, પછી પોતાની કલ્પનાએ ગોઠવી દે. જેને પોતાનું પૂર્ણપણું, અક્રિય સ્વાધીનપણું ગોઠતું નથી તેને પરનું કર્તવ્ય, દયા, રાગ આદિ ઉપાધિવાળો પરમાત્મા જોઈએ છે, તેને એવો પરમાત્મા થવું છે. જેની જેવી માન્યતા તેનું તેવું વર્તન, અને તેવું તેનું ફળ આવે જ, જેણે પોતાને પુણ્યવાળો, પરના આધારવાળો માન્યો છે, તેને જડ ફળશે; તેને બંધભાવની શ્રદ્ધા છે માટે બંધ થશે. લોકો ગમે તે કલ્પનાથી ગોઠતો ધર્મ માને પણ ધર્મમાં તેવું થાય તેમ નથી. માટે અહીં ગાથામાં કહેલું છે કેઃ—ત્રણે કાળે પરમાર્થ પામવાનો એક જ માર્ગ હોય. કષાયની મંદતા, સંસારથી છૂટકારાની ઈચ્છા અને પાત્રતા સહિત "ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ." આત્માર્થીને ભવ કરવાનો ભાવ નથી; પણ અંતરવૈરાગ્ય અને મોક્ષની ઈચ્છા થવામાં જે સંસાર પ્રત્યે, ભવ પ્રત્યે ખેદ છે, તેમાં રાગદ્વેષના અંશ પડે છે તે રાગનો અંશ પણ તેને રાખવાનો ભાવ નથી. જીવે અનંતવાર દેવના ભવ કર્યા; તે ભવ પણ ચૈતન્ય પ્રભુ સાથે ગૂમડાં છે. પ્રભુ ચૈતન્ય અમૃત વેલડી છે, ને પુણ્યપ્રકૃતિ, દયા આદિ રાગભાવ કરવા જેવા છે, તે સંસારભાવ વિષની વેલડી છે, ભગવાન આત્મા અમૃત-કુંભ છે. તેને માથે અશુચિમય વિષ્ટાનાં (પુણ્યાદિનાં) ફૂંદાં શોભતાં નથી. એક પણ ભવ કરવો આત્માર્થીને ગોઠતો નથી, એટલે કે તેને ભવનો

ભાવ નથી. " ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ" એનો અર્થ એમ હોવો કે બધા ઉપર દયા; બધા પ્રાણીમાં પોતે એકલો છે, પરથી જુદો છે, એમ પોતાના અરાગી તત્ત્વની રક્ષા કરવી. પોતાને બધા જીવો ઉપર સમભાવ છે છતાં તેને ધર્માત્મા-જ્ઞાનીનો આદર એટલે સત્‌નો આદર છે. કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. બધા જીવો આત્મધર્મ પામે, કોઈ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય એવી ભાવદયા આત્માર્થીના મનમાં રહે છે.

તા. ૧૫-૧૦-૩૯

જેને આત્માનું સાચું સુખ જોઈએ છે, તેનાં શું લક્ષણ તે કહે છે; પ્રથમ ભૂમિકાની પાત્રતા વિના આત્માર્થનો નિવાસ થાય નહિ, માટે કહે છે કેઃ—

" કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ."

જેને સંસારભાવ-બંધભાવની લેશ પણ અભિલાષા નથી તેને પૂર્ણ પવિત્ર મોક્ષદશાની અભિલાષા હોય છે. મોક્ષભાવ અને બંધભાવ સાથે ન હોઈ શકે. જેને માત્ર શુદ્ધ આત્મા જ જોઈએ છે તેને ભવ નથી જોઈતો. ઘણાય કહે છે કે અમને માત્ર મોક્ષની જ ઇચ્છા છે, પણ ભવના અભાવરૂપ ભાવ નથી ભવનો ભય નથી તેને અબંધતત્ત્વ કેમ બેસે? ઘણા કહે છે કે પુણ્યની સગવડવાળા દેવના ભવ મળે તો શું વાંધો છે? ત્યાંથી મરીને મનુષ્યભવમાં સારાં સાધન પામીને મોક્ષઉપાય કરશું પણ તેની વાત જૂઠી છે; માત્ર ભ્રાન્તિ છે. જીવ ગમે તેટલાં પુણ્ય કરે છતાં માત્ર બે હજાર સાગરોપમ કાળ જ ત્રસ પર્યાયમાં રહી શકે છે. પછી ચોક્કસ એકેન્દ્રિયમાં અને નિગોદમાં અનંત કાળ રહેવું પડે છે. અહીં એમ કહેવું છે કે જેને ભવ કરવો નથી, અને કોઈ પ્રાણીને દુઃખ થાય એવો ભાવ ન હોય તેનામાં આત્માર્થનો નિવાસ છે. આપણે પુણ્યથી સારા ભવ કરવા એમ કોઈ માને તો ત્યાં તેને ભવનો ભાવ છે એમ સમજવું.

સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે કે આત્મા અનાદિ, શાશ્વત, અનંત કાળની સ્થિતિવાળો, નિરુપાધિક છે તેને ભૂલીને જો ભવ કરવાનો ભાવ રાખે, તો વધુમાં વધુ બે હજાર સાગરોપમ ત્રસપર્યાયમાં રહી શકે. ત્યાંથી છૂટીને અવશ્ય એકેન્દ્રિય અને નિગોદમાં અનંતકાળ સુધી રહેવું પડે છે. ત્રસના ભવની સ્થિતિની એ પ્રમાણેની મર્યાદા છે, આત્મા બેહદ-અમર્યાદિત સ્વકાળવાળો નિત્ય છે, એકરૂપ જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે, છતાં ભવ કરવાનો ભાવ ઊભો છે, તો તે ક્ષણિક દેહોમાં રખડતો રખડતો એવા સ્થાનમાં જઈ પડશે કે જેને સૂક્ષ્મ નિગોદનાં થાળાં કહે છે, તેમાં એક શ્વાસોચ્છવાસમાં ૧૮ ભવ થાય છે એમ અનંત કાળ દેહ બદલ્યા જ કરે. આત્મા પુણ્ય રહિત છે એ ભૂલીને આત્માને પુણ્યવાળો માન્યો, પર નિમિત્તના આધાર વાળો માન્યો, પુણ્યની ઈચ્છા કરી એટલે આત્મા બેહદ સ્વભાવી છે-તેને પુણ્યની અલ્પ સ્થિતિવાળો, હદવાળો માન્યો એટલે જેમ સૂર્ય આથમી જતાં અંધારૂં આવે તેમ મૂઢપણું આવવાનું જ, પણ જે સૂર્યથી આગળ ગયો-ઉપર ગયો તેને અંધારૂં નથી. જ્ઞાનસૂર્ય ઊઘડયો તેને અજ્ઞાન અંધારૂં નથી, પણ જેને આત્માનું યથાર્થ ભાન નથી, તેને ગાઢ અજ્ઞાન અંધકારમાં જ રહેવાનું છે. જેને પુણ્યને આદર છે તેને ભવનો-ઉપાધિનો આદર છે; એટલે ચૈતન્ય ભગવાનની સ્વાધીનતાનો, સુખનો અનાદર છે. ચૈતન્ય ભગવાન પવિત્ર આનંદ મૂર્તિ છે. આગળ આવશે કે "તું છો મોક્ષસ્વરૂપ" એની યથાર્થ શ્રદ્ધા પુણ્યના આદરવાળા જીવને નથી કેમકે તેમની પરાશ્રિત બુદ્ધિ છે; પુણ્યભાવ તે ભવનો ભાવ છે, એટલે દેવ, મનુષ્યાદિ ત્રસ પર્યાયના ભવ ખૂટીને નિગોદ (નિ=નિરંતર, ગો=ભૂમિ એટલે અનંત ભવ, દ-દેવાનું જેમાં સ્થાન છે તે) યોનિમાં અનંત કાળ રહેવું પડે છે. આત્મા ચૈતન્ય જ્ઞાનમૂર્તિ, પૂર્ણ અસંગ, અબંધ, અરાગી છે, સ્વાધીન છે, નિરુપાધિક સુખસ્વરૂપ છે એની એકવાર સહજ હા આવતાં યથાર્થ સમજણની સહજ દશા સમજાય છે. એક ન્યાય સમજાતાં, બંધ અને મોક્ષસ્થિતિ, તેનાં કારણ-કાર્ય, લોક, જીવ, અજીવ શું છે, તે બધુંય જેમ છે તેમ જણાય છે. તે અપૂર્વ તત્ત્વ સ્વચ્છંદ વડે સમજાતું નથી, માટે આત્માર્થીએ પાત્રતા

વડે જે અપેક્ષાએ પરમાર્થ અને વ્યવહાર કહ્યો તેને લક્ષમાં રાખીને સદ્‌ગુરુઆજ્ઞા અવધારવી. અહીં એમ કહેવું છે કે જેને ભવનો ભય નથી, એટલે ભવનો ભાવ છે તેને નિગોદની ઇચ્છા છે. તે જીવ ચૈતન્યની શક્તિ હારી જાય છે, અને તેથી અનંતા ભવની બીકમાં, ભયંકર યાતનામાં અનંતકાળ સુધી પરાધીનપણે રહે છે. પુણ્યથી ધર્મ થશે, પરંપરાએ મોક્ષ થશે એમ જેણે ભવની ઇચ્છા કરી તેણે ત્રસપર્યાય છોડીને નિગોદમાં જવાનો ભાવ કર્યો છે, કારણ કે નિર્દોષ જ્ઞાતાપણું તેને જોઈતું નથી; એકલાપણું-સ્વાધીનપણું તેને ગમતું નથી. અનંત દુઃખના સંયોગનું કારણ બંધભાવ છે, મિથ્યા અભિપ્રાય વડે જ અનંત કાળ જીવને નિગોદમાં રહેવું પડે છે. ત્યાં ચૈતન્યશક્તિ એટલી બધી બિડાઈ જાય છે કે પોતાની હયાતી બીજા સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા દેખી ન શકે, તેનું જીવતપણું પણ જાણી ન શકે, એવી ઘણી જ હલકી પરાધીન દશામાં અનંતા ભવ કરવા પડે છે. જેણે પરભાવને પોતાનો માન્યો અને ચૈતન્ય ભગવાનના યથાર્થ સ્વાધીનતાની ના પાડી તેણે જ્ઞાતાપણાનો અનાદર કર્યો, તેથી તેને એવા ભવમાં રહેવું પડે છે કે જ્યાં ચૈતન્યશક્તિ એટલી બધી ઘટી જાય છે કે સાધારણ જીવો તેને ઓળખી પણ શકે નહિ. આ ન્યાય છે; સિદ્ધાંત પણ એમ જ છે. તે તેના જીવપણાને ઓળખાય એવું બાહ્ય ચિહ્ન પણ હારી જાય છે એવું વિકૃતપણું પુણ્યની મીઠાશ રહેવાથી થાય છે. જેને કેવળજ્ઞાતાપણું નથી ગોઠતું તે ચૈતન્ય દ્રવ્યની અતિ હીનતા કરે છે. તે કહે છે કે આત્મા આત્મા શું કરો છો? બસ અમે તો કંઈ કરીએ તો પુણ્યમાં સ્વર્ગ પામીએ અને સુખી થઈએ. એવી રીતે આત્માની વાત અને સર્વજ્ઞના ન્યાયની ચર્ચા થતી હોય તેનો તથા આત્માનો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા અક્રિય; અબંધસ્વભાવ છે તેનો અનાદર કરે છે તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની અવસ્થા પામે છે. પુણ્ય વિના ધર્મ નથી, એમ પરભાવને પોતાનો જે માને છે તથા જેને નિમિત્ત વિના, ભવ વિના, શરીર વિના, અને શરીરની સગવડતા વિના ગોઠતું નથી તેને નિગોદમાં જવું જ પડશે. જેને ભવના ભય,

પુણ્યના ભવ સારા લાગતા હોય તેને નિગોદનો ભવ સારો લાગે છે. જેમ છે તેમ ન્યાયથી કહ્યું છે. જેને ભવનો ભય નથી, ભવના અભાવરૂપભાવ, અબંધતત્ત્વ જેણે જાણ્યું નથી, તેને નરક-નિગોદ અને અનંતા કષાયના ભવની ઈચ્છા છે. માટે જ્ઞાની નિષ્કારણ કરુણાથી કહી ગયા છે કે " ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. "

ચૈતન્ય ભગવાન અવિનાશી, નિરોગી તત્ત્વ છે. તેની વર્તમાન અવસ્થામાં ભવનો ભાવ, પુણ્ય, પાપ, દેહાદિની સ્થિતિ તે ગૂમડાં છે, પાગ્-પરની ઉપાધિ છે. માટે ભવ ન જોઈએ એવા ભાવવાળા જીવ, ભવરોગ મટાડનાર વૈદ્ય-શ્રી સુગુરુને ગોતે છે, તે સુગુરુ ચૈતન્યની નિર્મળ દશા કેવી છે તે બતાવે છે. કદાચ પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ ન મળે તો, અંદરથી પૂર્વ સંસ્કાર અને પુરુષાર્થ જાગશે અને સત્પુરુષને મેળવવાની ઝંખના રહેશે. " જબ લગ નારાયણ નવ પાવે, તબ લગ નયનમેં નિંદ ન આવે. " એવી દશા થાય છે કે જ્યાં સુધી પૂર્ણદશા-સ્વાધીન સુખદશા પ્રગટી ન હોય, ત્યાં સુધીનો પુરુષાર્થ તે પૂરો પાડે છે. માત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપને પામવાની ઝંખના હોવી જોઈએ. એવા લાયક જીવને શ્રી સદ્‌ગુરુનો યોગ અવશ્ય મળે છે. જ્યાં સતનો જ આદર છે ત્યાં મોક્ષનાં સ્વપ્નાં આવે કે આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ કર્મમળ રહિત-નિર્મળ થઈ ગયા, મોક્ષ થઈ ગયો, ભવ નથી; પુણ્યની ઈચ્છા વડે તો ચૈતન્યના, જ્ઞાનમાં વિકાર થઈ સંસારનાં ખરાબ સ્વપ્નાં આવે છે, તેનો પાક થઈને ભવરૂપી સોજા અને ગૂમડાં થાય છે, ત્યાં પોતાની અનંત આશાતના થાય છે, સ્વની ઘાત થાય છે. પુણ્યાદિ ભોગની મીઠાશ અજ્ઞાનભાવે ટળે નહિ. આત્મા જેવો છે તેવો યથાર્થપણે જાણ્યે ભવનો અભાવ થાય. ચૈતન્યનો ઝીણવટથી વિચાર કરો કે ભવનોભાવ છે કે નહિ; મધ્યસ્થપણે વિચારવું પડશે, જેમ છે તેમ સમજવું પડશે. "ભવે ખેદ" એટલે પરભાવની નાસ્તિ. " પ્રાણી દયા " સ્વરક્ષાની અસ્તિ. " ભવે ખેદ, પ્રાણી દયા " તેમા " પ્રાણી દયા ", એટલે જગત

પ્રત્યે નિર્વૈરબુદ્ધિ-અદ્રોહબુદ્ધિ, એટલે વેરબુદ્ધિનો ત્યાગ. કદી લાખ માણસનો ગુનો કર્યો હોય તેવો ક્રોધ કરનારો પોતે હોય, પણ પોતે જ સવળો થઈ ગયો ત્યાં પોતાના બધા દ્વેષ ટળી ગયા સમજવા, હવે તેને લેણદેણ ચૂકવવા ભવ નહિ કરવા પડે. પોતે અકષાયી નિર્મળ અભિપ્રાયમાં સ્થિત થયો અને વેરબુદ્ધિનો જ્ઞાનથી છેદ કર્યો, એ રીતે પોતે જ પલટયો તેને જગતના વેર-વિરોધ ટળી ગયા. પણ જેના અંતરમાં લેશ માત્ર ડંસ રહે તેની સવળાઈ થઈ નથી. બીજાને સમજાવું, બીજાને રાજી કરું તો મારા દોષ ટળે એમ માનવું તે સાચું નથી. સાચી સમજણથી પોતાની વેર રહિત દશા પ્રગટ કરવી તે મુમુક્ષુનું લક્ષણ છે, એવા ભાવ જે પ્રગટ કરે તેનામાં આત્માર્થનો નિવાસ છે એમ અહીં કહ્યું. ૩૮

હવે કહે છે કે:-

દશા ન એવી જ્યાંસુધી, જીવ લહે નહીં જોગ્ય;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતરરોગ. ૩૯.

જ્યાં લગી આગળ કહી તેવી સત્પાત્ર દશા પામે નહિ ત્યાં લગી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અકષાયભાવને લાયક ન થાય. આગળ કહી તેવી પાત્રતાનું વીર્ય પણ જેનામાં નથી તેને નિર્મળ આત્માની વાત અંતરમાં પરિણામ પામે નહિ, અને ત્યાંસુધી આત્મભ્રમણારૂપ અંતરરોગ ન મટે. રોગ તો જ્ઞાનમાં ઊંધાઈનો છે. કર્મના નિમિત્તનો સંયોગીભાવ એટલે કે ભવનો ભાવ મટાડવારૂપ નિર્દોષપણું પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભાવરોગ મટે નહિ. જેનામાં પાત્રતા થઇ હોય તેને પ્રભુતાનો યોગ મળ્યા વિના ન રહે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનની કોઈ કાળે ગેરહાજરી હોય નહિ. જેનામાં મુમુક્ષુતા-પાત્રતા સન્મુખ થઈ તેને ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત મળ્યા વિના ન રહે. પોતાનામાં પાત્રતા આવી એટલે જગતમાં તેને માટે અનુકૂળ નિમિત્ત તૈયાર હોય જ છે. જ્યાં સંતો-મુનિઓનાં ટોળાં હોય, અમૃત વાણીના ધોધ વહેતા હોય, એવા મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ યોગ, જેની લાયકાત છે-તૈયારી છે તેને મળ્યા વિના રહે નહિ. પરમાર્થ તત્ત્વને

પામવા લાયક દશા આવ્યા વિના સદ્ગુરુનો બોધ આત્માને વિષે પરિણામ પામે નહિ. જે પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે તે પરાધીનતાની ઇચ્છા કરે છે, દુઃખની ઇચ્છા કરે છે, ભવની ઇચ્છા કરે છે. ચૈતન્ય જ્ઞાતા છે તેને પરનું નિમિત્તાધીનપણું અનાદિથી પરિચયમાં છે, બંધભાવ સુલભ છે, તેમાં પ્રેમ છે; એટલે સત્ અને સદ્ગુરુનો પ્રેમ તેને આવ્યો જ નથી. પણ હવે બધા પૂર્વાગ્રહ મૂકીને સવળો થઇ ભાવથી કહે કે કાંઇ પણ પરનું કરવું નથી, કાંઇપણ જોઇતું નથી. એમ થયા વિના જ્ઞાનની શ્રદ્ધા જ આવતી નથી. લોકો કહે છે કે તમે એલ. એલ. બી. ની ઊંચી અને ઝીણી વાતો કરો છો, પણ પ્રથમ કંઈ વ્યવહાર તો હોવો જોઇએ ને ? અને પુણ્ય કરીએ તો સાધન પામીએ ને ? તેના જવાબમાં ત્રણે કાળના જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તમારી માન્યતા ખોટી છે, તે છોડીને આ સમજો. આ એકડાની જ વાત છે. આત્માના સાચા સુખનો ઉપાય સમજવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રથમ સાચું જ્ઞાન જેમ છે તેમ જાણવું એ જ એકડો છે. જેને અંતરરોગ ટળ્યો તેને ભવભ્રમણ ટળ્યા વિના રહે નહિ. અને જેને અંતરરોગ ટળ્યો નથી તેનો ભાવરોગ ટળે નહિ. ૩૯.

હવે સુવિચારણા કેમ પ્રગટે તે કહે છેઃ—

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય,
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦.

'પાત્રે પ્રભુતા પ્રગટે' એ ન્યાયે યથાર્થ મુમુક્ષુતા થયે કષાયની મંદતા હોય જ. જ્ઞાની પુરુષોએ સમ્મત કરેલ જે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન અને ચારિત્ર (રાગ રહિત, પુણ્યાદિ શુભ ભાવ વિનાની કેવળ જ્ઞાનમાત્રદશા–જ્ઞાનસ્વરૂપમાં ટકવું તે જ ચારિત્ર) એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. એવો જેનો લક્ષ છે તેવા યથાર્થ તત્ત્વના જિજ્ઞાસુને સત્‌ની અને સદ્ગુરુના યોગની જિજ્ઞાસા થયે, સદ્ગુરુનો બોધ તે લાયક જીવમાં શોભે; (૧) મોક્ષની વાત, (૨) પંચમહાવિદેહની વાતો, (૩) સાધકદશાના પુરુષાર્થના ન્યાય, (૪) સર્વજ્ઞના ન્યાય તથા (૫) નિગોદ અને સિદ્ધની સ્થિતિ તે અપાત્ર જીવને બેસે નહિ;

તેની પાસે અધ્યાત્મગ્રંથ આવે તો તે ધર્મને પણ લજાવે, અને શાસ્ત્રને પણ લજાવે. માટે કહ્યું છે કે સુપાત્રજીવ યોગ્ય દશા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે સદ્ગુરુબોધ શોભે, ઠરે. (અત્રે ધારણારૂપ જ્ઞાન લીધું છે) પછી સુવિચારદશા જાગૃત થાય છે, અને સત્બોધ પરિણામ પામે છે, સાધકદશાની શોભા વધારે છે. અહીં સુવિચારદશા લીધી છે, ઉપલક વિચાર તો અનંતવાર કર્યો છતાં તે સમ્યગ્દશા થઈ નહિ. ગુણ પાત્રતાથી, જ્ઞાનીની આજ્ઞાથી, અને બોધસ્વરૂપની સુવિચારણાથી પવિત્રતાની-શુદ્ધતાની એંધાણી દેખાય, અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ જ્ઞાનમાં દેખાય, તેમાં શંકા ન પડે. જેમ પ્રભાતની સૂર્યની રતાશ દેખાય, તેમ સાધકદશાની શુદ્ધતાનાં ચિહ્ન પ્રથમથી દેખાય, બીજાને પૂછવું ન પડે. એથી "આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય, તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય." આત્માના અવ્યાબાધ સુખને દેનારી સુવિચારદશા પ્રગટે. સમકિતના સ્વરૂપની જાતનો આનંદ આવે જ હોય છે, જેમ સદ્ગુરુબોધથી સુપાત્ર જીવને તે બોધબીજ ઊગે એટલે પરિણામ પામે. યથાર્થ જિજ્ઞાસાથી સત્બોધ જાણ્યો કે આમ જ છે, 'પુરુષ પ્રમાણે વચન પ્રમાણ.' એમ નિર્ણય કરતાં સુવિચાર દશા વડે નિર્મળ દશા ઊઘડે, એવી જ્ઞાનદશા થાય કે તે અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપની સ્થિતિ પમાડે અને તે જાતની સુખદાયી દશાનો અંશ ઊઘડે. શ્રીમદે કહ્યું હતું કે સાચા સુખની સામગ્રીના હેતુ કહીશ તે અહીં કહ્યા. વળી આગળ પણ આવશે કે 'એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ.' લાયક જીવોને માટે જ જ્ઞાનીનો બોધ છે. ખારી ભૂમિમાં બીજ બળી જાય તેમ અપાત્રની ભૂમિકામાં સમ્યગ્બોધ ઊગે નહિ.

તા. ૨૬-૧૦-૩૯

અહીં 'આત્માર્થી'ના લક્ષણ કહેવાય છે. સ્વચ્છંદનો નાશ થાય એવો પરમાર્થનો પરિશ્રમ તે જ વ્યવહાર છે. એ વિષે કહ્યું કે 'આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય, તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય'

આત્મતત્ત્વને અવિરોધપણે વિચારવાની સમ્યગ્દશા પ્રગટે, ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. પણ હું પરમાર્થનો ઇચ્છક છું કે સંસારનો ? તેનો જેને વિચાર નથી; વળી હું કોણ છું, મારું સ્વરૂપ શું છે અને રાગીપણું તે શું, તેની પરીક્ષા શક્તિ જેને નથી તેને આત્માની અંતરંગ વિચારદશા કેમ થાય ? પુણ્યની મીઠાશ, ભવની મીઠાશ હોય ત્યાં આત્માર્થ કેમ સૂઝે ? ભગવાને ૧૨ ભાવનામાં 'બોધિદુર્લભભાવના' કહી છે. તેનો અર્થ એ છે કે અનંતકાળથી રખડતા જીવોને આત્માનો સમ્યગ્બોધ પામવો મહા દુર્લભ છે, દુર્લભ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત નથી. પોતાના પુરુષાર્થની યથાર્થ વિધિ જાણે તો અનંત કાળમાં નહિ પ્રગટેલું તત્ત્વ, સહજ પ્રયત્નથી પ્રગટે છે. માટે તે સુવિચારણા પ્રગટ કરવા અહીં કહ્યું છે. ૪૦.

હવે તે સુવિચારણાનું ફળ શું આવે છે તે કહે છેઃ—

> જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
> જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧.

જેને સુવિચારણાની યોગ્યતા થાય તેને છ પદથી સિદ્ધ એવા આત્મસ્વરૂપનો વિચાર અંતરંગમાં ઊગે; કેમકે તે સુવિચાર દશામાં સતત આત્મતત્ત્વની વિચારદશા રહે છે. જેને અપૂર્વ તત્ત્વનું માહાત્મ્ય આવ્યું નથી, એટલે પોતાના પૂર્ણ તત્ત્વનો મહિમા આવ્યો નથી તેનામાં સુવિચારદશા ક્યાંથી હોય ? સમ્યગ્જ્ઞાન તેને કેમ થાય ? પૂર્વે અનંત કાળમાં આત્માના નામે બીજું કર્યું છે, ભવમાં રખડવાનો ભાવ કર્યો છે, તે મિથ્યાજ્ઞાન શું અને સમ્યગ્જ્ઞાન શું તે સુવિચારણા વિના શી રીતે સમજાય ? આત્મા શું છે, તેની ભલી વિચારણા થયે અવશ્ય પોતાના શુદ્ધ આત્મપદનું જ્ઞાન પ્રગટે છે. લોકો કહે છે કે કંઈ કરીએ તો થાય; પણ આત્મા પોતાની જ્ઞાનક્રિયા સિવાય બીજું કશું એ કરી શકે છે કે કેમ તેનો નિર્ણય તો કરો ! પ્રથમ પુણ્ય કરીએ કે કંઈ કરીએ એમ કહે છે પણ પરનું કાંઈ કર્યું થાય છે કે કેમ તે તો વિચારો ! જીવ માત્ર મિથ્યાજ્ઞાન

અથવા સુજ્ઞાન કરી શકે છે. પણ પરનું કાંઇ કરી શકતો નથી, તેથી જ્ઞાનીએ તો જ્ઞાનક્રિયા (જ્ઞાનની ક્રિયા) કરવા કહ્યું છે. સંસારબુદ્ધિથી અટકીને માત્ર મોક્ષસ્વરૂપની સુવિચારણા કરવામાં અનંતું કરવાનું આવ્યું. પોતાના તત્ત્વની જેને ખબર નથી તેને પરવસ્તુમાં સુખસાધનની બુદ્ધિ છે. તત્ત્વની પ્રતીતિ વિના આખો ભવ વ્રત, તપ, ગુરુની સેવા, બાહ્ય ચારિત્ર પાળે, છ છ મહિના ઉપવાસ કરીને મરી જાય, છતાં આત્માનું અંશે પણ ભાન થતું નથી. મન, વાણી, દેહથી રહિત, પુણ્યાદિ-દેહાદિની ક્રિયા રહિત, અક્રિય જ્ઞાતાપણાની શ્રદ્ધા બાહ્યદૃષ્ટિ જીવને રુચતી નથી. આત્મજ્ઞાન માટે કર્તવ્ય જે જ્ઞાનક્રિયા—જ્ઞાનકળા તેને જ કરવાનું અનંતજ્ઞાનીએ કહ્યું છે. આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રથમ ભૂમિકાથી છેલ્લી ભૂમિકા સુધી જ્ઞાન જ કરવાનું છે. દેહાદિની ક્રિયાને અને વ્રત, તપને ધર્મ માનીને આત્માનો ગુણ ઊઘડશે એમ માનવું એ મહા મિથ્યાત્વ છે.

પ્રકૃતિના નિમિત્તે થતો ઔપાધિકભાવ તે પુણ્યપરિણામ છે. તે અનિત્ય અવસ્થા વડે નિત્ય તત્ત્વ કેમ ઊઘડે? પુણ્યપાપ તો હદવાળાં છે. જે નિમિત્તના આશ્રયવાળો આત્માને માને તેને સ્વાધીનપણાની શ્રદ્ધા નથી. હું અનાદિ અનંત છું એવી દૃઢ શ્રદ્ધા થયા વિના કોઇ કહે કે અમને ભવનો ભય છે, તો તે વાત જૂઠી છે. જ્યાં નિમિત્તાધીનપણું છે ત્યાં અનંત નરક—નિગોદના ભાવ ભર્યા છે. પોતાને સમજાય નહિ તે કાંઇ બચાવ નથી.

જ્યાં આત્માની સાચી જિજ્ઞાસા છે અને છ પદથી આત્મપદ સિદ્ધ છે, તેની સુવિચારદશા જ્યાં પ્રગટે ત્યાં સદ્‌ગુરુબોધ શોભે છે. આત્માનો યથાર્થ બોધ થવાથી, જ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર વડે મોહનો ક્ષય થાય છે અને પોતાનું અવ્યાબાધ શિવસુખ પ્રગટે છે. આત્માર્થી વિચારે કે હું જ અવિનાશી બેહદ સુખસ્વરૂપ છું. પહેલાં હું જ અજ્ઞાનભાવે રાગદ્વેષ, પુણ્યપાપનો ભ્રાન્તિપણે કર્તા હતો, અને હવે હું પરનો અકર્તા છું; પરના નિમિત્ત રહિત જ્ઞાન, દર્શન અને આત્માની રમણતારૂપ ચારિત્રમાં સ્થિત રહી, રાગરહિત જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણે ટકી રહેવું એ જ મારો વ્યવહાર છે અને તે જ મોક્ષમાર્ગ

છે, તે જ મારું કર્તવ્ય છે. બીજા કોઈ કહે કે અમારું કર્તવ્ય તો દયા, પરોપકાર કરવો તે છે. લોકો પરોપકારી ઘણા થઈ ગયા એમ સ્થુળ દૃષ્ટિએ (ઉપલક દૃષ્ટિએ) કહેવાય; પણ સાચી દૃષ્ટિથી જુઓ તો કોઈ બીજાનો ઉપકાર કરી શકે નહિ; કોઈનું કર્મ કોઈ બીજો આપી શકે નહિ; સામા પ્રાણીના પુણ્ય-પાપના ઉદય વિના તમારા દેહની માનેલી ક્રિયા નિમિત્ત થઈ શકે નહિ, જ્ઞાતાપણું ભૂલીને માને કે હું સામાને એટલે પરને સુખી કરું, બીજાની દયા પાળું, બીજાને ઉપકાર કરું અને એમાં પોતાનું હિત માને તો તે આકાશના પુષ્પ લેવાનો કામી ગાંડો છે. પરનું કાંઈ થતું નથી અને થાય છે એમ માને છે. કદી જોગાનુજોગ થતું દેખાય તો તે પ્રારબ્ધથી થયું છે. જ્યાં લગી ઉપાધિની ઇચ્છા છે, રાગાદિની તથા ભવની ઇચ્છા છે ત્યાંલગી આત્માની ક્ષણે ક્ષણે અનંતી હિંસા થાય છે, પોતાનો જ અપરાધ થાય છે અને જ્ઞાનનો ઘાત થાય છે એટલે આવરણ આવે છે. આત્મા કેવા સ્વરૂપે છે તેનું ભાન નથી, તેમજ સુવિચારદશા પણ નથી તે બે ઘડી બેસી જાય તેને સામાયિક માને; એવા પરાશ્રિત જોગથી જડના ભાવમાં જીવ અટકે છે તેને વિચારદશા ક્યાંથી પ્રગટે ? આત્મા જેવો છે તેવો યથાર્થ જાણ્યા વિના જડની ક્રિયામાં તે સ્થિર થશે તો જડ જેવો થશે. પાપાનુબંધી પુણ્ય ભોગવીને પછી અનંતકાળસુધી નરક અને નિગોદના ભવ કરશે. હું આત્મા છું, નિત્ય છું વગેરે છ પદના યથાર્થ વિવેક સહિત સુવિચારદશાથી આત્માનું જ્ઞાન થાય તેને આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોહનો ક્ષય થાય. અહીં તો જ્ઞાનબળનો મહિમા આવ્યો. "જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ" એવું એક સૂત્ર છે તેમાં અરૂપી જ્ઞાતાપણાની, રાગ રહિત જ્ઞાનક્રિયા (જ્ઞાનની ક્રિયા) આવી, પણ આટલાં શાસ્ત્રોનું જાણપણું કરવું, આટલી દેહાદિ જડની ક્રિયા કરવી કે આટલાં પુણ્યાદિ કરવા એવું કાંઈ ન આવ્યું, ચઉવિહાર, પોષધ, પડિકમણાં, કે પચ્ચખાણ કરવાં એ કાંઈ ન આવ્યું. આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે તેથી જ્ઞાન વિના બીજું કાંઈ આત્મા કરે એમ માનવું તે મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે. જ્ઞાનની ક્રિયા વડે જ્ઞાનમાં ઠરે એટલે રાગદ્વેષ નહિ

થાય, એટલે કે રાગદ્વેષથી થતી, અજ્ઞાનરૂપ ક્રિયા સહેજે એટકી જશે. યથાર્થ જ્ઞાનવડે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી દર્શનમોહકર્મનો ક્ષય થાય છે. મિથ્યાદર્શન એટલે ખોટી માન્યતા, નિજ સ્વરૂપમાં ભ્રાન્તિ, ભ્રમણા કરાવવામાં નિમિત્ત જે દર્શનમોહકર્મ તેનો ક્ષય થતાં, ચારિત્રદશા-વીતરાગતાનું ઘોલન વધતાં, હું સિદ્ધ, જ્ઞાતા, કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ, નિર્મળ જ્ઞાયક છું, જ્ઞાનબિંબ છું, એ જ્ઞાનની જાગૃતિથી જ્ઞાનનું ઘોલન થતાં, સમસ્ત રાગદ્વેષનો નાશ કરીને જીવ મોક્ષપદને પામે છે.

અહીં તો તીવ્ર જ્ઞાનદશા વડે મોહક્ષયની વાત કરી છે એટલે મુખ્યપણે એક-બે ભવે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કહી છે.

સ્વચ્છંદ એટલે સ્વરૂપની અસાવધાની ભ્રાન્તિનો છેદનદશા, તે સુવિચારદશા, તેનું ફળ જ્ઞાનદશા છે. ચારિત્રથી વિષય-કષાય વાસનાનું છેદન એ વીતરાગદશા છે. એ વડે આત્માની છેલ્લામાં છેલ્લી પૂર્ણ પવિત્રદશા-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેનું કારણ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ એવું નિજપદ છે તેની યથાર્થ વિચારણાને સુવિચારણા અહીં કહી છે. પુણ્યથી કે દેહની ક્રિયાથી આત્માનો ગુણ પ્રગટે એમ અહીં નથી કહ્યું. ૪૧.

હવે સુવિચારણા પ્રગટે તે માટે આત્માનાં છ પદ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે આ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યાં છે એમ કહે છેઃ—

> ઊપજે તે સુવિચારણા મોક્ષમાર્ગ સમજાય;
> ગુરુશિષ્યસંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહી. ૪૨.

આ છ પદનો યથાર્થ વિચાર સમજાયે ત્રિકાળ અવિરોધ મોક્ષમાર્ગ સમજાય છે. પાત્રતા વિના અને તત્ત્વ પામવાની તૈયારી વિના પોતાના છંદે શાસ્ત્રના ગોખે સમજાય નહિ. પણ શ્રી સદ્ગુરુના આશ્રય વડે અને પોતાની પાત્રતા વડે વિચાર કરે તો સમ્યગ્દર્શન શું, લોકોમાં ધર્મના નામે ઘણા મતભેદો છે તેનું કારણ શું, આત્માનો મોક્ષમાર્ગ શું વગેરે સમજાય. સુવિચારદશાથી સતત વિચાર કરે તો ત્રણે લોક અને ત્રણે કાળમાં બધા પર્યાય જેમ છે તેમ સમજાય.

મુમુક્ષુને મૂંઝવણ ન થાય. અવિકારી શાન્ત, પરના નિમિત્ત વિનાની સહજ જ્ઞાતાશક્તિ તે હું અને પ્રકૃતિના નિમિત્તે થતું બીજું બધું એ પર છે એમ સ્વતત્ત્વને તથા પરતત્ત્વને જેમ છે તેમ તે જાણે. અનેક વેષ, વાડાના મતાગ્રહ તેને ટળી જાય છે, ખોટી માન્યતા ટળી જાય છે. સમ્યગ્ શ્રદ્ધા અને મિથ્યા શ્રદ્ધાનો વિચાર, સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાનના વિચાર, સમ્યગ્ચારિત્ર અને મિથ્યા ચારિત્રના વિચાર યથાર્થપણે તે કરે છે. પરની દયા, પુણ્ય, દેહાદિની ક્રિયારૂપ બાહ્ય જડજનિત વ્યવહાર એ બધાનો ભેદજ્ઞાન સહિત વિચાર તે કરે છે. હવે આ વિચારણાના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં સ્થિર થવારૂપ જ્ઞાનની રમણતારૂપ ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગ સમજાય છે. તે અહીં ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે કહેવાશે. શિષ્ય આત્માર્થી છે તે શ્રીગુરુને લક્ષે વર્તવાનો કામી છે. શિષ્ય પોતે ક્યાં અટક્યો છે તે શ્રી ગુરુ સમજે છે. સાચા હિતનો કામી સુવિનિત શિષ્ય, ગુરુ પાસે તત્ત્વ સમજવા આવ્યો, તે સમજ્યા વિના પાછો જવાનો નથી. તત્ત્વને પામવાની તૈયારીવાળા લાયક પ્રાણી જ ગુરુ પાસે આવે છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રમાં પરદેશી રાજા અને કેશી ભગવાનનો સંવાદ આવે છે; તેમાં પરદેશી સાચો જિજ્ઞાસુ છે, ખોટાની પકડ રાખવા માગતો નથી, તેથી બરાબર ઘડ બેસાડવા માટે આશંકા કરીને પૂછે છે, અને કહે છે કે, તમે કહો છો તે વાત સાચી લાગે છે. પણ તે શી રીતે છે તે સમજાવો...કેશી મહારાજ ચાર જ્ઞાનના ધણી હતા અને પરદેશી રાજા આત્માને માનતો નહોતો. આત્માને જાણવા માટે ઘણા પ્રશ્નો જિજ્ઞાસાથી તેણે પૂછ્યા હતા. આ રાજા પરદેશીમાંથી સ્વદેશી થવા ગુરુ સન્મુખ આવ્યો છે. પ્રથમ કહે છે કે હું ખરેખર કહું છું કે અમે અમારી ત્રણ પેઢીથી માનીએ છીએ કે આત્મા નથી માટે અમારી માન્યતા અમને સાચી લાગે છે; તે ખોટી હોય તો સમજાવો. શ્રી કેશી સ્વામી કહે છે, કે તું લોહ વાણિયા જેવો મૂર્ખ છે. રાજાએ પૂછ્યું કે હે પ્રભુ! એ લોહવાણિયો કેવો હતો તે કહો; એટલે હું મારી મૂર્ખાઈ ઉપર વિચાર કરીશ. કેશી સ્વામીએ કહ્યું કે હે રાજન! વણિકો જંગલની અટવીમાં જતા હતા. પ્રથમ

લોઢાની ખાણ આવી. લોઢું તૈયાર અને સારું લાગ્યું. સૌએ ગાંસડી બાંધીને આગળ ચાલ્યા. આગળ વધતાં ચાંદીની ખાણ આવી. કેટલાકે વિચાર્યું કે લોઢું ફેંકી દઈએ. તેઓએ લોઢું તજીને ચાંદીની ગાંસડીઓ બાંધી, પણ લોહ વાણિયો કહે અમને લોઢામાં ઠીક લાગે છે. અમારું ધાર્યું ફળ આમાંથી જ મળશે. વળી તેઓ આગળ ચાલ્યા, ત્યાં સોનાની ખાણ આવી, ચતુર વાણિયાઓએ ચાંદી છોડી નાખી અને સોનું લીધું. લોઢા વાળાને લોઢું છોડવા ઘણું કહ્યું પણ તેણે માન્યું નહિ. તે કહે કે અમે તે મજબુત ગાંસડી બાંધી છે માટે અમારે છોડવી નથી. વળી આગળ જતાં હીરા-માણેક ઝવેરાતની ખાણ આવી એટલે તેઓએ સોનું ફેંકીને ઝવેરાતની ગાંસડીઓ બાંધી લીધી. લોહવાણિયાને તેઓએ ઘણું કહ્યું પણ તે કહે કે અમારે તો ગાંસડી છોડવી જ નથી. તેઓએ હીરા બાંધ્યા, પેલાએ લોઢું રાખી મૂક્યું. હીરાવાળાએ હીરા વેચ્યા એટલે ક્રોડક્રોડ રૂપીઆ ઊપજ્યા; તેમાંથી બંગલા બંધાવ્યા; ત્યારે પેલા લોખંડની પકડવાળાને માત્ર લોઢાનું મૂલ્ય બે ટંકના રોટલા મળ્યાં. પેલાનું જોઈને પછી પસ્તાવો કર્યો, પણ હવે શું થાય ? એટલે જેમાં નુકસાન થાય અને મોટો લાભ ટળે એવી ખોટી માન્યતાને નહિ છોડનાર જેવો જો તું પણ થઈશ, અને આ તત્ત્વ સમજીશ નહિ તો પછી લોહવાણિયાની જેમ તને પણ ઓરતો થશે. રાજા કહે કે મારે લોહવાણિયા જેવું થવું નથી, સાચું જેમ હોય તેમ સમજવું છે. પછી પુનર્જન્મ આદિ વિષે પણ શંકાસમાધાન કર્યું; પછી ઘણા પ્રશ્નો થયા તેનું સમાધાન થતાં તે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યો. પરદેશી રાજાએ તીવ્ર જિજ્ઞાસા દેખાડી ત્યારે શ્રીગુરુએ જાણ્યું કે આ જીવ ખોટું છોડીને સાચું તત્ત્વ પામવાનો જિજ્ઞાસુ છે તેથી તેને સમજણ આપી; પણ જેને ખોટાની પકડ છોડવી નથી તેને કોઈ સદ્ગુરુ પરાણે સાચું સમજાવી શકે નહિ. જેને ખોટાનો આગ્રહ શીઘ્ર છોડીને સાચું તત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની સરલતા છે તેવા જિજ્ઞાસુઓએ આ ગુરુશિષ્યસંવાદ બરાબર સમજવો. સમીપ મુક્તિગામી ભવ્ય લાયક જીવો જ આત્મતત્ત્વ અવિરોધપણે સમજી લેશે.

અહીં ત્રણ અધિકાર પૂરા થયા. એવા અગિયાર અધિકારથી આત્મસિદ્ધિ પૂરી થશે. ૪૨.

આ છ બોલની વિચારણા ઉપજ્યે, જેમ છે તેમ તત્ત્વ પોતાની પાત્રતાથી જીવ સમજે છે અને તે શુદ્ધ આત્માને પામે છે. તે છ પદ હવે કહે છે કે:—

ષટ્ પદનામકથન

'આત્મા છે,' તે 'નિત્ય છે,' 'છે કર્તા નિજકર્મ,'
'છે ભોક્તા,' વળી 'મોક્ષ છે,' મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ,' ૪૩.

સમ્મતિતર્કમાં સિદ્ધસેનદિવાકરે ઉપર કહેલાં છ પદની ગાથા એ પ્રકારે હકારે-નકારમાં જણાવેલ છે. આ ન્યાયમાં તત્ત્વના જિજ્ઞાસુને બધી મૂંઝવણ ટળી જાય તેવું છે. સરલપણે ન્યાયથી ગુજરાતી ભાષામાં આવી રીતે બીજે કયાંય કથન નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે બધા વિરોધ ટાળીને આત્માને સ્પષ્ટ બતાવ્યો છે. સરલ જિજ્ઞાસુ-તત્ત્વની તૈયારી વાળા હશે તે સમજી લેશે. પ્રથમ પદ 'આત્મા છે;' બીજું પદ 'તે નિત્ય છે' એમ નક્કી કરાવે છે 'છે,' તે સત્ છે. સત્પણે ટકનારો જ્ઞાનપણે જ પરિણામે છે. પર નિમિત્તની સહાય વિનાનો ત્રિકાળ જ્ઞાનપણે જ્ઞાતા સ્વતંત્ર છે.

ઘણા જીવો આત્માને સ્વતંત્ર નિત્ય તત્ત્વ માનતા નથી, પણ નાશવંત માને છે. વળી કોઈ આત્માને એકાન્ત નિત્ય કૂટસ્થ માને છે. પણ એકાંત માનવામાં ઘણા વિરોધ આવે છે, તે વિષે આગળ કહેશે. આત્મા છે તે પરપણે નથી, અવિનાશી જ્ઞાનપિંડ છે, છે તે સ્વતઃસિદ્ધ છે. હોય તેનો કદી પણ નાશ થાય નહિ. જે વસ્તુ ન હોય તે કદી નવીન ઉત્પન્ન થાય નહિ. જેને પોતાનું નિત્યત્વ ભાસે છે તેને ક્ષણિક સંસાર દેહાદિનો મોહ ક્ષય થઈ જાય છે, પર પદાર્થને ક્ષણિક માન્યા પછી તે અનિત્યના સંયોગથી સુખ થાય એવું અજ્ઞાન, એવી માન્યતા કે તેમાં મોહ પામવાની બુદ્ધિ થાય નહિ.

ઘણા માને છે કે કંઈ સેવા કરીએ,
સંસાર સારો રહે, એવી વ્યવસ્થા અમે કરીએ, બધાનાં શરીર સારાં રહે,
રાખી દેવાનું કર્તાપણું માનવું તે અજ્ઞાનભાવ છે; કારણ કે બધા
સંસારી જીવોના દેહ, કર્મ પ્રારબ્ધના કારણે સારા કે ખરાબ થાય
છે. તેમને બીજા કોઈ વડે કર્મફળ ઉપજતું નથી. સાચા સુખનો
ઉપાય આત્માની ઓળખાણમાં છે, સુખ બાહ્ય પદાર્થમાં નથી.
શ્રીમદ્ કહે છે કે આ છ બોલની સુવિચારણા પ્રગટે તેને ભલી
વિચારણા કહેવાય. આત્માની વાત યથાર્થપણે સમજે તો દુઃખમાત્રની
કલ્પના ઊભી નહિ રહે. જગતનું કર્યું કોઈનાથી થયું નથી. અનંત
જ્ઞાનીઓ પોતાના આત્માનું સાચું હિત કરી ગયા છે; જરા આગળ
વધો તો ખબર પડશે કે ત્રણ લોક ત્રણ કાળનો પાર સમ્યક્
જ્ઞાન વડે પામી શકાય છે. જ્ઞાન તે બધી મૂંઝવણ ટાળવાનો
ઉપાય છે.

ત્રીજું પદ 'આત્મા કર્તા છે', એટલે કે કર્મ તો અનિત્ય
છે, જડ છે, અને આત્મા અરૂપી જ્ઞાન છે, ચૈતન્ય છે. પ્રકૃતિ
જડ, રૂપી, મૂર્તિક પદાર્થ છે, તે સ્વતંત્ર, છૂટાં અનંત પરમાણુઓ
છે, તે પણ ત્રિકાળ સત્ છે. તે જડ પુદ્‌ગલ અને અરૂપી આત્માનો
સંબંધ અનાદિથી સંયોગરૂપે છે. તે જડ કર્મો રાગદ્વેષનું નિમિત્ત
પામીને નવા આવરણ-રૂપે એક ક્ષેત્રે બંધાય છે; તે ક્ષેત્રે રહેલાં
જુનાં કર્મો ક્રમેક્રમે ખરે છે, અને નવાં બંધાયાં કરે છે. જ્યાંલગી
જીવ અજ્ઞાનદશામાં છે, ત્યાંલગી નવાં કર્મબંધન થયાં કરે છે. એ
કર્મનો કર્તા જીવને કહેવો તે ઉપચારદૃષ્ટિથી, ઘીના ઘડાની જેમ
છે. બાકી સાચી દૃષ્ટિથી જડ-પુદ્‌ગલની ક્રિયાને આત્મા કરતો નથી,
પણ જીવ અજ્ઞાનદશામાં જુનાં કર્મના ઉદયની સાથે જોડાઈ રાગદ્વેષ
કરે છે ત્યારે તે રાગદ્વેષના નિમિત્તે નવાં કર્મ એક ક્ષેત્રે આવે
છે; તે દ્રવ્યકર્મ પોતાના કારણે સ્વયં આવે છે. ચેતન તેનો
કર્તા નથી.

કર્મ એટલે ક્રિયા-કર્તવ્ય, ચૈતન્યની ક્રિયા ત્રિકાળ જ્ઞાનપણે
રહેવું તે જ છે, એટલે આત્મા જ્ઞાનનો જ કર્તા છે. તે કાંતો રાગ-

દ્વેષરૂપ કુજ્ઞાનનો કર્તા થાય અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનનો કર્તા થાય; પણ જડની ક્રિયાનો કર્તા નથી; છતાં વ્યવહારથી એક ક્ષેત્રના સંયોગના કારણે કર્તાપણાનો ઉપચાર કરવાથી જીવ કર્તા કહેવાય છે. આત્મા કયા કર્તવ્યનો કર્તા છે, અને કઈ દૃષ્ટિથી પરનો કર્તા (માત્ર નિમિત્તરૂપે) કહેવાય છે, તે ત્રીજા પદમાં આગળ ન્યાયપૂર્વક, યુક્તિ સહિત આવશે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શાસ્ત્રમાં વ્યવહારથી જીવને જડકર્મનો કર્તા કેમ કહ્યો છે? તેનું કારણ કે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષવાળી જીવની અવસ્થા છે, ત્યાંસુધી કર્મબંધન થયા જ કરે છે. માટે કોઈ એકાંત નિશ્ચયાભાસમાં જઈ બેસે અને શુષ્કજ્ઞાની થઈ કહે, કે હું જડનો કર્તા નથી, કેમકે રાગદ્વેષ જ્ઞાનમાં નથી, એમ અજ્ઞાને સહિત પુરુષાર્થહીન વાક્યો બોલે તેને જ્ઞાની કહે છે કે રાગદ્વેષ અને કર્મબંધન તારાથી જ થાય છે; અને ક્રિયાકાંડી જડક્રિયાવાળાને સાચી દૃષ્ટિથી યથાર્થજ્ઞાન સમજાવે છે કે આત્મા ત્રણે કાળમાં જડનો કર્તા નથી. માત્ર પોતાની જ્ઞાનક્રિયા જ કરે છે; બીજું કરે એમ માનવું એ જ અજ્ઞાન છે. એમ બેઉ અપેક્ષાથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ છ પદમાં ઘણા નિકાલ છે: સર્વ પરદ્રવ્યોથી, તથા રાગાદિથી જુદો ચૈતન્ય કેવો હોય? કોનો કર્તા છે? કેવી વિધિએ મોક્ષદશા પ્રગટ થાય? આત્મા (જ્ઞાનવડે) જ્ઞાનમાં જ સમજણની ક્રિયા કરે છે આવી સ્વાધીન કર્તાની સુવિચારદશા પ્રગટે તો સમ્યગ્બોધ પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રગટે અને મિથ્યાદર્શન-ભ્રાન્તિનો નાશ થાય. આત્મા ત્રણે કાળ પરનો અકર્તા છે. એટલે " છે કર્તા નિજ કર્મનો " એમાં કર્તા હું, અને કર્મ પણ હું; કર્તાનું ઈષ્ટ તે કર્મ. આ ત્રીજા પદમાં જ્ઞાનીનું ઈષ્ટ શું, અને અજ્ઞાનીનું ઈષ્ટ શું, તે જણાવશે. ઘણા કહે છે કે અમારી આ ફરજ છે, કાંઈક કરીએ તો પામીએ, એમ અનાદિની પરભાવની મીઠાશ છે. પુણ્ય કરું તો તેના નિમિત્તથી અમે ગુણ થશે, એ જડભાવની પકડ અજ્ઞાનીમાં પેસી ગઈ છે; અજ્ઞાનપણે નિમિત્તના સંયોગ ઉપર વહાલપ હોવાથી જ્ઞાનનું વિકૃત સ્વરૂપ થાય છે. તેને પરાધીનપણું, ઔપાધિકપણું વહાલું

લાગે છે, તેને તે ઉપાદેય માને છે; તેમાં તેને ઇષ્ટબુદ્ધિ થઇ છે, એટલે પરમાં મમત્વબુદ્ધિ-ઇષ્ટઅનિષ્ટપણું ઉપજાવે છે, અને સત્‌-પ્રત્યે અનાદર ઉપજાવે છે; તેને ભવનો ભાવ છે. જેને સંસારદશા જોઈતી નથી, પણ માત્ર પોતાનું ઇષ્ટ અવ્યાબાધ સુખ જ જોઈએ છે તે નિર્મળ નિર્દોષ જ્ઞાનક્રિયા જ કરે છે, અને જ્ઞાતાદૃષ્ટાપણે જ્ઞાનમાં જ રહે છે. જેને જે વહાલું કાર્ય હોય તે એક ક્ષણ પણ કર્યા વિના ન રહે. પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપની રક્ષા મુમુક્ષુ કરે છે. પરનું કર્યું થતું નથી એમ મુમુક્ષુ માને છે, પણ જેને અજ્ઞાનતા-મૂઢતાની વહાલપ છે તે પરવસ્તુમાં રાગાદિ કષાય કરી રહ્યો છે. આત્મજ્ઞાનથી અજાણ જીવો નિત્ય અજ્ઞાન જ કરે છે અને જ્ઞાની નિત્ય જ્ઞાન જ કરે છે. પરનું કોઇ કાંઈ કરી શકે નહિ. અત્રે આત્મતત્ત્વ વિષે જે યથાર્થ ન્યાય કહેવાય છે તે મનની ધારણાથી કે પંડિતાઇ કરવા માટે કહેવામાં આવતો નથી; પણ યથાર્થ તત્ત્વની સમજણ કરવા માટે છે. તત્ત્વની સાચી વાત જ્યાં ત્યાં કાને પડતી નથી. માટે પોતાની જાતે, પક્ષપાત રહિત જીવે મનન કરવાનું છે કે આત્માનું સ્વરૂપ શું છે ? પોતાની સ્વ અપેક્ષિત દૃષ્ટિએ પોતાનું કર્તવ્ય શું ? અને પોતાને ભૂલરૂપ રાગદ્વેષ અને મિથ્યા અભિપ્રાય તે શું ? તે માટે સત્ય અને અસત્ય બેઉને જાણવા પડશે. ભૂલ છે તેને ટાળ-વાનો પુરુષાર્થ કરવો પડશે. કોઇ કહે છે કે આત્મા અકર્તા છે, ત્રણે કાળ શુદ્ધ જ છે, માત્ર ભ્રાન્તિ હતી; માટે આપણે કાંઇ કર-વાનું રહેતું નથી. આવી રીતે નીચલી ભૂમિકા પણ પામ્યા વિના એકાંત શુદ્ધ માને તો પુરુષાર્થ કરવાપણું રહે નહિ. જે કોઇ પુરુ-ષાર્થ રહિત નિશ્ચયવાક્ય બોલે છે, તે સંસાર વધારે છે. વર્તમાન અવસ્થાએ મલિનતા છે, તેથી પુરુષાર્થ કરવાનો બાકી છે; તેમ અપેક્ષા સમજ્યા વિના એકાંત લેવું નહિ. આત્મા નિજ ચૈતન્ય જ્ઞાનકાર્યનો કર્તા છે, પરનું કાર્ય કરવા કદી સમર્થ નથી; પણ અજ્ઞાનપણે રાગદ્વેષ કરે, કલુષિતતા કરે, જ્ઞાનમાં અસ્થિરતા કરે, પર વસ્તુમાં મોહ પામે, તો સંસારમાં રખડવું પડે. કોઈ જીવને અકર્તા માને છે તેની સામે કર્તાપણું અહીં સ્થાપ્યું છે.

ચોથું પદ—' આત્મા ભોકતા છે. ' નિશ્ચયથી પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનનો જ ભોકતા છે, પણ સ્વાધીન કેવળ જ્ઞાતાસ્વભાવથી છૂટીને પરાવલંબી થવાથી, અજ્ઞાનભાવે રાગદ્વેષ વડે શાતા–અશાતારૂપ પ્રકૃતિજન્ય સુખ–દુઃખનો ભોકતા ઉપચારદૃષ્ટિએ છે. જીવને સ્વનું ભોકતૃત્વ છે. પોતાને જે ઇષ્ટ હોય તે પોતાથી અન્ય ન હોય; તે પોતાને આધીન ત્રિકાળ હોય, તે પોતાથી દૂર ન હોય પણ સહજ હોય, એકરૂપ હોય. જે વસ્તુસ્વરૂપ પોતામાં શકિતપણે છે, તે પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ છે.

છ પદની વિચારણા વિષે અહીં કહેવામાં આવે છે. આત્મા છે. જેણે સારું કરવું હોય તેણે 'છે' તેનું સારું કરવું છે કે જે 'નથી' તેનું ? જે પોતાનું હોય તેનું જ પોતે કરી શકે છે; તો સારું કરવું છે કોનું ? અને તેનો ઉપાય શું ? તેનાં શંકા–સમાધાન પૂર્વક જીવ યથાર્થ વિચાર અને નિર્ણય કરે તો સાચું પ્રમાણ સમજી શકે. જગતના લોકો ઔઘિક રીતે અંધ શ્રદ્ધાથી હા પાડે છે કે આત્મા છે કારણ કે સર્વજ્ઞ ભગવાન કહી ગયા છે. પણ તે કેવો છે, કેવડો છે, તેની ખબર તો તેમને હોતી નથી, તેથી તેમની હા સાચી હા નથી. જેને ખરી જિજ્ઞાસા યથાર્થ સમજવા માટે થાય છે તે સમજી શકે છે. પરદેશી રાજાનો અધિકાર આવે છે તેમાં એવી રીતે તે શંકા કરે છે કે હે પ્રભુ ! અમે ત્રણ પેઢીથી આત્મા નથી એમ માનતા આવ્યા છીએ, તો આત્મા કેવી રીતે છે તે બતાવો. ત્યાં સમજવાની જિજ્ઞાસા છે. વળી ક્રમેક્રમે એકાગ્રતાથી અનેક પ્રશ્નો એવી રીતે પૂછ્યા કે રાજા પરદેશી હતો તે સ્વદેશી થઈ સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્યમવંત થયો; તે હવે ફકત એક ભવ કરીને મોક્ષે જશે. પ્રશ્ન કરનારે પ્રથમથી જ તૈયારી કરી રાખી હોય છે કે હું કયા કારણોથી શંકા કરું છું અને તેની દલીલોમાં મારે શું કહેવું છે. પછી પોતાનાં કારણોની જ્ઞાનીનાં કારણો સાથે સરખામણી કરે છે અને પોતાની સ્વતંત્ર વિચારણાથી, મધ્યસ્થપણે નિર્ણય કરે છે. વળી ઉત્તર આપનાર પુરુષ પ્રમાણિક છે એમ જુએ

છે. તેનાં કારણોમાં પોતાના પ્રશ્નોનો વિરોધ ટકી શકતો નથી એવી રીતે વિરોધ ટાળીને સમજાવે છે. એ જ્ઞાનીનું જ્ઞાનબળ છે; છતાં જ્ઞાની કોઇને પુરાણે સમજાવી શકતા નથી.

હું ત્રિકાળ છું એવું જીવને નક્કી થાય તો પોતાને સારું શું કરવું તે સમજાય; એટલા માટે જ આ છ પદની વિચારણા અહીં કહી છે. યથાર્થ સત્ય અને અસત્ય શું એ જાણવા-વિચારવા માટે, આ મુમુક્ષુની વિચારણા કહી છે; તેમાં પ્રથમ આત્મા છે અને તે નિત્ય છે, એમ નક્કી થયા પછી, હું કર્તા પોતાનું કાર્ય કરી શકું છું, પણ પરનું કાર્ય નથી કરી શકતો તે નિર્ણય થાય; પણ સ્વ-પરની જુદાઇને જ જાણી શકતો ન હોય તો, સારું કરવા માગે તો પણ શી રીતે કરી શકે ? માટે તેની માન્યતા મિથ્યા છે. તેથી તે ભૂલ ટાળવા આ વિચારણા કહી છે. પોતે કઇ રીતે ઊંધું કરી શકે, અને કઈ રીતે સવળું કરી શકે તેનો નિર્ણય પોતાનાથી થયો નથી, માટે સદ્ગુરુ સમીપે જઈને પ્રશ્નોથી સાચા ન્યાયનો નિર્ણય કરે છે. જીવોએ પોતાના પક્ષથી પોતાનું વિપરીતપણું વિચાર્યું છે કારણ કે મારી જાત શું, અને હું શું કરી શકું અને શું ન કરી શકું તેની ખબર જ નથી. જીવ સાચી સમજણ ન કરે તો શું કરે ? રખડવાનું કરે. અજ્ઞાનથી જે કાર્ય માન્યું છે તે સંસારનું કારણ થાય છે.

જેને સાચું જાણવું છે અને સારું કરવું છે, એટલે કે સુખનું કાર્ય કરવા જે માગે છે પણ થતું નથી તેને સાચું સમજાયું નથી; માટે તેણે સત્ય સમજવું.

કર્તાપણાનો વિચાર કર્યા પછી ભોક્તાપણાનો વિચાર કરવાનો રહે છે "છે ભોક્તા"-સારું કરવા માગે પણ સારું ભોગવી શકતો ન હોય તો તેનું કર્યું તો મફતમાં જાય છે; માટે કર્તા પછી ભોક્તાપણું કહ્યું છે. પોતાને જો આશંકા થાય તો સાચું સમજવા માટે આગળ વિચારણા થાય અને સમજાય કે કર્તાનું ઇષ્ટ તે કર્મ એટલે કાર્ય. જે કાર્યનો કર્તા થાય તે જ ભોક્તા થઇ શકે; સજાતિપણે કારણ હોય ત્યાં સ્વજાતિ કાર્યનું ભોક્તાપણું પ્રગટે. અનુભવપણે

આનંદનું ભોકતાપણું તે જ સ્પષ્ટ છે, પણ અનંતકાળથી અજ્ઞાનપણે સુખ-દુઃખની કલ્પનાનો જીવ ભોકતા હતો. પોતાના સ્વરૂપના અજાણપણે પરનો ભોકતા હતો એવો વિચાર જ્યારે આવ્યો, ત્યારે યથાર્થ વસ્તુનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે હું સમજણના અભાવે-અજ્ઞાનભાવે રાગદ્વેષરૂપ અજ્ઞાનનો કર્તા અને સુખ-દુઃખનો ભોકતા થયો. સમ્યક્દૃષ્ટિ-જ્ઞાની રાગદ્વેષનો કર્તા નથી, માત્ર જ્ઞાતા છે; પરભાવ અને પરવસ્તુનો કર્તા નથી; પુણ્ય, પાપ, રાગદ્વેષનો પરમાર્થે કર્તા નથી એટલે પરનો ભોકતા પણ નથી. કોઇ માને છે કે-મોક્ષમાં ગયા પછી સ્વાધીન આનંદ નથી, તથા ત્યાં પરથી જુદાપણું નથી, બધા આત્મા એક થઇ જાય છે, એવી અનેક ખોટી માન્યતાનું આ છ પદમાં નિરાકરણ થઇ જાય છે. છ પદના પત્રમાં પણ આ ખુલાસો છે.

પાંચમું પદ-આત્માની છેલ્લામાં છેલ્લી પૂર્ણ નિર્મળ પવિત્ર દશા મોક્ષ છે. જીવ પરાધીનતા અને આવરણથી પૂર્ણપણે મુક્ત થઇ શકે છે કે કેમ? એના જવાબમાં કહ્યું છે કે જો સર્વથા મુકતપણું ન હોય તો પુરુષાર્થ કરીને કોઇ મુકત થઇ શકે નહિ; અને પુરુષાર્થ કરવાનું નિષ્ફળ થાય. કેટલાક માને છે કે આત્મા આવરણ અને રજકણોથી છૂટી શકતો નથી. એની સામે જવાબ છે કે મોક્ષ છે. આગળ યુક્તિથી સમજનાર શિષ્યના પ્રશ્નો આવશે કે જગતમાં ઘણા મતવાળા કહે છે કે મોક્ષ છે, તો અમારે કયો મત સાચો માનવો? એમ થોડા અક્ષમાં ઘણું સમજી લેવાની પાત્રતાવાળા જિજ્ઞાસુ શિષ્યને, ગુરુ પણ સ્પષ્ટ ન્યાય —પ્રમાણથી આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે સમજાવે છે, કારણ કે શિષ્ય સત્‌ની સન્મુખ થયો છે, પણ ઊંધું માનનાર કહે છે કે તમે આમ કહો છો, અને બીજા આમ કહે છે; કંઇ સમજાતું નથી. પોતાને સાચું સમજવાની શકિત નથી; માટે વચ્ચે બીજું નાખે છે- તેવા જીવોએ કદી એક પાસે હા પાડી તો બીજા પાસે પણ હા જ કહેશે; કારણ કે સાચા-ખોટા ન્યાયની તેને સમજ નથી. તેઓને સત્‌ની કાંઈ પડી નથી. સંસારના વ્યવહારમાં પ્રસંગ હોય

તો બરાબર સમજી લે. સાચા સુખની જાતની જેને ખબર નથી તેને પ્રશ્ન પૂછતાં ન આવડે, તેમ જ આ વાત શા આશયથી આવે છે તે સમજી પણ ન શકે. તેને જે કોઇ ધર્મોપદેશક મળે તેને કહે કે "સત્ વચન" કારણ કે તેઓ ઉપર બેઠા છે, ત્યાગી દેખાય છે, માટે આપણાથી અધિક છે, તેથી આપણે તેનું કહેવું માનવું. ઝીણી વાતમાં આપણને કાંઈ સમજાય નહિ. કંઈ પુણ્યની–ભક્તિની વાત આવતી હોય તો ઠીક, એમ પોતાને જ્યાં રુચે ત્યાં લક્ષ કરે, પણ હિત શું છે તે જાણવા ન માગે. પોતાને રૂપીઆ વ્યાજે મૂકવા હોય તો પરીક્ષા કરે કે આ ઠેકાણે વ્યાજે મૂકવામાં રૂપિયાની સલામતી છે. રૂપીઆ તો ક્ષણિક વસ્તુ છે, પણ અનંતકાળમાં નહિ સમજાયેલું અપૂર્વ તત્ત્વ સમજવાનાં ઉત્તમ અને મોંઘેરા ટાણાં આવે ત્યાં રુચિ ન કરે, સાચું સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તેને મોક્ષસ્વભાવ ગોઠતો નથી, પણ ભવભ્રમણ ગોઠે છે. પાચમું પદ' મોક્ષ છે' એમ કહ્યું.

છઠ્ઠું પદ—મોક્ષનો ઉપાય પણ છે. જીવોને અનંતકાળથી મોક્ષનો ઉપાય સમજાયો નથી. કેમકે પરમાર્થભૂત વ્યવહાર કોને કહેવો, અને અપરમાર્થભૂત એટલે સંસારમાં રખડાવનાર–નિમિત્ત આશ્રિત વ્યવહાર કોને કહેવો; ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શું, અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું; તેની કાંઈ ખબર તેમને નથી. નામ માત્ર ધર્મને માને છે અને કહે છે કે ચાલો, ધર્મ કરીએ, આપણે તો સારું કરવું છે. પણ જ્ઞાની પુરુષોએ મોક્ષનો ઉપાય તો સુધર્મ કહ્યો છે. હવે સુધર્મ અને કુધર્મ શું છે તેની ખબર ન પડે અને મોહકર્મના ઉદયપ્રસંગને એટલે કે શુભ-જોગને સંવર, નિર્જરા અને ધર્મ માને, મોક્ષમાર્ગ માને; મોક્ષના ઉપાયની માન્યતામાં તેની ભૂલ છે. જવું હોય ઉગમણું અને જાય આથમણી દિશા તરફ, તો ધાર્યું ગામ ન આવે. તેમ જડભાવથી, પરાશ્રય સાધનથી ધર્મ માને તે ઊંધી માન્યતા છે. તે છોડયા વિના સાચું આવવાનું નથી. જ્ઞાનીનું અને સર્વજ્ઞ વીતરાગનું એવું કહેવું છે કે આત્માના આનંદસ્વભાવની બેહદ સુખમય પૂર્ણદશા તારામાં છે અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય પણ સુધર્મ વડે જ છે. તેની વિધિ તે જાતમાંથી સાચી સમજણથી ઊઘડે છે.

આ છ પદથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ પરમાર્થ સમજાય છે. કોઈ કહે છે કે આત્મા નથી, તો તેનો ખુલાસો આત્મા છે, એમ 'છે' નો ન્યાય છે. કોઈ કહે કે આત્મા નિત્ય નથી, તેનો ખુલાસો પણ છે. કોઈ કહે આત્મા કર્તા નથી તો તેનો ન્યાય પણ છે. કોઈ મતવાળા કહે છે કે આત્મા કર્તા નથી અને ભોકતા પણ નથી, તો તેનો ઉત્તર યથાર્થ ન્યાયથી સમજાવે છે કે અમે કઈ દૃષ્ટિથી કર્તા-ભોકતા માનીએ છીએ તે સમજાવે છે. બધા કહે છે કે મોક્ષ અમારા મત મુજબ છે. એમ જગતમાં અનેક પ્રકારની રીતિથી મોક્ષઉપાય જણાવે છે; પણ યથાર્થ વિધિ શું, અને સાચું સાધ્ય શું, તેનાં કાર્ય અને કારણ જાણ્યા વિના યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ અમને છે એમ માને છે તે ભૂલે છે. સૂયગડાંગ સૂત્રમાં આવે છે કે—

निव्वाण सेट्ठा जह सव्वधम्मा,
ण णायपुत्ता परमत्थि नाणी.

(અધ્યયન ૬, ગાથા ૨૪.)

મોક્ષ બધા કહે છે પણ સમજણમાં વાંધા છે- કોઈ આ પાંચ બોલ સુધીમાં તો માને છે. પણ છઠ્ઠા બોલમાં વાંધા આવે છે. શિષ્ય આગળ કહેશે કે અમારે શું સમજવું, જગતમાં મત ઘણા છે. અમારે સહેલાઈમાં લેવું છે, માટે જો કલ્યાણ થઈ જતું હોય તો એક સ્થાને બેસી જઈએ, તેને કહેશે કે મોક્ષ અને મોક્ષની વિધિ જાણ્યા વિના જડ જેવો થઈ જઈશ. શું એવા યમ, નિયમ, સંયમ, હઠયોગ પૂર્વે અનંત કાળમાં નથી કર્યા ? સર્વજ્ઞ વીતરાગી પુરુષોનો આશય સમજો. જેમ તત્ત્વ છે તેમ સમજ્યે, રાગદ્વેષ રહિત સ્થિરતા થાય છે.

એક ભાઈ કહેતા હતા કે જો કોઈ રીતે મોક્ષ થતો હોય, તો હું ચળ્યા વિના આઠ કલાક બેસી રહું, કારણ કે આપ કહેતા હતા કે અડતાલીસ મિનિટમાં કેવળજ્ઞાન થાય, પણ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ શું કહ્યું છે તે આશય—તે સમજણને પોતાની કર્યા વિના, વગર પુરુષાર્થે આ અપૂર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હશે ? જે વિધિએ અભ્યાસ જોઈએ તે વિધિવડે તત્ત્વ સહજ જ્ઞાનદશાથી ઊઘડે છે. અતીન્દ્રિય બેહદ સુખનો અંશ પણ પૂર્વે અનંત કાળમાં જાણ્યો નથી, તો વર્તમાનમાં તેનો

પ્રેમ લાવી, સત્સમાગમ વડે અભ્યાસ કર્યા વિના, તેની જાતની ઓળખ કેમ થાય ? આત્માની ઉજ્જવળતા દેહની ક્રિયાથી થાય નહિ. આત્માનો ગુણુ જ્ઞાનમાત્ર છે; એટલે જ્ઞાન વડે જ્ઞાતાની સમજણુ થાય છે; પણુ કોઈ સહેલાઈથી માને કે બીજાને રોટલા પાંચ-દસ વરસ દેવાથી, દાન દેવાથી, ગુરુના પગ દાબવાથી, પાંચ-દસ હજાર રૂપીઆનો ધર્માદો કરવાથી, સેવા-ભક્તિ કરવાથી કે દેશની સેવાથી, હજારો જીવો ઉપર ઉપકાર કરવાથી આત્માનું કલ્યાણુ થાય તો તેની એ બધી વાત ખોટી છે. બહારનું કર્યું આત્માથી કંઈ થતું નથી. આત્મા માત્ર અજ્ઞાનપણે પરવસ્તુમાં કર્તૃત્વભાવ કરી શકે, બાહ્યના કોઈ ઉપાયથી આત્મતત્ત્વ સમજાય નહિં. તે માટે કહ્યું કે 'એક હોય ત્રણુ કાળમાં પરમારથનો પંથ' એક આત્માની જ જાતનો ઉપાય સમજ્યે, આત્માનો ઉઘાડ થાય. ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચીને ઘણી ધારણા કરે અથવા શુભ ક્રિયા કરે પણુ તેથી આત્મા સંબંધી ફળ નથી. બીજા ગમે તે ઉપાય કરે તે રખડવાના ઉપાય છે. ઉપાય અને ઉપેય સાધન સાધ્ય, કારણુ અને કાર્ય એક જ જાતિમાંથી જોઈશે. તે માટે યથાર્થ સત્સમાગમ વડે આત્માને જાણીને રાગ રહિત આત્મામાં ટકી રહેવું તે મોક્ષનો ઉપાય છે. સૌને મોક્ષ જોઈએ છે, કોઇ મોક્ષની વાતમાં ના પાડે તેમ નથી. પણુ સંસારની રુચિ છોડીને સત્‌નો આદર કર્યો નથી, તો સત્‌ની રુચિ વિના કેમ સમજાય ? અહીં એમ કહેવાનું છે કે આત્મા છે; છે તે પરપણે નથી, સ્વપણે છે એમ નક્કી કર્યું, પણ ક્યા ઉપાયથી તેનું પ્રગટ થવું છે, તેનો સમ્યક્‌પ્રકારે જેને નિર્ણય થયો નથી તેને જે નિર્ણય કરાવનારા મળ્યા છે, તે ભવ વધે તે જાતના મળ્યા છે. જેમાં બાહ્ય સાધનથી; પુણ્યાદિ નિમિત્તથી આત્માને ગુણ થશે એવો આશય આવતો હોય, ત્યાં બંધભાવ છે; ભવ કરવાનો ભાવ છે. અબંધભાવે અબંધ તત્ત્વ ઉઘડે, માટે સાચું સુખ-સાચું તત્ત્વ સમજવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રગટે તે સમજાવવા જ્ઞાનીએ નિર્દોષ માર્ગ કહ્યો છે. ૪૬.

આ છ પદ પરમાર્થ સમજાવવા કહ્યાં છે એમ હવે કહે છે:—

ષટ્ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષડ્દર્શન પણ તેહ;
સમજાવવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૪૪.

છ પ્રકારે વિચાર કરવાથી, છ દર્શન જે એકેક પક્ષના આધારે ધર્મ માને છે, તેની અપેક્ષા પણ જિન ભગવાનના અનેકાંત ધર્મમાં સમાઇ જાય છે, પરમાર્થ સમજવા માટે જ્ઞાની પુરુષોએ છ પદ કહ્યાં છે. તેનું કારણ એ કે બીજા એકાંત પક્ષથી ભૂલ થવા ન પામે. કોઇ આત્માને અકર્તા કહે છે, કોઈ અભોક્તા કહે છે, તો કોઈ મોક્ષ નથી એમ માને છે, કોઇ આત્માને એકાંત નિત્ય માને છે, કોઈ એકાંત અનિત્ય માને છે તેનો વિરોધ ટાળીને, આ છ પ્રકાર સ્યાદ્વાદ કથનથી, સાપેક્ષતાથી જેમ છે તેમ સમજાવે છે; પણ એક પક્ષ ગ્રહણ કરે તે ભૂલે છે. આનંદઘનજી કહે છે કે, છ દર્શનોથી જેનો પક્ષ લઇને બોલું તે તે વખાણું. એક કહે છે કે આત્મા નથી; ત્યારે જ્ઞાની તેની વાત એક અપેક્ષાથી સાચી ઠરાવે છે કે—આત્મા પર વસ્તુપણે નથી. પરપણે નથી, રાગદ્વેષ, પુણ્યપાપ, મન-વાણી દેહની ક્રિયા કરવાપણે નથી. એમ છએ પક્ષને અપેક્ષાથી મંડન કરી, અપેક્ષાઓમાં હકાર-નકાર સમજે તો બધા પ્રશ્નોના ઝગડા મટી જાય. આત્માને કોઈ એકાંત નિત્ય-કૂટસ્થ માને તો સંસાર-અવસ્થા પલટીને મોક્ષઅવસ્થા કરી શકે નહિ; ક્રોધદશા પલટીને ક્ષમા-સમતામય દશાને ધારી શકે નહિ; પુરુષાર્થ થઈ શકે નહિ. વળી કોઇ એકાંત અનિત્ય માને તો પુરુષાર્થનું ફળ ભોગવી શકે નહિ. એમ તેમના બધા અભિપ્રાયનાં નિરાકરણ આ છ પદમાં આવી જાય છે. જગતમાં ઘણાં શાસ્ત્રો ધર્મના બ્હાને પોતાની કલ્પનાથી રચાયેલાં છે, જગત પણ અનંતકાળ સંસારપણે અજ્ઞાનદશામાં રહેવાનું છે, તેથી ખોટા અભિપ્રાયો સર્વથા ટળી જાય તેમ કદી બનતું નથી. તેથી અનેક માન્યતાની ગેરસમજના વિરોધ ટાળવા માટે આ છ પદની વિચારણા છે. કોઇ કર્તા માનતો

હોય તો ભોકતા ન માનતો હોય, કોઈ એકાંત નિત્ય જ માનતો હોય તો અનિત્ય પર્યાય ન માનતો હોય, કોઈ ઇશ્વર કર્તા માને વગેરે. તે બધાનો નિકાલ આ છ પદ વડે થાય છે. જે જે અભિપ્રાયો વિરોધરૂપ હોય તે બધાનો નિવેડો આ છ પદથી આવે છે. આ છ બોલ જેમ છે તેમ સમજે તો ત્રણ લોક, ત્રણ કાળનાં રહસ્ય સમજાય અને કોઇને પૂછવા જવું ન પડે. પણ સમજ્યા વિના કાંઇ સ્વચ્છંદે જેમ તેમ નિર્ધારીને એકાંત પક્ષના આગ્રહને પકડી બેસે તો સાચું તત્ત્વ સમજાય નહિ. આનંદઘનજીએ છ દર્શનને ૨૧ મા જિનેશ્વર ભગવાનના દેહના અંગ જણાવીને કહ્યું છે કેઃ—

" ષટ્દર્શન જિન અંગ ભણી જે, ન્યાયષડંગ જે સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક ષટ્દરશન આરાધે રે. "

એકપક્ષીદૃષ્ટિને જો છએ પક્ષની અપેક્ષા રાખીને ઘટાવીએ તો અનેકાંત ન્યાયમાં સમાવી શકાય છે, પણ કોઇ એક પક્ષને જ ગ્રહણ કરે તો તેનો પક્ષ મિથ્યા ઠરે છે, માટે સાપેક્ષદૃષ્ટિથી છ પદનો ન્યાય સંક્ષેપમાં, પરમાર્થ સમજાવવાને અર્થે જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યો છે.

કોઈ કહે કે જગત ઉપર ઉપકાર કરે તેને અમે જ્ઞાની કહીએ; તો સાચો પરમાર્થ પામવાનું સાચું ઉપકારી ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત જ્ઞાની છે. જ્ઞાનીએ જગત્ ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યો છે; પણ જગત માટે તે રોકાઈ જતા નથી. જ્ઞાનીનો ભાવ જે સમજે તેને ઉપકાર થાય; પણ સત્‌નો નકાર કરનારા, જગતમાં રખડવાના અભિપ્રાયવાળા અનંત જીવો પડયા છે, તેમ જ સત્‌નો આદર કરનારા અનંત જ્ઞાનીઓ થઇ ગયા અને મોક્ષે ગયા છે. કોઇ ભાઈ કહે છે કે જ્ઞાનીને આત્માનું જ્ઞાન થયું, પછી જગતના જીવોને સાચો ધર્મ સમજાવવા બે-પાંચ વર્ષ જગતમાં વધારે રોકાય તો તેમાં તેમને શું વાંધો છે? વળી દુઃખી જીવોનો અનાદર કરીને સુખના સ્થાનમાં શા માટે જાય છે? તેનો ઉત્તર એમ છે કે જગતના બધા જીવો સ્વતંત્ર છે; તેનું પરિણમન જ્ઞાનીને હાથ નથી. વળી જ્ઞાનીને રાગદ્વેષ-ઇચ્છાનો સર્વથા અભાવ છે. જે સ્વભાવની રુચિ હતી તે સ્વાધીન મોક્ષસ્વભાવ સ્વતઃ

ઊર્ધ્વગામી છે. આયુષ્યકાળ પૂરો થતાં પોતાનું સહેજે ઊર્ધ્વગમન થાય છે. જગતના જીવો ધર્મ પામે એવા રાગના સંસ્કારની ઉપાધિ ન હોવાથી તેમને રોકાવું પડતું નથી. માટે જેને બેહદ સુખસ્વરૂપ એવા પ્રત્યક્ષ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન પાસે જવું હોય તેણે પોતાની જાતની તૈયારી કરવી પડશે. વર્તમાનમાં આ ક્ષેત્રે તો એક-બે ભવ કરીને મોક્ષે જવાય છે. પણ વર્તમાનમાં પંચમહાવિદેહ ક્ષેત્રમાંથી મનુષ્યદેહે તે જ ભવે મોક્ષે જવાય છે, ભવિષ્યમાં આ ક્ષેત્રે પણ સર્વજ્ઞ ભગવાન હશે; અને ઘણા જીવો તે જ દેહે આત્મકલ્યાણ સાધી મોક્ષે જશે. ધોક મોક્ષમાર્ગ ચાલશે અને લાખો મનુષ્ય મોક્ષે જશે. સર્વજ્ઞ પરમાત્મા સાક્ષાત્ વર્તમાનમાં પણ વિદેહક્ષેત્રે બિરાજે છે. સર્વજ્ઞપણું છે એ નકકી કરવા માગે તો સમજાય તેમ છે. આગળ વધીને સમજણથી જુઓ તો બધુંય છે. મોક્ષમાર્ગ ચાલુ જ છે. છ મહિના અને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવ મોક્ષે જાય અને સૂક્ષ્મ નિગોદ યોનિ સ્થાનમાં અનંત જીવરાશિ છે તેમાંથી છ મહિના અને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો બહાર આવી બીજા શરીરો ધારણ કરે છે; છતાં અનંતકાળે પણ સંસારમાંથી અનંતમે ભાગે પણ જીવો ઘટવાના નથી. આખા જગતના મનુષ્યક્ષેત્રમાંથી મનુષ્યોની ૨૯ નવડાની સંખ્યા થાય; એટલી સંખ્યાવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય હોય તેમાંથી છ મહિના અને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો મોક્ષ જાય છે. તે જીવો સ્વય પોતાના પુરુષાર્થથી જ મોક્ષને સાધે છે, છતાં તેને ઇષ્ટ નિમિત્તનું બહુમાન હોય છે. તીર્થંકરાદિને માર્ગના દેખાડનાર કહ્યા છે. એવા જીવો કહે છે કેઃ-હે સર્વજ્ઞ ભગવાન આપે ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવી મોક્ષમાર્ગ સમજાવ્યો છે; એમ સત્‌નું બહુમાન કરે છે. જે જે આત્માઓ સાચી તૈયારી કરે છે તેમને જ્ઞાની ઉપકારી નિમિત્ત થાય છે, પણ તે જ્ઞાનીને તો ઇચ્છા નથી, તોપણ પૂર્વે બંધાયેલ તીર્થંકરનામકર્મપ્રકૃતિના કારણે વાણી ધર્મસભામાં દિવ્યધ્વનિરૂપે છૂટે છે, ને તત્ત્વને સમજવાની તૈયારીવાળા હજારો જીવો તેમના ઉપકારી નિમિત્તનો સ્વીકાર કરી આત્મકલ્યાણ પામે છે. જે સમજે છે તે પામે છે.

અત્રે આ શિષ્ય એવો વિચારવાન છે. કે યથાર્થ શંકા ઉઠાવે છે અને જ્ઞાનીના ભાવવચનનો આશય સમજે છે, ન સમજાય તો ફરી પૂછે છે. લોકોને ઘરબાર, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધન આદિમાંથી નિવૃત્તિ મળે ત્યારે તત્ત્વનો વિચાર આવે ને! આખી જિંદગી સંસારના પ્રયોજન અર્થે કાઢી, પણ ભવનો અભાવ થાય તેનું કાંઈ કર્યું? આ વાત એવી ઢબથી ઉપાડી છે કે સાંભળનારના ખ્યાલમાં આવે કે આવી શંકા કરનારાઓ પોતાનું ઈષ્ટ કેમ થાય તે માટે વિચારદશામાં કાળ ગાળે અને તેવા જિજ્ઞાસુ, જે અપૂર્વ કાર્ય અનંતકાળમાં ન થયું તે અલ્પકાળમાં મેળવે.

પણ જે લોકો કહે છે કે અમને શંકા થતી નથી, ગમે તેવો મોક્ષ હોય, આપણે કાંઈ જાણવું નથી તેમને સત્ જિજ્ઞાસા ઉપજી નથી. પ્રશ્ન કરતાંય આવડે નહિ, તેથી પ્રશ્ન પૂછવામાં પણ મૂંઝવણ થાય.

જેમ બંધ મકાનમાં કચરો ઘણો પડ્યો હોય છે, તેનાં બારણાં ઉઘાડતાં જ અંદર પવન પેસે છે અને પડેલો કચરો ઊડવા લાગે છે, એટલે તેવા ઘરવાળાને બીજાથી શરમ થાય છે કે મેં બારણું ન ઉઘાડ્યું હોત તો સારું હતું; પણ જો ઝાડુ લઈને વાળીને સાફ કરનાર કોઈ મળે અને તેને ઓળખે કે આનાથી મારો કચરો નીકળે તેમ છે અને કાઢવા માગે તો તેનો કચરો રહે નહિ. પણ મત-મતાંતરના આગ્રહવાળા પોતાનાં બારણાં ઉઘાડવાં જ ન માગે, અથવા અમારે કાંઈ જાણવું નથી એમ કહી ઉજ્જડ ઘર જેવા અજાણ્યા રહેવા માગે, અને બારણાં ન ઉઘાડે તો તેને પરાણે કોણ સમજાવે? એવા ઘણા હોય છે કે શંકા કરીને સમાધાન કરવા માટે એટલે કે હવા આવવા માટે બારણાં ઉઘાડતાં જ નથી. કારણ કે અમારો કચરો ઊડી જશે, અને બીજા દેખી જશે એવો ભય રહે છે; અને કહે કે ગમે ત્યારે સમજાશે; અથવા કહે કે અમને ધર્મની આત્માની શ્રદ્ધા છે, અમે નિઃશંક છીએ. કોઈ કહે છે કે, આટલું બધું ઝીણું જાણવાની કાંઈ જરૂર જ નથી, આપણે તો નિરાંતે ધ્યા-

નમાં બેસીએ અને નિવૃત્તિમાં રહીએ તો રાગદ્વેષ ન થાય. માટે ઘણું જાણવાનું શું કામ ? આપણે માન્યું છે તે જ સાચું છે. એવું માનનારા નિઃશંક તો ખરા પણ તે ઊંધા. તેને જ્યારે સાચા તત્ત્વની વાત સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ના પાડી બેસે છે, કારણ કે પોતે જે ગ્રહણ કર્યું છે, માન્યું છે, તેનાથી બીજું દેખાતાં બારણાં બંધ કરે છે. સર્પનું દૃષ્ટાંતઃ—જેમકે પોતે સોડ તાણીને સૂતો છે, માથા ઉપર વેંત ઊંચે સર્પ લટકે છે, તે ઊંચો થાય કે તરત જ કરડવાનો છે છતાં માને છે કે, હું નિર્ભય છું. પણ મૃત્યુરૂપી કાળ અલ્પકાળમાં તેનું આયુષ્ય પૂરું કરશે. સર્પનું ભાન ન હોય તે નિઃશંક સૂતો ન કહેવાય. જો સર્પને યુક્તિથી—કળાથી કાઢે, તો જ મૃત્યુનો ભય ગયો ગણાય. સર્પનો ભય ટાળ્યો, પછી તો પથારી તળે કીડીઓનું કાઢવું તે દુઃખદાયક નથી. તેમ પરભાવ શું અને સ્વતત્ત્વનો સ્વભાવ શું તેની ઓળખ જેને નથી, માત્ર અંધ શ્રદ્ધાએ વર્તે છે, હું કોણ છું તેનું ભાન નથી તે સત્ય—અસત્યનો વિવેકી નથી. આવા પ્રકારના જીવોને સાચા નિમિત્તનો જોગ થઈ જાય તોપણ એ પરમાર્થ પામી શકે નહિ.

હવે અહીંથી ક્રમબદ્ધ પ્રશ્નોત્તરની અને યુક્તિસર સિદ્ધાંતની રચના આવે છે. શિષ્ય શંકા કરશે અને ગુરુ દરેક પદનું યથાર્થપણું સિદ્ધ કરશે. શિષ્યે કંઈક જાણ્યું છે પણ નિર્ણય કર્યો નથી માટે જ્ઞાની શું કહે છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો છે, તેથી તેને આશંકા થાય છે. અહીં આશંકા, આત્માના હોવાપણા વગેરે બાબતની છે. આત્મા વગેરે પદોની શંકા કરે છે તેમાં આત્મા નથી વગેરે જે વિચારોથી શંકા થઈ તેને ધારી રાખે છે અને તેના ન્યાયો બરાબર સમજવા માગે છે; એમ જેને એકાગ્રતાથી સત્ સમજવાની તૈયારી છે તે 'હું શું શું નથી માનતો' અને 'તે ક્યા કારણે નથી માનતો' તેની દલીલો ગુરુ પાસે રજુ કરે છે.

આ શાસ્ત્રમાં ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે એવી જાતની ઘટના કરી છે કે આવી રીતે સમજીને જિજ્ઞાસાપૂર્વક જે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે

છે અને ગુરુના ઉત્તરને ગ્રહણ કરે છે તેનો મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ. શિષ્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા અને ગુરુ પ્રત્યેની પ્રતીત લઈને આવ્યો છે. તે મારું અપમાન થશે, મારી મોટાઈ જશે, એવી શરમ ન રાખે. છાશ લેવા જવું અને વાસણ સંતાડવું એ કેમ બને? વિનયવંત અને તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ જ્ઞાનીનો વિનય પણ રાખે, બેધડક પ્રશ્ન પણ પૂછે; અને સમજવાની ધીરજ પણ રાખે, જે વિચારણાથી પોતાને શંકા પડી છે તેનાં કારણોની તેને ખબર છે અને પોતાને સમજવાનું શું તત્ત્વ છે તેની પણ તેને ખબર છે. ૪૪.

હવે આત્માના હોવાપણારૂપ પ્રથમ પદની શંકા કરે છે. ગુરુ કહે છે તેમાં તેને શંકા આવતી નથી પણ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા અર્થે જિજ્ઞાસાથી આશંકા કરે છે. જેને તત્ત્વનો નિર્ણય નથી તેમ જ સમજવા માટે આશંકા પણ થતી નથી તેની અહીં વાત નથી, તેમ જે સમજીને શમાઈ ગયા છે તેની અહીં વાત નથી; પણ વચલા વર્ગવાળા કે જેને સમાધાન કરવાપણું છે તેને આશંકા થાય છે.

પરદેશી રાજાને આત્મા નથી એમ શંકા હતી, પણ સમજવાનો કામી હતો, તો યોગ્ય ભૂમિકા થતાં સદ્ગુરુ મળ્યા. અહીં શિષ્ય પણ તે પરદેશી રાજા જેવી જ પ્રથમ શંકા કરે છેઃ–

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
બીજો પણ અનુભવ નહિ તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫.

પહેલો જ પ્રશ્ન કરે છે કે શ્રી ગુરુ! મને આત્મા દૃષ્ટિમાં આવતો નથી. એ નરકમાં જ હકારનો ભણકાર છે. સાચો જિજ્ઞાસુ એટલી તૈયારીવાળો હોય છે કે મારે એવી દલીલ કરવી કે જેથી ગુરુ પાસેથી પાકું સમજાઈ જાય. તે ગુરુને કહે છે કે હથેળીમાં આમળું દેખાય એમ દેખાડો અને તેનાં કારણો જણાવો. પવન જેમ સ્પર્શથી જણાય છે તેમ આત્માનું લક્ષણ શું છે તે જણાવો. ભલે સ્પર્શાદિથી કે રૂપથી ન દેખાય પણ બીજા કોઈ અનુભવથી તો જણાવો. ઘુવડ સૂર્યને દેખી ન શકે પણ તાપ પડે છે તેનો અનુભવ તો તેને થઈ શકે છે; તેમ આ આત્મા અનુભવગમ્ય તો

થવો જોઈએ; એમ કારણો રજુ કર્યાં અને જણાવ્યું કે આ કારણો વિચારીને મેં મૂક્યાં છે. દષ્ટિમાં દેખાતો નથી તે કારણનો જવાબ આવશે કે રૂપવાળા પદાર્થ હોય તે દેખાય.

આત્મા તો તેનાથી જુદો અરૂપી જ્ઞાયક છે અને તેથી પાંચે ઈંદ્રિયો અને મનથી પર છે, જુદો છે, અને પોતે પોતાનું વેદન કરનારો એટલે કે અનુભવ કરનારો છે એમ ન્યાયની યુક્તિથી જણાવશે. ૪૫.

હવે આત્મા નહિ હોવાની શંકાનું બીજું કારણ રજુ કરે છેઃ—

અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઈંદ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જુદો માનવો, નહીં જૂદું એંધાણ. ૪૬.

શિષ્ય કહે છે—હું તો કહું છું કે આત્મા નથી પણ કદી હોય તો આ દેહ એ જ આત્મા છે, અથવા આ ઈંદ્રિયાદિ પ્રાણ તે આત્મા છે; કારણ કે તેનાથી જ જીવ જાણી શકાય છે. પરલોકની અમને શ્રદ્ધા નથી. જેમ કોઈ એક અજાણ્યો માણસ કહે કે "અમે ઝેર ખાઈએ" તો તેનું શું પરિણામ આવે ? પોતે ઝેરને ન ઓળખે તોપણ તેનું ફળ થયા વિના રહે નહિ. તેમ ભગવાન આત્માને જાણ્યા વિના બીજાથી સંતોષ માને અને તેમાં ઠીક માનીને રોકાય તો ખરો અવસર હારી જાય.

સુખનું ભાન નથી ને લોકો કહે છે, કે અમારી નજરે દેખાતું સુખ છોડીને પરભવનું કોણ કરે ? મરી ગયા પછી "ગોલણ ગાડા ભરે." માત્ર વર્તમાન સગવડતા ઉપર તેમનું લક્ષ હોય છે. વળી તેઓ કહે છે કે આપણા બાપદાદાઓ તો બહુ પછાત હતા અને તેમના નેતા ધર્મગુરુઓ પણ તેવા હતા, માટે અમારે આવો ધર્મ જોઈતો નથી. ધર્મ ન હોત તો અમે વધારે સુખી હોત; પણ વચ્ચે જ્ઞાનીઓએ લપ ઘાલી દીધી છે. તેઓને જ્ઞાની કહે છે કે— એવું બોલનારા નાસ્તિકવાદીઓ છે. તેઓને સાચા સુખની ખબર નથી. ઘણા લોકો અણસમજણથી ધર્મને નામે ઠગાણા છે, ભ્રમણામાં પડયા છે. પણ ધર્મ તો આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેથી કોઈને

નુકસાન થાય જ નહિ. તેનાથી કોઇ ઠગાય નહીં, તેમ જ તેમાં અન્યાય પણ આવી શકે નહિ. જ્ઞાની પાસે જિજ્ઞાસાથી આશંકા કરી પૂછવા આવે તેનું યથાર્થ સમાધાન થઇ શકવા યોગ્ય છે. બીજા બધા પદાર્થોને જાણનારો હોવાથી તેનાથી તું જુદો છો. તું તને જ ભૂલે છે તે કેટલી ગંજબની વાત છે!

તા. ૧૮—૧૦—૩૯

શિષ્ય શંકા કરે છે તેમાં શંકા કરનાર કેવો હોય છે તે આવી જાય છે. આથી શંકા કરનાર કેવી રીતે સમજે તે વાત પણ આવી જાય છે. વિનયવંત શિષ્ય પોતાની શંકા શરમથી છુપાવ્યા વિના ખુલ્લા હૃદયથી કહે છે. પ્રશ્નકારે પોતે જે જે શંકામાં કારણો પકડયાં છે તેનું અંતરથી સમાધાન થશે ત્યારે સમજાશે. એનું સમજવા પ્રત્યે લક્ષ છે તેથી શંકાનું બીજું કારણ કહે છે.

"અથવા દેહ જ આતમા, અથવા ઇંદ્રિય પ્રાણ;
મિથ્યા જુદો માનવો, નહિ જુદું એંધાણ."

કહે છે કે પ્રભુ! આ દેહ અને ઇંદ્રિયની ચેષ્ટા ઉપરથી જણાય છે તેથી એના વડે જ જાણપણું છે, માટે અમને દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જુદો માનવો મિથ્યા લાગે છે. પ્રશ્ન કરનાર નિર્માની છે. મારી ભૂલ સભામાં ઉઘાડી થશે અને માન જશે, એમ માન રાખ્યા વિના ખુલ્લા હૃદયથી મુમુક્ષુએ પ્રશ્ન કરવા જોઇએ. જેમ પરદેશી રાજાએ શ્રી કેશી ભગવાન પાસે પ્રશ્નો કર્યા હતા તેમ તદ્દન માન મૂકીને ખુલાસા પૂછવા જોઇએ. તેણે એમ નહોતું માન્યું કે મારી પ્રજા અને પ્રધાનો વચ્ચે હું આમ પૂછીશ તો મારી હીણપ કહેવાશે; પણ બાળકની જેમ માનની દરકાર નહિ કરતાં, સમજવાની રુચિ કરી તો અંતરની ભ્રાન્તિ ટાળવાનો પ્રસંગ મળ્યો. માટે શ્રીમદ્દનું કહેવું છે કે પ્રશ્ન કરનારે પ્રશ્ન કરતાં શંકાને ગોપવવી નહિ અને વિનય રહિત બેધડક સ્પષ્ટપણે પ્રશ્નો પૂછી પોતાને એવી ઇષ્ટ સુખપ્રાપ્તિનો-મોક્ષનો ઉપાય સમજી લેવો. વળી પ્રશ્નો કેવી રીતે પૂછવા તે ઉપર ઘણો વિચાર કરવો જોઇએ. આગળ કહી તેવી

સુવિચારદશા પણ પ્રથમ હોવી જોઇએ. અહીં શિષ્યનું કહેવું છે કે ગુરુ ! અમને તો દેહ, ઇંદ્રિય અને આત્મા એક જ લાગે છે કારણ કે એનાથી જ બધા વિષયોનું જાણવું થાય છે. દેહ અને ઇંદ્રિયોના નિમિત્તોમાં ખામી આવે એટલે કે શરીરમાં લકવા થતાં કેટલીક ઇન્દ્રિયોનું કામ અટકી પડે છે, એમ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી આત્માની જુદાઇનું લક્ષણ જણાતું નથી; એવો વિચાર કરીને તે બન્નેનો જુદાપણાનું એંધાણ એટલે સાચું લક્ષણ કયું તે બતાવો, આ શિષ્યની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બતાવે છે. આત્માની પ્રતીતિ કેમ થાય, તેની સમજણ કેમ કરી શકાય; તે જાણવાની રુચિ લોકો કરતા પણ નથી, તો તેને પ્રશ્નો કેમ કરવા અને શું જાણવું તેની રુચિ ક્યાંથી થાય ? ૪૬.

હવે શંકાકાર ત્રીજો પ્રશ્ન કરે છે. શંકાકારનું હૃદય તત્ત્વ સમજવાની ધગશ બતાવે છે.

વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહીં કેમ ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ. ૪૭.

હે ગુરુ ! જો આત્મા હોય તો તે કેમ ન જણાય ? હોય તે ન જણાય તે કેમ બને ? શિષ્યે એવી દલીલ મૂકી: જે ન જણાય તે વસ્તુ હોય જ નહિ, એ અમારો પક્ષ છે એમ જણાવ્યું; જેમ ઘડો વસ્ત્રાદિ નજરે દેખાય છે તેમ આત્મા જણાય તો અમે માનીએ. આગળની ગાથામાં પોતાની શંકા ટાળવા માટે જિજ્ઞાસા દર્શાવે છે. ૪૭.

હવે આ ગાથામાં શિષ્ય પોતાની શંકા ટળી જાય એવા સદુપાય સમજવાની માગણી કરે છે:—

માટે છે નહીં આતમા, મિથ્યા મોક્ષઉપાય;
એ અંતર શંકાતણો; સમજાવો સદુપાય. ૪૮.

પ્રથમ શંકામાં જ મોક્ષની શંકા કરે છે અને કહે છે કે જ્યાં આત્મા જ નથી ત્યાં તેના મોક્ષનો ઉપાય કેમ હોઇ શકે ? શિષ્ય જાણે છે

કે ગુરુ છે તે મોક્ષનો ઉપાય બતાવનારા છે. જેમ નિશાળના મહેતાજી લૌકિક જ્ઞાન આપનારા છે તેમ આ શ્રીગુરુ પણ લોકોત્તર જ્ઞાન બતાવનારા છે. વર્તમાનની દૃષ્ટિવાળા એક ભાઈ કહેતા હતા કે શું અપાસરામાં જઈને બેસીએ તો જ કલ્યાણ થાય ? નવરા થઈને, જે ન દેખાય એવા આત્માની કલ્પના કરવી ? કાંઈ સેવા–પરોપકાર કરવા નહિ ? શું નવરા થવાથી જ કલ્યાણ થાય ? એવા જીવો ઉપાશ્રયનો અર્થ પણ સમજતા નથી. ઉપ એટલે આત્માની સમીપ, તેના આશ્રયમાં રાગ રહિત જ્ઞાનપણે ટકી રહેવું; આ સિવાય બીજાં કાર્ય આત્માને આધારે થતાં નથી. બીજી કોઇ રીતે કલ્યાણ નથી. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની ધીરજ રાખે તો સમજાય. જગતમાં જ્યાં ત્યાં રાગ-બંધનની કથા હોય છે તેથી જીવને તેનો પરિચય સુલભ છે; પણ આ વાત કોઇ નવીન છે, અપૂર્વ છે, એમ લાગે અને તે શું છે એવી મધ્યસ્થપણે જાણવાની જિજ્ઞાસા રાખે તો સમજાયને ! અહીં શિષ્યે નાસ્તિકની દૃષ્ટિએ શંકા કરી છે કે આત્મા જ દેખાતો નથી માટે નથી. ‘ છે ’ એમ ઠરે તો જ તેના છૂટકારાનો ઉપાય હોય ને ?

અહીં અંતરની શંકા છે, બહારની ધારેલી વાત નથી. અનાદિની ભૂલમાં શિષ્યને ભેદ પડયો છે. આગ્રહમાં વળગી પડયો નથી. ફલાણાભાઇ કહેતા હતા તેનું કેમ હશે, એમ પારકા ઘરની માંડવા નથી આવ્યો. ઘણા જીવો સાંભળવા આવે, પણ અંતરથી પૂછી ન શકે. શંકા તો હોય કે આ બધા ધર્મી થઇને બેઠા છે એમાં તો નવરા થઇને કાંઇ કરવું નહિ, મોટા સ્વાર્થી થઇને બેસવું એવો તમારો સગવડીઓ ધર્મ લાગે છે. કાંઈ સેવા, દયા, પરોપકારનું તો નામ નહિ; ફકત એકલો આતમા આત્મા જ કરવો તેનાથી કાંઇ લાભ થાય એમ અમને દેખાતું નથી. પણ તેઓ ગમે તેવા પ્રશ્નો કરે તો તેના કાળજામાં શું છે અને તેની માન્યતામાં શું ભૂલ છે તે પકડાવીને સમજાવી શકાય. સન્મુખ આવીને સીધા પ્રશ્ન કરે અને સમજવાની બુદ્ધિથી ધીરજ રાખી

સાંભળે તો બધાય પ્રશ્નોના નિકાલ છે. કંઈ કલ્પનાથી કહેવું નથી. દેહથી આત્મા જુદો છે, અને નિત્ય છે એ બેસે નહીં ત્યાંલગી સામાન્ય બાળક જેવા પણ પ્રશ્નો પૂછી શકાય. લોકોને આ નવું સાંભળીને ખળભળાટ થાય છે કે આત્મા પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ એ કેમ હોય ? પણ અનંત જ્ઞાનીએ તેમ કહ્યું છે અને તેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જીવે પોતાનું જ્ઞાન કરવું, જ્ઞાનની પ્રતીત અને જ્ઞાનમાં ટકી રહેવું, રાગદ્વેષની ઉપાધિથી રહિત સ્વાધીનપણે-જ્ઞાનપણે જ્ઞાનમાં ઠરવું, તે જ કર્તવ્ય છે. તેમાં ઘણું કરવાનું આવ્યું, દોષથી બચવું તેમાં તો ઘણી મહેનત આવી. પણ તેમાં એમ ન આવ્યું કે હાથપગ હલાવવા, આમ ક્રિયા કરવી કે કોઈ બીજાનું ભલું કરી દેવું, તેના ઘણા ન્યાય છે. બહારની ક્રિયા આત્માને હાથ નથી. અમે કંઇ પરનું કરી શકીએ એ ભાવ લોકોના મનમાંથી કેમેય કરીને ખસતો નથી. જ્યાંલગી પુણ્યની સરખાઈ હોય ત્યાંસુધી માને કે અમે ધાર્યું કામ પાર ઉતારીએ છીએ. આત્મા તો જાણે કાંઇ વસ્તુ જ ન હોય એમ વર્તે છે. જ્યારે કોઈ વખત ધાર્યું ન થાય ત્યારે પારકો વાંક કાઢે છે; અથવા કહે છે કે આમ કર્યું હોત તો આમ થાત; એમ કલ્પના કરી સમાધાન કરે છે; પણ તેથી પરનું કર્તાપણું, અહંપણું ટળતું નથી. જે પોતે પ્રશ્ન પૂછી શકતા નથી તેને પરાણે કોણ સમજાવે ? આ ચોથી ગાથામાં વિનય સહિત પ્રશ્ન છે કે બધા સંસારના મતધારીઓ જે મોક્ષઉપાય બતાવે છે, તેના કરતાં તમે કંઇ જુદું કહો છો, માટે મારા અંતરની શંકાનું સમાધાન કરીને સમજાવો. સત્ ઉપાય જે હોય તે બતાવો. છે તેને સમજવા આવ્યો છું. સત્ ત્રણ કાળમાં ન ફરે તેવો અંદરથી ભણકાર આવે છે. સત્‌ની જેને જિજ્ઞાસા છે તેને સત્‌ની ધગશ કેટલી હોય છે ? તે કહે છે કે મારા અંતરમાં આ કારણથી આગ લાગે છે, માટે સત્ હોય તે સમજાવો. સમજનાર આવો હોવો જોઈએ. અમુક વિચારણા અને યથાર્થ હેતુ-

પૂર્વકની દલીલ કરીને પોતે જાતે તેનો નિર્ણય કરી શકે તેવો હોવો જોઈએ. પ્રશ્ન પૂછવાથી મારું માન નહિ રહે એવો આડો શિષ્યને ભાવ નથી; પણ મારી શંકા ટળશે એવું તેને લક્ષ છે. ૪૮.

હવે શ્રીગુરુ ઉપરના પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે તેમાં આ ગાથામાં ગાથા ૪૫ મીનો જવાબ છે.

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૯.

શિષ્યે પ્રથમ શંકામાં, દૃષ્ટિમાં આત્મા નથી આવતો, તેનું કંઈ રૂપ દેખાતું નથી, તેમજ અનુભવમાં આવતો નથી. એ ત્રણ વાત કહી; તેમાં એમ આવ્યું કે જે અનંત અનંત દેહો ધારણ કર્યા, તે સંજોગોના નિમિત્તમાંજ મૂંઝી રહ્યાતી છે. એમ દેહાધ્યાસના લક્ષણે જીવનું લક્ષણ માન્યું છે. શરીરમાં જરા પીડા થાય તો મને પીડા થઈ, ભૂખ લાગી તો મને ભૂખ લાગી, સ્ત્રીનો દેહ હોય તો હું સ્ત્રી, વૈશ્યનો દેહ તો હું વૈશ્ય, બાળકપણે દેહ દેખાય તો હું બાળક, પશુનો દેહ ધારણ કર્યો તો હું પશુ, એમ માને છે. વળી વર્તમાનમાં હોવીએ કલાકની દેહની જે ક્રિયા થાય છે, તે મારાથી જ થાય છે, એવું લક્ષ હોવાથી દેહ અને આત્મા એક જ છે એમ નક્કી થઈ ગયું છે, લોકો કહે છે કે આપણે કાંઈ સારું કરીએ, પણ જીવે અનંત કાળથી પરના લક્ષે નિજપણું માન્યો છે, જીવે પોતાની જુદાઈ જાણી નથી; યથાર્થપણે જો જીવનું સાચું લક્ષણ જાણ્યું હોય, તો સંસારમાં રખડવું ન પડત, જન્મ-મરણ ઉપાધિ હોત નહિ. જડ અને ચેતન બે પદાર્થો છે; ભાવ અચેતન–અજીવ પદાર્થોથી જીવનું જુદું લક્ષણ ચેતના છે. તેનું નિત્યપણું, ભિન્નપણું જેમ છે તેમ પૂર્વે કોઈ વાર જીવે જાણ્યું નથી. મનના શુભ વિકલ્પ પણ જીવનું લક્ષણ નથી. પૂર્વે, પરના લક્ષે તથા નિમિત્તના આશ્રયે આત્માનો ધર્મ માન્યો હતો તે ભૂલને જીવે કદી જાણી નથી. આત્મા સાથે પ્રવાહે અનાદિકાળથી આઠ કર્મની ઝીણી ધૂળનું આવરણ છે.

જૂનાં આવરણ ટળે છે અને જીવના રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનનું નિમિત્ત પામી નવાં આવરણ જડકર્મ એક ક્ષેત્રે દેહમાં આવે છે. તે જડદેહના રાગને કારણે સંસારની ઉત્પત્તિ છે. ક્ષણિક જે દેહ છે તેના અધ્યાસથી જીવ જન્મ-મરણ કરે છે. તે માને છે કે હું દેહને ઠીક રાખીશ નહિ તો વહેલું મરણ થશે, આમ કરું, આમ લઉં, આમ મૂકું, અને આમ રાખું તો ઠીક રહેશે વળી ડાક્ટરે આમ દવા ન કરી, માબાપે બરાબર મારી જાળવણી ન કરી; મેં ધ્યાન ન રાખ્યું, માટે આમ થઈ ગયું. આમ કર્યું હોત તો આમ ન થાત. એમ જ્યાં જ્યાં દેહ કર્યો ત્યાં ત્યાં મિથ્યા અભિમાન કર્યું. ઘરમાં ઘણી સગવડ હું રાખું છું એમ માને છે; કંઈપણ શરીરે બાધા થાય તો તરત જ હું મટાડી દઉં એમ માને છે. આ હેતુથી લોકો ઘેરઘેર ઘણી જાતની દવા રાખે છે; અને દેહ વિષે રાગનું પોષણ આપવા માટે જ જાણે જીવન હોય નહિ એમ વર્તે છે. એમ બધાં નિમિત્ત-સાધનો ઉપર જ પોતાની સલામતી માને છે. શરીરને કંઈપણ બાધા ન થાય તે માટે ટાઈમ-ટેબલ વગેરે ઘણી વ્યવસ્થા રાખે છે છતાં પણ ધાર્યું થતું નથી. જ્યાંસુધી પુણ્યનો યોગ હોય ત્યાંસુધી તો ઉપલક દૃષ્ટિથી કંઈ અંશે પ્રકૃતિના જોગાનુજોગે ધાર્યું થતું હોય તેમ થોડો કાળ દેખાય છે; પણ શરીરે લકવા થાય, કે કોઈ એવું દરદ થાય અને મટે નહિ ત્યારે ધાર્યું ન થાય તો બીજાનો વાંક કાઢે; પણ દેહની ક્રિયા થવી તે આત્માના હાથની વાત નથી તેમ સાચી સમજણ કરે નહીં. વળી મરતી વખતે બધી સોંપણી કરતો જાય કે આમ રાખજો, આટલું દાન દેજો, આવું કારજ કરજો એમ પોતે સમાધાન કરે છે. જો પરલોકમાં અહીંનો ચેક ચાલતો હોત તો બધું વેચીને ચેક લઈ લેત અને છોકરા માટે કાંઈ રહેવા દેત નહીં; કારણ કે પોતે તે વખતે જાણે છે કે મારું મેળવેલું આ ભોગવશે તેનો મને લાભ નથી પણ બીજો ઉપાય નથી એટલે મરતી વખતે વીલ કરતો જાય કે છોકરાઓ મારું સરખું રાખજો; એમ મરતી વખતે પણ અનંતી મમતા-તૃષ્ણા ભેગી લેતો જાય

છે. અનંતકાળથી દેહાદિના ભાવની મમતાને લઇને પોતાના આત્માની સંભાળ પોતે કદી કરી નથી. તેથી આત્માની વાત રૂચતી નથી. જ્ઞાની કહે છે કે આત્મા પરનો અકર્તા છે. પરનું કોઇ કાર્ય જીવ કરી શકતો જ નથી; પુણ્ય પણ જડ આશ્રિત ક્રિયા છે; એક તણખલાને તોડવાનું સામર્થ્ય ચૈતન્યમાં નથી. આ વાત કાળજે બેસવી ઘણી કઠણ પડે છે. પુણ્યથી પણ આત્માને ગુણ નથી એમ સાંભળતાં "હાય હાય!" આ કેમ બેસે! એમ રાડ નાખે છે. આત્માની સાચી વાત સાંભળી પણ ન હોય અને પોતે આત્માનું લક્ષણ અને આત્માના ગુણ જે માન્યા હોય તેનાથી ઊંધું લાગે એટલે ન રુચે. તે પ્રશ્ન પણ ન કરી શકે, કેમકે પોતે સંઘમાં, નાતમાં, સમાજમાં મારું ધાર્યું થાય છે એમ માને છે. અને પ્રશ્ન પૂછવાથી મારી મોટાઇ ચાલી જશે એવો તેને ભય રહે છે. આવા જીવને દેહથી આત્મા જુદો છે, એમ અંતરંગમાં ભાન કેમ થાય? મેં જડ મૂકયું, લીધું, કર્યું, એ આદિ જડના અને દેહના પ્રેમથી અધ્યાસથી જીવને દેહાત્મબુદ્ધિ દઢ થઈ ગઈ છે; તેથી આત્માના અસંગપણાની, દુઃખથી મુકત થવાની, એકત્વપણાની વાત સાંભળતાં જીવને દ્વેષ આવે છે; આ ભાવને અનંત સંસારનો બંધભાવ કહે છે. જીવે મનુષ્યપણું પામીને નવું શું કર્યું? કાગડા-કૂતરા પણ પેટ ભરે છે અને આયુષ્ય પૂરું થતાં બીજો દેહ ધારણ કરે છે. અનંત કાળમાં જે નહિ જાણેલું અપૂર્વ તત્ત્વ તેની વાત જલદી ન સમજાય તો ધીરજથી સમજવી, પણ ના ન પાડવી. અહીં ગુરુ કહે છે કે તને અનંત કાળથી દેહની મમતાના અધ્યાસે એમ લાગે છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદા છે, અને તેનું પ્રગટ લક્ષણે ભાન થાય છે, તે કહું છું. આત્મા એકલો જ્ઞાતા છે, દેહાદિથી ભિન્ન છે, જીવનું લક્ષણ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનમાં શાન્તિ છે. જગતમાં અનંત જીવ દ્રવ્ય છે, તે એકેક સ્વતંત્ર છે. પદાર્થ ઓળખવા માટેની વિધિ શાસ્ત્રમાં કહી છે કે નય, નિક્ષેપ, લક્ષણ અને પ્રમાણ વડે અનેક પદાર્થોમાંથી એક પદાર્થને જુદો તારવીને જાણી શકાય છે. તે લક્ષણ નિર્દોષ હોવું જોઇએ. દરેક ક્ષણે તેની સત્તામાં વ્યાપીને રહેવું જોઇએ.

આત્મા જ્ઞાયક-માત્ર છે, એટલે જાણવું તે તેનું લક્ષણ છે. જ્ઞાન તે તેનું કર્મ છે. પદાર્થનો બોધ કરનાર, જે જાણ્યું તેની સ્મૃતિ રાખનાર પદાર્થ તે જીવ છે. ચેતના, જ્ઞાન, બોધ, સમજણ એ સંજ્ઞાનો ધારક એકેક આત્મા છે. ચેતના તેનું લક્ષણ છે. એ ગુણ ત્રિકાળ જીવમાં જ રહે છે, તે બીજા દ્રવ્યમાં નથી. અતિ સૂક્ષ્મ દેહમાં જીવ જાય એટલે કે નિગોદની યોનિમાં, બટાટા કંદમૂળમાં, વનસ્પતિમાં જાય, ત્યાંપણ સુખ-દુઃખની લાગણી તે જીવનું લક્ષણ છે; માટે જડરૂપે, જડના લક્ષણરૂપે આત્મા કદી થતો નથી. બેઉ ના જુદાં જુદાં લક્ષણ પ્રગટ ભાનમાં સમજણમાં આવે છે. શિષ્ય કહે છે કે આત્મા ક્યાંય દેખાતો નથી, ત્યારે ગુરુ કહે છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ લક્ષણથી તે જણાય છે. કોઈ કહે કે દેહના દુઃખથી આત્માને દુઃખ થાય છે, પણ તે ખરું નથી. બારીમાં આંગળી દબાય છે અને રાડ નાખે છે, તે આંગળી દબાણી તેનું દુઃખ નથી, પણ દેહ પ્રત્યેની ઉત્કૃષ્ટ મમતા ને લીધે તે રાડ છે. કોઈ તીવ્ર વેદનાથી જીવ અસાધ્ય (બેભાન) થઈ જાય, તેથી તેને દુઃખ નથી એમ નથી. અવ્યક્તપણે અનંતી વેદના છે. જે દુઃખને મનદ્વારા પ્રગટપણે જાણી શકતો હતો તે જ્ઞાન બૂઠું થઈ ગયું. તેને દુઃખ નથી એમ કહેનાર જ્ઞાનની શક્તિ ઘટાવામાં સુખ માનનારા છે. એ તેમની ઊંધી માન્યતા છે. ક્લોરોફોર્મ સુંઘાડતી વેળાએ જ્ઞાન ઉપર અનંતું આવરણ આવે છે, તેથી ઘેલછારૂપ જ્ઞાનમાં દુઃખની અસર દેખાતી નથી. અસાધ્યપણું એમ સૂચવે છે કે અતિ-વેદના છે. વળી જો દેહની વ્યાધિથી દુઃખ થતું હોય તો ધર્માત્મા જ્ઞાનીને દેહની વ્યાધિનું દુઃખ થવું જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી, માટે નિયમ ન રહ્યો.

અનાદિ કાળથી લોકોને આત્માનું સાચું લક્ષણ સમજાયું નથી. આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન છે અને જડ પુદ્‌ગલનું લક્ષણ ગળવું, મળવું, હાલવું, ચાલવું, સડવું, પડવું, અવસ્થાંતર થવું તે છે. ભગવાન ચૈતન્ય કેવળ જ્ઞાનમાત્ર છે, અવિનાશી છે, અરૂપી છે, સત્‌રૂપ દ્રવ્ય છે. જ્ઞાન તે લક્ષણ અને આત્મા તેનું લક્ષ્ય છે પુદ્‌ગલ પર-

માણુ દ્રવ્યોમાં જ્ઞાનનો અંશ માત્ર નથી એવો ત્રિકાળ નિયમ છે. જગતમાં જે કંઈ ક્રિયા થતી દેખાય છે તે સ્વતંત્ર જડ પદાર્થોના આધારે છે; તો જેમ છે તેમ યથાર્થ જાણવું હોય તો પ્રથમ આત્મજ્ઞાન મેળવવું પડશે.

જેનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે તેમાં જ્ઞાનની એક અંશપણ ઉણપ ન હોય. જેનું લક્ષણ જ્ઞાન તે કોને ન જાણે? જીવમાં ગમે તેટલું આવરણ થાય તો પણ થોડા ઘણા અંશે જાણવું ટકી રહે છે. તે સદાય ચેતનવંત લક્ષણ જેનું પ્રત્યક્ષ છે તે જીવ છે. કોલસાના ઘણા આકાર હોય છે, તેમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થતાં અગ્નિ અનેક આકારે દેખાય છે; છતાં સળગતા કોયલાને પાણીમાં બોળો તો બેઉનાં લક્ષણ જુદાં છે એમ દેખાશે. તેમ અનેક દેહ દેખાય છે, તેના આકાર જુદા જુદા છે; પણ દેહનાં લક્ષણ અને અરૂપી જ્ઞાતા—આત્માનું લક્ષણ એક બીજાથી જુદાં છે. ૯૦ વર્ષનો ડોસો હોય તેને પૂછે કે પિતા! આપણો અમુક દસ્તાવેજ ક્યાં મૂક્યો છે? તો તે મરતી વેળા બોલી શકે ત્યાંલગી કહે કે પેલી તિજોરીના ફલાણા ખાનામાં મૂક્યો છે. તે તિજોરી તો દૂર ત્રીજા ઓરડામાં છે, આંખે દેખાતી નથી, છતાં પોતે મૂકેલ છે એટલે ઘણા વખત અગાઉની વસ્તુ તેના સ્મરણમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તે જાણનારો શું દેહ તથા ઇંદ્રિયો આદિ બધાયથી જુદો નથી? જુદો ન હોય તો મરી ગયા પછી દેહ અને ઇંદ્રિયો હયાત દેખાય છે તોપણ ચેતનત્વ ધારણ કરનારો જીવ તેમાં નથી તેથી મરણ પછી કાંઈ જવાબ મળે નહિં. ૪૯.

હવે દૃષ્ટાંતદ્વારા કહે છેઃ—

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન. ૫૦.

હે ભાઇ! અજ્ઞાનના કારણે અનંત કાળમાં દેહાધ્યાસથી તને દેહ અને આત્મા એક લાગે છે; પણ તલવાર અને મ્યાન જેમ જુદાં છે; તેમ દેહ અને ચૈતન્ય બન્ને ભિન્ન છેઃ બેઉનાં લક્ષણો જુદાં છે; અને તે સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છેઃ તેના પૂર્ણ

આનંદમા અનુભવ માટે શરીરમાં રહેલો ચૈતન્ય આત્મા પોતાના સ્વરૂપને સત્સમાગમ વડે જેમ છે તેમ જાણે અને તેનું ધ્યાન કરે તો દેહથી આત્મા જુદો હોવાથી તે દેહથી છૂટીને મુક્ત થાય છે; એટલે તેમાં શાશ્વત સ્વરૂપનો અવ્યાબાધ આનંદ છે તે પ્રગટ થાય છે. આત્માનો અનુભવ તો વર્તમાનમાં દેહ હોવા છતાં પણ થાય છે; એટલે કે આત્માને આત્મામાં સુખ ઊપજે છે; અને દેહનો અભાવ થતાં જીવ સંસારથી મુક્ત થાય છે. ૫૦.

તા. ૧૯—૧૦—૩૯

દેહ અને આત્માનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં છે તે કારણો સહિત હવે બતાવે છેઃ—

જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ. ૫૧.

ભાઈ! હું કહું છું કે આત્મા દૃષ્ટિ એટલે આંખ વડે દેખાતો નથી. પણ તે આંખે ક્યાંથી દેખાય? આંખને જાણનારો આંખથી જુદો છે. આંખ તો બાહ્ય પદાર્થને દેખવામાં નિમિત્ત છે. આંખને દેખનાર આત્મા આંખવડે કેમ જણાય? વળી ઇન્દ્રિયો આત્માથી પર છે એટલે તે પર વસ્તુ જાણવામાં નિમિત્ત થાય પણ આત્માને જાણવામાં કેમ નિમિત્ત થાય? કેમકે ઊલટો ઇંદ્રિયોઆદિનો તો જોનાર છે; સ્થુળ-સૂક્ષ્મ બન્નેને તે જાણે છે. પેટના મધ્યમાં કાંઈ થતું હોય તેને બાહ્ય ઇંદ્રિય તો જાણતી નથી, છતાં જાણનાર સીધી રીતે જાણી લે છે. કાનની અંદર પીડા થાય છે, તેમ જ મગજમાં કાંઈ વેદના થાય છે, તો તેને આત્મા સ્પષ્ટ જાણે છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયના નિમિત્ત વિના સૂક્ષ્મ રતિઅરતિને પણ જીવ જાણે છે. દેહાદિ પરમાણુમાં જે કાંઈ વિચિત્ર સ્થિતિ થાય છે. તેની બધી અવસ્થાને સંયોગપણે જાણનાર જીવ તેનાથી જુદો છે. મારા આંતરડાની અંદર ચીચક છે, ઝાડો બંધાઈ ગયો છે, છાતીમાં કફ દેખાય છે એ કાંઈ ઇન્દ્રિયથી જાણ્યું? એવી અનેક પ્રકૃતિઓની વેદનાને જાણનાર

વેદનાનું સ્વરૂપ ફરી જાય તો પણ પોતે સંળગ રહીને જાણે છે. એ ઉપરથી નકકી થાય છે કે હું તે રહું; માટે આ ઉપાધિઓ ટળી જાઓ. એમ પ્રત્યક્ષ જુદી જાતનું નિત્ય સમજણસંજ્ઞા-ધારક લક્ષણ, દેહ-ઈંદ્રિયથી જુદું, દેખાય છે. પ્રશ્ન પૂછનારે દલીલથી પ્રશ્ન મૂકયો હતો, તેનું યથાર્થ સમાધાન કરાવનાર દલીલ મળી.

હવે શિષ્યના પ્રશ્નો પણ વિચારપૂર્વકના આવશે અને તેના જવાબો મળતાં વિરોધ રહિત છએ પદથી સર્વાંગપણું સમજાશે. તે વિષે આગળ આવશે કે—

" ષટ્પદનાં ષટ્ પ્રશ્ન તેં, પૂછયા કરી વિચાર;
તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર. "

જે વિધિએ માર્ગ કહ્યો છે તે માર્ગ હોય તો પરમાર્થ-હેતુ સાધે અને સાધ્ય જે ઇષ્ટપદ (મુક્તિપદ) તે લહે. પછી કહેશે કે સર્વ જીવ સિદ્ધપરમાત્માસમ (શક્તિરૂપે) છે, પણ જે પોતાનું યથાર્થપણું સમજે તે સિદ્ધ થાય.

મોટા વિશાળ સમુદ્રને તેમ જ આકાશને જાણનારો પણ તું જ છે, પૂર્વે કાળચક્રનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અનંત પલટી ગયાં તો પણ તું તો તે સંયોગોને સ્મરણમાં રાખનારો હજુ નિત્ય ઊભો છે. દેહમાં અલ્પ પણ પીડા થાય છે કે ટળે છે તેની તને ખબર પડે છે, દેહને ખબર પડતી નથી. માટે ભગવાન આત્મા પાંચે ઈન્દ્રિયોને જાણનારો છે, એનો વિચાર કરીને મન અને પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જુદો થઇને આત્મપણે આત્માને વિચારી જો અને સ્થિર થા તો તું તારો બેહદ સુખમય, પવિત્ર, જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ તારાથી પ્રગટ અનુભવીશ.

કોઇ કહે છે કે હમણાં મારું મન બરાબર કામ કરતું નથી. જુઓ! મન તો દેખાતું નથી, છતાં મનની ખબર પડી; એ બતાવે છે કે જીવ મનથી જુદો સાક્ષી છે. મનથી જુદા વિના મનને કંઇ થયું છે તે કોણ જાણી શકે? સ્થુળ અને સૂક્ષ્મ રૂપને જીવ જાણે છે અને અબાધ્ય અનુભવ જે રહે તે જીવસ્વરૂપ છે. હું સ્ત્રી નહિ, પુરુષ

નહિ, દેહ નહિ, મન નહિ, ઠીક-અઠીક સંકલ્પ-વિકલ્પ પણ હું નહિ, અંદર આઠ કર્મની ઝીણી ધૂળ તે પણ હું નહિ, એમ પરદ્રવ્યને વિવેક વડે બાદ કરતાં કરતાં બાકી જે જાણક સ્વરૂપ જે બધાનો અનુભવ કરનારો બાકી રહ્યો તે હું છું. એમ જે સદાકાળ જાણ્યા કરે તે જાણનારો, જાણવાનું સ્મરણ કરનારો, જ્ઞાતાપણે હયાતી રાખનારો, જે નિત્ય સળંગ ટકી રહે છે, તે જીવનું સ્વરૂપ છે. જેમ માખીને મન નથી, તોપણ સાકરનો ગાંગડો અને ફટકડીનો ગાંગડો સાથે હોય છતાં વિવેક કરીને સાકરનો સ્વાદ લે છે, તેમ દેહાદિથી જુદો આત્મા છે. આ ફટકડીની જેમ દેહ, ઇંદ્રિય, મન તે હું નહિ, ક્રમેક્રમે-હળવે હળવે ઇંદ્રિયાધીન જાણવું તે હું નહિ, કલુષિતતાના ભાવ દેખાય છે તે હું નહિ, પણ બાકીની સાક્ષીરૂપ વસ્તુ તે હું છું. જે શાંતિ-સમતારૂપ સમજણ તેની હયાતી રાખીને બધાં પરપદાર્થ બાદ થતાં બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. અબાધ્ય=જેમાંથી કાંઇ બાદ કરી ન શકાય એવું જે જાણક-જ્ઞાતાપણું તે જીવ છે, એમ અહીં વિચારની શ્રેણી મૂકી છે. આ વિધિથી પ્રગટ અનુભવ થાય છે. આ રીતે ૪૫ મી ગાથાનો ઉત્તર ૫૧ માં આવ્યો. ૫૧.

હવે ૪૬ મી ગાથાનો ઉત્તર આવે છેઃ—

છે ઇંદ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પાંચ ઇંદ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન. ૫૨.

આ ગાથામાં ઉપલક દૃષ્ટિવડે નિમિત્તથી વાત કરી છે. કર્ણેન્દ્રિયથી સાંભળ્યું, ત્યાં કર્ણેન્દ્રિય જાણવામાં નિમિત્ત છે. પણ ચક્ષુ ઇંદ્રિય, કર્ણેન્દ્રિયના કાર્યને કરી શકે નહિ. જાણનારો તો આત્મા છે. કાનનો પડદો તો નિમિત્ત છે. 'ચક્ષુ ઇંદ્રિયે જાણેલું, તે કર્ણેન્દ્રિયે જાણ્યું નથી.' એમ જે એક ઇંદ્રિયનો વિષય છે તેનું કાર્ય બીજી ઇંદ્રિય કરી શકે નહિ. એકેક ઇંદ્રિય એકેક વિષયને જાણવામાં નિમિત્ત થાય, પણ પાંચે ઇંદ્રિયને જાણનાર આત્મા એકલો જુદો છે. જો કાનથી જ જણાતું હોય, અથવા રૂપને જાણવા જેટલો જ આત્મા હોય તો સ્પર્શના વિષય

વખતે આત્મા સ્પર્શનો વિષય ન કરી શકે. સમયસારની ૩૧ મી ગાથામાં કહે છે કે જ્ઞાનસ્વભાવથી મન, ઈંદ્રિય અને પ્રાણને જુદાં જાણી પછી પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત થાય તે જ્ઞાની છે:

"જીતી ઇંદ્રિયો જ્ઞાનસ્વભાવે અધિક જાણે આત્મને,
નિશ્ચય વિષે સ્થિત સાધુઓ, ભાખે જિતેન્દ્રિય તેહને."
(સમયસાર ગાથા ૩૧)

એકેક ઈંદ્રિય એકેક વિષયને જાણે છે એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે તે નિમિત્તથી ઉપચારથી કહ્યું છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોએ ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે આત્મા છે. દેહ પડયો રહે છે, તેથી પણ કહેવાય છે કે જાણનાર ચાલ્યો ગયો; એમ ઈંદ્રિયથી આત્માને જુદો જણાવ્યો. આ આત્મસિદ્ધિમાં કોઈ અપૂર્વ ઘટના છે. સમજનાર અને સમજાવનારની શૈલી ઘણીજ સરલ અને સ્પષ્ટ છે, વિચારવાન જીવ ઝટ સમજી જાય તેવી છે. શિષ્ય પણ ચતુર છે, તે કહેશે કે ગુરુ! તમોએ કહેલું હું સમજ્યો છું. આ હકીકત નીચેની ગાથામાં કહી છે:-

"આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર."

શિષ્ય સમ્યક્પ્રકારે નિર્ણય કરતો જાય છે. પણ લોકોને વિચાર-મનનનો કાંઈ પરિચય નથી; અને અંતરના વિચારથી જાણવાનો પુરુષાર્થ કરતા નથી. સંસારના પ્રસંગની કાર્યવાહી હોય તો જે જે કરવું ઘટે તે તે કરે; પણ આમાં અંતરથી વિચાર કરીને મીંઢવણી કરે નહિ. 'કોઈ જાતનો નિર્ણય કરે નહિ, અને હા પાડે કે તમે કહો છો એટલે આત્મા એવો હશે.' જાતે પ્રશ્ન કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ શિષ્ય તો કહે છે કે મેં મારી સમજણની ધારણાથી-વિચારથી નિર્ણય કર્યો છે, માટે હું પાત્ર છું, આપે કહ્યું તે હું સમજ્યો છું. ૫૨.

હવે વિશેષ સમાધાનનાં કારણો કહે છે:—

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઈંદ્રિય પ્રાણ;
આત્માની સત્તાવડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ. ૫૩.

અહીં, આત્માને સામાન્ય રીતે સિદ્ધ કરવો છે માટે નિમિત્તથી ઓળખાવે છે.

દેહ, ઇંદ્રિયો, શ્વાસોશ્વાસ તથા પ્રાણો પણ આત્માને જાણતા નથી. દેહને ખબર નથી કે આંખ વગેરે આ સ્થાને છે. આત્મા પરમાર્થે અક્રિય છે; જ્ઞાતા છે. પણ પૂર્વ કર્મ; દેહાદિની ક્રિયા, અને મન, વાણી, દેહના યોગના નિમિત્તે અંદર કંપન થાય છે. જ્યાં લગી દેહ છે ત્યાંલગી ઓછી-અધિક શ્વાસોશ્વાસ આદિની ક્રિયા જણાય છે. આત્મા દેહમાંથી જતાં, કાર્મણ શરીર આ દેહમાંથી છૂટીને જીવ સાથે જીવ જ્યાં બીજો દેહ ધારણ કરે ત્યાં જાય છે. આ કાર્મણ શરીર અતિસૂક્ષ્મ ધૂળનો પિંડ છે, તે જીવથી જ્યારે છૂટી જાય છે ત્યારે જીવ સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે. આત્મા શ્વાસ લેતો નથી; તે તો જડ રજકણોની ક્રિયા પૂર્વ પ્રારબ્ધ મુજબ થયા કરે છે. જીવને મૃત્યુ વખતે શ્વાસોશ્વાસ મંદ પડે છે અથવા શ્વાસ ઊપડે છે, તે ઉપરથી ઘણા ડાહ્યા માણસો સમજી શકે છે, કે હવે મૃત્યુ નજીક છે. દેહ છોડવાનાં ટાણાં આવે છે ત્યારે જ્ઞાની, આત્માર્થી, ધર્માત્મા આ સમાધિમરણ કરવાનો અપૂર્વ અવસર છે એમ ઓળખી લે છે; પવિત્ર ધર્માત્માને આ ખબર પડી જાય છે. જ્યારે મૃત્યુની છેલ્લી ભીંસ જણાય તે ટાણે અપૂર્વ હોંશ અને આત્માની સૌમ્યતા તેને ઝળકી ઊઠે છે. જેની દરેક ક્ષણ આત્મભાનની જાગૃતિમાં વર્તે છે, એવા પવિત્ર ધર્માત્મા દેહની સ્થિતિ પૂરી થવા વખતે આત્મભાનમાં વર્તે છે. શ્રીમદે દેહ છૂટવા વખતે કહ્યું હતું કે, "હવે હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું." "મને કોઇ બોલાવશો નહિ." ધર્માત્માને સમાધિમરણના વખતની અગાઉથી ખબર પડી જાય છે. અને અંદર જ્ઞાનબળના પુરુષાર્થની એવી હોંશ પ્રગટે છે કે એ અપૂર્વ ભાવ કોઇ જુદી જાતનો છે. તે જાણે છે કે આ વર્તમાન કાળે મોક્ષ નથી પણ એક ભવ કરીને મુક્તિ પમાય છે. ધર્માત્મા મરણકાળે એ પ્રમાણે આત્મ-સમાધિથી દેહ છોડે છે.

આ ગાથામાં એમ કહેવું છે કે જ્યાંસુધી જીવની દેહમાં હયાતી છે ત્યાંસુધી દેહમાં સુંદરતા તથા ચેતના દેખાય છે. બનારસીદાસ કહે છે કે—

"સમતા રમતા ઊર્ધ્વતા, જ્ઞાયકતા સુખભાસ;
વેદકતા ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ."

(બનારસીદાસજીએ સમયસાર નાટકમાં જીવનું લક્ષણ આ રીતે વર્ણવ્યું છે.) ૫૩

હવે આ ગાથામાં આત્માનું એંધાણ બતાવે છેઃ—

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય. ૫૪.

અહીં નિત્યતાના ભણકાર છે.

શિષ્યે પૂછયું હતું કે જીવનું લક્ષણ દેહથી જુદું દેખાતું નથી. અહીં શ્રીગુરુ કહે છે કે "પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય એ એંધાણ સદાય." કોઈ કહે કે મને નિદ્રા બહુ સારી આવી ગઈ, તે અવસ્થાને જાણનાર નિત્ય છે તેથી તેનો અનુભવ કહે છે કે બહુ ભારે ઊંઘ આવી, અમુક સ્વપ્ન આવ્યું વગેરે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કિશોરાવસ્થામાં પુષ્પમાળામાં પહેલો ફકરો લખ્યો છે કે "રાત્રિ વ્યતિક્રમી ગઇ, પ્રભાત થયું; નિદ્રાથી મુકત થવા, ભાવનિદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજો." અનાદિની અજ્ઞાનરૂપ ભાવનિદ્રા ટાળો, એમ કહ્યું છે.

જાગૃત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ ત્રણ અવસ્થાને જાણનારો તે અવસ્થાથી જુદો છે. તે તે અવસ્થામાત્રપણે નથી; તેમ રોગ, નિરોગ, બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, રાજા રંક આદિ દેહોની બધી અવસ્થાને જાણનારો તે તે બધી અવસ્થારૂપે થતો નથી; તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે અવસ્થાને જે જાણે છે એવો પ્રગટ સ્વરૂપ ચૈતન્યમય પોતે જાણ્યા જ કરે છે, એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે; શીત અને ઉષ્ણ સ્પર્શ, વર્ણ, ગંધ અને રસ આદિ સંયોગને જાણનાર તે તેના જેવો નથી, તે તે વસ્તુરૂપે નથી. માત્ર

જ્ઞાતાદૃષ્ટા સાક્ષી, જ્ઞાયક જ, તે જીવની નિશાની સદાય વર્તે છે. કોઈ દિવસ જાણવાના લક્ષણથી તે જુદો થતો નથી. આત્માનું પ્રગટ લક્ષણ જ્ઞાન છે. ચેતનાગુણ જ્ઞાનરૂપ છે. તે નિશાની સદાય જીવનું નિર્દોષ લક્ષણ છે. આ પ્રગટ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણે દોષો રહિત છે. એમ નક્કી થયું કે જાણવું તે આત્માનું લક્ષણ છે; એટલે પરનું કંઈ કરવું, મન, વાણી, દેહાદિ પુણ્ય, પાપ, રાગદ્વેષની ક્રિયા કરવી, તે જીવનું લક્ષણ નથી. એ નિર્બાધ હેતુથી ચેતના લક્ષણે સિદ્ધ છે. નિગોદિયા નાના સૂક્ષ્મ જીવમાં પણ ચેતના લક્ષણ છે. તેમાં પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે; જેમ તલમાં તેલ છે તેમ. સિદ્ધ ભગવાનમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ વ્યક્ત પણે છે. ૪૬ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે "મિથ્યા જુદો મનવો, નહિ જુદું એંધાણ." અહીં વિશેષપણે જુદું ચિન્હ તેના ઉત્તરરૂપે જણાવ્યું છે. ૫૪.

હવે ૪૭ મી ગાથામાં પ્રશ્ન હતો કે ઘટ, પટ જેમ પ્રત્યક્ષ નજરે દેખાય તેમ હોય તો માનીએ, તે માટે કહે છે કેઃ—

ઘટ પટ આદિ જાણ તું, તેથી તેને માન;
જાણનાર તે માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન? ૫૫.

હે ભાઈ! ઘટ, પટ, રથાદિનો જાણક તો તું જ છે, અને જાણનારું ચૈતન્યતત્ત્વ નિત્ય છે. તેને તું માન નહિ, એ તારું જાણપણું કેવું! જાણનારને માને નહિ અને જે પર વસ્તુ છે, તેને જાણનારો, માનનારો તું કેવો છો તેનું ભાન નથી એ તારું જ્ઞાન તે કેવું કહેવું? ઘટ, પટ, રથાદિ છે તે જણાય છે. કદાચ તે સન્મુખ ન હોય છતાં સ્મરણથી પણ જાણ્યા જ કરે છે. તે પોતાને કેમ જાણતો નથી? જે જે વસ્તુને તે જાણે છે તે જાણનારો, જ્ઞાનમાં જણાતી વસ્તુથી જુદો છે. લોકો ઓઘસંજ્ઞાથી આત્મા છે એમ બીજાના કહેવાથી હા પાડે છે; પણ પોતે શંકા કરીને તે કેમ છે, કેવડો છે, કેવો છે તેનો વિચાર કરીને કદી પ્રશ્ન પણ પૂછી શકતા નથી. છે જાણવા જ માગતા નથી એના કરતાં જે વિચાર કરીને

પ્રશ્ન પૂછે છે, તેના હોકડા વધારે છે. ખરી રીતે આ બધું ઘટ, પટ આદિ જડ પદાર્થ જે દેખાય છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયના નિમિત્તથી જણાય છે. જ્ઞાનમાં સ્વ-પર જણાય છે. પોતાના જ્ઞાનની ક્ષણે ક્ષણે થતી અવસ્થામાં એટલે કે જ્ઞાનમાં પરપદાર્થનો બોધ સહેજે થાય છે. એવો આત્માનો સ્વપરપ્રકાશક સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ છે. લોકો તત્ત્વની રુચિ કરે અને વિચાર, મનન કરે તો બધુંય સમજાય તેમ છે; પણ કોણ જાણે શું હશે એવી નિરાશામાંથી લોકો બહાર જ નીકળતા નથી, અને બુદ્ધિના તર્કથી પ્રશ્ન લાંબતા નથી. ૫૫.

અહીં ૪૮ મી ગાથામાં ઉત્તર કહે છેઃ—

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમાં, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ;
દેહ હોય જો આતમા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬.

તું કહે છે કે દેહ, ઇંદ્રિયો, પ્રાણો અને આત્મા એક છે, જુદા નથી; તો જાડા શરીરવાળાને ઘણું જ્ઞાન થવું જોઈએ અને પાતળા દેહવાળાને થોડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; પણ તેમ તો થતું નથી. જો દેહ એ જ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ થવાનો પ્રસંગ ન આવે. યુક્તિ અને પ્રમાણથી જે વસ્તુસ્વભાવ છે તેનો નિર્ણય થાય છે, પણ લોકોને યથાર્થ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો નથી. ધીરે ધીરે એની મેળે સમજાઈ જશે એમ નિમિત્ત ઉપર માંડણ કરી બેઠા છે. આ દેહમાં સૂક્ષ્મ આઠ કર્મની ઝીણી ધૂળ છે: તેના કારણે બહારથી દેહનું બળ દેખાય છે; તેના ઉપર આત્મબળનો આધાર નથી. લોકો કહે છે કે આ માણસ ખૂબ કામ કરી શકે છે, થાકતો નથી. મન, વાણી, દેહથી ખૂબ ક્રિયા કરતો હોય તેને પુરુષાર્થ કહે છે, પણ તે વાત જૂઠી છે. કોઈ ઘણું વ્યાખ્યાન કર્યા જ કરતો હોય, કોઈ વકતા ખૂબ ભાષણ કરી શકતો હોય, કોઈ મૌન રહી શકતો હોય તેમ દેખાય; પણ એ કાંઈ આત્મબળ નથી, પુરુષાર્થ નથી. દેહની ક્રિયાને જે આત્મબળ માને છે તેનું ઊંધું માપ છે, તે બાહ્યદષ્ટિ છે. ઘણા કહે છે, કે "શરીરથી હજી ઘણાં કામ લેવાં છે, ધર્મનું, સંસારનું તથા આત્માનું કલ્યાણ કરવા માટે શરીરની રક્ષા કરવાની સંભાળ રાખ-

વાની જરૂર છે;" તેવું માનનારો કદાચ એમ પણ કહે કે "આત્મા અસહાય છે, જુદો છે," તો પણ તેમનું કથન નામ માત્ર જ છે. તેઓને સાચું સમજાયું નથી.

પ્રશ્નઃ- શરીરમાં રોગ હોય તો રાગદ્વેષ ન થાય ?

ઉત્તરઃ-એમ જ હોયે તો નિરોગ શરીરવાળો વીતરાગ થાય જ. શરીર રોગી હોય તો દ્વેષ ન કરવો અને શરીર સારું હોય તો રાગ ન કરવો, એમ દૃઢ અભિપ્રાય જોઈએ. શરીર તે હું નથી, એમ એકવાર તો હા લાવો. શરીર નથી કહેતું કે તમે આમ કરો તો ઠીક—અઠીક થાય. નિમિત્ત કોઇને રાગદ્વેષ પરાણે કરાવતું નથી. જેણે શરીરના કારણે ધર્મ માન્યો તેને આત્માની શ્રદ્ધા જ નથી. જો જડની ક્રિયાથી આત્માનું કાર્ય થતું હોય તો મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હોય છે ત્યારે તેને બાહ્ય ક્રિયા નથી માટે તેને ગુણ ન થવો જોઈએ, પણ તેમ નથી. વળી દેહની ક્રિયાથી, તથા શુભ પરિણામથી એટલે પરનિમિત્તથી જો ચૈતન્યને કલ્યાણ થતું હોય તો ચૈતન્યમાં કાંઇ માલ ન હોવો જોઈએ, શક્તિથી ઠાલો હોવો જોઈએ; અને જો આત્મામાં શક્તિ ન હોય, તો જે ન હોય તે કદી કોઇ વડે પ્રાપ્ત થાય નહિ. જે શક્તિ-જે ગુણ પોતાનામાં ન હોય તેને બીજો કેમ પરિણમાવે ? દેહાદિ સાધનથી તેનો ગુણ કેમ પ્રગટે ? આત્મામાં જે ન હોય તે નવું બહારથી ક્યાંથી આવે ? અને જો આત્મામાં શક્તિ છે, તો નિમિત્તે શું આપ્યું ? માટે નિમિત્તના વ્યવહાર ક્રિયાકાન્ડથી ચેતનને ગુણ નથી.

પ્રશ્નઃ—મનુષ્યભવ મોક્ષનું કારણ નથી ? નિમિત્ત તો છે ને ?

ઉત્તરઃ—ન્યાય સમજો; દેહની મમતા રાખ્યે મોક્ષ થાય કે મમતા છોડયે મોક્ષ થાય ? દેહાદિની ક્રિયા અને દેહ તે હું નહિ એમ પરદ્રવ્ય અને તેની મમતાનો નિષેધ કર્યો ત્યારે નિમિત્તને વ્યવહારથી નિમિત્ત કહેવાયું. પણ દેહથી ધર્મ થતો નથી.

જો દેહથી ધર્મ થતો હોય તો બધાને ધર્મ થવો જોઈએ. માટે દેહની ક્રિયાથી કે નિમિત્તના આધારે આત્માને ગુણ થાય એમ માનવું તે મહા અજ્ઞાન છે. કોઈ કહે છે કે " શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ " આવું માનનારા અને બોલનારા છે તે બધા નાસ્તિક છે. તેમને આત્મસ્વરૂપની ખબર જ નથી. તેમની બોલ-ણીમાં પણ દોષ છે. જડને આત્મા માનનારા છે. કારણ કે આને રાખું એવો ભાવ આવ્યો, પણ દેહાદિ ઉપાધિને ન રાખું એમ ન આવ્યું. મૂળ શ્રદ્ધામાં જ ઊંધાઈ છે. દેહનું મમત્વ છેદે, ઈંદ્રિયાદિના વિષયો સંબંધીનો રાગ છેદે, તો અરાગીપણાથી લાભ થાય. પરનિમિત્તથી આત્માને ગુણ થતો હોય તો બધાને થવો જોઈએ. જ્યા નિમિત્ત ઉપર કે કર્મ ઉપર વજન આવે ત્યાં પુરુષાર્થ હોઇ શકે નહિ. જેટલે અંશે મન, ઈંદ્રિય, દેહાદિનું અવલંબન તૂટે, તેટલો ધર્મ થાય. જડના અવલંબનથી આત્માને ગુણ થાય એમ જેણે પરાશ્રિત કલ્યાણ માન્યું છે તેની માન્યતા તદ્દન ઊંધી છે. દેહ રાખવાના ભાવે ધર્મ ન થાય. શરીરમાં રોગ થાય તેની ઉપાધિમાં રાગદ્વેષ થઈ જાય એ જુદી વાત છે, પણ કરવા પડે એવો ભાવ જેને છે તેણે દેહ અને આત્મા બેઉ જુદા જાણ્યા જ નથી. પાંચ વરસ વધારે જીવું તો હું ધર્મધ્યાન વધારે કરી શકું એ દૃષ્ટિ જ મિથ્યા છે. આત્મા અવિનાશી, જ્ઞાતાદ્રષ્ટા, અક્રિય, નિર્મળ, સિદ્ધ સમાન છે તેની શ્રદ્ધા થવી તે અપૂર્વતા છે; કંઈ વાતો નથી. જેણે પુરુષાર્થ કર્યો છે તે જ્ઞાન-દશા જાણે છે. દેહની અને બહારની અગવડતા કે સગવડતા ઉપર આત્મધર્મ સાધવાનો આધાર નથી, એ વિષે ઘણીવાર કહેવાયું છે. ધર્માત્માને શરીરમાં મહારોગઆદિ વ્યાધિ હોય છતાં ધર્માત્મા જ્ઞાન-ધ્યાનમાં મસ્ત રહે છે. વેદનીય કર્મનો કદી તીવ્ર ઉદય હોય, કદી મુખથી રાડ નીકળી જાય, છતાં અંતરમાં સમતા છે, શાંત સમાધિ છે. આત્માએ કયાં રાડ નાખી છે? દેહનો ધર્મ દેહમાં વર્તે છે. એ ધર્માત્મા સમાધિમરણ કરીને એક-બે ભવે મુકત થાય છે. સનત્કુમાર ચક્રવર્તીને સાતસો વર્ષ મહાભયંકર વેદના શરીરમાં રહી

હતી, ગળત કોઢની વ્યાધિ હતી. પ્રથમ મહારૂપવંત હતા. પછી છ ખંડનું રાજ્ય તજી જંગલમાં ધ્યાન કરતા હતા. પૂર્વે બાંધેલ અશાતા વેદનીયના પ્રારબ્ધકર્મનો ઉદય ભોગવવાનો હતો. તે પીડા સાતસો વર્ષ રહી. તેમની શાંતિ જોઈને તેમની પાસે દેવ વૈદ્ય થઈને આવ્યા અને કહ્યું કે મુનિ અમે તમારી દવા કરીએ. મુનિ કહે રોગનો કાળ પૂરો થયા વિના તમારાથી રોગ કેમ ટળે ? પોતાને શક્તિ-લબ્ધિ પ્રગટેલી હતી. થુંક લગાડતાં કોઢ મટી જાય તેવી લબ્ધિ હતી. દેવને કહ્યું કે તમે પૂર્વના પ્રારબ્ધકર્મને ફેરવી શકો છો ? દેવે ના પાડી. પૂર્વે ભૂલ કરીને અશાતા વેદનીયકર્મ જે જે પ્રકારે બાંધેલાં હતાં તે તે પ્રકારે દેહમાં વ્યાધિ જણાવાની હતી, પણ તેથી આત્માને શું ? કાંઈ નહિ. માટે રોગ છે, તે આત્માને બાહ્ય ઉપાધિ છે. રોગ થાય તો રાગ ટાળી ન શકું એમ જેણે માન્યું તેણે દેહ અને આત્માને એક માન્યો છે.

પ્રશ્ન—આવો પવિત્ર આત્મા કેમ ભૂલે છે ?

ઉત્તરઃ—જીવે અનાદિકાળથી પરને પોતાનું માન્યું છે. પ્રથમ શુદ્ધ અવસ્થાપણે હતો એમ નથી; અનાદિથી બંધઅવસ્થા છે. દ્રવ્ય-સ્વભાવે, શક્તિરૂપે દરેક આત્મા શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, પણ ભૂલવાળી અજ્ઞાનાવસ્થાપણે રાગદ્વેષ, મોહ, મમતાનો કર્તા, ઉપાધિનો કર્તા થાય છે, તે પોતાના જ્ઞાનમાં ઊંધી માન્યતા કરે છે. પરમાં મારા-પણાની બુદ્ધિ કરી છે, તે કારણે અજ્ઞાનરૂપ થઈને સંસારમાં રખડવું અનાદિકાળથી છે, તેમાં પોતે સદાય એવો ને એવો નિત્ય છે, શક્તિરૂપે શુદ્ધ જ છે.

કોઈના શરીરમાં વ્યાધિ ન હોય અને દુઃખ ન દેખાય એવી રીતે મરી જાય, તેથી તે ધર્માત્મા હતો એમ નથી. કોઈ મહા-મિથ્યાત્વી-અજ્ઞાની હોવા છતાં જરાય દુઃખ દેખાય નહિ એવી રીતે મરી જાય છે. મરણ વખતે અશાતા ન હોય છતાં મહા ભૂંડા ભાવ હોય અને મરીને નરકે જાય છે કારણ કે અંદરમાં અનંતું આર્તધ્યાન કર્યા જ કરતો હોય છે, મહા મમતાથી ભરેલો છે.

કોઈ બહારથી શાંત દેખાતો હોય, પણ જેની દૃષ્ટિ ઊંધી છે, અજ્ઞાનભાવ છે; તેને કાંઈ ધર્મી ન કહેવાય.

ગજસુકુમાર બાળવયે જ્ઞાન-ધ્યાનમાં બેઠા હતા, માથે અગ્નિ ભર્યો, પણ આત્મા ચિદાનંદ જ્ઞાતા પવિત્ર શાંતસ્વરૂપ છે તેથી તેમણે માન્યું કે દેહ દેહમાં (જડમાં) અને અગ્નિના પરમાણુ અગ્નિમાં; તેમાં આત્માને શું? તેઓ શુકલધ્યાનની શ્રેણી માંડીને, આત્મજ્ઞાનની ઉજ્જવળ દશા પ્રગટ કરીને, નિર્વાણ પામ્યા. આખી ખોપરી બળી ગઈ તેમાં આત્માને શું? જેમ ઘરનો મંડપ બળી જતાં આકાશ બળતું નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન વર્તે છે તેને દેહની અશાતા લાગતી નથી. પુરુષાર્થ મંદ હોય તોપણ દેહમાં મમત્વબુદ્ધિ ન કરે. જે થાય તે જાણે. કદાપિ ધર્માત્માને મૃત્યુ વખતે અશાતા વેદનીયનો ઉદય હોય, મરતી વખતે અસાધ્ય જેવું દેખાય, છાતી ભરાઈ જાય ત્યારે પણ તે તો જાણે કે પરમાણુનો યોગ એમ જ હોય. જ્ઞાતા આનંદમાં ઝુલતો, સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ ટકતો, શાંતિ અને આનંદમાં દેહ છોડે, તે જ ભવે તે મોક્ષે જાય, અથવા એક બે ભવ પછી જાય. દેહના દુઃખે હું દુઃખી, અને દેહની સગવડતાએ હું સુખી, દેહની અનુકૂલતાએ ધર્મ, કે ધર્મસાધન થાય, એમ માનવું તે મહા ભ્રમણા છે, દર્શનમોહ મિથ્યાત્વ છે. શરીર નિરોગી હોય તો ધર્મસાધન સારું થાય, એવી માન્યતાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેમને આત્માની શ્રદ્ધા જ નથી. મુખથી કહે કે દેહ મારો નથી, એ નાશવંત છે; હું તો અવિનાશી છું, પણ અભિપ્રાયમાં જેને દેહાત્મબુદ્ધિ છે તેની ભાષા અને ભાવ છુપાશે નહિ. માટે સારા નિમિત્ત હોય, બહારની મનમાની સગવડ હોય તો ધર્મસાધન ઠીક થાય, એ માન્યતા કાઢી નાખવી અને તત્ત્વ જેમ છે તેમ સમજવાનો પુરુષાર્થ કરવો. ૫૬.

હવે જડ, ચેતન ત્રણે કાળે ભિન્ન જ છે એમ કહે છેઃ—

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;
એકપણું પામે નહિ, ત્રણે કાળ દ્વય ભાવ. ૫૭.

આત્મા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા અરૂપી છે. તેનો ચૈતન્યસ્વભાવ છે, તે નિર્મળ-શાંત મૂર્તિ છે; તે ભગવાન આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; દેહાદિ જડ પદાર્થો તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે. ત્રણે કાળ જડ તે જડ છે, અજીવ છે, અચેતન છે, અને આત્મા જ્ઞાતા ચૈતન્ય છે. તે બેઉની અવસ્થા એક ક્ષેત્રમાં દેખાવા છતાં તેનાં લક્ષણ જુદાં જુદાં છે. જે ક્ષેત્રમાં આત્માને પરાધીનપણે દેહના આયુષ્ય પર્યંત રહેવું પડે છે, તે દેહમાં બીજા આઠ જડકર્મના પડદા (-આવરણ) સાથે છે. તેની ક્ષણે ક્ષણે દશા બદલાય છે તેમાં મમત્વ વડે સંકલ્પ-વિકલ્પ જન્મ પામે છે અને દેહાદિની ક્રિયા થાય છે તે જ હું છું એમ અજ્ઞાની જીવને ભ્રાન્તિ થાય છે. પણ જે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે તે પણ, 'જે હોય તે જાય નહિ અને જે ન હોય તે નવું થાય નહિ' એ ન્યાયે નિત્ય ટકી રહે છે. દેહ, સંકલ્પ-વિકલ્પ તથા પૂર્વ અવસ્થા પલટી જાય છે; તે આત્મા સાથે નિત્ય રહેનારાં નથી. આત્મા આઠ કર્મનાં આવરણ અને દેહાદિ રજકણોથી છૂટો પડી મોક્ષમાં જાય છે અને કર્મનાં રજકણો તથા દેહનાં રજકણો બીજી અવસ્થા પામે છે. જગતમાં જડ પરમાણુ અનંતા છે, તે સત્ છે, વસ્તુ છે, પદાર્થ છે અને તેનાથી ભિન્ન ચૈતન્યદ્રવ્ય છે. "ક્યારે કોઈ વસ્તુનો કેવળ હોય ન નાશ" એ મહાન સિદ્ધાંત છે. પદાર્થનું અવસ્થાંતર થાય છતાં તે પોતાની સ્વસત્તા છોડે નહિ. એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનું કારણ થાય નહિ. મોક્ષદશા થાય છતાં એક આત્મા બીજા આત્મામાં કે જડ તત્ત્વમાં ભળી જાય નહિ. જડ અને ચેતન-બન્ને દ્રવ્ય ત્રિકાળ, ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો ગુણ નથી તે જડ અને સદાય જાણવાનો સ્વભાવ છે તે ચૈતન્ય. એવો બેઉનો કેવળ જુદો સ્વભાવ છે. લોકો મુખથી કહે છે કે દેહથી આત્મા જુદો છે, પણ વસ્તુનો સ્વભાવ જેમ છે તેમ બરાબર સમજે તો આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય થાય. દેહાદિની મમતા છોડયા વિના અને પરમાર્થનો પ્રેમ થયા વિના પદાર્થનો નિર્ણય થતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન લોકોને અઘરું પડે છે, તેથી પોતાના સ્વચ્છંદે જેમ ઠીક લાગે તેમ

માને છે. પરનો આશ્રય લઈને સંતોષ માને, એટલે કાં તો ઈશ્વર કર્તા માને, કાં તો જડ અને જીવનું એકપણું માને, કાં તો રાગદ્વેષ અને સંકલ્પ-વિકલ્પને પોતાનું સ્વરૂપ માને, એમ પોતાને ઇષ્ટ લાગે તેમ માને; પણ જ્યાંલગી જાત મહેનતથી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો પુરુષાર્થ યથાર્થ વિધિવડે ન કરે ત્યાંલગી રખડવાનો દોષ અને દુઃખનો પ્રસંગ ટળે નહિ. સાચું જાણે તો ભ્રમણા રહે નહિ. આત્મા કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવો એકવાર ચોકકસ-યથાર્થપણે નિર્ણય થાય તો એક ક્ષણના પુરુષાર્થથી અનંત ભવનાં જન્મ-મરણનો છેડો દેખાય, નિઃસંદેહ ખાતરી થાય. અંદરથી પોતાને સાક્ષી આવે કે મારે હવે ભવભ્રમણ નથી; જ્યાં ત્યાં પૂછવા જવું પડે નહિ, સત્‌નો યથાર્થ નિર્ણય કરે તો માર્ગ મળે અને સાધ્યની ઓળખાણ થતાં તે રસ્તે ચાલવા માંડે. ભાવનગર કેવું છે, કેમ પહોંચાય, તે જાણ્યા વિના અંધપણે ચાલે તો જરૂર હેરાન થાય. બહારનું તો જ્યાં ત્યાં પૂછયે ઠેકાણું મળે, પણ આ તો લોકોત્તર માર્ગ, અતીન્દ્રિય સ્વરૂપ તેને જાણવાની વિધિ અનેરી છે. તેનો નિર્ણય પોતાની તૈયારીથી થઈ શકે છે પણ બાહ્ય સાધનથી આત્મા ઊઘડતો નથી. વસ્તુસ્વભાવ જાણ્યા વિના, બીજા વિપરીત સાધન જે દેહ, મન, અને વાણીને ગમે તેમ કેળવે પણ તે બધાં સાધન નિષ્ફળ છે. બીજું કરે તો બીજું થાય. જડભાવનો કર્તા થઇ, પુણ્યપરિણામ કરે તો જડભાવથી જડ ફાટે. માટે અપૂર્વ તત્ત્વની ખોજ કરો અને જાગો. આ કાળે પણ એક કે બે દેહ કરી આત્મા કર્મઉપાધિથી સર્વથા મુકત થઇને પોતાના સ્વાધીન મોક્ષસ્વરૂપને પુરુષાર્થથી અવશ્ય પામી શકે છે. વર્તમાનકાળે તેની સાક્ષી, પ્રતીતિ અને અનુભવ થઈ શકે છે. માટે પ્રથમ જડ-ચેતનની જુદાઈ જાણવા માટે વસ્તુસ્વભાવ જેમ છે તેમ પોતાના નિર્ણયથી જાણો. જડ અને ચેતન એ ત્રણે કાળમાં દ્વિભાવપણું છોડી એકપણું પામે નહિ.

પ્રશ્ન—મોક્ષમાં જીવ કેવી રીતે રહે છે.

ઉત્તર—બધા આત્મા સદાય જુદા છે, કારણ કે એકને રોગ

થાય તો બીજાને થતો નથી, તેમ જ એક મોક્ષમાં જાય ત્યારે બીજા જતા નથી. રૂપીઆનું વજન અને કિંમત બધા રૂપીઆમાં સમાનપણે છે, પણ સંખ્યાપણે બધા જુદા જુદા છે, એક તે બીજો નથી; તેમ મોક્ષમાં જાય ત્યાં પણ એક થાય નહિ.

પરમાણુ પુદ્ગલ પણ સ્વતંત્ર જડ પદાર્થ છે, તેથી ત્રિકાળ જીવ-ચૈતન્યનું જુદાપણું છે; એમ બેઉ દ્રવ્યનું જુદાપણું-દ્વૈતભાવ છે તે કદી એકભાવ થાય નહિ. ૫૭.

૪૮ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે આત્મા જ નથી તો મોક્ષ ક્યાંથી હોય? તેનો છેલ્લો જવાબ કહે છે કેઃ—

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ;
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ૫૮.

વિચાર કરીને સમજવાને નવરા થાય, વિચારપૂર્વક પ્રશ્ન કરે તો સમજાયને? તત્ત્વ શું છે, વસ્તુસ્વભાવની પ્રતીતિ કેમ થાય, તેની રીત સમજવા માગે તો સમજાય. જાણવા માટે પ્રશ્ન કેમ કરવા તે માટે પણ વિચાર-મનન જોઇએ. પોતાની તૈયારી વિના કોઇ મફત આપી શકે તેમ નથી. પાત્રતા વિના વસ્તુ નાખશો શેમા? માટે પ્રથમ વિચારદશા કેળવવી જોઇએ. ખરેખર જુઓ તો ગુરુ તે પોતાની સાધ્યદશા છે, એટલે પરમાર્થે આત્મા પોતે સાધ્ય છે, અને વિચાર, મનન, સત્સમાગમ, અભ્યાસ અને શ્રવણ એ સાધન છે પ્રથમ આ સમજણ કરવાની છે. સમજવા માટે વિચાર-મન્થન કરે, અને અંતરની શંકા કરે કે "એ અંતર શંકા તણો, સમ-જાવો સદુપાય" અને સમજવાને ધીરો થાય, તો તેને સમજાવનાર નિમિત્ત ઉપકારી થાય. તૈયારી પોતાની જોઇએ. અહીં કહે છે કે જાણનારો પોતે સળંગ ઊભો છે. તેને શંકા પડે છે કે હું છું કે નહિ? જેમ ઓરડામાં કોઇને જોવા મોકલ્યો અને કહ્યું કે તે ઓર-ડામાં કોણ કોણ છે તે જોઇ આવો. આવીને તે જવાબ આપે છે કે ત્યાં કોઇ નથી. શેઠે ફરીથી કહ્યું કે મારે કોઇનું કામ છે ત્યારે નોકરે ફરીને જવાબ આપ્યો કે ત્યાં કોઇ નથી. કોઈ નથી એવું

નક્કી કોણે કર્યું ? પોતે શંકા કરે અને શંકાનો કરનાર તેને જ ભાળતો નથી એ નવાઇની વાત છે. એક ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું કે, કોઈ ન ભાળે તેમ, આ રૂપીઆની થેલી છે તેને દાટજે. શિષ્ય ગયો અને દાટી આવ્યો, આવીને ગુરુને કહે છે કે મેં કોઇ ન ભાળે તેમ તે વસ્તુ દાટી છે. ગુરુ કહે–કોઇને તેની ખબર નથી ને ? ઉત્તરઃ–ના. ગુરુ કહે–તને ભૂલીને દાટવાનું મેં ક્યારે કહ્યું હતું ? એમ આત્મા દરેક ક્ષણે સાક્ષીપણે હયાત છે, છતાં તે પોતે નથી એમ માનવું તે કેટલી નવાઈની–અચરંજની વાત છે આત્મા છે તેમ ઘણા જીવો માનતા હોય છે પણ તે કેવો છે, કેવો નથી તેની કાંઈ પ્રતીતિ તેમને નથી. તેઓ કહે છે કે આપણે તો અજ્ઞાની છીએ, આપણને કાંઇ આવડે નહિં. મોં–માથું હાથ ન આવે. પણ ભાઈરે! એ વાત નક્કી કરી તેની ખબર કોને પડે ? પરનો નિર્ણય પોતે કરે અને કહે આત્માનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પણ મધ્યસ્થપણે, ધીરજથી ઊંડી વિચારણા કરે તો પોતાને આત્મા જણાય તેમ છે. પોતે તો જાગતો અનંતજ્ઞાની છે. તે સ્વભાવને ઉઘાડી શકે છે. પોતાની જાતની વાત છે. અહીં શ્રી ગુરુ કહે છે કે ઊંધાઈથી શંકા કરીને તું કહે છે કે આત્મા જ નથી, જાણનારો જ નથી. જો કોઇ કહે કે: ‘મારી માતા વંધ્યા છે’ તો તેની મશ્કરી થાય છે, તેમ ‘હું નથી’ એવી તારી બુદ્ધિ વિષે અમાપ અચરજ થાય છે. આત્માની ઝીણી વાત અમારાથી સમજાય નહિ તેમ કહેનારા પણ બધા આશ્ચર્યરૂપ છે. હવે શિષ્ય કબૂલવાની ભાષાએ બીજી શંકા કરશે. આત્મા છે તે તો નક્કી થયું. પણ હવે નિત્ય છે કે કેમ ? તેની શંકા કહેશે. આપે જે જે ન્યાય કહ્યા તેને મેં ખ્યાલમાં રાખ્યાં છે, તેમ પણ તે કહેશે. પણ અહીં તો લોકોને રોજ સાંભળવું અને ઘેર જઇને કાંઇ વિચાર–મનન કરવું નહિ, ભૂલી જવું. ૫૦–૬૦ વર્ષો સુધી સામાયિક–પડિક્કમણાંના નામે પથરણાં ફાડયાં, અપાસરા સેવ્યા, છતાં આવા પ્રશ્નો કરીને સત્‌ને સમજવાની ધગશ કોઇએ કરી ? શિષ્ય એવા હોવા જોઇએ કે બરાબર એકાગ્રતાથી

જે ન્યાય આવે તેને પકડી શકે અને તેને અધિકપણે સમજવા માટે પ્રશ્ન કરે.

આત્મા છે અને નિત્ય છે એમ ઔઘિક રીતે ઘણા વાતો કરે છે, પણ વિચાર દ્વારા જાતે નિર્ણય કરનારા બહુ થોડા હોય છે. શાસ્ત્રો વાંચે, પણ નિર્ણય ન કરે કે આમ જ છે. અને તે આ ન્યાયથી છે. શ્રીમદ્દે પોતે જ શિષ્યની જિજ્ઞાસાની આબેહૂબ રચના કરી છે, અને હૃદયમાં આરપાર ઊતરી જાય તેવી હૃદયવેધક ભાષામાં સંવાદ રચ્યો છે. ૫૮.

તા. ૨૧—૧૦—૩૯.

હવે–આત્માની નિત્યતાની શંકા કરતાં પહેલાં "આત્મા છે" એમ બતાવનારા ન્યાયનો પોતે અંતરમાં વિચાર કર્યો છે એમ શિષ્ય જણાવે છેઃ–

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર. ૫૯.

આપે જે 'આત્મા છે' તેના પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતરથી વિચાર કરવાથી 'આત્મા છે' તેમ મને જણાય છે એમ શિષ્ય જણાવે છે. આપે આપેલા ન્યાયોને ઓળખીને મેં તેનું બહુમાન કર્યું છે અને મારા પોતાના ઉપાદાનની જાગૃતિથી "આત્મા છે" એમ મેં અંતરમાં વિચાર કરી નિર્ણય કર્યો છે. મારા આત્મામાં ભળીને મેં નિર્ણય કર્યો છે માટે હવે અધિક શંકાનો સદુપાય બતાવો.

અવિનાશી આત્મા છે એમ વાતો ઘણાય કરે છે, પણ અનિત્ય વસ્તુ પ્રત્યેનો પ્રેમ તો ઘટતો નથી. તેઓ ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચતા હોય તેથી શું ? તેમણે આત્માને નિત્ય જાણ્યો જ નથી કેમકે સંસારમાં તેમને પ્રેમ વર્તે છે. સત્‌ની ઓળખ નથી ત્યાંલગી પોતાનું નિત્યત્વ ભાસ્યું જ નથી. ૫૯.

હવે અહીં શિષ્ય બીજી શંકા રજુ કરે છેઃ—

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહિ અવિનાશ;
દેહયોગથી ઊપજે, દેહવિયોગે નાશ. ૬૦.

આગળ આવશે કે આત્મતત્ત્વના નિર્ણય માટે તથા સત્‌ની પ્રાપ્તિ માટે ખરું ઔષધ, વિચાર અને ધ્યાન છે. ઘણા જીવો પ્રશ્ન પૂછતાં અચકાય છે અને શંકાનું સમાધાન કરતા નથી. અમારી કિંમત ઓછી અંકાશે એવા માનમાં રહી પૂછી શકતા નથી, તેમ વિચાર પણ કરતા નથી. પણ અહીં તો શ્રી ગુરુ કહેશે કે—

"ષટ્ પદના ષટ્પ્રશ્ન તેં પૂછ્યાકરી વિચાર,
તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર."

અહીં તો ક્રમબદ્ધ વિચારણાથી પ્રશ્નો કર્યા છે. એ ઉપરથી પ્રશ્નકાર કેવા હોવા જોઈએ તે સમજવાનું છે. અહીં શિષ્યની શંકા છે કે જેમ ઘડિયાળ આદિ સંચાની ગોઠવણી થતાં તે ચાલવા માંડે છે તેમ આત્મા દેહના સંયોગે ઊપજે અને દેહના નાશથી નાશ થતો હોય તો ? ત્રણે કાળ "આત્મા" પદાર્થ રહેતો હોય એમ મને જણાતું નથી.

ઘણી વસ્તુઓ ભેગી થવાથી દારૂ નામના પદાર્થમાં માદકતા થાય છે; તેમ ઘણા જડ પદાર્થો ભેગા થવાથી સંયોગી રસાયન તરીકે આત્મા થઈ જતો હોય તો ? એમ કારણો આપી પોતાની શંકા ગુરુ પાસે જાહેર કરી સમાધાનની માગણી કરે છે: ૬૦.

હવે શિષ્ય "નિત્યતા" ની શંકાનાં બીજાં કારણો જણાવે છેઃ-

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;
એ અનુભવથી પણ નહિ, આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧.

આત્મા છે એમ તો અમે માનીએ; દેહ, ઈંદ્રિયોથી જુદો છે, જાણનારો છે એ તમારી વાત સાચી; પણ દેહનો નાશ થયા પછી કોઈ જીવ મને કહેવા આવતો નથી કે "અમે છીએ." વળી ક્ષણે ક્ષણે શુભાશુભ ભાવ-ઇચ્છા આદિ પરિણામ થઈને નાશ પામે છે. કોઈ-વાર તીવ્ર લોભ, કોઈવાર ઉદારતા, કોઈ વાર ક્રોધ, કોઈ વાર ક્ષમા એમ વસ્તુ બદલાઈ નાશ થઈ જાય છે, તેથી વસ્તુ નિત્ય લાગતી નથી,

પણ ઉત્પત્તિ અને લય થયા જ કરે છે. આ બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા છે, પણ એ પક્ષ એકાંતી છે. જિનેશ્વર ભગવાન સર્વજ્ઞ જ્ઞાનથી કહે છે તે યુક્તિ, ન્યાય અને અનુભવથી સિદ્ધ છે. આત્મા નિત્ય ટકતો બદલાય છે. દ્રવ્યે નિત્ય છે અને પર્યાયે પલટાય છે, એ ન્યાય આગળ આવશે. અહીં શિષ્ય કહે છે, કે ગુણ વખતે આત્મા બીજો અને દોષ વખતે બીજો, ક્રોધ વખતે બીજો અને ક્ષમા વખતે બીજો એમ હોય તો ? માટે નિત્યપણું જણાતું નથી; આનો કાંઇ સાચો ઉપાય હોય તો જણાવો. શ્રી સદ્‌ગુરુ કહેશે કે હરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે અને નિત્ય છે. ૬૧.

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળી જડ, રૂપી, દશ્ય,
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય ? ૬૨.

"દેહયોગે ઊપજે, દેહવિયોગે નાશ" તે ૬૦ મી ગાથાના ઉત્તરમાં ગુરુ શિષ્યને કહે છે કે તને એમ નથી લાગતું કે આત્મા સહજ સ્વભાવી અને અનુભવરૂપ છે ? લક્ષણ બે પ્રકારનાં છે, તેમાં એક સંયોગી નિમિત્તરૂપ અને બીજું તાદાત્મ્યસંબંધરૂપ આત્મભૂત. દેહ છે તે તો માત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, દેહ તો અનંત અનંત રજ-કણોના સંયોગવાળી અવસ્થા છે, તે આત્માથી ભિન્ન છે, એ તો કહેવાઈ ગયું છે. અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ પરસ્પર સ્વભાવે ચોંટીને દેહરૂપે પિંડપણું પામ્યા છે તેનું નામ શરીર કહેવાય છે. તેનો આત્મા સાથે સંયોગીસંબંધ માત્ર છે. મૃત્યુ વખતે આત્મા જ્યારે જાય છે ત્યારે તેની સાથે દેહનું જવું થતું નથી. ચૈતન્ય-જીવપણું જે દેહમાં દેખાતું હતું તે મૃત્યુ પછી જણાતું નથી. જાણનાર તો ચૈતન્ય છે તે તો અરૂપી એટલે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ રહિત છે. દેહ છે તે તો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ સહિત છે; અને તે જડરૂપ દેખાય એવો મૂર્તિક છે; વળી દેહ જ્ઞાનનો વિષય (જ્ઞેય) છે. તે જડ પદાર્થ અતીન્દ્રિય ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અને નાશને કેમ જાણી શકે ? આ દેહ તે મારો નથી તે ક્ષણિક છે અને હું અવિનાશી છું, એટલી વાતનો દૃઢ નિર્ણય થાય તો દેહની અનંતી મમતા છૂટી જાય છે, અને નિંદા, સ્તુતિ, રાગ,

તૃષ્ણા, કષાયાદિ દોષ ટળી જાય છે. લોકો પોતાથી આટલો પણ નિર્ણય કરતા નથી દેહનો નાશ થયે જીવનો નાશ થાય છે એમ માને છે. વળી કેટલાક કહે છે કે દેહમાંથી જીવ ગયા પછી ઘરબાર, રૂપીઆનું ગમે તે થાય, મર્યા પછી "ગોલણ ગાડાં ભરે." વળી કેટલાક માત્ર કહે છે કે દેહ નાશવંત છે. તેવી તેની વાત સાચી છે, પણ તેમનો ભાવ સાચો નથી. કારણ કે આત્મસ્વરૂપ પોતાથી સ્વાધીન નિત્ય છે, એમ જેણે ચોકકસ જાણ્યું હોય તેને પરવસ્તુમાં ક્ષોભ, મમતા, બંધન થાય નહિ. અહીં શિષ્યને તર્ક અને ન્યાયથી જ્ઞાની કહે છે કે "હે શિષ્ય! દેહનાં ઉત્પત્તિ અને નાશને તેં જાણ્યાં કેવી રીતે? નાશ પામનારો નાશ અને ઉત્પત્તિને જાણી શકે નહિ. તે ઊપજતી-વિણસતી અવસ્થાને જાણનારો કેવો છે, તેનો અનુભવ કોને થાય છે તે કહે છે."

જે રજકણો જડ અને રૂપી છે, તેમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી અને તેના વિયોગે ચેતનનો નાશ પણ થવાયોગ્ય નથી. આ ન્યાય બહુ બળવાન છે. કારણ કે જે જે પરમાણુ-રજકણની અવસ્થા છે તેમાં ચેતનપણું-જાણપણું નથી. તેનાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. જો દેહમાં જીવતત્ત્વનું ભળી જવું થતું હોય તો જડમાં ચેતનની કોઇ અવસ્થા થવી જોઈએ પણ આયુષ્ય પૂરું થયે દેહના કોઈ અંગમાં જીવત્વ દેખાતું નથી. જાણનાર ગયા પછી શરીરને છેદો, કાપો, મારો, છતાં કોઈ તેમાં જાણનાર નહિ હોવાથી દેહને ખબર પડતી નથી. શરીરને પ્રહાર કરવામાં આવે અને શરીર પ્રત્યે રાગ ન હોય તો આત્માને કંઈ દુઃખ થતું નથી; જેમ આકાશમાં પ્રહાર કરો તો આકાશને કાંઈ દુઃખ થતું નથી તેમ. જ્યારે દેહમાં ચેતન આત્મા હોય ત્યારે તે શરીરની મમતા, રાગદ્વેષ કરે તો જીવને દુઃખની લાગણી થાય છે. જીવ જડ સ્થુળ રૂપી પદાર્થોમાં ભળી ગયો નથી. ભળી ગયો હોય તો મૃત્યુ પછી દેહમાં જીવત્વ જણાવું જોઇએ. બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા છે કે વસ્તુ નાશવાન છે; પણ અહીં તો એમ કહેવું છે કે જેને આત્મા અવિનાશી છે એવી યથાર્થ

શ્રદ્ધા નથી તે બૌદ્ધ જ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જેને બાહ્ય પદાર્થ ઉપર રતિ–અરતિ થતી હોય, અને પુત્ર, સ્ત્રી, લક્ષ્મીનો નાશ થયો એમ દેખાતાં શોક થાય છે અને સંયોગે હર્ષ પામે છે તે અજ્ઞાની છે, બૌદ્ધ છે. અહીં તો શિષ્ય સમજીને પ્રશ્ન કરે છે તેને ગુરુ યથાર્થ ન્યાયથી સમજાવે છે કે તું એમ કહીશ કે દેહના સંયોગથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય અને દેહ નાશે જીવનો નાશ થાય, તો તે કોણે જાણ્યું ? તે અનુભવ કોને થયો ? માટે દેહ પહેલાં પણ જે હતો અને દેહ પછી પણ જે છે તે અનુભવસ્વરૂપ આત્મા નિત્ય છે, જાણનારો છે; તે નિત્ય જાણક છે, ઊપજવું અને નાશ પામવું એ બેને લક્ષમાં લેનારો નિત્ય ધ્રુવ છે. ગયા માસની વાત આ માસમાં યાદ રહે છે અને એક માસ પછી દિવાળી પર્વ આવશે તેની ખબર છે. આ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ એમ બેઉ પૂર્વ અને પશ્ચાત્ કાળનો એક સેકન્ડમાં નિર્ણય કરનાર નિત્ય છે. તે સ્મૃતિનો અનુભવ ટકાવી રાખે છે. દરેક ક્ષણે અને પળે ત્રિકાળપણું બતાવે છે. પરમાણુની ક્રિયા તો ક્રમેક્રમે થાય છે, અને જ્ઞાન તો ક્ષણમાં ઘણા કાળનો વિચાર-સ્મરણ કરી શકે છે. બે વર્ષનું બાળક પણ એક વાર અગ્નિથી દાઝે તો તે અગ્નિને ફરી અડવાથી ડરે છે અને સ્મરણ ટકાવી રાખે છે. માટે જાણવું તે આત્માનો નિત્ય સ્વભાવ છે. જેનો જે સ્વભાવ તે સદાય ટકી રહે. જડ પદાર્થ એક સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે, તે પણ ત્રિકાળ તેની સત્તામાં ટકી રહેનારો નિત્ય છે. જે હયાતીવાળો પદાર્થ છે તે કોઈ કાળે ન હોય તેમ ન બને. "એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોઈ." નિત્ય એવા પદાર્થની ક્ષણે-ક્ષણે અવસ્થા બદલાય છે પણ વસ્તુ તરીકે તે ટકી રહે છે. તો જેનું ચૈતન્યલક્ષણ છે, જે લક્ષણ જડ પદાર્થમાં નથી તે સ્વતંત્રપણે કેમ ન ટકી રહે ? માટે શ્રી ગુરુ કહે છે કે જીવની અવસ્થા હર્ષ, શોક, રતિ, અરતિ, દયા, ક્ષમા, અને ક્રોધપણે જણાય છે, પણ તેને જાણનારો નિત્ય ટકતો છે, ધ્રુવ છે. આનંદઘનજી કહે છે કે—

" સ્થિરતા એક સમયમાં ઠાણે ઊપજે વિણસે તબહિં,
ઉલટ પલટ ધ્રુવ સત્તા રાખે યા હમ સુનીહિં ન કબહિં.
અબધુ નટનાગરકી બાજી. "

આત્મામાં અવસ્થાદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ક્રોધનો નાશ અને ક્ષમાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને આત્મા-ચૈતન્યસત્તા ધ્રુવ-નિત્ય રહે છે, એમ ક્ષણે ક્ષણે સમય સમયવર્તિ પૂર્વ અવસ્થાનો નાશ અને ઉત્તર (નવી) અવસ્થાની ઉત્પત્તિ છે અને જાણનાર જ્ઞાતા ચૈતન્યસત્તા નિત્ય ધ્રુવ છે. આ ન્યાય યથાર્થ સમજાય તો ત્રણલોક, ત્રણકાળમાં પોતાનું સત્પણું છે એમ દૃઢ થઇ જાય. આ બધું સમજવા માટે પોતાની તૈયારી જોઈએ. ક્રોધનાં પરિણામ થતાં ત્યાં જાણ્યું કે આ ઠીક નથી, પછી ક્ષમા ધારણ કરી. બેઉ અવસ્થામાં પોતે ટકી રહ્યો. એવી જે બે અવસ્થાને પલટવામાં પોતે છે તેમાં વચ્ચે કોઈની સલાહ ન આવી. જો દેહના કારણે સમતા રહેતી હોય તો દેહ તો જ્ઞાની મુનિ અને જ્ઞાની ગૃહસ્થને પણ છે, છતાં બન્નેને સમતા સરખી રહેતી નથી. પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ દેખી શકીએ છીએ કે ક્રોધ ટાળીને ક્ષમા કરવામાં બીજાનો આધાર રાખવો પડતો નથી. ક્ષમાસ્વભાવ ટકાવી રાખવામાં દેહ ના પાડી શકે નહિ. આત્મા નિત્ય અવિનાશી છે એવી જેને પ્રતીત હોય તેને અનિત્ય વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ-મોહ ન થાય. તે પર વસ્તુનો-મન, વાણી, દેહનો કર્તા પોતાને માને નહિ, જડ વસ્તુનો સ્વામી ન થાય. માટે જ્યાંસુધી જીવનું નિત્યપણું જીવને યથાર્થપણે ભાસ્યું નથી ત્યાંસુધી તેણે વિચારવાનું છે. જો કદી એમ કહીએ કે ચેતનની ઉત્પત્તિ થવી અને નાશ થવો તે આત્મા જાણે, એટલે કે હું નાશ પામ્યો અને ઊપજ્યો એમ જાણે તો તે બોલનાર-જાણનાર મિથ્યા માન્યતાવાળો થયો; એ વચન અપસિદ્ધાંત થયું, કોઈ કહે કે મારા મુખમાં જીભ નથી એવું થયું. ભાષાનું જ્ઞાન કરનારો નિત્ય છે; એમ જાણનારનું તો નિત્યપણું દેખાય છે. તેમ જ અંતરમાં વિચારી જુઓ કે પ્રમાણ શું છે? " સાચા જ્ઞાનકો પ્રમાણ કહતે હૈ. "

અનુમાન=અનુ=અનુસરીને નિત્યપણાનું, માન=માપ કરવું તે. એમ આત્મા છે, તે નિત્ય છે, એ ઘણા ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. ૬૨.

તા. ૨૨-૧૦-૩૯ ગાથા ૬૨ મીનો સાર ગાથા ૬૩ માં છે.

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમે ભાન. ૬૩.

૬૨ મી ગાથામાં ન્યાય કહ્યો. હવે ૬૩ માં તેનો સિદ્ધાંત કહે છે. જેના અનુભવમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વર્તે છે તે જાણનારો તેથી જુદો રહ્યા વિના કોઇ પ્રકારે તેને ઉત્પન્ન-લયનું જ્ઞાન સંભવતું નથી; અથવા ચેતનની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે, એવો અનુભવ કોઇને પણ થવા યોગ્ય નથી. સ્વપ્નમાં કોઇને પોતાના મૃત્યુનો ભાસ થાય છતાં જાગૃત થતાં તેમ જણાતું નથી. પહેલાનું ને પછીનું જ્ઞાન કરનારો તો પોતે નિત્ય જ છે. સમુદ્રનાં મોજાં ઊપજે છે ને વિણસે છે; પણ તેને દેખનારો ઊપજતોએ નથી ને નાશ પણ પામતો નથી. જાણનારો તો નિત્ય જ છે. જાણનારો તો તે બેઉ કાળને સળંગ જાણનારો છે. ૬૨ મી ગાથામાં ઉત્તર છે કે જે વખતે દેહનો નાશ થાય છે, તે વખતે જીવનો નાશ થતો હોય તો ગંભીર માંદગીના કાળે પોતાને લાગે કે હવે આ દેહ નહિ રહે, એવું જે અપ્રગટ ભાન છે તે અનિત્ય દેહને જાણનારો અનિત્ય કેમ હોય શકે ? આ દેહ નહિ રહે એમ જાણ્યું તેની સાથે જ એમ આવ્યું કે હું નિર્ણય કરનારો તો નિત્ય રહેનાર છું. અનિત્યનો નિર્ણય કરનાર અનિત્ય હોય તો બીજી ક્ષણે કોણે જાણ્યું કે પ્રથમ હું હતો. લોકો કહે છે કે આત્મા નિત્ય છે, પણ યથાર્થ યુકિતથી, ન્યાયથી, અંતર વિચારણાથી તેઓ પોતાની નિત્યતાનો નિર્ણય કરતા જ નથી. જેને પોતાનું યથાર્થ પણું ભાસ્યું હોય તેને રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન અને મમત્વભાવમાં ઠરવું ન હોય, અનિત્યમાં ઠરવું ન હોય, તેને જાતઅનુભવની જરૂર છે. ૬૩.

હવે આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ છે એમ બતાવે છેઃ-

જે સંયોગો દેખીએ, તે તે અનુભવ દશ્ય;
ઊપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ૬૪.

જે જે દૃશ્ય પદાર્થો દેખવામાં આવે છે તે તે જાણનારના જ્ઞેય છે, પર છે, તે તે સંયોગનું અનિત્યપણું દેખાય છે. સંયોગપણું વિચારતાં વિચારતાં ક્રમપૂર્વક ભેદ પડે છે, તેથી કાંઈ જાણનારો ભેદરૂપ થઈ જતો નથી. કાળની અવસ્થાનો ભેદ પડે છે, પણ ત્રણે અવસ્થામાં, સળંગપણે પર સંયોગને જાણનારો કોઈ સંયોગરૂપે નથી. સંયોગને જાણનારો અસંયોગી, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે; કેમકે કોઈપણ સંયોગોમાંથી ચેતનત્વ (અનુભવ) ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી. આત્મા એ રીતે અનુત્પન્ન છે, અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે. જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય તેનો કોઈ સંયોગને વિષે લય પણ હોય નહિ. અનાજ, ભોજન, આહારથી આત્માનું ટકવું નથી ઘણા સંયોગોથી કોઈ જડ વસ્તુ, મકાન આદિની રચના થાય છે, વળી તે વિખરાઇને અન્ય અવસ્થારૂપે થઇ જાય છે, પણ તેમાંથી કંઈ ચેતન (જાણક) પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવતો નથી. જે જે સંયોગો દેખાય છે તે તે સંયોગોની અવસ્થાને પલટતી (બદલતી) જોનારો પલટી જતો નથી; જાણવામાં ક્રમ પડે છે, પણ સળંગ અનુભવસ્વરૂપ પોતે નિત્ય છે. કોઇ કહે કે સંયોગોથી જ્ઞાન થાય છે, તો તે વાત જૂઠી છે. જો આત્મામાં જાણકશક્તિ ન હોય તો શું જડ પદાર્થ જ્ઞાનની શક્તિ આપી શકે ? જો એમ હોય તો જ્ઞાન-સમજણ પરાધીન બને અને એવું માનવામાં ઘણા વિરોધ આવે. જાણનાર સંયોગને જાણે પણ સંયોગ કાંઈ જાણનારને જાણતા નથી. આત્મા બાળકના દેહમાં નાનો દેખાય છે અને દેહના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થવાથી આત્માના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થાય છે, પણ તે કાંઈ દેહના આધારે નથી. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહનું અને જીવનું છૂટાપણું થાય છે પણ દેહમાં જીવત્વ જણાતું નથી. સ્વપ્નામાં પણ જિંદગીમાં નહિ જોયેલા પદાર્થ, ગામ, નગર, અનેક ક્ષેત્ર વગેરે રચના જ્ઞાનમાં જણાય છે. પૂર્વ જન્મનાં સ્મરણો જણાય છે. આ બધું બતાવે છે કે અનુભવસ્વરૂપ આત્મા પરથી જુદો, અસ્પર્શ, નિત્ય છે. પરમાણુમાં સ્પર્શાદિ રૂપી ગુણ છે, ચીકાશ, લૂખાશ, વર્ણ, ગંધ, રસ હોય છે;

તે પદાર્થો ભેગા થતાં અસ્પર્શપણું નીપજી શકે નહિ. સ્પર્શાદિ ભેગા થાય તો ઘણાં સ્પર્શ થાય પણ તેનાથી અસ્પર્શ અરૂપી તત્ત્વ કેમ ઊપજે? માટે સંયોગભાવરૂપ ચેતન નથી. જેટલા પદાર્થો નજરે દેખાય છે તે બધામાં સ્પર્શ છે; તેમાં બંધન-પિંડ થવાનું કારણ લૂખાશ-ચીકાશ છે, તેવો સ્વભાવ તો પરમાણુ પુદ્ગલમાં છે. જે જીવને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનું ભાન નથી તે રાગદ્વેષ કરે છે, પરની ચીકાશની આસક્તિનો આરોપ પોતામાં કરે છે; રતિ, અરતિ, ઠીક, અઠીકપણું કરવારૂપ માન્યતા એ પરવસ્તુની ચીકાશનો સ્વીકાર છે. જીવમાં એવી યોગ્યતા છે કે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનગુણને વિપરીતપણે માની શકે છે, છતાં પરમાણુનો સ્વભાવ જે સ્પર્શાદિ છે તેરૂપ જીવ થઈ શકતો નથી; માટે અસ્પર્શી એવો આત્મા તે સંયોગના ભાવરૂપ સ્પર્શને પામતો નથી. સ્પર્શવાળી સાંયોગી વસ્તુઓમાં જાણકભાવ નથી. સંયોગી પદાર્થ એવાં મન, વાણી, દેહ તે સ્પર્શરૂપે છે; આટલું જીવ જાણે તો અનુભવસ્વરૂપ આત્મા નિત્ય અને અસ્પર્શી છે એમ તે નિર્ણય કરી શકે. આ અંતર વિચારથી જાણવાનું છે, જેમ છે તેમ સમજવાનું છે. લોકોને નિમિત્ત, સંયોગ પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી તેના આશ્રયની રુચિ રહે છે. સંયોગ છે ત્યાં વિયોગ છે. પુદ્ગલદ્રવ્યનું ગળવું અને મળવું તે જડ પદાર્થનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. સંયોગો ઉત્પન્ન-લયવાળા જ હોય છે. આત્મા તેનાથી વિલક્ષણ છે. આત્મા સ્પર્શને પામતો નથી, તેરૂપ થતો નથી. આ ન્યાય જે જીવને યથાર્થપણે સમજાય, તેને નિર્દોષ જ્ઞાનદશા પ્રગટે. આમાં જડ અને ચેતનની જુદાઈનો ન્યાય આવી જાય છે. જીવ સ્પર્શાદિનો પોતામાં આરોપ કરે તો પર પ્રસંગમાં રોકાય.

આત્માનો મોક્ષસ્વભાવ છે છતાં પર્યાયમાં બંધમાં અટકવાની યોગ્યતા છે. સંયોગી, સ્પર્શાદિ ગુણવાળાં પુદ્ગલમાં બંધસ્વભાવ છે અને જુદાં થવાની યોગ્યતા છે. આત્માનું લક્ષણ જડ પદાર્થથી વિલક્ષણ છે, આત્મા અવિનાશી, અસંયોગી, અનુત્પન્ન છે, તે નિત્ય અનુભવ-જ્ઞાયકસ્વરૂપ

છે. હે શિષ્ય ! તું તેને જાણ. જીવે પોતાના ગુણને ચીકાશ, લૂખાશરૂપ માન્યો છે તેથી પર પદાર્થમાં રાગ, દ્વેષ, મમતા તે કરે છે અને સંસારના ક્ષણિક પદાર્થોની પલટાતી અવસ્થામાં હર્ષ, શોક, રાગાદિ કરે છે. પોતાને ભૂલી જઈને, સંયોગી પદાર્થમાં પોતાની હયાતી માનવાનું કારણ પોતાનું અજ્ઞાન છે. લોકો મનન કરતા નથી. આ આત્મસિદ્ધિમાં અદ્ભુત રચના કરી છે. જુઓ તો ખરા ! જ્ઞાની કેવો પરમ ઉપકાર કરી ગયા છે. સરલ ભાષામાં, મર્મ વેધક ભાવથી આત્માની એવી સિદ્ધિ કરી છે કે જેની કોઈ ના પાડી શકે નહિ. ૬૪.

હવે જડથી ચેતન કે ચેતનથી જડ ઊપજે નહિ એમ બતાવે છે:—

જડથી ચેતન ઊપજે ચેતનથી જડ થાય;
એવો અનુભવ કોઇને, ક્યારે કદી ન થાય. ૬૫.

જડ વસ્તુમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એકનું લક્ષણ અન્યરૂપે થાય એવો અનુભવ કોઈ જીવને ક્યારે પણ (ત્રણ કાળમાં) થાય એવું બનતું નથી.

જડ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની અવસ્થાને ધારણ કરે છે અને તેના સંયોગથી થએલ સ્થૂળ પિંડ ઈંદ્રિયો દ્વારા દેખાય છે પણ તે દ્વારા આત્મા જાણી શકાતો નથી. સંયોગો પલટે છે, અનેક પણું ધારણ કરે છે, પણ આત્મા નિત્ય, અવિનાશી, જ્ઞાયક છે. જે છે તેનો નાશ થાય નહિ. જે સત્તા ચૈતન્યમૂર્તિ છે અને જે સત્તા જડરૂપ છે, તેનું અસ્તિત્વ પલટીને અન્યથા—અન્યસત્તા રૂપે થવું કોઈ પ્રકારે સંભવતું નથી. ૬૫.

હવે આત્મા અસંયોગી હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ નિત્ય રહે છે એમ બતાવે છે:—

કોઈ સંયોગોથી નહિ, જેની ઉત્પત્તિ થાય;
નાશ ન તેનો કોઇમાં, તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬.

આત્મા અનુત્પન્ન, અમિલન અને અનાદિ—અનંત છે તેથી તે નિત્ય છે, તેની ઉત્પત્તિ કોઇ પણ જડ પરમાણુઓના સંયોગથી થાય

નહિ પુનર્જન્મની ખાતરી વિષે સર્પનું દૃષ્ટાંત આવશે. બીજાં અનેક લક્ષણ પ્રગટ પૂર્વ જન્મની સાબિતી આપે છે. ઘણાને પૂર્વ જન્મના સુસંસ્કારનું સ્મરણ થાય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નાની ઉમ-રમાં કાવ્ય કહ્યું હતું કે 'લઘુવયથી અદ્ભુત થયો તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ, એ જ સૂચવે એમ કે ગતિ-આગતિ કાં શોધ ?' હવે તત્ત્વ શોધવા જવું પડે તેમ નથી કે ભવભ્રમણ કરવો પડે તેમ નથી. પુર્વભવના અપૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થયા તેથી જાણ્યું કે આ લોઢનો ધકકો પૂર્વ પ્રયત્નનો છે. આત્મ વીર્યનો ઉઘાડ એ ભૂતકાળની જ સિધ્ધિ બતાવે છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારમાં પણ નિત્યતાનો વિચાર છે. અહીં ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. (૧) વીતરાગ આજ્ઞાવિચાર–સાધકદશાનો વિચાર. હું વર્તમાન કેટલી ભૂમિકામાં છું, (૨) બાધકતાનો વિચાર–વિઘ્ન કેટલું બાકી છે તે અને દુઃખનાં કારણોનો વિચાર, (૩) વિપાકવિચાર–કર્મઉદયજન્ય કષાયભાવની અસ્થિરતા ટાળવાનો વિચાર;(૪) સંસ્થાનવિચાર–કર્મોદયની સત્તાનો ક્યારે નાશ થશે અને મારા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું પ્રગટ નિરાવરણ સંસ્થાન કેવા પુરુષાર્થથી પ્રગટ થશે. શુદ્ધ ઉપયોગની આકૃતિ સહિત અગુરુલઘુ સ્વભાવવ્યંજનપર્યાયનો સ્વયંસ્થિર શુદ્ધ આકાર ક્યારે પ્રગટશે તેનો વિચાર તે નિત્યતાનો વિચાર છે. આ પરમાર્થ-ધર્મધ્યાનનો વિચાર છે.

તા. ૨૩—૧૦—૩૯.

૬૦ મી ગાથાનો ઉત્તર ૬૯ માં ચાલે છે કે કોઇપણ સંયોગથી આત્મા ઉત્પન્ન ન થાય છતાં તેને ઉત્પત્તિવાળો માનવો તે મિથ્યા વાત છે. પોતાથી જ સ્વાધીન સ્વભાવે જે વસ્તુ હોય તેનો નાશ હોય નહિ. છે તેનો નાશ કેમ થાય ? આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેનો નાશ થઇને પરમાણુઓમાં ભળી જાય નહિ. આત્મા ન હોય તો તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી. જે વસ્તુ ન હોય તે નવીન કેમ ઉપજે ? છે તે સત્ છે, છે તે ત્રિકાળ છે તેથી ગયે કાળે તે ન

હતું એમ નહિ. સસલાને શીંગ કોઇએ દીઠાં નથી, આકાશને પુષ્પ કોઇએ જોયું નથી; માટે જે નથી તે ત્રણે કાળ નથી, જે છે તે ત્રિકાળ છે. હોય તે ત્રિકાળ રહે. અવસ્થાંતર (બદલવું) થાય પણ સત્પણે નિત્ય ટકી રહે.

શરૂઆતમાં કહેલ છ બોલની યથાર્થ વિચારણા વિના આત્માના સાચા સ્વરૂપની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિં; માંટે ખૂબ મનન કરવાની જરૂર છે. આચાર્યોએ પ્રથમ કહ્યું છે કે આ છ બોલ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે માંટે તેનું મનન કરવું જોઇએ. રુચિ વિના, દૃઢ નિર્ણય વિના આગળ કેમ વધી શકાય? પક્ષીને ઊડવું હોય તો પાંખમાં શક્તિ છે પણ નીચેની કઠણ ભૂમિકા હોય તો જ ઉડી શકે. તેમ આત્માની સહજ સ્વાભાવિકતા પોતામાં છે પણ કઠણ ભૂમિરૂપી નિત્યતાનો દૃઢ નિર્ણય થયા વિના સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ કેમ થઈ શકે? પ્રથમ યથાર્થ ન્યાયથી વિચારણા થવી જોઇએ; લોકોસે મૌન થઇને બેસવું ગમે છે, બીજું વિચારવું ગમે છે પણ તત્ત્વની યથાર્થ વિચારણામાં બહુ મુશ્કેલી માને છે, કેમકે તેમાં પ્રેમ નથી પણ સંસારમાં પ્રેમ છે. ઘણાને વાતો સાંભળવી ગમે છે પણ પોતાનું તત્ત્વ કેમ છે તેની સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી ગમતી નથી. જે ન થઈ શકે તે કરવાના મનોરથ સેવે છે, અને જે સાચું હિત છે તે ન કરે, એવી લોકોની ઘણા ભાગે વર્તમાન મનોવૃત્તિ છે. આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ છે. તેની સાથે આઠ કર્મનાં રજકણ છે. તે કર્મનું ફળ આ નોકર્મ-સ્થુળ દેહ છે. પૂર્વના પ્રારબ્ધયોગે દેહાદિ પિંડની રચના થાય છે; આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવ તે દેહ છોડીને બીજો દેહ ધારણ કરવા માતાના ઉદરમાં અથવા કોઇ પ્રકારની યોનિમાં(ઉત્પત્તિસ્થાનમાં) આવે ત્યારે તેની સાથે આવેલું જે સૂક્ષ્મ કાર્મણ શરીર છે તેમાંથી, આયુષ્યકર્મ અને નામકર્મના કારણે બીજા અનેક પરમાણુઓના સંબંધથી પ્રથમ નાનો દેહ થાય છે, તે દેહનો વિકાસ થતાં મોટો સ્થુળ દેહ થઈ જાય છે. પૂર્વકર્મના ફળને ભોગવવા માંટે દેહ સાથે જીવને બંધાવું પડ્યું છે પણ તેથી તેમાં ભળીને એક થયો નથી. જો ભળીને

એકરૂપ થયો હોય તો ફરી ઊપજી શકે નહિ, પરસંયોગથી જીવ અનુત્પન્ન છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શમાં ભળવાયોગ્ય નથી. યથાર્થ વિચારથી આત્માનું એ પ્રકારે નિત્યપણું યોગ્ય લાગશે. ૬૬.

હવે ન્યાય આપે છે કેઃ—

ક્રોધાદિ તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય;
પૂર્વજન્મસંસ્કાર તે, જીવનિત્યતા ત્યાંય. ૬૭.

ક્રોધાદિ પ્રકૃતિનું અધિકપણું સર્પાદિક જીવોમાં અધિક જણાય છે. નાનો સાપ હોય પણ તેમાં વીર્યની ઘણી ઉગ્રતા હોય છે. ફૂંફાડા મારીને બીજાને ભય ઉપજાવે એવા ક્રોધ, માનાદિ પ્રકૃતિનું વિશેષપણું છે; તેણે વર્તમાનમાં તો ક્રોધનો અભ્યાસ કર્યો નથી. સર્પનાં બચ્ચાં જન્મે છે કે તરતજ તેને તેની માતા મારી નાખે છે, છતાં તેમાંથી કોઈ બચ્ચું ખસી જાય છે. તેને વર્તમાનમાં તેના માતા પિતાએ કંઈ શિખવાડ્યું નથી, પણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી ક્રોધાદિ પ્રકૃતિનું તેને વિશેષપણું દેખાય છે.

ક્ષત્રિયકુળનું નાનું બાળક હોય છતાં તેની આંખમાં અને પ્રકૃતિમાં માનની મોટાઈ વગેરે સંસ્કાર વધારે દેખાય છે; તેમ ઘણા પ્રકારે જોવાથી પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર દેખાય છે. લોકોને બહારની સ્થુળ વસ્તુનો ઘણો પ્રેમ છે તેથી તેનું જાણપણું કરવું હોય તો વાર લાગે નહિ. પણ "હું કોણ અને ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?" એનો ન્યાયથી નિર્ણય કરવાની ગરજ નથી, તેથી સાચું સમજ્યા વિના અનંતકાળ રખડવાનું ઊભું છે. ભવનો ભાવ ટાળ્યો નથી ત્યાંલગી નિરાંતે ઊંઘ કેમ આવે? બીજાની હા એ હા પાડી દે કે આત્મા હશે કારણ કે બધા કહે છે; પણ જ્યાંસુધી જાતે યથાર્થ નિર્ણય કર્યો નથી ત્યાંસુધી કોઈ એવો કુયુક્તિવાળો મળશે તો ઊંધે રસ્તે લઈ જશે. પોતાની સત્તા શું, શક્તિ શું, સ્વાધીનતા શું, ત્રિકાળપણું અને પૂર્ણ સ્વાધીન સુખસ્વરૂપ શું, એનો નિર્ણય

કરવાની વિધિ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો વિના સત્‌ની રુચિ વિના, પુરુષાર્થ ક્યાંથી કરશે ?

અહીં તો નિત્યતા સિદ્ધ કરવી છે. સર્પને વિષે જન્મથી ક્રોધીપણું દેખાય છે, અને કબૂતરમાં બીજા જીવની હિંસા ન કરવી એવી પ્રકૃતિ જોવામાં આવે છે. ખાટલામાં માંકડ પરસેવાના નિમિત્તથી થાય છે, અથવા સાગનાં લાકડામાંથી સહેજે ઊપજે છે તેને પકડવાની ચેષ્ટા કરીએ તો તે દૂર ખસી જાય છે, ભય પામે છે; તે ભયસંજ્ઞાનું અધિકપણું પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર છે.

ઘેટાંને પાછળથી કોઈ કાપે છતાં તેને દુઃખ જણાતું નથી પણ ઘાસ ખાધા કરે છે તે તેના પૂર્વ જન્મની પ્રકૃતિના સંસ્કાર છે. કોઇ સાસુ વહુને કજિયો થતાં ગ્યાસલેટ છાંટીને બળે છે, તે માનની ખાતર અનંતી પીડા સહે પણ રાડ ન નાખે; કોઇને ચાનક ચડે છે ત્યારે ઊંધાઈની ઉગ્રતા કરે છે. વાણિયા, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ આદિ જાતિમાં પણ અમુક જાતની પ્રકૃતિના સંસ્કારો જણાય છે; તેમ ઘણા ન્યાયથી પૂર્વ જન્મની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. કોઇ જીવને બીજા જીવના દેહ પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ જોવામાં આવે છે. વળી કોઇને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ-વૈર રહે છે. જગતમાં ઘણા જીવોમાંથી ખાસ એકાદ જીવ સાથે પ્રેમ, એકાદ જીવ સાથે વૈર એવી વિચિત્રતા કેમ દેખાય છે ? તે પણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર છે. શ્રી કૃષ્ણ-વાસુદેવ અને તેમના ભાઇ શ્રી બળદેવને ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ હતો. એમ પૂર્વ જન્મના અનેક આવા બળવાન સંસ્કાર પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; માટે જીવનું નિત્યપણું છે. ઘણા જીવોમાં જન્મથી ડરપોકપણું, કેટલાકમાં નિર્ભયતા, કેટલાકમાં ગંભીરતા, કેટલાકમાં હાસ્ય, મશ્કરી, કૌતુહલતા, કેટલાકમાં અસરલતા, કેટલાકમાં સરલતા, કેટલાકમાં નિર્બલતા, રોગીપણું, કોઇમાં વિશેષ ભયસંજ્ઞા; આ બધું પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનું ફળ છે. કોઈ ધર્માત્મા જન્મે તેને કામવાસના આદિથી વૈરાગ્ય, અસંગતા, સંસારથી અનુત્સાહ, અને બાહ્ય પ્રસંગની અરુચિ દેખાય છે અને કેટલાકને આહાર આદિનું ગૃદ્ધિ-

પણું દેખાય છે; એમ વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. એ રીતે જીવની નિત્યતા દેખાય છે. ઘણાં જીવોને આત્માની વાત કાને પડતાં ન ગમે, દ્વેષ જોવામાં આવે છે અને કામભોગબંધની કથા, સંસારના વિષયાદિ પ્રસંગોની કથાદિમાં પ્રેમ જોવામાં આવે છે; જ્યારે એકાદ પાત્ર જીવને ધર્મની એક વાત કાને પડતાં અંતરમાં હોંશ અને તત્ત્વની જિજ્ઞાસા વધી જાય છે; જ્ઞાનીનાં વચનો સાંભળતાં અંદરથી હકાર આવે છે કે આત્માની વાત આમ જ છે. એમ અંતરમાં સત્‌નું બહુમાન આવે છે. નાની ઉમરનાં વૈરાગ્યવંત નવ વર્ષનાં બાળક પણ જોયાં છે. ઐવંતાસુકુમાળની વાત છે કે ગૌતમ સ્વામી આહાર લેવા નીકળ્યા છે. ઐવંતાસુકુમાળ રાજકુમાર છે તેમની કાયા અતિકોમળ છે, મુનિને જતાં દેખીને આહારની વેળા સમજીને તે મુનિને આગ્રહ કરે છે કે હે મુનિ! આહાર લેવા પધારો. જાણે પોતાને મહાન લાભ થયો હોય એમ માતાને વધામણી આપે છે. માતા હર્ષિત થાય છે. મુનિને તે પૂછે છે કે હું તમારી સાથે આવું? કહો? નવ વર્ષે કેટલો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપ્રેમ! મુનિનો આદર એ પૂર્વના બળવાન સંસ્કારની ખાતરી આપે છે. ઘણા કહે છે કે, ધર્મે તો સમાજને બાયલા કરી દીધા છે; કંઈ કરવું નહિ, સેવા, ક્રિયા—કાંઈ કરવું નહિ, ફક્ત એકલો આત્મા આત્મા જ કરીને વાતોડિયા નવરા થઈને બેઠા છે; એમ કહેનાર પોતે પૂર્વે આત્માની વિરાધના કરીને આવેલ છે. તે માનતા હોય છે કે પરનું આપણે કરી શકીએ. આત્મા પણ જડ જ છે એવી તેમની માન્યતા છે. તેને કોઈ આત્માની સાચી વાત કહે કે—આત્મા અક્રિય, નિર્મળ, જ્ઞાતા, રાગ-દ્વેષરહિત છે, શુભરાગ—પુણ્યાદિ રહિત છે અને મન, વાણી, તથા દેહની ક્રિયા આત્મા કરે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે, તો તે આટલું સાંભળતાં વકતા પ્રત્યે દ્વેષથી ત્રાડ નાખી બોલે કે તમારી વાત જૂઠી છે. એમ જ્યાં સત્‌ની પ્રમાણિક વાત આવે તેનો નિરોધ કરવાની બુદ્ધિ અને સંસાર પ્રત્યે ઘણા પ્રેમની બુદ્ધિ વગેરે કારણો પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર સિદ્ધ કરે છે અને તે વડે આત્માનું સળંગ-પણું, નિત્યપણું નક્કી થાય છે.

તા.—૨૪—૧૦—૩૯

વળી કોઈ એમ દલીલ કરે કે માતા પિતાના વીર્યરેતના ગુણના કારણે, એની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ? પૂર્વ જન્મ તેમાં કારણભૂત નથી. તેનો ઉત્તર એમ છે કે વીર્ય–રેતના જડ રજકણોથી જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. એ વીર્યની જાતમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ થતી સંભવતી હોય તો જે માતા–પિતા કામભોગને વિષે વિશેષ પ્રીતિવાળા જોવામાં આવે છે એના પુત્રો વૈરાગ્યવંત બાળ–પણાથી જણાય છે. તે કેમ બને ? પૂર્વ જન્મના બ્રહ્મચર્ય અને વૈરાગ્યના સુસંસ્કારો લઈને તે જીવો આવે છે તે પૂર્વજન્મની ખાતરી આપે છે. તેમ જ પૂર્વના આત્મજ્ઞાનના સંસ્કાર સહિત, બ્રહ્મચર્યના પ્રેમવાળા, પરમ સમતાવંત પુત્રો હોય છે તે પૂર્વના બળવાન સંસ્કાર છે. શ્રીમદ્ પણ કહે છે કે, અમે પૂર્વ જન્મના આત્મ-જ્ઞાનની–સત્ સ્વરૂપની આરાધનાનું બળ લઈને આવ્યા છીએ, અને એક ભવ પછી આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ પવિત્ર દશા પ્રગટ કરશું. એ ભણકાર નાની ઉમરમાં ક્યાંથી આવ્યા ? સોળમે વર્ષે કહ્યું કે હું સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા છું. લોકોમાં કહેવત છે કે થોરે કેળાં પાક્યાં. માતા પિતા સાધારણ હોય અને નીચ કુળ જેવો યોગ હોય, છતાં કોઈ પુત્રી કે પુત્ર નાનપણથી મહા પવિત્ર સુસં-સ્કારવાળાં દેખાય છે: તેમાં પણ ચૌભંગી સમજવી. (૧) માતા પિતા ખાનદાન ઉત્તમ કુળના હોય અને તેના પુત્રો વ્યભિચારી અને નીચ કાર્યપ્રસંગમાં વર્તતા જણાય, (૨) સારા માતા–પિતાના સારા પુત્રો પણ હોય, (૩) માતા–પિતા દુષ્ટ હોય અને પુત્રો સારા ગુણોના ધારક હોય, (૪) અને દુષ્ટ માતા–પિતાના દુષ્ટ પુત્રો પણ પાકે. પણ અહીં તો, પરમ પવિત્ર વીતરાગી પુત્રરત્નો કેમ પાકે છે તેનું દૃષ્ટાંત અતિમુક્તમુનિનું છે. તેમની ઉંમર નવ વર્ષની છે. મુનિને જોયા અને અંતરમાં કંઈ કંઈ અપૂર્વ ભાવની ઊર્મિ ઉલ્લસે છે. મુનિને આમંત્રણ કરી પ્રેમપૂર્વક ઘેર આહાર લેવા તેડી લાવે છે. આહારવિધિ થયા પછી તેઓ માતા પાસેથી રજા

માગે છે. માતા તેના ઊંડા ગંભીર પ્રશ્નોથી વિચારમાં પડે છે. માતાના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહે છે કે હું પૂર્વે હતો, પણ કયા ભવમાં, કોણ હતો તેની ખબર નથી. મારે હવે ભવભ્રમણ ન હોય. ભવનાં કારણો મેં સેવ્યાં તે હું જાણું છું. પૂર્વ ભવે પુણ્ય-પાપનાં કારણો સેવ્યાં છે તેના કારણે આ ભવ કરવો પડયો છે. હું નથી જાણતો કે આ દેહની સ્થિતિ કયારે અને કયા ક્ષેત્રે છૂટશે. ભાન છે કે આત્મા દેહ રહિત નિત્ય છે. હું જાણું છું કે આત્મા અસંયોગી સ્વાધીન તત્ત્વ છે, તેને વિનાશી પદાર્થનો સંગ ન જોઈએ. પોતાને પરભાવથી અને ભવથી મુકત થવાની એટલે સ્વતત્ત્વમાં ઠરવાની ઝંખના લાગી છે. માતા મને રજા આપો તો હું મુનિ સાથે જાઉં આત્મા પરપ્રસંગ વિનાનો અને રાગ વિનાનો છે. નિર્મળ શાન્ત છે એવું અંતરમાં ઊંડું ઊંડુ મનન કયાંથી આવ્યું, કે જેથી બાળવયમાં આત્મજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરીને પછી કેવળજ્ઞાન પામ્યા. એ જીવની નિત્યતા છે એમ જણાવે છે.

વળી કોઈ માતા–પિતા ક્રોધી હોય છે, તો તેનો પુત્ર બહુ સમતાવાળો દેખાય છે. તે આત્માના ગુણો પૂર્વેથી લઈને આવ્યો છે. કયાંયથી આવેલો આત્મા માતાના ઉદરમાં ૯ માસ રહે છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ નથી; પણ જડ પુદ્ગલોનો સંગ્રહ થઈને દેહપિંડ બને છે. તેના નિમિત્તે જીવ દેહધારી કહેવાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગદ્વેષ, મમતા તે દોષ, અને સમતા, ક્ષમા, દયા, શાંતિ આનંદ વગેરે ગુણ ચૈતન્યઅવસ્થામાં જણાય છે, પણ જડ-રૂપી-અજીવ પદાર્થમાં તો તેવા ગુણ–દોષ દેખાતા નથી. દેહ-દેવળમાં ભગવાન આત્મા પોતાના પૂર્વ ભવના સંસ્કાર લઈને આવ્યો છે. જડ પદાર્થ કોઈ સાથે કજિયો કરી શકે નહિ. શ્વાન પણ પોતાના માલિકના ઘરની રક્ષા કરવામાં કોઈવાર ક્રોધ કરે તો કોઈવાર ક્ષમા ધરે છે. એમ જેમાં ક્રોધ થાય છે તેમાં ક્ષમા પણ કરી શકાય છે. એ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ વિકાર તો પરમાર્થે ચેતનનો સ્વભાવ નથી, પણ પ્રકૃતિના નિમિત્તે ભૂલ થવાથી રાગદ્વેષરૂપ અશુદ્ધતા

દેખાય છે, તથા મનની વાસના, રાગદ્વેષ જણાય છે તેને મોહી જીવો પોતાની ક્રિયા માને છે, અને તેમાં ભૂલ કરે છે; લોકોની તે સ્થૂળ દૃષ્ટિ છે. જેમ ભેંસ ખીલા સાથે સાંકળથી બાંધેલી છે તે ખીલાના નિમિત્તથી છૂટવા માટે ખેંચતાણની ચેષ્ટા કરે છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિ-વાળાઓ ભેંસની ચેષ્ટા જોઈ ભેંસ બહુ બળવાન છે એમ માને છે. ખરી રીતે ખીલો સ્થિર છે, અક્રિય છે. લોકો સક્રિયતા જે જડની ક્રિયા છે તે પ્રત્યે જુએ છે, પણ આત્મા ત્રિકાળ અક્રિય છે, પરની ક્રિયા રહિત છે તેને જોતા નથી. મન, વાણી, દેહની ક્રિયા, પુણ્યપાપ, રાગદ્વેષ એ ઔપાધિક સંયોગ છે, તેના લક્ષે બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો જુએ છે. આત્મા જ્ઞાનઘન શુધ્ધ સ્વભાવે છે, અવિનાશી જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા પવિત્ર સાક્ષીસ્વરૂપ છે; તેના ગુણમાં અને જડ પ્રકૃતિના ગુણમાં જે જુદાઇ છે, તે સ્પષ્ટ જાણવાથી યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વનું નિત્યપણું, અસંયોગીપણું, અસ્પર્શપણું જણાય છે. આત્મા સહજ શાંત સ્વરૂપ છે. તેમાં કોઈ-વાર ક્ષમા તો કોઈવાર ક્રોધ, કોઈવાર સત્ય તો કોઇવાર અસત્ય બોલવાના ભાવ જણાય છે, એમ ક્ષણે ક્ષણે પ્રકૃતિના નિમિત્તે ગુણ-દોષના વિકલ્પ, ઇચ્છા-અનિચ્છારૂપે મનની પ્રવૃત્તિનું સંક્રમણ જણાય છે, તેનો વિચાર કરી જોશો તો તે બધાને જાણનારો ચૈતન્યજીવ, એ બધા વિકલ્પોથી જુદો જણાશે. ખરી રીતે જીવ ઇચ્છા-અનિચ્છાનો જાણક છે. તે પોતાને (અખંડ જ્ઞાયક છું એ) ભૂલીને પરને ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ માને છે. વળી ક્રોધ ઘટાડીને ક્ષમા થઈ શકે છે. જડ વસ્તુમાં તેમ થવું સંભવતું નથી. તેમ વીર્ય એટલે રેત જડ રૂપી પદાર્થમાં જીવના ગુણ-દોષ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા દેખાતા નથી, માટે જડ વીર્યમાંથી ચેતનની અને ચેતનના ગુણ-દોષની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. નાના આઠ વર્ષના બાળકમાં ઘણા દુર્ગુણ દેખાય છે. વળી કોઇ અન્ય બાળકમાં શાંતિ, વૈરાગ્ય દેખાય છે. ધ્રુવજી બાળક હતા, તેમને અપ્સરા ચળાવવા માટે તેનાં સુંદર અંગ દેખાડે છે અને કહે છે કે જો! મારાં અંગ કેવાં છે! ત્યારે ધ્રુવજી કહે છે કે જો અમારે હજી બીજો ભવ કરવાનો

હોય તો તારા જેવી જનેતાના ઉદરમાં અવતાર ધારણ કરીએ અને તારાં સ્તનનું પયઃપાન કરીએ; પરંતુ હે માતા! અમને હવે બીજો ભવ ધારણ કરવાનો ભાવ નથી, વિકલ્પ નથી. એમ સદ્ગુણી સંસ્કાર ઘણામાં જાવામાં આવે છે. ૨૧ વર્ષે બ્રહ્મચર્ય સજોડે લેનારા પણ હોય છે અને ઘણા ૬૦ વર્ષે વિષય-કામભોગની ઈચ્છા કરનારા હોય છે. એક ગ્રંથકાર ધર્માત્મા લખે છે કે જીવ નવ વાડે વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો દૃઢ નિર્ણય કરે છે કે મારે જીવન પર્યંત મન, વચન, કાયાથી સ્ત્રી સંગનું ચિંતવન પણ ન કરવું, એવો પુરુષાર્થ ટકાવી રાખે છે; છતાં બીજી જ ક્ષણે સ્ત્રીનિમિત્તના વિકલ્પની વૃત્તિ ઊપજે છે, એ બતાવી આપે છે કે પૂર્વ જન્મના બળવાન સંસ્કાર, પૂર્વપ્રારબ્ધ કર્મના યોગે છે, તે વર્તમાનનો દોષ નથી. તે સંસ્કાર-દોષનો (રાગનો) ત્યાગ કરીને, નિમિત્તથી અસંગ થઈ શકાય છે. પૂર્વ ભવે જ્ઞાનના વિરાધક થએલા ઘણા જીવોને વર્તમાનમાં ધર્મની—સત્‌ની વાત સાંભળવી ગમતી નથી અને અંદરમાં નિંદા કરે છે. તેને લાખ વાત સાચી કહેવામાં આવે છતાં ન બેસે અને સત્‌નો અનાદર કરે; અને કોઈ કોઈ જીવને સાચી વાત તરત જ અંતરમાં બેસી જાય છે, અને તેનું બહુમાન પણ કરે છે, અને સત્‌નો વિવેક, વિનય ક્ષણમાં જાગૃત કરે છે. આ રીતે ઘણા પ્રકારે પૂર્વ સંસ્કારનાં ફળ છે. દેહાદિ પુણ્યપાપના સંયોગ તે આત્માનું કાર્ય નથી પણ પૂર્વ જન્મની વાસનાનું ફળ છે. "હુન્નર કરો હજાર, ભાગ્ય વિણ ન મળે કોડી." ખાનદાન પૈસાવાળાંના પુત્રોને ભીખ માગવી પડે છે અને ભિખારી ધનવાન થઈ જાય છે. એ ઉપરથી પૂર્વ-કર્મ અને જીવની નિત્યતા સહેજે સિદ્ધ થાય છે. ૬૭.

> "અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;
> એ અનુભવથી પણ નહિ, આત્મા નિત્ય જણાય."

એ ગાથાનો આ છેલ્લી ત્રણ ગાથામાં ઉત્તર છે કે—

> આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
> બાળાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮.

શિષ્યની શંકા છે કે ઘડીમાં ઇચ્છા, ઘડીમાં અનિચ્છા એમ વૃત્તિનો પલટો થયા કરે છે માટે આત્મા અનિત્ય છે. અહીં ઉત્તર છે કે આત્મા દ્રવ્ય છે, તે સત્ છે, ક્ષણે ક્ષણે તેની સમજણની-જ્ઞાનની સ્થિતિ (અવસ્થા) પલટાયા કરે છે. તે પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, અને તે અવસ્થાને ધારણ કરનાર સત્તા-વસ્તુ નિત્ય છે. બાળક પૂર્વના સંસ્કારનો ઉઘાડ લઈને આવ્યો છે, પણ હજી તે શક્તિના ઉપયોગની પ્રગટતા થઈ નથી. પ્રથમ તે બાળક એક આંકડો જાણી શકતો નથી, પછી મેટ્રિક, બી. એ., એલ. એલ. બી. વગેરે પરિણામનું જાણપણું થાય છે, તેમાં જાણનારો સળંગ બધાં વર્ષોથી તેનો તે જ છે, એટલે કે ક્ષણ-ક્ષણવર્તી અવસ્થાઓને બદલતો છતાં પોતે ટકતો છે. જ્ઞાનાદિ ભાવ-પરિણામ નિત્ય દ્રવ્યપણાની હયાતી રાખીને થાય છે. ટકનારો ટકીને બદલાય છે. જેમ સમુદ્ર પલટાતો નથી પણ માત્ર મોજાં પલટાય છે; એમ આત્મા સત્ દ્રવ્ય છે, વસ્તુરૂપે નિત્ય છે. તે ભાવાંતરપણે થતો નિત્ય છે. પોતે અવસ્થાએ પલટાતો ટકી રહે છે. બાળકઅવસ્થા હતી ત્યારે પોતાને બાળક માનતો હતો, યુવાન થયો ત્યારે યુવાન, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધ જણાયો. પૂર્વ અવસ્થા તો નાશ પામી, પણ તે પલટનારને જાણનાર તો નિત્ય રહ્યો. તે ત્રણે અવસ્થામાં નિત્યપણાનો ભેદ ન થયો. આઠ વર્ષની વાત ૬૦ વર્ષે યાદ રહે છે. અહીં દેહના નિમિત્તથી વાત કરી છે. દેહાદિ સંયોગથી રહિત આત્મા પોતે સતરૂપ દ્રવ્ય છે. "દ્રવતીતિ દ્રવ્યં" જે દ્રવે છે તે પોતામાં શક્તિરૂપે છે. શક્તિરૂપે જે જ્ઞાન, સુખ, શાંતિ આદિ ગુણ છે તેને આત્મા દોષરૂપે કે ગુણરૂપે બદલાવે છે. તે ત્રણ કાળની અવસ્થાને જાણનારો પોતે, ભેદરૂપ દેહની અવસ્થારૂપ થતો નથી. ત્રણે અવસ્થાની સ્મૃતિ રાખનારો તે તે અવસ્થાને જાણનારો પોતે નિત્ય છે. આત્માર્થી મુમુક્ષુને આવી સહેલી ભાષાથી આ શાસ્ત્રમાં સમજાવ્યું તે જ્ઞાનીનો અનંત ઉપકાર છે; માટે તેનો યથાર્થ વિચાર કરી દૃઢ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. ઘણાં વર્ષોથી ઘણું સાંભળ્યું પણ સાચું હિત સમજાયું નથી; તેનું કારણ પોતાની તત્ત્વ પ્રત્યે અરુચિ છે. આ આત્મ-

સિદ્ધિશાસ્ત્રમાં યથાર્થ ઉપાય અને સમજણની રીત બતાવી છે. જીવની નિત્યતા દૃઢ નિર્ણયથી સમજાય તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનદશા હોય નહિ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ભૃગુ પુરોહિતની વાત છે. તેના પુત્રોને તે પુરોહિત કહે છે કે ભાઈ! આત્મા નિત્ય નથી, આ સંસારના કામભોગ ભોગવો, ઈંદ્રિયના સુખ ભોગવો. તેને પુત્રો ઉપદેશે છે કે હે માતા-પિતા! ઈંદ્રિય, દેહ આદિ મૂર્ત પદાર્થ જે જે છે તે તે અનિત્ય છે, અને તેને જાણનાર આત્મા નિત્ય છે, નિરુપાધિક, અવિનાશી છે તેને તમે અનિત્ય કહો છો તે તમારી ઊંધી શ્રદ્ધા છે. પિતા કહે છે કે આત્મા ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી, વળી તમે બાળક છો માટે સંસારના સુખ ભોગવો. પુત્રોને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું છે; તે કહેવા લાગ્યા કે અમે તમોને ઘણા ન્યાય-પ્રમાણવડે આત્માની નિત્યતા સમજાવી શકીએ તેમ છીએ. માટે તેની શ્રદ્ધા કરો. તમારી ઊંધી શ્રદ્ધા છે, તે અનંત સંસારનાં જન્મ-મરણનાં દુઃખમાં રખડવાનું કારણ છે.

તા. ૨૪—૧૦—૩૯.

આત્મા દ્રવ્યે પલટાતો નથી, પણ જ્ઞાનાદિ ગુણની ક્ષણ ક્ષણવર્તી અવસ્થાએ બદલાય છે, આખો બદલાઈ જતો નથી, પણ ટકીને બદલે છે; એવો સત્ દ્રવ્ય-નિત્ય વસ્તુનો સ્વભાવ છે. ૬૮.

હવે એ બાબતમાં વિશેષ કહે છે:—

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯.

વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જે જાણે છે, જાણીને ક્ષણિકપણું કહે છે તે ક્ષણિક હોય નહિં. બોલવામાં તો વાણી છે; વાણી પણ બદલાય છે. વાણી, ઈચ્છા વગેરે બદલતી બધી અવસ્થાને સળંગ જાણનાર તો નિત્ય છે. વાણી દ્વારા કહેનારો વાણીને જાણનાર છે, તે ક્ષણિક હોય નહિ; કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો, તે અનુભવ બીજી ક્ષણે કહી શકાય છે. તે બીજી ક્ષણે પોતે જાણનારો ન હોય તો ક્યાંથી કહે? માટે એ સળંગ નિત્યના અનુભ-

વથી પણ આત્માની નિત્યતાનો તું વિચાર કર. અહીં વ્યવહારભાષા સમજનારને સહેલું પડે તે માટે કહી છે. બોલનારો આત્મા નથી એ વાત અહીં સિદ્ધ નથી કરવી. બોલવા વખતે ભાષાના અનંત પરમાણુઓ જે સ્વતંત્ર રજકણો છે તેની ક્રિયા ચેતનને આધીન નથી. પણ વ્યવહારથી-ઉપચારથી કહેવાય કે, 'હું વાત કહું છું' જે સ્થાને જે ન્યાયનો હેતુ હોય તે કહેવાય. સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણીનું બહુમાન ધર્માત્મા કરે તેથી કાંઇ વાણીના પરમાણુઓને પરિણમાવવા તે ચેતનનું કાર્ય થઈ જતું નથી. અહીં તો ભાષા-વચનના ક્ષણે ક્ષણે થતા વ્યાપારને સંળગ જાણનારો કેવળ ક્ષણિક નથી, નિત્ય છે, એમ બતાવ્યું છે. પ્રથમની અવસ્થા પલટી અને નાશ થઈ, ભૂતકાળરૂપ થઇ; પણ તેની સ્મૃતિરૂપે જાણનારો સાક્ષી, તે ટકનારો આત્મા સદાય નિત્ય છે. ભગવાન આત્માને કોઈ તદ્દન નિત્ય માને છે. જો એકાંત ફૂટસ્થ અપરિણામી હોય, તો તે પુરુષાર્થ કરી શકે નહિ; રાગ ટાળીને અરાગી થઇ શકે નહિ, ક્રોધ ટાળીને ક્ષમા તથા સંસારની મલીન અવસ્થા પલટાવીને નિર્મળ, નિરુપાધિક, પવિત્ર અવસ્થા થઈ શકે નહિ. પણ નજરે જોઇએ છીએ કે, અવસ્થાએ જીવનું પલટવું અને દ્રવ્યે નિત્યપણે ટકી રહેવું એમ નિત્ય-અનિત્યપણું છે. દ્રવ્યના અવિનાશી સ્વભાવે જીવત્વપણું નિત્ય છે અને બદલતી અવસ્થાએ અનિત્ય છે, પણ સર્વથા નાશ પામવા યોગ્ય નથી. ૬૯.

યથાર્થ અનુભવથી આત્માના નિત્યપણાનો નિર્ણય કરવાનું હવે કહે છેઃ—

> ક્યારે કોઇ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
> ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦.

કહે છે કેઃ—તું તારી તપાસ કર, કે તું શેમાં ભળી જાય તેવો, અને નાશ પામે તેવો છો? જે હોય તેનો સર્વથા બદલાઇને નાશ થઈ શકે નહિ. જો ચૈતન્યવસ્તુનો નાશ થાય તો તે કઈ વસ્તુમાં ભળી જાય, તેની તપાસ કર. જગતમાં છ દ્રવ્યો સત્ છે, અવિનાશી છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ એ

છએ વસ્તુનો કોઈ કાળે નાશ થતો નથી. લાકડું બળીને રાખરૂપ થાય, રાખની માટી થાય, માટીમાંથી પત્થર થાય, એમ પરમાણુની અવસ્થા બદલાઈને અનેક પર્યાય ધારણ કરે, પણ વસ્તુ પોતાની હયાતી-સત્પણું કોઈ કાળે છોડે નહિ. ચેતનની કોઈ અવસ્થા પુદ્ગલરૂપે-પરમાણુની અવસ્થારૂપે થવા યોગ્ય છે કે કેમ, તેની તપાસ કર. જે ચૈતન્યમૂર્તિ, જ્ઞાતા, અરૂપી છે, તેનું સત્ વસ્તુપણું પલટીને જડરૂપીપણું પામી જતું હોય તો તેની તપાસ કર. જેમ ધૂળમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય, વળી જેમ ઘડાનું ફૂટવું અને કકડાનું ઊપજવું થાય, વળી તેની ઝીણી ધૂળ-રજકણ બની જાય, તથા સુવર્ણનાં અનેક ઘરેણાં બને, અનેક આકારપણું પામે, પણ સુવર્ણપણાનો અભાવ કદી થતો નથી, તેમ આત્મા ૮૪ લાખ દેહસ્થાન-યોનિમાં અવસ્થાન્તર થતો જણાય છે. આત્માની અજ્ઞાનદશા-રાગદશાને પુરુષાર્થ વડે પલટાવીને અરાગી, નિર્દોષ, પરમાત્મદશા થઈ શકે છે. પણ તેમાં શું પોતાનું વસ્તુત્વ નાશ પામે છે? જે આત્મામાં હતું તે થયું છે. જગતમાંથી એક પરમાણુ પણ ઘટી જાય નહિ. ક્ષેત્રમાં નાના-મોટાપણું દેખાય છે તે તેની અનેકપણે થએલી હાલત છે, પણ તેનો કેવળ નાશ થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ઘણા જીવો વસ્તુનું ગળવું, મળવું, ટળવું એવી જડ પદાર્થની અનિત્ય અવસ્થા દેખીને હર્ષ-શોક કરે છે; પણ જો સ્વાધીન નિત્યતાનું ભાન થાય, તો તેને પર વસ્તુમાં મોહીપણાનો અભાવ થવાથી રાગદ્વેષ, હર્ષ, શોક ટળીને સુખ થાય છે. વસ્તુની અ-સ્થા (પર્યાય) ઊપજે, વિણસે છે, પણ તેનો સર્વથા નાશ થ

"કેમ ઘટનો મુગટ કર્યો, કુમારે મસ્તક ધર્યો;
કુમારીને શોક થયો, હૈયે રાજા મધ્યસ્થ રહ્યો
સ્યાદ્વાદ સમજી સમજો"

આમાં નિત્ય વસ્તુને જોનારો રાજા રાગદ્વેષ રહિ
સળંગપણું નિત્ય છે એમ જાણીને હર્ષ-શોક કરતો
સુવર્ણઘટની અવસ્થા ટળી જવાથી શોક થયો
ર્ણના ઘટની અવસ્થા ટળીને મુગટઅવસ્થા થ